

HAMDIJA KREŠEVLJAKOVI

STARI BOSANSKI GRADOVI

VIEUX BOURGS BOSNIAQUES

UVOD

Iz vremena bosanske samostalnosti doprlo je do naših dana više listina naših vladara i feudalne gospode, zatim više hiljada ste aka, koja stotina razvalina gradova i utvr enih dvorova vlastele. I to je, uglavnom, sva naša baština iz srednjeg vijeka. Kulturni su spomenici iz turskog perioda bosanske prošlosti raznovrsniji. I njih ima lijep broj. Svi se ti spomenici danas marljivo prou avaju i sistematski obra uju, uglavnom, u tri naša nau na zavoda: u Zemaljskom muzeju, u Zavodu za zaštitu spomenika kulture i u Orijentalnom institutu. Želim da ova moja radnja o bosanskim starim gradovima bude jedan mali doprinos prou avanju bosanske prošlosti. U njoj je iznesen kratak historijat utvrda u 84 mjesta Bosne, koje nastadoše u vrijeme bosanske samostalnosti i pod turskom upravom.

Svaki bolji poznavalac naše prošlosti odmah e opaziti da ovdje nisu obra ni svi stari gradovi u Bosni, a da me u ovim ima nešto manje od polovine (39), koji su ve prije kra e ili opširnije obra ni. Ja sam uzeo u ovu radnju samo one utvrde, za koje sam našao bar nešto nova gradiva, pa su tako uzeti ovamo i gradovi o kojima je ve ranije pisano. Tako su, napr., uzeti gradovi Prusac i Travnik, o kojima je napisao naš Mazali cijele studije, ili Jajce, o kome postoje dobre tri monografije.

U ovoj radnji nema ni jednog grada Hercegovine, jer sam te gradove odluo obraditi s prof. Hamdijom Kapidži em u slijede em broju ovog Godišnjaka.

Na teritoriju Bosne i Hercegovine bilo je u zadnjim stolje ima pet vrsta utvrda: gradovi, palanke, kule, ardaci i šarampovi.

Gradom se zove utvrda ozidana od kamena. Neki su gradovi imali *kule* i *tabije*, neki samo kule, a neki opet samo tabije ili bastione.

Gradovi s kulama su iz starijeg vremena. Naši najstariji gradovi sižu u XIII stolje e, napr., Sokolac, Podzvizd, Jezerski. Utvr eni dvori feudalne

gospode nazivaju se tako er *gradovima*, napr., Vrnogra, Hodidjed, Dubrovnik itd.

Palanka se zvala utvrda sagra ena, uglavnom, od drvenog materijala, ponaj eš e od hrastovine. Takve su, napr., bile utvrde u Kobašu, Kupresu, Brkom itd. Danas ima više lokaliteta u Bosni, koji se zovu Palanka. Do nas nije doprla nijedna palanka. Neke su palanke vremenom pretvorene u gradove, kao, napr., Tuzla, Duvno, a ima i jedan slu aj da je grad vremenom propao i potom podignuta utvrda od drveta — palanka. To se desilo s ovkom.

Kule su gra ene od tesanog kamena na više katova, a osnovica im je skoro uvijek kvadrat. Oko kula je dvorište opasano zidom (Bijela između Brkog i Grada ca, Prkosi kod Kulen Vakufa). U tim se kulama u gornjim bojevima stanovalo, a donji s puškarnicama mjesto prozora služili su za obranu. Te su kule nastale u tursko doba, a gradili su ih veliki feudanci na svojim imanjima i kapetani po kapetanijama. Sli na utvr enja s oborom za etak su gradova. U takvom je gradu ta kula citadela. Tim je kulama osnovica najprije krug, a kasnije kvadrat.

ardak. ardaci su gra ni po granici. Prizemlje ardaka je ozidano od kamena, a prostorije na katu su od drveta. Ali bilo je ardaka sagra enih i na stupovima. I kule i ardaci su prekriveni šatorastim krovom. O tim ardacima govore mnogi naši izvori, a za njih znaju i naše narodne pjesme, kao i za kule »na osam bojeva«.

Šarampov, *hendek* je opkop oko neke zgrade ili ispred zgrade. Takav je opkop kao utvrdu imala Bijeljina, Janja, Gra anica u Spre i i Varcar Vakuf. Negdje su šarampovi bili utvr eni palisadama (parmakluk).*

I neki su gradovi imali ispred svojih zidova (bedema) takve šarampove ili hendেকে. U neke su

* U poljskoj fortifikaciji palisade su obino 3 m dugi, na vrhu zašiljeni kolci, koso zabijeni u zemlju ispod opkopa.

ovakve šarampove napuštali vodu, ako je grad bio uz rijeku, napr., Biha, Banja Luka itd. Pred gradom Stara Ostrovica kod Kulen Vakufa hendek je isklesan iz ljutca kamena. I neki gradski hendeci bili su utvrđeni palisadama. Možda su palisade » arkufele « naših narodnih pjesama.

Zapovjednici gradova u doba bosanske samostalnosti zvali su se *kaštelani*, a u tursko doba *dizdari*. Kraljevski gradovi Visoki, Bobovac i Vranduk, a valjda i drugi, imali su svoga *kneza*.

Feudalna gospoda poslije 1463 nije imala svojih gradova. Svi su gradovi pripadali državi, a ona je u njima držala i plaćala posade. Tri su roda vojske bila zastupana po gradovima, i to mušahfizi ili uvari, *top ije* i *džebedžije*. Ali bilo je u nekim gradovima i drugih rodova vojske. Džebedžije su bili uvari municije u gradu, a kad je trebalo prenijeti iz grada u grad ili na bojno polje vršili su oni tu službu. Dizdari i mušahfizi dobivali su za svoju službu manja plaćanja — *timare* i po tome se zvali *timarlije* i ubrajani su u *spahije*. Ostala dva roda vojnika (nefera) dobivali su plaću u novcu. Topičarski zapovjednici zvali su se *top aga* ili *top ibaše*, a džebedžijski *džebedžibase*. Svaki vojnik i zapovjednik (aga, odobaša, buljukbaša)

postavljen je carskim beratom (dekretom) na predlog dizdara, a ovaj na predlog bosanskog vezira. Bilo je i dizdara i mušahfiza, koji nisu imali timara, nego su dobivali plaću kao i topičari i džebedžije.

Gradovi po kapetanijama nisu uvijek imali svoga dizdara, nego je njima zapovijedao jedan aga kao kapetanov ehaja. U takvim gradovima bilo je i drugih rodova vojske, kao što su *azabi* ili stražari, *pasbani* (no ni uvari), *farisi* (konjanici) itd.

Ove napomene učinio sam stoga, da se itaoci ove radnje što lakše snađu.

Uz gradove sam dodao meni poznate izvore i literaturu. Pri navođenju literature nisam uzeo u obzir Povijest Bosne od V. Klaića, ni Historiju Bosne od V. Orovića, kao ni Kratku uputu u prošlost Bosne i Hercegovine od Bašagića, jer mi se to činilo suvišno.

Ovdje navodim samo one izvore i onu literaturu, koju citiram po više puta, dok izvore i literaturu koja se odnosi na samo jedan ili dva grada citiram na dotičnom mjestu, a ne unosim je u ovaj popis.

I. IZVORI

a) Neštampani

Manuscripta turcica u arhivu Orijentalnog instituta u Sarajevu,

Arhiv M. E. Kadića u Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu,

Orijentalna zbirka Jugoslav. akademije u Zagrebu,

Privatni arhivi,

Sidžili u Gazi Husrevbegovoj biblioteci i sidžil br. 922 u Orijentalnom institutu.

b) Štampani

Bodenstein Gustav, Povijest naselja u Posavini god. 1718—1739. Beschreibung von dem Konigreich Bosnien, Gl. Z. M. XX (1908), str. 95—112. Ovaj »Beschreibung« zovem »anonimni opis Bosne«, a citiram Gl. Z. M. XX (1908).

H. Kreševljaković, Prilozi povijesti bosanskih gradova pod turskom upravom. Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, II (1952). Citiram Prilozi II.

Curipeschitz B., Itinerarium der Botschaftsreise des Josif von Lamberg und Niclas Jurischitz durch Bosnien, Serbien und Bulgarien nach Konstantinopel 1530. Aus einer gleichzeitigen Handschrift neuherausgegeben von Eleonore Gräfin Lamberg Schwarzenberg, Innsbruck 1910.

Elezović Gliša, Turski izvori za istoriju Jugoslavena, Brastvo XXVI, Beograd 1932, str. 51 do 125 (irilicom),

Fermezgin, Acta Bosnae potissimum ecclesiastica (925—1752), Zagreb 1892 (Mon. spect. hist. Slav. merid. 23),

Georgiceo A., Relatione data ali' Imperatore dal Sing. Athanasio Georgiceo del viaggio fatto in Bosna l'anno 1626. Ovaj je izvještaj objavio fra M. Batini u Starinama Jugosl. akademije, knj. XVIII, Zagreb, 1885, str. 116—150. Citiram Starine XVII.

Ivić A., Spomenici Srba u Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji tokom XVI i XVII stoljeća, I. deo, Novi Sad 1910. Knjige Matice Srpske broj 36 i 37 (irilicom),

Ivić A., Prilozi za povijest Hrvatske i Slavonije u XVI i XVII vijeku, Starine Jugosl. akademije XXXV, Zagreb 1916 (citiram Starine XXXV),

Kapidžić H., Turski gradovi s one strane Une, Gajret XVIII (1937), str. 26 i 27 (irilicom). Citiram: Kapidžić,

Kemura Šejh S., Iz Sejahatname Evlije elebije, Gl. Z. M. XX (1908), str. 183—202 i 289—312. Citiram: Gl. Z. M. XX (1908),

Lopašić R., Spomenici Hrvatske Krajine, knj. I III, Zagreb 1884, 1885 i 1889 (Mon. spect. hist. Slav. merid. 15, 16, 20),

Matković P., Putopis Catarina Zena od 1550 god., Starine Jugosl. akademije X, Zagreb 1878, str. 203—246. Citiram: Starine X,

Mikloši Fr., Monumenta serbica, Wienae 1858,
Ra ki Fr., Prilozi za geografsko statistički opis
 Bosanskog pašaluka, Starine Jugosl. akademije
 XIV, Zagreb 1882 (opis Bos. pašaluka iz XVII vi
 eka), str. 175,
Thalloczy L. i Horvath S., Also Slavoniai

okmanytar (Dubicza, Orbasz es Szana varmegyek),
 Budapest 1912 (Mon. Hung. hist. Diplomataria
 XXXVI),

Thalloczy L. i Horvath S., Jajcza (bansag, var
 es varos) tortenete 1450—1527, Budapest 1915
 (Mon. Hung. hist. Diplomataria XL).

II. LITERATURA

Asboth J., Bosnien und die Herzegowina,
 Reisebilder und Studien, Wien 1888,

Blau O., Reisen im Bosnien und der Herzego
 wina, Berlin 1877,

Bošnjak kalendar za godinu 1886, 1887 i 1888,
 Sarajevo.

Boue A., La Turquie d' Europe II, Paris 1840,

Cur i V., Starine iz okoline Bos. Petrovca, Gl.
 Z. M. XIV (1902), str. 220—255,

Hoernes M., Dinarische Wanderungen. Cultur
 und Landschaftsbilder aus Bosnien und der Her
 zegowina, Wien 1888,

Jirek C. J., Die Handelsstrassen und Berg
 werke von Serbien und Bosnien wahrend des
 Mittelalters, Prag 1879,

Jirek K., Istorija Srba. Preveo i dopunio Jo
 van Radoni, III i IV, Beograd 1923 (irilicom),

Juki I. F., Zemljopis i poviestnica Bosne od
 Slavoljuba Bošnjaka, Zagreb 1851,

Klai V., Bosna. Podaci o zemljopisu i poviesti
 Bosne i Hercegovine. Prvi dio, zemljopis, Zagreb
 1878,

Klai V., Povjest Hrvata V, Zagreb 1911,

Kreševljakovi H., Cazin i okolina, Sarajevo
 1934. Separat iz Kalendara Narodne Uzdanice za
 god. 1935,

Kreševljakovi H., Kulen Vakuf, Sarajevo 1935
 Separat iz Kalendara Narodne Uzdanice za 1936,

Lopaši R., Biha i Biha ka Krajina. Mjesto
 pisne i poviestne crtice, Zagreb 1890,

Radimsky V., Nekropola na Jezerinama u Pri
 toci kod Biša, Gl. Z. M. (1893), str. 37—92. Isto u
 Wiss. Mitteilungen aus Bosnien und Herzegowina,
 Band. III (1895), str. 39 i dalje,

Roskiewicz J., Studien uber Bosnien und die
 Herzegowina. Leipzig und Wien 1868,

Siši F., Vojvoda Hrvoje Vuk i Hrvatini i
 njegovo doba (1350—1416), Zagreb 1902,

Thalloczy L., Studien zur Geschichte Bosniens
 und Serbiens im Mittelalter. Übers. von F. Eck
 hart. Munchen und Leipzig 1914,

Thalloczy Lj., Povijest (banovine, grada i va
 roši) Jajca 1450—1527. Preveo dr. M. pl. Šufflay,
 Zagreb 1916,

Truhelka ., Naši gradovi. Opis najljepših gra
 dova Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1904,

Truhelka ., Kraljevski grad Jajce. Povijest i
 znamenitosti, Sarajevo 1904.

Osim ovdje navedenih izvora i literature služio
 sam se i svojim bilješkama, koje su nastale pri
 obilaženju podora tih naših utvrda. Osim Srebre
 nice, palanke Br ko, Jasenovca i Prikovrha, obi
 šao sam sva mjesta, u kojima su bili ovi gradovi.
 Za Jasenovac i Prikovrh dao mi je nešto podataka
 prijatelj Hašim Šeri, na emu mu se i ovdje naj
 ljepše zahvaljujem.

Nakon poduzetog razmišljanja odlučio sam sa
 da ovdje obrađene utvrde poredam po porjeđima
 (slivovima) glavnih naših rijeka i po poljima, jer
 mi se čini da je takav raspored najprikladniji.

U toku daljnjeg izlaganja bile su navedene na ko
 jim je gradovima do danas Zavod za zaštitu spo
 menika preduzimao izvjesne opravke.

Još da napomenem i ovo: kako su svi ovi gra
 dovi kao spomenici kulture u ruševnom stanju
 mora im biti posvetiti u pogledu zaštite i konzer
 vacije stalnu i naročitu brigu.

POPIS

u ovoj radnji obrađeni gradovi po alfabetu

Adai Kebir (Otoka)	6. Bobovac
Akhisar (Prusac ili Biograd)	7. Bo ac
1. Banja Luka (Stari i Novi grad)	8. Br ko (palanka)
2. Biha	9. Brekovica
Berbir (Gradiška)	10. Brodar
3. Bijeljina (šarampov)	11. Bužim (ava)
4. Bilaj	12. Cazin
5. Bila Stina	13. Cajangrad
Biograd (Akhisar, Prusac)	ava (Bužim)
Biograd (Biogradac, Glamo)	14. Covka
Biogradac (Glamo)	15. Derventa
Bobas	16. Dobo

17. Dobor
18. Dubica
19. Dubrovnik
Duvno (Sedidžedid)
20. Džisri Kebir (Kulen Vakuf)
21. Džisri Sana (Sanski Most — palanka)
22. Glamo (Biograd, Biogradac)
Gol Hisar (Jezero)
23. Grada ac
24. Gradiška (Berbir)
25. Havala
26. Hlivno (Livno)
27. Hodidjed (Stari Grad)
28. Iza i
29. Jajce
30. Jasenica
31. Jasenovac
32. Jezero (Gol Hisar)
33. Jezerski
34. Kamengrad
35. Kami ak
36. Kladuša, Mala
37. Kladuša, Velika
38. Klju na Sani
39. Kobaš (palanka)
40. Kotor (Bobas)
41. Kozarac
42. Krupa
43. Kupres (palanka)
44. Kušlat
Livno (Hlivno)
45. Maglaj
46. Mutnik
47. Novi (Novin)
48. Novi u Pra i (Pavlovac)
Novin (Novi)
48. Orašac
49. Ostrožac
50. Otoka (Adai Kebir)
51. Pavlovac (Novi u Pra i)
52. Pe i, Pe igrad, Pe i Mihalja Turka
53. Petrovac
54. Podzvizd
55. Pridor (Prijedor)
56. Prikovrh
57. Prusac (Biograd, Akhisar)
58. Ripa
59. Samobor
60. Sarajevo
61. Soko u Usori
62. Soko, Sokol u Plivi
63. Sokolac kod Biha a
64. Srebrenica
Srebrenik kod Srebrenice
65. Srebrenik u Usori
66. Stara Ostrovica (Ostrovica i Atik)
Stari Grad (Hodidjed)
67. Stari Majdan
68. Susid
69. Sturli
70. Teo ak
71. Tešanj
72. Todor Novi (Todorovo)
73. Travnik
74. Tržac
75. Tuzla
76. Vinac (Vin ac)
77. Visoki
78. Višegrad
79. Vranduk
80. Vratar u Zepi
81. Vrnogra (Vranogra)
82. Zve aj
83. Zvornik
84. Žep e
Zupan Potok (Duvno)

Kako neki gradovi imaju po dva, pa i po tri imena, unio sam i ta imena u ovaj popis, ali ih nisam označio rednim brojem.

I. GRADOVI OKO DRINE I NJENIH PRITOKA

PAVLOVAC kod Pra e. U XIV i XV stolje u bijaše Pra a na istoimenoj rijeci važan trg u zemlji *Pavlovi a*. Koja 3 km jugoisto no od Pra e vidi se ruševina grada *Pavlovca*, što ga je podigao vojvoda *Pavle Radinovi*, i po kome je grad i prozvan. Grad je svakako sagra en prije 1415 g., jer je te godine poginuo vojvoda Pavle. Za vremena *Radosava Pavlovi a*, sina vojvode Pavla, zove se *Pavlovac Novi grad u Pra i*, a sigurno se tako zvao i za života vojvode Pavla. Turci su zauzeli *Pavlovi a* zemlju 1463, a s njome i ovaj grad.

Blizu *Pavlovca* ima jedna nekropola, na kojoj je bilo u ljetu 1940 dvadesetak ste aka. Vjerojatno su to grobovi onih *Pavlovi evih* ljudi, koji su sjedili u ovom gradu. Tu je bilo i nekoliko muslimanskih nišana iz prvih decenija turskog vladanja, koje je porazbijalo susjedno stanovništvo izme u 1920 i 1940 g. To je bilo tzv. *šehitsko groblje*. Ljudi, koji su tu bili pokopani, ili su pali pri osvajanju ovog grada, ili su to lanovi gradske posade, ako su uop e ovdje Turci kra e vrijeme držali svoju posadu. Kažem kra e vrijeme, jer se sigurno zna da je *Pavlovac* bio napušten prije 1550 g.

Grad je sagra en na jednom strmom brežuljku iznad lijeve obale Pra e. U osnovici je nepravilan višekut. Do metar debeli bedemi pasali su vrh ovog brežuljka. Tragovi ovih bedema još se dobro raspoznaju. Jugoisto ni bedem bio je do 200 m dug i najbolje je o uvan. Do 55 m toga bedema s nutarnje strane diže se od 4 do 10 m u visinu. Unutar ovih bedema, na najvišem vrhu brežuljka, vide se tragovi zgrada i jedne kvadratne kule sa stranicom od 8 m.

Sav je grad zarastao u lisnatu šumu. Bez ikakva napora može pješak do i iz Pra e u ovaj grad za 45 minuta.

Izvori i literatura: Starine X, 206 — Jire ek, Die Handelsstrassen 38 i 85 — Dr. M. Mandi, Arheološke crtice iz Bosne, Starinar, Beograd 1928, (irilicom).

SAMOBOR. Kod Ustipra e prima Drina desni prtok Janjinu. Kojih pet kilometara uz tu rje icu diže se klisura s podorom Samobora, grada San dalja Hrani a i njegova nasljednika hercega Stjepana. Ovaj je grad temeljito opisao pok. Stevo Deli u Glasniku Zemaljskog muzeja pred ravnih 60 godina, i taj opis vrijedi i danas, jer se na ovome gradu skoro ništa nije promijenilo.

Samobor je bio jedan od glavnih gradova Po drinja spomenutih velikaša, a stajao je u župi *Pribudu* (Bribudo). Grad se prvi put spominje 1397. U njemu je esto boravio Sandalj i tu primao razna poslanstva. Godine 1430 primio je ovdje Sandalj poslanike *Radosava Pavlovi a*, *starca Dmitra sa dva patarena*, koji su tražili njegovu intervenciju za mir s Dubrovnikom, a iste godine dolazio je ovamo i dubrova ki poslanik *Benko Gunduli*. Samobor se spominje među gradovima hercega Stjepana u poznatim poveljama od 1448 i 1454 g. Jednu povelju Dubrovanima izdao je herceg u *Me urije ju* pod Samoborom 13 oktobra 1461 g.

To no se ne zna koje su godine zauzeli Turci Samobor. Od prvih godina vlade sultana Bajezida II (1481—1512), pa sve do 1832 g. imao je ovaj grad stalnu posadu i svoga dizdara. U dužnost uvara grada spadalo je i uvnje puta kroz *Kova planinu*, što drugdje nije poznato. Dizdarev timar bio je u blizini Samobora.

U Samoboru su bila zastupljena sva tri glavna roda vojske kao i po mnogim drugim gradovima. Oko 1800 g. bilo je ovdje 20 mustahfiza i oko 18 džebedžija. O broju top ija nije mi ništa poznato. Zadnji top iz Samobora prenesen je oko 1870 godine u Čajni e, gdje se i sada nalazi.

God. 1832 dao je Husein kapetan Gradaševi u Samoboru zatvoriti i nakon kratkog vremena pogubiti tešanjskog muftiju *Hasan efendiju elibi uli a* kao svoga protivnika.

Izvori i literatura: Miklošič 415 — Jire ek, Die Handelsstrassen, 33, 40, 41, 60, 76 i 86 — Asboth 33 — St. Deli Gl. Z. M. IV (1892), 255 263 i u Viss. Mitt. I. 402 — M. Seidovi, Tužan spomen. Sar. List 1894, br. 68 od 13 IV — Bošnjak, kalendar za 1906 — Dr. Truhelka; Konavoski rat Gl. Z. M. XXIX (1917), 168 i 174 — Dini, Glas CLXXXI, 172.

BRODAR i Varošište danas su zaseoci sela Džipe pokraj Me e e, stanice na pruzi Sarajevo Višegrad Beograd. Brodar leži na brijegu iznad lijeve obale Drine i to upravo iznad uš a Lima u Drinu. Iznad desne obale Drine i Lima diže se brdo Bujak, ispod koga prolaze dva tunela (za Višegrad i Uvac).

U zaseoku Brodara vide se tragovi istoimenog grada, koji je pripadao porodici *Pavlovi a*. »Na planini na Bujaku, prema našem gradu Brodaru«

Tvrđava Višegrad (Kuripešić, Itinerarium)

izdao je jednu povelju Dubrovanima Ivaniš Pavlovi 29. septembra 1442. g. I to je jedini siguran spomen ovome gradu. Do grada je bila i varoš, o čemu svjedoči ime zaseoka *Varošiste*. Oko oba ova današnja zaseoka ima više stambenih kuća.

Ovaj Brodar u Pavlovi zemlji nije identičan s *Brodarom* (Brodarium), što ga je s nekim drugim gradovima u Bosni zaposjela ugarska vojska 1410. (Jirek, *Die Handelsstrassen*, str. 39, bilješka 117). Ovaj drugi Brodar bio je u zemlji *Dijanića*, a naveden je i u ugovoru sklopljenom u Tati 1426. između Stefana Lazarevića i Kralja Zigmunda.

Izvori i literatura: Jirek 86, Hoernes 240 i dalje — Hoffer, Položaj nekih mjesta u povelji kralja Sigismunda od godine 1426, *G. Z. M.* V (1893), 553 i 554.

VIŠEGRAD se kao grad spominje prvi put 1433. godine. Nastao je bez sumnje još u XIV stoljeću, jer se njegovo predgrađe Podvišegrad spominje 1422. g. Podgorje ovoga grada stoji na brežulj-

ku iznad današnje varošice Višegrada, iznad desne obale Drine. Na obronku brežuljka iznad Drine vidi se podgorje okruglaste kule, koja je bila zidom vezana s gradom. Prije februara 1462. zauzeli su ga Turci, jer je već tada ondje sjedio kadija. Maloj posadi bio je na čelu aga. Napušten je 1838. g. Tada je bilo ovdje pet dobrih topova.

Izvori i literatura: Jirek 86, Hoernes 240 i dalje — Stratimirovi u *G. Z. M.* 1891, 283-284 — *Starine* XVII, 148 — Prilozi II, str. 183. — Klaić, Bosna, str. 156.

VRATAR u Zepi (kotar Rogatica). Ovaj je grad stajao na jednom, možda i preko 400 m visokom grebenu, što se diže iznad desne obale rijeke Zepe, lijeve pritoke Drine. Od ušća Zepe udaljen je do 5 km. Do grada se moglo doći i samo s južne strane, pa i ovaj je pristup vrlo tegoban. Iz podgorja se vidi da je Vratar sličen kao i Torijanski. Dvije okrugle kule s promjerom od 5 m, okrenute prema istoku i zapadu, spojene su s južne strane do 110 m dugim zidom, koji se do 10 m lomi na istočnoj i zapadnoj strani. Od sjevera nije bilo zida. Između tih kula bila je zgrada pravokutnog oblika, udaljena od kula po 40 m. Pred istočnom kulom bila je još jedna kula istog promjera, a od grada je odmaknuta 40 m. Mjestimice se o njoj zid do 3 m visok.

Selo ispod grada zove se *Vratar*. U poznatim ispravama nema spomena gradu Vrataru. Stanovnici pričaju da je grad zidala prokleta Jerina, a da ga je razorio i zauzeo neki Redžep paša. Na protivnoj obali Zepe ima dobro očuvana kula, za koju predaja kaže da ju je zidao Redžep paša. Kula je napuštena, ali je dobro očuvana. Sagrađena je na tri kata, a prizemlje je, po predaji, tamnica. U svakom je katu po jedna prostorija. Po puškarnici se vidi da je prvi i drugi kat služio za odbranu, a treći za stanovanje, jer ima prozore i kamini gdje se vatra ložila. Kula je osnovica kvadrat sa stranicom od 6 m, visoka je do 15 m, a ozidana tesanim kamenom. Zidovi su joj debeli do metar. Vrlo je zanimljivo da je ulaz u ovu kulu 3 m iznad zemlje, kao u kakav Bergfrit.

Bila su još dva grada ovog imena: Vratar u župi Luka oko ušća Neretve i Vratar u Sutjesci, na putu iz Gacka u dolinu Drine.

SREBRENICA se prvi put spominje 1376. kao rudarsko mjesto i zbog velikog bogatstva srebra, olova i drugih minerala. Više puta je mijenjala gospodara dok je ne zauzeše Turci konačno 1463.

Danas su u Srebrenici razvaline dvaju gradova: gornji, srednjovjekovni, u narodu zvani *Stari grad*, i donji, tzv. *Turski grad*, koji je, kako mu već ime kaže, nastao u tursko doba. Kada je kroz Srebrenicu prošao Evlija Čelebića 1660. g., bio je

ovdje samo jedan grad s posadom od 40 vojnika kojom je zapovijedao dizdar. I anonimni opis Bosne iz osamdesetih godina XVIII stoljeća tako er zna samo za jedan grad. U oba ova sluaja govore je o onom srednjovjekovnom gradu, za koji danas znamo da se zove *Srebrnih*, a njegovo predgraće *Srebnica*. Turski je grad nastao potkraj XVIII stoljeća. Prema popisu iz 1833 g. oba su grada bila u upotrebi. U gornjem gradu bilo je 5, a u donjem 77 ispravnih i 5 pokvarenih topova. Godine 1776 popravljen je Srebrnik. Prema jednom popisu iz 1804 godine bilo je u Srebrenici oko trideset džebedžija i trideset mustahfiza.

Srebnica je imala svoga dizdara. Srebreniki dizdar bio je prije 1815 neki Hadži Mehmedaga, a umro je u Sarajevu 1816 i pokopan na groblju na desnoj strani pri ulazu u ulicu Sadržije ikma.

Izvori i literatura: Jirek: Die Handelsstrassen, 50 — F. Šiši, Vojvoda Hrvoje Vuk i Hrvatini i njegovo doba (1350—1416), 182, 192, 221, 223 — Dr. M. Dini, Srebrnik kraj Srebnice, Glas S. K. A. (ir.), CLX, 183—196 — Gl. Z. M. XX (1908), 107, 184; — Prilozi II, 162.

KUŠLAT ili *Ku lat* stajao skoro na okomitostoj, sto metara visokoj stijeni iznad ušća Jadrana, gdje mu se još podor vidi. Prvi put se spominje 1345, a njegovo predgraće Podku lat 1396, kao trg nadaleko poznat s dubrovačkom kolonijom. Za rata kralja Sigismunda protiv Stjepana Ostoje predao je herceg Hrvoje ugarskoj vojsci po etkom 1410 Srebrnik, Ku lat, Brodar i Susjed. Ku lat su zauzeli Turci 1463. Evlija elebija kaže, da ovaj grad nije mogao osvojiti sultan Fatih, nego ga je opsadom prisilio na predaju. Po Evliji posada je brojila 28 uvara s dizdarom. Na gradu je bilo pet topova. Evlija donosi kratak opis grada i spominje i predgraće, koje je i onda bilo poznato. Anonimni opis kaže, da je grad malen i sa malo slabih topova. Godine 1804 brojila je posada do 15 uvara.

Godine 1804 bilo je u Kušlatu 12 mustahfiza timarljija i 15 džebedžija.

Napušten je nešto prije 1833.

Izvori i literatura: Jirek 81 — Gl. Z. M. XVII (1905), 435; XX (1908), 107, 334, 335 — Juki 44 — Klai, Bosna 174 — Prilozi II 162 — Kodeks u Orijentalnoj zbirci Hist. inst. Jugosl. akad. 142, folio 56 a.

ZVORNIK, grad uz lijevu obalu Drine s podgraćem istog imena, 74 km od ušća ove rijeke u Savu i 53 km od Srebnice, središta bosanskog rudarstva srednjega vijeka, smatrao se ključem Drine, a i u njegovoj okolici bilo je ruda. Zvornik se po prvi put spominje 1412 g. Od 1433 do pada despotovine 1459 bio je u sastavu Srbije. Turci su ga zauzeli 1463. Zbog prelaza preko Drine imao

je Zvornik u srednjem vijeku kao i kasnije veliku važnost. Podgraće je prije turske okupacije, a i kasnije bilo spojeno kulama i zidinama s glavnom kulom, što je stajala na 407 m visokom Velavniku. Bio je to vrlo jak grad i branio je put prema Srebrenici, Sarajevu i Tuzli.

Turci su grad proširili, i tako su ovdje nastala dva grada: *Gornji* i *Donji*. Podgraće se razvilo u veće u varoš. Po opisu Evlije elebije bila su ovdje dva grada s jednim dizdarom i 150 uvara. Tu je bio ambar, atrnja i kula za municiju. Pred gradom stajao je top dug pedeset pedala, kroz koji se mogao ovjek provući. Ovaj top spominje i Francuz Quiclet. Po njegovu opisu grad je bio u slabu stanju, što je lako shvatljivo, jer je Zvornik poslije 1526 izgubio svoju stratešku važnost, ali ju je ponovno zadobio nakon 1699. Poslije Karlovačkog mira zvorniki je grad bez sumnje više puta popravljan, ali do nas su doprili pisani podaci o tome samo iz 1777 i 1849. Od XVIII stoljeća oba zvornika grada imaju svoje dizdare napose, a Zvornik je od istog vremena sijelo i kapetanije.

Dok je Zvornik bio u turskoj vlasti, etiri je puta bio podsijedan. Godine 1464 podsijedali su ga Madžari, a 1688, 1717 i 1737 Austrijanci.

Nakon što je Matija Korvin odbio Turke od Jajca 1464 g., opsjeo je Zvornik. Opsada je trajala od 8 X do 9 XI. Vojska je brojila 26—30.000 momaka, a vodio ju je Mirko Zapolja. im je bosanski sandžakbeg Mehmedbeg Minet oğlu saznao da kralj gradi most preko Save kod Raće, opremio je u zvorniki grad 500 po izbor junaka pod zapovjedništvom Skenderbega Mihal oğlu. Korvin je doveo pod Zvornik brojne topove i druge sprave za opsadu. Pošto je dobro osigurao put, kojim bi mogla doći i turska pomoć, po eo je tu i grad iz topova, a onda je zapovjedio juriš. I sve je bilo uzalud. Zvornika je posada u teškom momentu saznala da joj se sprema pomoć i to ju je silno ohrabrilo. Ova je vijest kod Madžara stvorila paniku i kralj je digao opsadu i skoro u divljem bijegu povukao se preko Save. U prikazivanju uzroka povlačenja, kao i u kronologiji, ponešto se razlikuju Thalloczy i Truhelka.

Godine 1688 zauzeli su Austrijanci na kraće vrijeme Zvornik. Oko 4000 izbjeglica sklonilo se u Sarajevo i im su se Austrijanci povukli, oni se vratili u svoj zavičaj. Druge dvije opsade bile su bezuspješne. Pri zadnjoj opsadi zarobio je dapaće Ahmed paša nešto vojnika i zaplijenio razne sprave. O ovim opsadama govore narodne pjesme u Hormannovu zborniku (knj. I. br. 15 i 16).

Od zvornikih dizdara po imenu su mi poznati: *Abdulgani aga*, sin Alijagin, 1711, *Osmanaga* 1803 i *Sulejmanaga*, sin Mustafagin. Ovaj zadnji bio je dizdar Donjeg grada i umro je prije 23 III 1818. Timar Abdulganiagin bio je u selu Tabundži (?).

Godine 1838 grad je pronađen u dobrom stanju. Tada je u ovom gradu bilo 85 topova, od toga 46 u arsenalu. Osim toga bio je dobro snabdjeven

municijom i hranom. Turci su u njemu držali posadu do 1878. I austro ugarska uprava držala je u Zvorniku svoju posadu sve do 1918. Od 1878 grad je znatno popravljen.

Od kraja XVIII stolje a smatrao se Zvornik najtvr im gradom Bosne.

Izvori i literatura: Boue II, 345, 378 i 393 — Juki 44, 133 — Roskiewicz 171 — Blau 183 — Klai, Bosna 174 — Jirek 39 i 51 — Starine XIV, 187 — Asboth, 131, 278 i 402 — Truhelka, Kraljevski grad Jajce, str. 19 — Isti, Turko slovenski spomenici, 198 — Thalloczy Šufflay, 192 196 — Gl. Z. M. XVII, 437; XVIII, 316 i 317, 576, 579 591; XX, 108 i 135 — Kadi a arhiv br. 291 i 1059 — Prilozi II, 181 — Manuscripta turcica br. 3587, 3592, 3663, 3565, 3588, 4458, 51, 66, 250, 299, 334, 337, 338, 382, 394, 408, 453, 482, 594, 875, 1203, ¹²²⁷> 1608, 1610, 1614.

TEO AK je danas veliko selo što leži 46 km sjeverozapadno od Zvornika.

Tu je nekada stajao grad Teo ak, od koga se vidi još nešto zida na jednom osamljenom brežulju iznad doline Tavne, lijeve pritoke Drine.

Grad je bio trokutne osnovice, a u svakom je uglu bila po jedna kula. Ispod zapadne kule bio je ulaz u grad. S vrela *Vodce* bila je dovedena voda u ovaj grad. Taj su vodovod izgradili Turci. Kod nekadašnje kapije je stara džamija, a pred njom je danas pet lijepo otesanih kugla od granita, s promjerom od 75 cm. Te su kugle snesene s grada oko 1925 godine. Te su kugle odnekuda donesene, jer ove vrste kamena nema u ovome kraju.

Teo ak se prvi put spominje 1432 g. Taj je grad darovao ugarski kralj Despotu Đur u Brankovi u. U Podteo aku (Sotto Teozack) boravio je Despot 28 VIII 1442 g.

Nakon pada Bosne zauzeo je i ovaj kraj Matija Korvin. U njegovo ime vladao je u sjeveroisto noj Bosni kao kralj *Nikola Ilo ki*, a sjedište mu je bio grad Teo ak (1472—1477).

To no se ne zna kada su Turci zauzeli Teo ak. Od pada pod Turke pa do iza 1804 godine ovaj je grad imao posadu. Potomci dizdara ovoga grada žive i danas u Teo aku i zovu se *Dizdarevi i*. Posada se sastojala od mustahfiza, top ija i džebe džija. Prvu sigurnu vijest o posadi u Teo aku imamo iz 1655. Grad je napušten izme u 1804 i 1833 g. Godine 1757 vršen je popravak topova u Teo-

aku. Jedan izvještaj, napisan oko 1785 kaže, da je u gradu tada bilo nekoliko malih topova. Zadnji top od tu a nestao je za vrijeme prvog svjetskog rata.

Predaja, koju sam uo u Teo aku 1940, kaže, da je ovaj grad bio nekad davno u mađarskoj vlasti i da mu je bio gospodar neki grof, te da je on bio tako bogat da su i rogovi njegovih volova bili pozla eni. Turci grad dugo nisu mogli osvojiti, jer nisu znali gdje su gradska vrata. To su saznali od grofove sluškinje koju su uhvatili, kad je išla na vodu. Saznavši to, grof je upalio barut i grad digao u zrak. On je utekao, a njegova posada i turska vojska grdno je stradala.

Na tri mjesta oko Teo aka ima ste aka.

Izvori i literatura: Jirek, Die Handelsstrassen, 40; Ferme ndzin, Acta Bosnae, 477; Gl. Z. M. XX (1908), 108; Thalloczy, Studien aus der Geschichte Bosniens und Serbiens, 118, 296, 297; — Isprava o popravku topova u mene

BIJELJINA nije imala nikada ni grada ni palanke, ali je imala šarampov s palisadama oko džamije sultana Sulejmana II. i oko banje (ha mama), koja je bila kraj džamije. Osim tog bile su ovdje dvije kule kao vlasništvo dvojice spahija. Takvo je stanje bilo prije 1716 g.

Kada su u septembru 1716 g. prodrli Austrijanci do Bijeljine, Bijeljinci su dali jak otpor. Nemaju i tvr ava, borili su se iz džamije i banje. Obje ove zgrade bile su ozidane iz tesanog kamena. Neprijatelj je iz topova znatno ošteti o obje ove zgrade, a jednu je kulu lagumom djelomi no razorio. Tako je pala Bijeljina i ostala pod Austrijom do 1739 g.

Nakon povratka Bijeljine Porti i opet ovdje nije sagra en grad, nego je onaj šarampov obnovljen.

Pri pregledu utvrda obavljenom 1838 odre eno je da ovaj šarampov ostane i dalje. On je do ekao i 1878 godinu. Njegov trag pokazao mi je imam Ali efendija Alefendi 1950. Takav je šarampov bio i u *Janji*.

Oba ova šarampova imala su 1838 godine 2 arka topa i jedan akalos top s nešto municije.

Izvori i literatura: Gl. Z. M. XIX, 381 i 585 — Sidžil u Orijentalnom institutu, br. 922 — Prilozi II, 165.

II. GRADOVI OKO BOSNE I NJENIH PRITOKA

HODIDJED (Stari grad). Podor grada Hodi djeda vidi se i danas na brije gu iznad sastava Paljanske i Mokranjske Miljacke, dva sata isto no od Sarajeva. Bio je to grad mo nog vlastelina bosanskog Pavla Radinovi a. Turci ga oteše od njegova sina Radosava Pavlovi a 1428. Osam godina kasnije preote im ga na kratko vrijeme vojvoda

ugarsko hrvatskog kralja Zigmunda *Matko Talo vac*, bivši ban hrvatski, ali ga u augustu 1435 osvoji turski vojvoda *Barak*. Od toga vremena pa dalje grad je u turskoj vlasti i nemogu e je da je bio u vlasti Hercega Stjepana, iako je to navedeno u poveljama iz 1444 i 1448, u kojima se nabrajaju gradovi i šume, u kojima je Herceg vladao. Si

gurno od XVI vijeka, ako ne i prije, pa sve do iza 1800 sjedio je tu dizdar s posadom. Po Katarinu Zenu brojila je ta posada 1550 godine 50 momaka. Dizdarev timar od 5700 ak i bio je u selu *Ljubogoš i*, nedaleko od grada, a u Kijevu je bilo timara mustahfiza ovog grada.

, Mažda su se u Hodidjedu neko kovali novci. To naslu ujem po tome, što je 1565 u Hodidjedu pohranjeno 8.520 drama (26.3 kg srebra) iz kreševskih rudnika. Grad je napušten poslije 1811, a prije 1833 godine.

Ali Hodidjed je služio i kao tamnica. S time u vezi naveš u ovdje, po Skari u, jednu epizodu iz 1639 g. Ve deset godina je u bosanskim planinama hajdukovao neki Abdurahman vojvoda. Je damput bude uhva eno nekoliko hajduka, me u njima i neki Zuko iz Kladnja, i budu zatvoreni u grad Hodidjed. Kada su ih htjeli posje i, omete to tefterdar Mahmut efendija, koji se nadao da e mu hajduci povratiti jedan dio plijena, što su ga nedavno oteli nekom Hadžisananovi u. Plijen se sastojao od ohe i kumaša u vrijednosti od nekoliko tovara ak i. Kada se ulo da je Zuko uhva en, do u iz Kladnja njegova mati i sestra protestovati, što se Zuko drži u zatvoru bez sudske presude. One ostaju u Sarajevu nekoliko dana. Da spasu Zuku, one mu krišom, preko nekog seljaka hriš anina, koji je u Hodidjed nosio kiselo mlijeko i vodu, doture gvozednu kazmu (krampu), konopaca i drugih stvari. Dobivši to, hajduci jedne no i provale gradski zid i uteku. Gradski dizdar Kazgani Hadži Uvejs trebao je odgovarati za to, no kako je on bio u rodu s Vu om, koji se tada povratio iz Albanije, ne bude mu ništa. Ali vlasti uhvate Zukinu mater i sestru i onoga seljaka, pa ih sve troje objese. Kad su to hajduci saznali, naume se osvetiti. Neposredno pred odlazak Šahin Hasan pašin bio je kao obi no vašar u Ravnom, koji je trajao nedjelju dana. Iz Sarajeva je otišlo na vašar mnogo trgovaca i zanatlija. Pošto je vašar prošao, krene jedna karavana od 400 ljudi u Sarajevo. Išli su nemarno, bez vo e i bez reda. Kada su došli na jedan proplanak u jednom tjesnacu, gdje je bilo jedno vrelo, do eka ih Abdurahman i Zuko sa 30 drugova. Hajduci bijesno napadnu, naraito Zuko, koji je želio osvetiti mater i sestru. Tu pogibe 19 trgovaca i mnogo ih se rani. Hajduci se s plijenom povukoše u šumu, pa poslije krenu dalje k sjeveru. Kada su prolazili kraj Prusca, na poziv prusa kog kadije do eka ih narod iz obližnjih sela i razbije ih. Sva plja ka bude hajducima oteta. Nato Šahin paša pošalje svoje ljude u Prusac da stvar ispitaju, a zatim on krene u Sarajevo, gdje stigne 15 jula 1639. Odmah sutradan zapovjedi da se tefterdar Mahmut efendija posije e (Skari , Sarajevo, str. 89—90).

Od dizdara Hodidjeda poznati su mi ovi:

Hadži Ejnehan aga Topalovi bio je prije 1556 i poslije 1565 i sagradio je džamiju u Sarajevu, koja se i danas njegovim imenom zove;

1639 g. *Kazgani Hadži Uvejs*;

1704 *Mehmed aga*, na 20 V prodao je svoju ku u Sarajevu;

1142 (1729/30) *Mustafa aga* rodom iz sela Zabr a. U posjedu ovog dizdara bila je jedna knjiga šerijatskopravne sadržine, a prepisao ju je softa Smail, sin Mehmedov, iz Tuzle 1138, sada u Gazi Husrevbegovoj knjižnici u Sarajevu br. 416. Dizdar je svojom rukom zabilježio na ovoj knjizi uz svoje ime mjesto, odakle je i jedan distihon, koji u prijevodu glasi: *Ima vrlo mnogo devletskih* (carskih) *ku a, u kojima je sada uvar sova, a pauk vratar!*

1743 u oktobru *Hasan aga*;

1750, 14 XII postavljen je *Mehmed aga*, sin Mahmuda Fo aka (Fo evi) mjesto umrlog *Hasana*, koji nije iza sebe ostavio muške djece;

1780 Salih aga, a po njegovoj smrti postavljen je 7 V 1766 njegov sin *Ahmed*;

1823 u oktobru postavljen je *Mehmed aga* mjesto *Bektaša*, sina Mehmedova.

Hodidjed je napušten prije 1833 godine, a po prilici oko 1825, a uvari premješteni u sarajevski grad. Na ovo me mnijenje navodi pismo od 10 reb. I 1241 (24 V 1825), što ga je pisao sarajevski dizdar Mehmed Memiš sarajevskom trgovcu Hadži Mustafi Kirdžaliji u Carigrad, kojim ga podsje a da ne bi zaboravio izvaditi mu iz carske defterhane popis mustahfiza grada Hodidjeda. Ina e ne znam emu bi mogao služiti taj popis sarajevskom dizdaru i zašto bi se on zanimao za tu stvar. (Kadi a arhiv broj 310).

U zadnje doba, svakako nakon što je grad bio napušten, naziva se Hodidjed Starim gradom, a tako ga nazivlju i neki naši pisci, a neki opet upotrebljavaju oba imena. Jedan od naših pisaca misli da Stari grad i Hodidjed nije jedno te isto, pri emu svakako griješi.

Izvori i literatura: Klai , Bosna, 150 — Jire ek, Die Handelsstrassen 85 — Ženo, Starine X, 206 — Hoernes, Din. Wanderungen, 80 i 81 — Truhelka, Tursko slov. spomenici, 188, 191 i 192 — Đ. Mazali , Gl. Z. M. LI (1939), 16 2 — M. Dini , Glas CLXXXII, 217 223 — Sidžil 2, str. 102 — Kadi a arhiv 20 — Jire ek Radoni IV, 104 i 105.

SARAJEVO je imalo malu tvr avicu, koja se kao i naselje pod njom zvaše Vrhbosna još prije pada pod Turke 1435. U tu su tvr avicu stavili Turci posadu s dizdarom na elu. Srednjevjekovni je grad nešto proširen i u njemu je sagra eno više zgrada (mala džamija, ambar i ku a za dizdara). Posada je brojila 150 nefera krajem XVII stolje a. Na ovaj je gradi svrnulo svoju pažnju više stranih putnika. Još 1655 isti e jedan putnik da Sarajevo ima mali kastel, ali zidova nema. Bolji opis ovoga grada dao je Evlija elebija. Tek nakon Požareva kog mira osjetile su Sarajlije potrebu da se jedan dio šehera opaše bedemom. Na osnovu fermana rad je zapo eo na Spasovdan 1729 i

s prekidima završen tek 1739 godine. Toga vremena nastadoše i one tri kule. Kasnije je priznato pet tabija.

Tvr ava je više puta popravljana, i to, koliko se zna, 1659, 1771, 1777, 1785, 1797, 1816, i 1899. Više puta je u kulu s barutom udario grom. Ja e su eksplozije bile 1796/97, 1805, 1813, 1835.

I ovaj je grad služio kao zatvor. Od druge polovine XVII stolje a pa do 1851 desilo se u Sarajevu više pobuna i kroz to vrijeme u ovome je gradu našlo smrt kojih stotinu Sarajlija.

U raznim ispravama spominju sa ovi sarajevski dizdari:

Mustafa 1564,

Bektaš 1729,

Mehmed od 1756 do smrti 1782,

Salihaga od 1782 do 1791,

Mustafa 1791,

Ahmed 1797 i 1799,

Mehmed Memiš 1825,

Ibrahim do 1835. Ovo je bio zadnji sarajevski dizdar. Umro je 1878 od rana što ih je zadobio 19 augusta u borbi s okupacionim etama.

Sarajevski je grad bio uvijek dobro snabdjeven oružjem i municijom, i iz njega su se opskrbljavali drugi gradovi po Bosni, naro ito od početka XVIII stolje a. Ovaj grad dosada nije bio nikada napušten.

Godine 1833 bilo je u sarajevskom gradu i ve zirskom dvoru na Gorici 46 topova.

Jedan jedini put vodile su se borbe oko ovoga grada s neprijateljem. To je bilo 19 augusta 1878 godine.

U ovaj je grad oko 1825 premještena posada iz Hodidjeda, kada je ovaj bio napušten.

Izvori i literatura: S. M. Tralji , Sarajevski grad Vratnik, Sarajevo, 1937 — Skari , Sarajevo od najstarijih vremena do austro ugarske okupacije. Sarajevo, 1937 — Gl. Z. M. XX (1908), 95, 185 — Prilozi II, 168 173.

DUBROVNIK (Doborwnich, Dobrownyk) zvaše se gradi na vrlo strmom i krševitom izdanku *Huma*, što se diže iznad sastavka potoka Zenika s rje icom Miso om, koja utje e u Bosnu kod Ili jaša. Danas se vide samo neki tragovi ovog gradi a ili, pravije re eno, utvr enog dvorca, u kome su stanovali gospodari ovog kraja, od kojih je po svoj prilici potekao viso ki knez *Bati*. *Bati* je je i pokopan u selu Kopoš i i, udaljenom etvrt sata hoda od Dubrovnika. O postanku ovog grada ima više verzija po kojima su ga osnovali stanovnici republike sv. Vlaha.

U vezi s trgovinom Dubrov ana u Bosni spominje se ovaj naš Dubrovnik pri put 11 VI 1404 g. I to je zasad jedini spomen ovome gradu iz vremena bosanske samostalnosti.

Bobovac i Visoki zauzeli su Turci 1463 g., pa je po svoj prilici i Dubrovnik osvojen iste godine.

U doba sultana Mehmeda II imao je svoju posadu. Na ime spomenutog sultana sagra ena je u ovome gradu jedna džamija. U oba tursko ugarska ugovora (1403 i 1519) spominje se i ovaj grad, a spomenut je i u Gazi Husrevbegovoj zakladnici od 1531 g. Okolna nahija (župa) zvaše se tako er Dubrovnik.

Od prije 1555 g. do iza 1565 g. bio je dizdar Dubrovnika *Džaferaga*, sin solaka Skendera. Ovaj je grad imao svoju posadu još 1655 g., ali iza toga je uskoro bio napušten, a njegova posada nekud premještena.

Godine 1709 napuštena je i džamija kao ruševna, a kako nije bilo posade u gradu, nije bilo potrebno da se ona popravi. Sarajevski kadija podnio je 12 XII 1709 g. prijedlog, da se jedan službenik premjesti za feraša Careve džamije u Sarajevu i to obrazlaže time, što je gradska džamija ruševna, a obje džamije pripadaju istome vakufu.

Govore i o Dubrovniku Juki kaže da su ovdje Dubrov ani topili rudu i da su ga oni i sagradili privolom Kulina bana. Juki se sigurno oslanjao na Lukarevi a.

Izvori i literatura: Juki , 35; Theiner, Mon. Hung. II 626; Jire ek, Die Handelsstrassen, 44; Thalloczy Horvath, Also Slavoniai okmanytar, 281; F. Spaho, Turski rudarski zakon, Gl. Z. M. XXV (1913), 136; Dr. M. Filipovi , Dubrovnik u Bosni (ir.), Gl. Z. M. XXXVI (1924), 101 104; Đ. Mazali , Starine po okolini Sarajeva, (ir.), Gl. Z. M. sv. I XLI (1939), 28 35; M. Dini , Dubrova ka srednje vekovna karavanska trgovina (ir.), J. I. . III (1937), 128; Kadi a arhiv — Sidžil iz 1555 i sidžil br. 2.

VISOKI. Tako se zvao grad, što je stajao iznad današnje varoši Visoko, na brdu koje se sada zove *Grad*. Na vrhu toga brda vidi se još nešto toga grada.

Visoki je bio kraljevski grad, u kome su esto boravili bosanski vladari. Pod gradom je bilo podgra e i zvaše se *Podvisoki*. Visoki se spominje prvi put 1 septembra 1355. U Visokom su držani sabori, primani strani poklisari i izdavane povelje. Najvažniji je sabor bio onaj od 1404, kada je bosanska feudalna gospoda zbacila kralja Ostoju i izabrala Tvrtka II.

Visoki je imao svoga kneza. Izme u 1402 i 1420 bili su knezovi Pavao Kleši , Vuk i Bati .

Turci su zauzeli Visoki 1463. Dursunbeg kaže da se grad predao bez borbe odmah nakon pada Bobovca.

Ako su Turci u ovome gradu držali kakvu posadu, ona je dignuta prije 1503, jer se Visoki ne spominje u poznatom turskougarskom ugovoru od te godine. I A. Georgiceo spominje Visoki 1626 me u napuštenim gradovima.

Izvori i literatura: Juki 34 — Jire ek 37, 39, 61, 80 — Klai 154 — Asboth 41 — Stratimirovi , Gl. Z. M. III (1891)

220; Wiss. Mitt. II, 323 — Truhelka, Naši gradovi 92 96 — Dr. J. Jeleni, Kraljevsko Visoko i samostan sv. Nikole, Sarajevo 1906. U dodatku je zbirka viso kih diplomatskih pisama (str. 129 147) — Elezovi, Turski izvori za istoriju Jugoslovena, Brastvo XXVI, 113. — Novi Prijatelj Bosne I (1888), str. 18—21.

BOBOVAC je bio najvažniji grad u sredovje- noj Bosni. Do ovoga grada dolazimo od mjesta a ti a na pruzi Sarajevo—Šamac, cestom do Sutje- ke (9 km), a odavde lošim putem uz potok Trste- nicu i dalje na Poljansku rijeku i njenu vrlo usku dolinu, koja se mjestimice toliko sužuje, da je va- ljalo u stijeni isje i stepenice, kojima se penje uz krš zvani Ljestova e. Prošav taj tjesnac (Su- tjesku) dolazimo do sastava pritoka Borovice i Miokovice, koji ine Poljansku rijeku. Odavde se vidi strma, krševita kosa i na njoj podor neko slavnog grada Bobovca. Podor grada, na vrhu te kose, zovu stanovnici onog kraja Gornji grad, a podor na stepenici ispod njega Donji grad.

Zub vremena uništio je tvrđi Bobovac tako, da bi bilo vrlo teško do i do tlorisa. Najve i dio je zarastao u šumu. U gornjem gradu se još vidi ko- mad oška velike etveraste kule, a u donjem prostrano, zidom opasano dvorište, i u sredini se razabire trag zdenca. Oba su grada bila spojena zidom.

Bobovac bijaše važan i slavan grad, u kome su rado boravili bosanski vladari. U njemu se u- vala i kraljevska kruna. Kralj Stjepan Ostoji spo- minje ga u svojim listinama »slavni dvor kraljev- stva mi u gradu Bobovcu«, a Stjepan Toma nazi- va Bobovac »naše stono mjesto«.

Sredinom XIV stolje a povijest (bilježi prvu epizodu koja se odigrala oko Bobovca. Ban Stje- pan Kotromani, slijede i primjer svoga oca, išao je za tim, da svoju banovinu što više proširi. Go- dine 1349 ote on Srbima Travuniju, kojom su do- tada vladali knezovi srpski, te je pripojio svojoj mladoj državi, a car Dušan, da se osveti banu, provali s vojskom u Bosnu i pade pod Bobovac, koji je ve onda bio glavna tvrđava u Bosni. Car je uzalud opsijedao tvrđi grad. Ne mogavši ga za- uzeti, diže opsadu i povrati se u svoju zemlju.

Ovom epizodom ulazi Bobovac u povijest Bo- sne, a i kasnije se esto spominje.

U Bobovcu su banovi i kraljevi izdali više li- stina i primili brojna strana poslanstva". O svemu tome govori podrobnije dr. iro Truhelka u djelu »Naši gradovi«. I Sutjeska i Bobovac izgubili su donekle svoju važnost stupanjem posljednjeg bo- sanskog kralja Tomaševi a (1461—1463) na prije- sto, jer je on 1461 u inio Jajce svojom prijestol- nicom.

»Koliko je bila di na prva pojava Bobovca u historiji, toliko je bila žalosna epizoda, kojom Bo- bovac zaklju uje svoju egzistenciju. Kada je, na- ime, g. 1463 silni osvaja Mehmed II prešao Drinu

da osvoji Bosnu, pade mu vojska pod Bobovac. Kralj je bio pošao u Jajce da okupi tamo vojsku oko sebe, koja bi imala suzbiti Osmanlije, a u Bo- bovcu osta nešto posade pod zapovijedi kneza Ra- daka.

Radak, nadaju i se u turskoj službi svojoj sre- i, i ne pomisli na odbranu, ve ponudi sultanu sam predaju grada. Sultan uze grad a izdajicu dade u ime pla e strmoglaviti niz jednu stijenu u ponor, a proglašuju i tu osudu govoraše, kako li e Radak njemu služiti, kada je svome ro enome vladaru bio izdajica.

Narod oko Bobovca još i danas pokazuje onu stijenu, pod kojom je izdajica našao svoju pla u, te je po njemu zove Radakovicom.

Osvaja i ne ostaviše u Bobovcu ni kamen na kamenu, ve ga do temelja razoriše, a grada ne- staje gotovo sa površine zemlje, te mu u daljnjoj povijesti Bosne nema više ni spomena.

Ono malo podora, što je još ostalo na onom pu- stom, strmom kršu, što se na buri i vjetru raza- sulo, tek je jedna od najsvetijih relikvija bosan- skih, jer je svaki kamen tamo svjedok nekada- šnje slave bosanske, ali i — rasula Bosne.« (Tru- helka, 92).

Skoro svi naši historiografi složni su u tome, da je Bobovac propao kobne 1463 godine. A ipak nije bilo tako.

Iz kronike Konstantina Mihajlovi a znamo da su Turci pod Bobovcem salili velike topove, za- uzeli grad i u nj smjestili posadu. Tu o izdaji Ra- dakovoj nema ni spomena. Konstantin je kao je ni ar sudjelovao pri opsadi i zauze u ovog grada.

Turski kroni ar Dursunbeg bio je upravitelj finansija za vlade sultana Mehmeda Fatiha i po- red svoje službe pisao je kroniku, u koju je on- osio ono što je sam vidio ili od o evidaca uo. O pohodu sultanovu na Bosnu piše Dursunbeg me u inim i ovo: »I tako konak po konak, katkad preko planine, nekad opet poljem i dolinom, pre oše put, po prilici za dva mjeseca. Carski je ador bio raz- zapet na granici te zemlje. Prethodnica pobjedo- nosne vojske stiže pod grad Bobovac, koji je naj- istaknutiji grad zemlje Bosne. U eš em obiju stra- na razvi se golema bitka, neobi no veliko krvo- proli e. Ali unato svekolikoj njegovoj ja ini i ne- osvojivosti, prije no što je i stigao sultan, da ga vidi, božjom pomo u carske vojskovo e oružanom rukom otvoriše mu kapije tako lako kao što ju- tarnji povjetarac lako otvara nježne pupoljke.«

Koliko je Bobovac nastradao ovom prilikom, ne zna se, ali svakako puno nije, jer se u oba tursko ugarska ugovora, sklopljena 1503 i 1519 g. spominje me u gradovima u onom dijelu Bosne, kojim su Turci tada vladali. U gradu je bila i po- sada, kojoj je zapovijedao jedan aga (dizdar) i imao svoga ehaju (zastupnika).

Gradu, odnosno posadi, pripadao je ogroman posjed oko Bobovca. To potvr uje jedna isprava kadije u Brodu (Zenica), napisana sredinom mu

harema 908 (21 juli 1502), koja pruža i druge dragocjene podatke iz onog tamnog perioda bosanske prošlosti. Ova se isprava o uvala u jednom selu u neposrednoj blizini Bobovca i to u originalu i prijepisu. Original je napisan na papiru dugom 26, a širokom 20 cm, nalijepljenom na svilenom platnu, a prijepis na papiru 22/24 cm. Oba su primjerka ponešto oštećena, ali svaki na drugom mjestu, pa je tekst potpun. Ovdje donosim doslovan prijevod, kako mi ga je napravio rahmetli profesor H. Mehmed ef. Handžić. Taj prijevod glasi:

»Šta je u ovom, slaže se sa originalom. Prenio ga je siromah Derviš Ali b. Šejh Bedrudin, mevla (kadija) u mjestu boraca, kadiluku Brod. Bog mu oprostito!

Ovo je napisano radi slijedećeg:

Neferi (vojnici) sa ehajom i agom tvr ave Bobovca, koja pripada brodskom kadiluku (kotaru), došli su šerijatskom sudu i izjavili slijedeće: »Mi tražimo da se odrede granice zemlje, kojom mi raspolažemo u okolici spomenute tvr ave. Prema izvještaju obaviještenih te granice zemlje u susjedstvu spomenute tvr ave, kojom mi raspolažemo, jesu slijedeće: Najprije ispod Ljestova ke u prije niz potok, pa odatle gore na klanac, koji ide sredinom stijena, odatle opet gore prema Ljestova kim glavicama, pa po stijenama do vinograda. Onda do drugog vinograda na stijenama, odatle opet do stijene, gdje se orlovi legu, odatle na Pogledski put, pa gore na Okvrgu Glavu, pa odatle Hridu i Kiraul gradini, Okvrginom Samoboru i njivi Sulejmana, a onda upravo strmo prema guvnu, pa opet strmo guvnu Kalimdži a Muslihudina, pa na guvno Šapšala Mehmeda, a odatle krilom Crvene Stijene do mlinskog jaza (benta) i prelazi preko prelaza na potoku, pa do benta mlinskog upravo gore prema Hridskom prelazu, pa krovom Crvenih Stijena do Branice, mjesta na kojem se teferi i, po putu koji dolazi iz grada, pa me amanjiva uz gornju stranu puta gore Okvrgi, pa na vrh Okvrge, pa preko Mijakovića, Dragovića i pu teva, koji dolaze iz grada, strmo prema malom potoku silazi, a odatle strmo do benta gradskog mlina, a onda gore s gornju stranu Barak bašine baše do Suhodola, pa preko malog Popravolja izlazi na Okvrgu, a onda upravo gore glavi Okvrge do Kraljeva Gumna, zatim rubom šume s gornju stranu Karaule do Hamzine kr evine s gornju stranu esme, s gornju stranu jame iznad Klokota, na vrhu stijene, a odatle strmom stijenom do potoka i završava se kod prelaza ispod uprije.«

Posjed tvr ave u starim granicama nije udružen sa stanovnicima okolnih sela. Ovo se saznalo od obaviještenih ljudi iz sela Ko ev e, koji su ostali od osvojenja sultana Mehmeda: Grgur Olovi, Ratko Petrešin; iz Mijakovića: Kolak Mahmut, Kara oz Jakub i Hamza; iz Dragovića: Zivan i njegovi sinovi, Sarudža Hasan, Dobrešinov sin Alija, Rodni Stepan, Pavle, Bogilja, Vuka i njegovi sinovi, Sarudža Nikola; iz Glumića: stari Mihovil, Božidar i Miladin; iz Rotanji: stari Juraj i Milo

rad; iz Poljana: stari Juraj s rodom, i av i Ivan koji je muslim i brat mu Vladislav, kova Petar; iz Lu i a: Šilja i sin mu Nesuh, Doli Mihovil; iz Tešave: stari Rodim; iz Ri i ca: Sudža Aladžos i Bajramlu; iz Sutiske: Telal Husein i knez; iz Slavina: stari Nesuh.

Ti starci i pouzdani i izabrani sijedi ljudi dali su izvještaj, i spomenuta ograničena zemlja ostavljena je ljudima iz tvr ave i ovo je na zahtjev u sidžil uneseno sredinom muharema 908 godine.

Svjedoci:

Stari Širmerd Pušić,
Lufti elebi sin Balibegov,
Ali elebi sin Balibegov,
Dana Halil,
Vinitmiš sin Dana Halilov,
Bekir lu Sandžak,
Musa halifa,
Mehmed elebi iz Moštаницe,
Sulejman spahija,
Šiše Jusuf beg,
Aga Vrlice Alijaga,
Dobojski dizdar Mustafa aga i drugi.«

Daljim napredovanjem Turaka u Bosni i u ostalim hrvatskim zemljama Bobovac je izgubio svaku stratešku važnost, pa je napušten i prepušten zubu vremena, a njegova posada premještena u neki zasada nepoznati grad bliže granici. Desilo se to prije 1626 g., jer se te godine navodi me u drugim napuštenim gradovima u Bosni.

Iz jednog zenikog sidžila znam da je dizdar Bobovca neki *Osmanaga* nepoznate godine sagradio džamiju u selu Janji i u nahiji Zenici. U tu džamiju postavljen je carskim beratom novi imam Mehmed halifa 27 zilkade 1209 (14 VI 1795 god.

Izvori i literatura: Sendtner, Uber die Natur Verhältnisse Bosniens, Ausland 1848, br. 165, str. 658 — Jukić 34 — Bosanski Prijatelj I (1850), 21 — Miklošić, Mon. serb. 184, 185 i 385 — Roskiewicz, 123 — Schematismus misionariae provinciae Bosnae Argentinae pro anno 1877, Mostar 1877, 21 — Klaić, Bosna, 155 — Jirek, Die Handelsstrassen, 31, 37, 73 — Asboth, 52, 88 — Stratimirović, Gl. Z. M. III (1891), 203 — Wiss. Mitt. II, 325 — Fernendzin, Acta Bosnae, 82, 87, 106, 146, 185, 231, — Truhelka, Naši gradovi, 88 — Dr. M. Mandić, Napredak, kalendar za 1910 godinu, 61 — Faksimili spomenutih isprava u mene. — Novi Prijatelj Bosne I (1888), str. 9—18. — Zenik sidžil u aršivama u Zenici.

AJANGRAD i *ajanski grad* zove stanovništvo Gra anice, Velikog i Malog ajna i drugih susjednih sela podor grada što leži lijevo od starog puta Podvisoko Sutiska. Od današnjeg Visokog udaljen je oko 7, a od Sutiske 21 km. Iz sela Malo

ajno vodi dosta r av, ali ne baš naporan put do ovog podora, koji se laganim korakom prevali za dobar sahat. Podor ajangrada zarastao je u gustu šikaru.

To je bio grad kome je osnovica pravokutnik, a u jednom uglu vidi se još nešto zida okrugle kule, koja je stajala do ulaza u grad i s te (zapadne) strane moglo se pristupiti gradu, dok je s ostalih strana pristup upravo nemogu . I s a- jangrada otvara se vidik na sve strane, s njega se vidi Bobovac na sjeveru i Visoki na jugu. Nije stoga isklju eno, da je ajangrad vršio i opti ku vezu izme u Bobovca i Visokog.

Ovo je bio kraljevski grad. Na to nas sje aju dva lokaliteta na južnoj strani: Kraljev Do i Kraljevo Guvno. U izvorima mu nema spomena, pa se ne zna ni kako se pravo zvao.

U ravnici ispod ovog grada, desno od starog puta, a uz lijevu obalu jednog potoka ima malo groblje zvano Šehitluci. Tu je u šikari pet muslimanskih grobova i, sude i po nadgrobnim spomenicima, vrlo je lako da potje u iz XV, ili najkasnije XVI stolje a. Po predaji tu leže vojnici sultana Mehmeda II, koji su pali pri zauze u ovog grada.

TRAVNIK se prvi put spominje 1463 godine kao mjesto u kome se kra e vremena zadržao sultan Mehmed II, osvaja Basne, na putu u Jajce. Grad je sagra en na jednom brežuljku Vlaši a. U osnovici je nepravilan višekut, a dijeli se u tri dijela: *gornji* s tamnicom, *srednji* s kulom za municiju i *donji* grad. Ti se dijelovi nižu od sjevera prema jugu. Gradska su vrata u srednjem dijelu, i to sa zapadne strane, a do njih se danas dolazi preko kamenitog, na svod sagra enog mosta, ispod koga proti e Hendek, lijevi pritok Lašve. Vrlo je vjerojatno da je na istome mjestu bio nekad pomi ni most.

Tehnika je travni kog grada sredovje na, ali nije dokumentarno zajam eno da je grad sagradio Tvrtko II, iako to neki pisci navode. Prvu sigurnu vijest o gradu Travniku nalazimo u tursko ugarskom ugovoru iz 1503 godine, ali grad je svakako sagra en prije 1463 g. Evlija elebija zabilježio je po pri anju da je grad zidao latinski kralj Dubrovnik, a to e re i da je podignut prije pada Bosne. Isti pisac navodi da je onda (1660) u gradu bilo više soba i prostorijsa za municiju, te da je tu stajao dizdar s posadom. Ne može biti to no da je u ovome gradu 1626 g. bilo 50 ognjišta (ku a), kako kaže Georgiceo. Bi e, da je posada brojila 50 momaka.

Kako je u ovom gradu džamija sagra ena na ime sultana Bajezida II (1481—1512), to je toga vremena stavljena u ovaj grad stalna posada. Toj je posadi pripadao i Sulejman sin Bajezidov, koji je 1554 držao pod zakup jednu parcelu Sofi Mehmed pašina vakufa u Banjoj Luci.

Pjesnik Bulbuli opjevao je 1102 (1690—1691) Travnik i me u inim isti e tvr avu i hvali hrabrost travni kog dizdara, ali mu imena ne spominje.

Sve do 1833 nemamo to nih podataka o oružju i municiji ovoga grada. Po anonimnom opisu u gradu nije bilo baš mnogo topova. Po jednom francuskom izvještaju bila su u gradu godine 1806 samo etiri topa, što je upravo teško vjerovati, jer je 1833 pored 17 uporabljivih topova bilo još 22 stara topa. Juki piše, da je po tradiciji grad sagradio Tvrtko II, da u gradu ima džamija, tri ku e, nekoliko kasarna, 12 topova, top ija i 30 nizama i dosta municije, ali primje uje da je grad od male važnosti, jer je tijesan, slabih zidova, a uz to se može tu i iz topova od Gu eva i Bukovice. V. Klai zabilježio je kako je 1867 Topal Osman paša dao 27 starih topova s natpisima slupati i u Carigrad otpremiti.

Godine 1838 ovaj je grad bio u dobrom stanju, i danas je relativno dobro o uvan, jer je iza 1878 popravljan. U njemu je i okupacija zatekla tursku posadu.

Dok je Travnik bio sijelo bosanskih vezira, tj. od po etka XVIII stolje a do 1851., esto su gradsku tamnicu naseljavali neposlušni bosanski begovi i age, od kojih su neki ovdje i glavom platili. Tako je g. 1806 umoren tu i aga bosanskih jeni ara uz pucanje topova. Do pedesetak bosanskih prvaka platilo je životom u Travniku.

Godine 1102 (1689—90) bio je u Travniku dizdar *Ahmed aga*, 1721 *Osman aga*, a 1764 *Ahmed aga*, koji se navodi kao dužnik u popisu dužnika jednog vakufa u Vranduku, 1787 bio je dizdar *Mehmed aga*, a 1791 *Ahmed aga*.

Izvori i literatura: Boue II. — Juki 22 — I. Kukuljević, Putovanje po Bosni, Zagreb 1858, 34 — Klai, Bosna, 158 — Jirek, Die Handelsstrassen, 61 i 84 — Starine XVII 147 — Gl. Z. M. (1908), 99 i 183 — Đ. Mazali, Travnik i Tori an, Gl. Z. M. 1948, 145 do 166 — Dr. M. Mandić, Vezirski grad Travnik, Zagreb 1931 — G. Elezović, Turski dokumenti za istoriju Jugoslovena, Beograd 1932, 115 (ir.) — Manuscripta turcica br. 4913 — Bulbulina pjesma u Kronici M. E. Kadića,

VRANDUK se prvi put spominje 1410 g. Bio je to kraljevski grad. Godine 1410 sjedio je uz kralja Ostoju Pavao Bešina kao kastelan, koga je bio postavio kralj Sigismund nakon poraza plemstva pod Doborom (1408). Kralj Tomaš postavio je svoga brata Radivoja za kneza. Turci su ga zauzeli 1463 i od one godine sve do 1887 sjedila je ondje sad ve a, sad manja posada. Od god. 1702 do oko 1760 Vranduk je sijelo vranduke kapetanije. God. 1838 naveden je me u gradovima koje treba popraviti.

U raznim ispravama spominju se ovi vranduki dizdari: *Alijaga*, sin Osmanagin, 1678, *Fet*

hulahaga 1740, *Be iraga* 1744, *Hadži Mehmedaga* 1760, *Hasanaga* 1788, *Mehmedaga* 1825—1835 i *Be irbeg* 1840.

Poznato mi je i nekoliko zapovjednika top ija ili top ibaša. Beratom od safera 1154 (april—maj 1741) postavljen je za top ibašu Hasan, sin umrlog top ibaše Osmana. Mjesto umrlog top ibaše Mustafa postavljen je njegov sin Hasan (berat od džum. I. 1200 (mart 1786). Na mjesto umrlog Hasana postavljen je njegov stri evi Ibrahim (berat 3 reb. I 1240 — 26 X 1824).

Da još nešto spomenem o ovome gradu. Kako se iz sa uvanih isprava vidi, Vranduk je služio u XVIII i prvih godina XIX stolje a, a možda i prije, kao zatvor za politike krivce, i to mahom za školovane ljude, kao što su kadije i muftije, i otuda i ona narodna: *Otišao u Vranduk na kadiluk* ili samo: *U Vranduk na kadiluk*. Evo nekoliko primjera. Oko god. 1736 umro je u Vranduku u progonstvu kadija Abdulah efendija Habibovi iz Sarajeva. Bašeskija je zabilježio sub 1194 (1780) progonstvo travni kog muftije Jahja efendije Hafizadi a iz Jajca u isti grad zbog politike. On je podnio bosanskom veziru molbu u kojoj ga moli da ga pusti, a on se odri e svih protudržavnih poslova. Bujruđijom od 29 reb. I 1208 (4 XI 1793) nalaže vezir vrandu kom dizdaru da ga pusti.

Godine 1802 stavio je zeni ki naib zahtjev da se u Vranduku zato i mahalbaša sela Gra anice Mahmut, jer podstrekava narod na ustanak. Iste godine stavlja se isti predlog za Mustafu Tiru iz Prusca. Godine 1810 uputio je vrandu kom dizdaru teskeru, kojom nalaže da se njemu upute dva zato enika iz Zenice. Godine 1824 izdao je Selim Siri paša kao bosanski vezir bujruđiju, da se u Vranduk zato i Hasan efendija, kadija u Prozoru, jer rovari protiv države.

Godine 1833 na ena su ovdje samo 4 topa.

Pri provali Eugena Savojskoga u Bosnu 1697 Austrijanci nisu mogli zauzeti ovaj grad, nego su ga zaobišli.

Vranduk spada i danas u bolje o uvane gradove. Njegove su kule prekrivene 1914, a ponovno ih je prekrio i naš Zavod za zaštitu spomenika kulture 1948.

Izvori i literatura: Truhelka, *Naši gradovi*, 84 88 — G1. Z. M. XX (1908), 97 — H. Kreševljakovi , *Hadži Ali jagin vakuf*, *Kalendar Narodna Uzdanica* 1944, 32 36. — G1. Z. M. 1918, 63 — *Manuscripta turcica* broj 90, 98, 105, 106, 108, 112, 140, 179, 292, 838, 866, 4917, 4918, 4919, 4932. — *Prilozi* II, 165. — *Novi Prijatelj Bosne* II (1891), str. 23 24.

ŽEP E se prvi put spominje 1458 godine. Da li je tada bio ovdje kakav gradi , ne zna se. U oba tursko ugarska ugovora (1503 i 1519) nema spomena Žep u. Prva sigurna vijest o gradu Zep u potje e iz 1697. Tad je grad od kopnene strane bio opasan sa dva reda palisada i jednim jarkom, a od

obale Bosne jednim redom palisada. Kako su Žep aci prvi dali otpor vojsci Eugena Savojskog, on je no u 18 oktobra iz topova zapalio grad, a prinjeva vojska prodrijevši u grad sasjekla je posadu ne štede i ni starce, žene ni djecu, koji su se tu sklonili. Među palim napada ima bio je i jedan oficir.

U XVIII stolje u nalazimo u Žep u grad ozidan od kamena tik lijeve obale Bosne. Osnovica mu je pravokutnik. U tom gradi u bila je jedna kula. Oko 1750 godine sastojala se posada od 107 vojnika i 4 age. Godine 1833 bila su samo dva topa. Ovaj je grad 1838 ubrojen me u one koje treba napustiti, ali ipak nije bio napušten i u njemu je bilo nešto vojske sve do 1878.

Porušen je 1891.

Izvori i literatura: H. Kreševljakovi , *Žep e*, Sarajevo 1936 (separat iz kalendara Napredak za 1937).

MAGLAJ je najprostraniji grad u dolini rijeke Bosne, na njenoj desnoj obali ispod Ozren planine. Prvi se put spominje 20 augusta 1503 i ve je tada bio u turskoj vlasti. Posadom je zapovijedao dizdar. 1697 posada je brojila 200 vojnika zajedno sa zapovjednicima (4 age i 2 bega), a od oružja su bila tri mala topa, jedan havan, nešto praha i olova. Godine 1728 popravljena je u ovome gradu baruthana, pet kula i pet karaula.

Još godine 1529 spremao se Ferdinand Habsburgovac da napadne Bosnu. U to ime pisao je 24 III iste godine Žarku od Maglaja i Jurašinu od Žep a:

»Kada za uješ da smo poslali našu vojsku u to naše kraljevstvo (Bosnu) i da ho emo napasti Turke, odmah se podigni sa svim svojim silama i narodom protiv Turaka i posluži nam vjerno i stalno do kraja našeg pothvata. Ako tako u iniš, kako mislimo, obasu emo te svim milostima i obilno nagraditi tvoju spremnost i pomo posjednikim pravima i dobrima u spomenutom kraljevstvu ili u njemu pridruženim dijelovima i osim toga potvrdi emo ti što ve posjeduješ, zadržati i braniti u posjedu . . .«

Ali od svega toga nije bilo ništa, jer je sultan Sulejman provalio u Ugarsku. Mnogo kasnije zauzeli su Austrijanci Maglaj dva puta na vrlo kratko vrijeme, i to 1697 i 1789 g. Koju godinu pred ovaj drugi pohod Austrijanaca napisan je onaj anonimni izvještaj u kome se kratko opisuje Maglaj i navodi da u gradu ima samo osrednjih topova.

Negdje oko sredine XVIII stolje a Maglaj je sijelo kapetana. Grad je imao nešto posade sve do 1878.

Od maglajskih dizdara poznati su mi: *Sulejman aga* 1790 i *Mahmut Atif* 1834/35. Oko 1800 godine bilo je u Maglaju 8 mustahfiza timarlija. Godine 1833 bilo je ovdje 8 topova.

Izvori i literatura: Truhelka, Naši gradovi, str. 80 84 — Dr. A. Ivi, Spomenici Srba u Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji, I. deo (irilicom), Novi Sad 1910, str. 12 13 — Gl. Z. M. 1908, str. 97 — Kalendar Narodna Uzdanica za 1938, str. 142 144 — Prilozi II, 164 — Kodeks u Orijentalnoj zbirci Jug. akad. 1420, folio 56a. — Manuscripta turcica 86, 147, 176, 180, 190, 197, 602, 91, 92, 181.

DOBOJ u Usorskoj banovini prvi se put spominje g. 1415. Turci su ga zauzeli prije februara 1503. Ovaj grad spada u bolje o uvane gradove. Godine 1915 vršeni su veliki popravci na ovome gradu, isto tako popravljao ga je i Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH god. 1950 i 1951.

Posadom je zapovijedao dizdar. Godine 1657 brojila je posada samo 30 uvara s pet aga, a to zna i, da je jedan dio uvara bio otišao na bojište. Tada je bio u Doboju samo jedan top i jedan havan, pet bureta praha, nešto olova i etiri bajraka. Oko 1785 grad je bio prili no tvrd, ali artiljerijom nije bio prejak. Godine 1800 bilo je 10, a godine 1804 15 uvara. God. 1833 u ovome je gradu 11 topova.

Dva su puta na kra e vrijeme zauzeli Austrijanci Doboj, i to 1697 i 1718 g.

Od prvih godina XVIII stolje a Doboj je sijelo kapetanije.

God. 1502 bio je dizdar neki *Mustafaga*, oko 1750 tako er neki drugi *Mustafaga*, 1832 *Omeraga*. U junu te godine posjetio je Omeraga novog vezira Kara Mahmut pašu u Sarajevu i povratio se s njegovom propusnicom, izdanom 26 juna.

Prije izgradnje tvrdog grada u Tuzli slani su ovamo buntovnici u zatvor.

Izvori i literatura: Novi Prijatelj Bosne BI, Zagreb, 1890, 18 — Truhelka, Naši gradovi, 77 80 — Gl. Z. M. XX (1908), 97; XLV (1933), 71, 72, 74 — Kadi a arhiv broj 968; Kodeks o Orijentalnoj zbirci Jugoslav. akad. 1420, folio 56a — Prilozi II, 161 — Manuscripta turc. 604, 609.

TEŠANJ, grad u Usorskoj banovini, sagra en je na strmom brežuljku što se diže u sredini današnje varošice istog imena. Gornji je dio grada nastao još u srednjem vijeku, a donji sagradiše Turci 1115 (1703—04) za vlade sultana Mustafe i bosanskog vezira Mahmed paše. Grad je prostran i prili no o uvan. U gornjem je gradu bilo još 1940 g. nekoliko kamenih džunleta.

Tešanj se prvi put spominje 1461 u jednoj ne baš pouzdanoj povelji. Turci su ga zauzeli oko 1512. Posadom je zapovijedao dizdar, a od prvih godina XVIII stolje a Tešanj je sijelo i kapetana. Anonimni opis Bosne navodi da u gradu imaju tri baterije i 15 velikih topova. Godine 1833 bio je tu 31 top.

Godine 1804 bilo je u ovome gradu oko 20 uvara. Neki *Emin Ahmed Misri* bio je baš auš i tu

fek ija u gradu Tešnju 1198 (1793). On je uvakufio jednu knjigu koja je kasnije dospjela u Gazi Husrevbegovu biblioteku u Sarajevu i nosi broj 649. Grad je bio 1838 potreban popravku i nije napušten sve do 1840 g.

Prije 1638 i poslije 1641 bio je dizdar *Hasanaga*, 1758 *Alijaga*.

Na ovom je gradu izveo neke konzervatorske radove 1950 Zavod za zaštitu spomenika kulture NR BiH.

Izvori i literatura: Gl. Z. M. XX (1908), 97 — Sidžil 73 — Prilozi II 161 — Manuscripta turcica, 97, 167 i 214. — Novi Prijatelj Bosne II (1891), str. 20 23.

DOBOR. Podor ovog grada stoji na jednom humku Vu jak planine, iznad lijeve obale Bosne, nedaleko varošice Modri a.

Taj se grad sastojao od dvije kule spojene sa dva paralelna, po 18 m duga bedema. Na tom se mjestu probija rijeka Bosna kroz klanac, što ga zatvaraju ogranci planina Vu jaka i Trebovca.

Dobor je sagradio oko 1387 hrvatski ban *Ivan niš Horvat* da odavle lakše vrši upade u Slavoniju. On je pod Doborom bio i poražen 1393 ili 1394. Dobor je spadao nekada među stratezijski najvažnije bosanske gradove. Dobor je naro ito poznat po onoj katastrofi bosanskog plemstva iz 1408. Krajem XV i po etkom XVI stolje a Dobor je bio u vlasti *Berislavi a*, najmo njih slavonskih plemi a toga vremena. Husrevbeg je zauzeo Dobor 1536. U grad je smještena posada od 40 uvara, koji su ovamo došli iz Šapca. Među tim vojnicima bio je neki *Muhjudin*, sin Iljasov, i ostao u Doboru do smrti, dok su ostali uvari nekud premješteni, a na njihovo mjesto došli su drugi.

Muhjudin se bavio pored svoje službe i p elarstvom. Možda je Muhjudin bio p elar Husrevbegov, jer se zna da je ovaj u prvoj polovini 1537 god. uvakufio 150 košnica u Doboru. Muhjudin je kasnije postao dizdar Dobra i u tome svojstvu i umro 1587 g. Naslijedio ga je sin Jusuf aga i tu službu vršio 23 godine. Umro je u Doboru 1019 (1610) u 80 godini života, a kad je s ocem došao u Dobor, bilo mu je 7 godina.

Jusuf agu naslijedio je sin, kome imena ne znamo. Berat je dobio za ovo mjesto za vezirovanja Ibrahim Hana na Bosni uz pomo Kasim efendije, tefteremina, koji je bio iz kraja oko Dobra. Ovaj, po imenu nepoznati dizdar blagosilje Kasim efendiju, a tuži se na Ibrahim Hana kao ovjeka, koji baš nije volio pravdu. Podrugu godinu ostao je dizdar, a onda je to mjesto predao nekom drugom i primljeni novac uvakufio, a on se primio službe u džamiji u Jakešu. Ovaj Jusuf agin sin bio je derviš, uz to ovjek vrlo u en i pobožan, pa mu nije bila ugodna služba dizdara. Službu imama u Jakešu vršio je 7 godina, a onda je istu službu vršio u Modri u, u novosagra enoj džamiji bos.

tefterdara *Osman efendije*. Ovaj Jusuf agin sin preveo je s perzijskog na turski jezik pjesni ko djelo »Džamasabnamu« i iz tog djela saznajemo gornje podatke o doboreskim dizdarima. Djelo je pisano za druge vlade sultana Mustafe (1622 do 1623), ali nije potpuno o uvano.

Za prvog rata Karla VI s Turcima (1716 do 1718) pao je i Dobor u austrijske ruke. Grad se predao 1716, a posadi od 200 ljudi s jednim begom bilo je dozvoljeno da se povuče u Graanicu. Po miru u Požarevcu ostao je Dobor u turskoj vlasti, ali u nj nije više vraćena posada.

Po jednom austrijskom izvještaju iz 1785 Dobor je star, prilično vrst i napušten grad.

Ulogu Dobora preuzela je Derвента.

Izvori i literatura: Juki, 40 — Klai, 183 — Jirek, Die Handelstrassen, 30 i 87 — Rakic, O gradu Doboru u Bosni, I. Kukuljević, Dobor, Bosherc. Novine od 29 VIII 1880, broj 70 — F. Šiši, Vojvoda Hrvoje Vuk i Hrvatini, 95 i 240 — Fermendzin, Acta Bosnae, 58, 87, 116 i 477 — Truhelka, Naši gradovi, 44 do 47 — Gl. Z. M. XVI (1904), 254; XIX (1907), 576; XX (1908), 98; XXIV (1912), 230 — Dr. A. Ivić, Spomenici Srba u Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji, Novi Sad, 1910, 163 — Thallock, Studien aus der Geschichte Bosniens und Serbiens, 131, 132, 146, 290 — Dr. M. Filipović, Modrica, Beograd 1932, 23 — Rukopis Džemasabnama u Osmana Asafa Sokolovića u Sarajevu. — Novi Prijatelj Bosne II (1891), str. 13-18.

DONJA TUZLA. Danas nema traga gradu u Tuzli. Neko je taj grad stajao na onom trgu pred današnjom zgradom Gradskog narodnog odbora. Grad je bio u osnovici pravokutnik s visokim zidovima. Na četiri ugla bile su četiri tabije i pod njima prostorije presvoene kubetima. U dvorištu su bile dvije kule za municiju i ambar za žito. U zapadnom zidu bila su vrata. Osim ovoga grada bio je veći dio varoši opasan zidovima. U taj vanjski grad ulazilo se kroz četverna vrata, a zvali se: Stara, Džindijska, Jalska i Poljska kapija. Nad svakom kapijom bila je po jedna prostorija, a ona iznad Džindijske kapije služila je sve do 1886 kao *hazna* (državna blagajna). Osim ove kapije ostali je dio vanjskog grada porušen 1870.

Tuzlanski je grad sagrađen poslije Karlovačkog mira, i to najprije od brvnara, a kasnije ozidan od kamena.

Posebним fermanom naredeno je da se tuzlanski grad ozida od kamena. Tome se pristupilo poslije 1760 g. Rad je započeo 1765 zbog pobune seljaka Spreće, Đurđevića i Banovića, koji ne htjeli doći dotjerati 6000 kola kamena, što im je bilo

određeno. Bosanski je vezir izdao nalog spomenutim selima da kamen dotjeraju. Iz izvještaja od konca zilhidže (prije 18 V 1768) vidi se, da je iz Prijepolja upućeno u Tuzlu 40 starih, što znači, da se grad zidao još u maju 1768. Godine 1833 bila su u gradu 24 ispravna i 3 neispravna topa. Godine 1838 bio je tuzlanski grad u dobrom stanju.

Gradom je zapovijedao dizdar, a Tuzlom kapetan.

Izvori i literatura: F. Spaho, Pobune u tuzlanskom srezu polovinom XVIII vijeka, Gl. Z. M. 1933, str. 73 — Rukopis Orijentalnog instituta u Sarajevu broj 1794 — Prilozi II 164 — Manuscripta turcica, 301, 599, 784.

SOKOL (Soyon, Sochol) u Usori spominje se prvi put 1449. To je bio grad kneza Radivoja, sina kralja Ostoje. Na 2. juna 1449. vjenčao se Radivoj u Budimu s Katarinom, kćerkom Nikole od Velike u Požeškoj županiji i tom prilikom oporukio je Nikola od Velike trećine svih svojih posjeda u svoje ime i u ime svoje žene Margarite knezu Radivoju i njegovoj supruzi s pravom doživotnog uživanja, a Radivoj je opet vinkulirao tasteru i punici polovinu Sokola i svih svojih imanja u Bosni i Slavoniji. Bilo je da je Sokol pao pod tursku vlast 1512, kad i ostala Srebrenička banovina. Pri osnutku grada ake kapetanije ušao je i Sokol u njen sastav. Sokolom je upravljao dizdar. Godine 1777 grad je popravljao grada ake kapetan Mehmed. Godine 1838 ustanovljeno je da je potreban mali popravak, ali nije popravljen, nego napušten iza 1840. Godine 1833 bilo je na Sokolu 7 topova, a po predaji bio je ovdje i top »Krnjo«, koji se isto spominje u narodnim pjesmama.

Oko 1716 bio je dizdar u Sokolu neki *Hasanaga*. Sokol je imao i top ijskog agua. U okolici Sokola žive porodice s prezimenom Dizdarevi i Topagi.

Godine 1940 vidio sam u Osman kapetanovoj medresi u Gradaču prepis komentara jednoj arapskoj pjesmi pjesnika Tantaranije, što ga je sačinio Mehmed, sin Muratov, u gradu Sokolu početkom muharema 1195 (konac 1780).

Nešto ruševina ovoga grada vidi se i danas na jednom vrlo strmom brežuljku što se diže iz doline rijeke Gračanice, kojih 30 minuta lijevo od ceste Gračanica Gradača.

Izvori i literatura: Juki, 41 — Klai, Bosna 176 — Thallock, Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter 80 — Gl. Z. M. XX (1908), 98. — Prilozi II 168.

III. GRADOVI OKO VRBASA

SUSID (Zuzid) zvao se gradi u župi Uskoplje, a stajao je na jednom brežuljku, koji se skoro okomito obara u dolinu rje ice Gra anice, koja se ulijeva u Vrbasa kod istoimenog sela, udaljenog 7 km od Bugojna idu i prema Gornjem Vakufu. Od sela Gra anice udaljen je ovaj gradi koja e-tiri kilometra.

Grad je etvorokutne osnovice s jednom skoro porušenom kulom kvadratne osnovice. God. 1940 našao sam u selu *Kordi ima* tri starca, koji su pamtili ovu kulu kad je još bila pod krovom. U gradskom oboru vide se tragovi neke zgrade.

U poznatim ispravama iz vremena bosanske samostalnosti nema spomena ovome gradu. Prvi se put spominje 1403 god. u tursko ugarskom ugovoru i tada je ve bio u turskoj vlasti. Spomenut je i u zakladnici Mustafabega Skenderpaši a od 1517 god.

U tursko doba Susid je imao dizdara i malu posadu. Oko 1800 god. bilo je ovdje pet mustah fiza timarlija. Na dizdara nas sje a *Dizdarev potok*, desni pritok Gra anice, i pred gradom *Dizdarevo Polje*. Grad je napušten prije 1833 godine.

Po predaji izgleda da je Susid bio kraljevski grad. Nešto podalje od ulaza u grad ima u kamenu uklesana stolica, koju zovu kraljevom, o uvao se spomen u *Kordi ima* na kraljicu Jelenu. Za nju pri aju kako bi tjesnac pod gradom zajazila volovskim kožama i kako bi se onda po jezeru vozala u amcu.

Juki , a po njemu i Klai , kaže da Susid leži na Vrbasu.

Izvori i literatura: Theiner, Mon. Hung. II. 626 — Juki , 27 — Klai , Bosna, 163 — Zakladnica Mustajbega Skenderpaši a u Gl. Z. M. XXII (1810), 596 i 598 — Kodeks u Orijentalnoj zbirci Hist. instituta Jugosl. akad. broj 1420, fol. 56a.

AKHISAR BIOGRAD PRUSAC. Razvaline ovoga grada vide se na jednom strmom brijegu kojih 5 km južno od Donjeg Vakufa. Pod gradom je bila varošica, na koju nas sje a današnje Varošiste, na ijem je prostoru prije 25 godina sagra ena osnovna škola. Gradi i varošicu *Prusan* (mjesto Prusac) spominje Kuripeši , koji je onuda prošao 1530 godine.

Na Pruscu gradu napisao je bosanski sandžak Skenderbeg jedno pismo Dubrovanima 29. jula. Godina nije napisana, a dr. Truhelka stavio je ovo pismo u 1478 godinu. I to je prvi spomen Prusca. Pod imenom *Biograd* dolazi prvi put u tursko ugarskom ugovoru od 1503 i 1519. Katarino Zeno prevodi *Biograd* u *Castel bianco*, a i turski naziv *Akhisar* isti je prevod (*ak*, bijel i *hisar*, grad).

U svim ispravama i drugim opisima na turskom i arapskom jeziku uvijek se piše *Akhisar*.

Srednjevjekovni gradi proširili su Turci opasavši mu zale e bedemom. Opis grada o uvao se u putopisu Evlije elebije. U anonimnom opisu Bosne nema Prusca.

Napušten je 1838 god.

Jedan dio prusa ke posade uživao je timare, a ostali primao ulefu.

Prvi po imenu poznati dizdar, *Hasanaga*, vršio je tu službu do 1768, a onda je otišao na hadž i vra aju i se iz Egipta umro na moru. Tako je zabilježio njegov sin i nasljednik *Mustafa aga*, ro-en 23 III 1130 (25 II 1718), a dizdarem morao je postati prije o eve smrti. Tu je službu vršio do iza 1773. Ove godine piše ovaj dizdar kako mu se u subotu 17 muharema 1178 (10 IV 1773) rodio sin Muharem i primje uje da mu je to *dvadeset i drugo* dijete. Osim ovoga zabilježio je još godinu ro enja dvaju sinova: Abdulaha, ro enog 1155, (1742) i Sulejmana 1177 (1763). Zadnji dizdar bio je *Abdulahaga Rustempaši*.

Godine 1833 bilo je u Pruscu 7 topova.

Izvori i literatura: Boue II, 377 — Juki 27 — Jire ek, 82 — Viestnik Hrv. ark. društva 1879, 30 — Hoernes, Din. Wanderungen, 279 — Starine X, 205, XVII, 141 — Rad, LVI, 158 — Gl. Z. M. XX, 154 — Truhelka, Turskoslovj. spomenici dubrova ke arhive, G1; Z. M. XXIII, 49 50 i 202 203 — Kuripeši , Itinerarium, II. izdanje, 30, 31, 73 — Thaloczy Šufflay, Povijest Jajca, 232 — Mazali , Biograd ili Prusac, Gl. Z. M. 1951, 147 189 — Jedan medicinski rukopis u Osmana A. Sokolovi a u Sarajevu — Prilozi II 166.

VINAC, Vin ac, Koszeruvar, gradi 13 km od Jajca na jug na strmom kršu iznad desne obale Vrbasa, pripada vrsti gradova koje njema ka znatnost zove *Burgstall*. Vinac spada u red gradova koji su branili pristup Jajcu. Pod gradom je bilo podgra e (Sotto Vinazac). Prviput se spominje 1453 g. Grad je imao svoga kapetana. Turci su ga zauzeli 1498. U oba tursko ugarska ugovora (1503 i 1519) spominje se Vinac me u gradovima koji pripadaju Turcima, pa nije to no što Evlija kaže da je Vinac zauzeo Gazi Husrevbeg 1527. Turska je posada brojila 50 lanova s agom na elu. Godine 1693 gradom je zapovijedao ehaja jaja kog kapetana. Napušten je nešto prije 1833, a Juki kaže da je skoro napušten.

Izvori i literatura: Juki , 24. — Roskiewicz, 107. — Klai , Bosna 166. — Truhelka, Jajce 69. — Thaloczy Šufflay, 233. — Gl. Z. M. XX. (1908), 292; XXIV (1912), 114; XXX (1918), 160. — Prilozi II 154.

JAJCE. Grad leži na jednom brežuljku iznad uš a Plive u Vrbasa.

Utvor enje grada Jajca sastoji se iz glavne citadele, koja zahvata etvrtasti prostor vrha uzvišenja i zida, iji je oblik uslovljen konfiguracijom zemljišta. U samoj citadeli su danas porušene sve gradnje, vidi se još samo mjesto tabija u jugoisto nom uglu citadele, koje su zamijenile na tom mjestu nekadašnje kule. Drži se, da je dvor citadele bio na isto noj strani. Ulaz u citadelu s reljefom grba nalazi se na južnoj strani, dok na zapadnom zidu citadele postoji tajni ulaz. Bedem oko varoši polazi od jugozapadnog i sjeveroisto nog ugla citadele i ide sve do obale Vrbasa, uz koji je nekad tako er postojao zid, ali mu se danas vide još samo tragovi. Zid, koji polazi od jugozapadnog ugla citadele i ide uz rijeku Plivu, ima dvije kule: okruglu Medvjed kulu i niže jednu kapi kulu. Drugi zid bedema ima danas još samo dvije vidljive kule s ulazom, jednu blizu Vrbasa s kapijom, a druga kula, koja je ispod same citadele, pretvorena je u tabiju. inisi se, da su na ovom zidu u srednjem vijeku postojale još dvije kule.

Temelje današnjem Jaja kom gradu udario je Hrvoje Vuk i Hrvatini izme u 1391 i 1404 god. Sva je prilika da je on sagradio samo citadelu, a da je prije toga postojala Medvjed kula. Ostali dio grada izgradili su bosanski kraljevi, Mađžari u vrijeme Jaja ke banovine (1464—1527) i kasnije Turci.

U Jajcu je rezidirao zadnji bosanski kralj Stjepan Tomaševi . Turci su zauzeli Jajce u junu 1463 god. i držali ga do 24 XII iste godine. Od 1464 do 1527 g. Jajce je sijelo tzv. Jaja ke banovine. Više puta kušali su Turci zauzeti ovaj grad. Sva nastojanja ostala su uzaludna do decembra 1527 godine. Za pad Jajca saznalo se u Mlecima i u Be u izme u 20—28 januara 1528 god. Poslije bitke na Mosa u palo je i Jajce. Turci su u ovom gradu držali posadu s dizdarom na elu. U drugoj polovini XVII stolje a spominje se i kapetan jaja ke kaptanije.

Zadnji dizdar Jajca bio je *Sulejmanbeg Kule novi* , pristaša pokreta Husein kapetana Gradaševi a. Godine 1833 bilo je u gradu 12 topova i 4 prangije.

Oko ovoga grada vodile su se borbe 1851 i 1878 godine.

Nakon sloma pokreta Husein kap. Gradaševi a 1832 god. opremio je novi bosanski vezir Mahmut Hamdi paša nešto nizama Arnauta u Jajce, koji su ostali ovdje do 1833 godine. Ovi su nizami zauzeli i džamiju sultana Sulejmana II (bivšu crkvu sv. Luke) za svoje potrebe, i nepažnjom Arnauta došlo je do požara, u kome je ova džamija stradala.

Đ. Mazali mišljenja je da je i prije Hrvoja ovdje postojao neki grad.

Izvori i literatura: Boue, II, 377 — Juki , 24, 134 — Roskiewicz, 107 —Blau, Reisen, 117 — Jirek, Die Handels

strassen, 37, 41 — Klai , Bosna, 163 166 — Hernes, Din. Wanderungen, 304 — Asboth, 24 i 426 — Truhelka, Kr. grad Jajce, Sarajevo 1904. Isto i njema ki — Šiši , Vojvoda Hrvoje Vuk i Hrvatini i njegovo doba (1350 1416), Zagreb 1902 — Gl. Z. M. IV (1892), 57, 189 i 315 — Wiss. Mitt. II, 87 i 94 — Gl. Z. M. XX (1908), 100, 292 — V. Klai , Pad Jajca i jaja ke banovine. Vjesnik zemalj. arhiva u Zagrebu, VII (1905) str. 57 66. Thalloczv, Monum. Hungariae historica. Diplomataria, XL, Budapest 1915 — Thalloczy Šufflay, Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca 1450 do 1527, Zagreb 1916 — Truhelka, Pabirci iz jednog jaja kog sidžila, Gl. Z. M. XXX (1918) — Prilozi II 152 — Đ. Mazali , Stari grad Jajce, Gl. Z. M. Nova serija sv. VII (1952), str. 59 100. — Manuscripta turcica 781, 1020 i 1134.

SOKOL (Sokolac) u Plivi, dobro poznati grad, gdje je u julu 1363 porazio ban Tvrtko mnog ugarskog kralja Ljudevita. Sokol se prvi put spominje 1357. Turci su ga najprije zauzeli u junu 1496 i kona no 1518, dok se to po Hammeru desilo 1521 g. Turci su u Sokolu držali posadu sve do nešto prije 1833. Juki piše 1850 g. da je Sokol skoro napušten i kaže da mu je dizdar još na životu.

Am Montag den v. Septembis/ von Vllahu
vber einen fast hohen perg Szonim gezogen/ wo
der in ein tieffs thal/ zu einem Becklein Jana/ vnd
auff ein pübel in ein dorff Babindol/ da beliben.
Am Erichtag den vi. Septembis/ von Babin
dol vber einen hohen perg Szonim auch genant/
vnd

Grad Sokol (Kuripeši , Itinerarium)

U Kuripeši evom putopisu ima kratak opis i slika (crtež) Sokola iz godine 1530, koji ovdje donosim. Danas gotovo nema ni traga ovome gradu.

Izvori i literatura: Truhelka, Jajce, 67 — Thalloczy Šufflay, 233 — Hammer, Geschichte des osmanischen Reiches, III, str. 11 — Juki, 26 — Rad Jug. akademije 56, str. 154 i 157 — Starine XXI, str. 82. — Kuripeši, str. 30.

JEZERO GOL HISAR. U današnjem mjestu Jezeru na Plivi, nedaleko Jajca, bila su dva grada: jedan sredovje ni, zvan *Jezero*, a drugi turski, prozvan *Gol Hisar*.

Grad Jezero stajao je na brdu *Vaganj* a pod njim je bila varoš s jednim samostanom. Ovaj se grad prvi put spominje 1492 godine, dok se jezerski samostan spominje nešto prije (1469). Turci su ga zauzeli 1518. Ovom godinom nestaje spomena gradu Jezeru.

Na otoku Plive sagradili su Turci novi grad koji se u turskim ispravama zove *Gol Hisar* (*gol* jezero, *hisar* grad. Grad je bio u osnovici pravilan četverokut s visokim bedemima. Na sjevernoj strani bila su malena dvostruka vrata. Prelazilo se s kopna na otok vise im mostom na lance koji su stražari no u dizali koloturom i uz vrata prislanjali.

Ovaj se grad prvi put spominje 1660. Tada je u njemu bio dizdar sa 70 uvara. U XVIII stolje u pripadao je Klju koj kapetaniji. Oko 1800 bilo je ovdje 7 mustahfiza timarljija. Napušten je prije 1833.

Izvori i literatura: Gl. Z. M. XX (1908), str. 293 — Thalloczy Šufflay, 230 — Juki 25 — Truhelka, Jajce, str. 64

BO AC je gradi na lijevoj obali Vrbasa, na pola puta iz Banje Luke u Jajce. Podor mu je opisao dr. Truhelka u svome djelu *Kraljevski grad Jajce* (str. 71—72). Grad se prvi put spominje 1494 godine, a 1516 nalazio se u turskoj vlasti. Turci su ga utvrdili i u nj stavili posadu.

Iz anonimnog opisa Bosne saznajemo da je Bo ac bio onda tvrdi grad s malo topova.

Ovaj je grad napušten nešto prije 1833. Ne spominje ga popis od 1838. Juki kaže da su u njemu bila dva topa oko god. 1850, ali ovaj je grad bio napušten prije 1833, jer je u popisu naveden kao prazan.

Prvi poznati dizdar bio je *Smailaga*, sin Mu hamedov, a vršio je ovu službu od prije sredine maja 1617 do iza marta 1626. Prije maja 1617 sagradio je u selu Triskovini, izgleda svom rodnom mjestu, džamiju, mekteb i tekiju i za uzdržavanje tih zadužbina uvakufio je trideset hiljada ak i u gotovu, svoj posjed kao milk i dva ifluka: Ponir i Ponikve u istom selu, koje se kasnije prozvale

Agi i. Tu žive njegovi potomci i zovu se Smailagi i. Oba ova ifluka mulkizirana su beratom od mjeseca redžeba 1035 (1626). Iz zakladnice od džum. I. 1026 (maj 1617) znamo, da je uz Bo ac bila varoš. Smailaga je imao sina Aliju.

Godine 1704 dizdar je *Mehmedaga*, sin Alija gin, 1793 *Mustajaga*, a godine 1815 opet drugi *Mehmedaga*.

Izvori i literatura: Thalloczy Šufflay, Povijest Jajca 229. — Truhelka, Gazi Husrevbeg, Gl. Z. M. 1912, 114, 117. — Juki, 25 — Zakladnica u Vakufskoj direkciji u Sarajevu. — Berat u Smailagi a u Bo ac. — Kadi a arhiv br. 287. — Monumenta turcica, više isprava o plama vojnika. — Prilozi II 154.

ZVE AJ. Razvaline ovoga grada stoje na lijevoj obali Vrbasa, iznad današnje ceste Jajce — Banja Luka. Od Jajca je udaljen 40 km. Podor Zve aja opisao je dr. . Truhelka u djelu »Kraljevski grad Jajce« (str. 73 i 74).

Zve aj se spominje prvi put 15 I 1404. To je tada bio dvor hercega Hrvoja. Toga je dana ovdje sklopio Hrvoje s Dubrovanima savez protiv kralja Ostoje. Petnaest godina kasnije (5 III 1419) primio je ovdje Ostojin sin Stjepan dubrova ke poslanike i potvrdio im privilegije.

Nakon pada Klju a 1463 g. zauzeli su Turci i Zve aj i stavili u nj posadu od 50 jeni ara i 30 drugih vojnika, a zapovjednikom te posade u niše *Konstantina iz Ostrovice*, pisca poznate kronike. Krajem iste godine zauzeo je kralj Matija Korvin uz neke druge bosanske gradove i Zve aj i stavio u nj posadu. Za Matijine vojne na Bosnu 1480 g. boravio je on u Zve aj u. U tursko ugarskom ugovoru od 1519 g. spominje se Zve aj s gradovima Banjom Lukom i Vrbasom (Orbasz), koji su pripadali kralju Ljudevitu II.

Zve aj su zauzeli Turci 1528 g. za vlade bosanskog namjesnika Gazi Husrevbega. Bez borbe Zve aj je predao njegov kapetan *Andrija Dresneky*. Zbog toga je kralj Ferdinand proglasio Dre nekya izdajicom i lišio ga njegovih posjeda u Po žeškoj županiji. Izprava o tome napisama je u Ostrogonu 10 II 1528 godine.

Ne zna se da li su Turci poslije 1528 u Zveaju ikada držali posadu.

Izvori i literatura: Juki, 47 — Klai, Bosna, 180 — Mikloši, Mon. serb. 252 i 282 — Thalloczy Horvath, Also Slavoniae 281 — Klai, Povjest Hrvata V., 83 — F. Šiši, Vojvoda Hrvoje Vuk i Hrvatini, 180 — Dr. Truhelka, Gazi Husrevbeg, Gl. Z. M. XXIV (1912), 130 — Thalloczy Šufflay, Povijest Jajca, 232 i 233 — G. Elezovi, Turski izvori za istoriju Jugoslovena, Brastvo XXVI (1932), 117 (ir.).

BANJA LUKA se prvi put spominje 1494 g. kao grad u onovremenoj Jaja koj banovini i iza Jajca najvažniji i najtvr i grad u dolini Vrbasa, koji je s Jajcem zajedno najduže prkosio turskom rasezanju i tek krajem 1527 ili prvih dana 1528 pao u turske ruke. U jednoj ispravi kralja Vladislava II Jagelovi a od 6 februara 1494 spominje se Juraj Mikulasi kao kaštelan Banje Luke. Pod gradom bila je varoš s jednim katoličkim samostanom. Za vrijeme turskog pustošenja 1494/95 dobivali su gra ani pomo od kralja. Godine 1519 spominje se Banja Luka zajedno s gradovima Vrbasom i Zve ajem (Banya Lwka, Zwezay cum castro Verbaz). Podor grada Banje Luke vidi se još danas na brežuljku iznad lijeve obale Vrbasa u Gornjem Šeheru.

Za turske vlade bila su jedno vrijeme (XVII stolje a) u Banjoj Luci *dva grada* (dvije tvr ave), jedan u Gornjem, a drugi u Donjem Šeheru. Ta dva grada spominje A. Georgiceo 1626, Hadži Kalfa oko 1650, biskup Maravi 1655 i Evlija ealebija 1660 godine.

Gornji Šeher je onaj dio današnje Banje Luke, koji je postojao prije turske okupacije i, kako je ve re eno, sastojao se od grada i varoši. Turska ga vrela zovu *Eski Banja Luka* (Stara Banja Luka). Re eno je da se vidi nešto podora ovoga grada na lijevoj obali Vrbasa iznad mosta preko potoka Sutulije. Po Evliji elebiji taj grad dopirao je do Vrbasa, a u novije doba na eni su tragovi zida baš do obale te rijeke. Taj grad i Podgra e spominje i Sofi Mehmed pašina zakladnica, napisana 1554 g. Hadži Kalfa zove ga *Gornji Grad* za razliku od onoga u Donjem Šeheru i, što je važno, on napominje da je uzet od nevjernika. Tada je imao svoju posadu i svoga dizdara, i bio je samostalan. Ne zna se kada je napušten. To je moglo biti poslije 1688. Sigurno je da nije postojao pri navali princa Hildburghausena 1737 g.

Bilo je histori ara, koji su ovaj grad u današnjem Gornjem Šeheru identificirali s Vrbaškim Gradom (Verbaz, Orbasz, Urbaz, Vrbaz, Wrbaz). Budu i da se 1518 godine spominje napose grad *Banja Luka*, a napose grad Vrbas, jasno je da su to dva grada. To je smetalo i poznatog histori ara Thalloczy a, pa je ovo pitanje ostavio neriješeno.

Držim da e daljnje izlaganje unijeti nešto više svjetla u ovo pitanje.

Jasno je da je još prije turske okupacije na teritoriju današnjeg Gornjeg Šehera bio grad i pod njim varoš i da se oboje zvalo *Banja Luka*. Gdje je onda bio grad Vrbas?

Donji Seher osnovao je Ferhat paša Sokolovi izgradnjom svojih zadužbina i drugih zgrada. Grad u Donjem Šeheru sagra en je tik uz lijevu obalu Vrbasa i zvaše se *Novi Grad*. Ovaj je grad i danas u dobrom stanju. Na mjestu ovoga grada stajala je 1587 *tophana* (arsenal), koju je osnovao Ferhat paša. Ta je tophana pretvorena u grad za vlade sultana Mehmeda III (1595—1603) i po obijaju džamija u tvr avi nosila je ime istog sultana.

To se vidi iz jedne isprave kojom se postavlja imam u ovoj džamiji 1739.

Grad se zove *Kallai džedid* (Novi Grad). Za ovaj se grad zna da je popravljen 1639, 1714, 1737 ili 1738, 1809 i 1868 g. Pri ovom zadnjem popravku podignuta je i ona topni ka vojarna. Godine 1838 uvršten je ovaj grad me u one koji nisu potrebni popravka.

A. Georgiceo kaže da su u Banjoj Luci dva grada, izme u kojih je udaljenost 4 milje, što je skoro i pogodio, dok Evlija kaže da su udaljeni više od *dva koraka*, a to e re i da su vrlo blizu.

I ovaj je grad bio samostalan, jer je imao svoga dizdara. Od druge polovine XVII stolje a Banja Luka je sijelo kapetanije. Zapovjednik top ija (top aga) bio je 1719 Mustafa Alajbeg Sveta kovi .

Godine 1688 zauzeli su carevci na kra e vrijeme Banju Luku. Od jula do 4 augusta opsjedao je ovaj grad general Hildburghausen, znatno ga ošteti, ali ga nije mogao zauzeti. Tu su 4 augusta carevci doživjeli žestoki poraz i okanili se Bosne. Pored ostalog ostavili su na bojištu 12 topova i 3 havana.

Anonimni opis Bosne, pisan oko 1785, navodi da u gradu ima 50 velikih topova. U doba Evlije elebije stajao je pred ovim gradom top od 30 pe dalja. Po Juki u bilo je oko godine 1850 25 velikih topova u ovome gradu.

Po službenom popisu iz 1833 g. u gradu su bila 23 topa, a me u njima i onaj tradicionalni top *haberdar*.

U ovom je gradu bilo 9 tabija, koje i danas postoje.

Ovo sve što je dosada re eno odnosi se na današnji grad u Donjem Šeheru, ali sad bi trebalo odgovoriti na pitanje, gdje je bio grad Vrbas, središte Vrbaske županije, koja se sterala s obje strane rijeke Vrbasa. Pored drugih vijesti o gradu Vrbasu za nas je važno da je nakon pada Jajca 1527 zapovjednik Vrbaskog grada Andrija Rada tovi , vide i da se ne može obraniti od Turaka, zapalio tvrdi grad i varoš i sramotno pobjegao. O mjestu gdje je ovaj grad ležao ima više kombinacija i, kako je ve spomenuto, Thalloczy je ostavio ovo pitanje otvoreno, jer se mjesto nije moglo ustanoviti. Nije isklju ena mogućnost, da je ovaj grad Vrbas ležao na teritoriju današnjeg Donjeg Šehera i izgradnjom ovoga da je nestalo traga starom gradu Vrbasu, koji se spominje u poznatom tursko ugarskom ugovoru od 1519 godine napose, a Banja Luka (današnji Gornji Šeher) napose. Naravno, ovo je nova pretpostavka.

Izvori i literatura: Jaja ki diplomatar, 107, 119, 123, 124 — Starine XVII, 48 149 — Spomenik S.K.A. XVIII, 82 — E. Fcrrmendzin, Acta Bosnae, 476 — G1. Z. M. XVI (1904), 474; (1908), 102 i 294. — H. Kreševljakovi , Bitka pod Banjom Lukom 4. VIII. 1737 (Kalendar Narodna Uzdanica za 1937) — Isti, Banja Luka u XVI i XVII stolje u (Glasnik Jugosl. profesorskog društva za 1934 g.), Beograd 1934, 26 i dalje — V. Klai , Povijest Hrvata, III. dio L,

82 — Zakladnica Sofi Mehmed paše u Vakufskoj direkciji u Sarajevu, te više drugih isprava u mene i u Osmana Sokolovića u Sarajevu. — M. Pavlinović, Puti, Zadar, 1888, str. 93. — Prilozi II 149.

KOTOR. Kotor grad u župi Vrbanji prvi put se spominje oko 1382. Iznad lijeve obale Vrbanje kod Kotor Varoši vide se ruševine Kotora, koji je jedno vrijeme pripadao hercegu Hrvoju. Na 2 aprila 1412 g. dao je Hrvoje Kotor svojoj ženi Jeleni kao jam evinu za uzajmijeni novac. Sigurno po predaji navodi Juki da je Hrvoje umro u Kotoru. Kotor je kasnije ušao u sastav Jajke banovine. Turci su ga zauzeli prije 1519 i smjestili u nj posadu.

Timari kotorskih mustahfiza nalazili su se u selima oko Visokog i viso kog Dubrovnika. Bije da su u Kotor premješteni mustahfizi iz nekog grada, koji je bio bliži Visokom. Do 1838 imao je Kotor posadu. Dok su Austrijanci držali desnu obalu Save (1718—1739), i kobaška je posada sjedila u

Kotoru, koji je bio u sastavu kobaške kapetanije, dok je u sudbenom pogledu pripadao Jajcu. Godine 1833 bio je u ovom gradu samo jedan top.

Po imenu poznati su mi ovi dizdari: *Huseinaga* 1557, *Salihaga* do 1748, njegov nasljednik *Avdaga* od 1758 do iza 1793, Mehmedaga 1810 i njegov sin *Abdurahmanaga* 1816. Godine 1858 dobrovoljno je ustupio Salihaga službu dizdara svome bratu *Avdagi*. Dizdarev timar u Ta bilu iznosio je 3400 ak i.

Anonimni opis kaže da je Kotor mala tvrđava, opasana bedemom, s malim topovima, a uz nju predga e sa, po prilici, sedamdeset kuća.

Grad (tvrđava) Kotor zove Juki *Bobas*, a u narodu se i danas zove *Bobac*.

Izvori i literatura: Juki, 25. — Jirek 37. — Klaić, Bosna, 167. — Gl. Z. M. XX (1908), 102. — Oko pedesetak isprava, mahom iz XVIII stoljeća, u vezi s ovim gradom i Kobašom ima Bekir Salihagi, sin ing. Suljage, u Banjoj Luci. — M. Pavlinović, Puti, Zadar, 1888, str. 115.

IV. GRADOVI OKO SANE

KLJU na jednoj okomitoj stijeni uz lijevu obalu Sane u Mrenskoj župi ili Banici prvi put se spominje 1325. Banica s Ključem pripadaše knezovima Stjepan i ima (Hrvatini ima). Vukoslav, sin kneza Hrvatina, spominje se od 1315 do 1325 kao Ključki knez. Poznato je da je u Ključu u proceo posljednje dane svoga života zadnji bosanski kralj Stjepan Tomašević.

Turci su zauzeli Ključ 1463.

Danas su ovdje ruševine dvaju gradova, srednjovjekovnog i turskog, ali se zasad ne zna kad je ovaj drugi sagrađen. Sve do 1838 držali su Turci posadu u Ključu, kojoj je na čelu bio dizdar. Krajem XVII stoljeća sjedio je u Ključu i kapetan. Šest sužanja Karlova (Grgo Matić, Ivica Čapan, Mate Kriva i, Ivica Vuković, Mate Piveli i Nikola Keser) tamnovalo je u Ključu oko 1670 i odavde pišu hrvatskom vicebanu u Turopolje da su živi i zdravi i mole ga da im pošalje sablju za grepinku za nekog Sabanagu, koji im je bio pri ruci u velikoj nevolji.

Bosanski vezir Mustafa paša Daltaban naložio je 16. ševala 1109 (27. IV 1698) jaja kom kadiji da posadu u Ključu opskrbi s hiljadu oka dvopeka.

Posljednju ulogu odigrao je ovaj grad 1878 na 8. septembra. Okupacione vojske imale su 313 mrtvih i ranjenih, a među njima 12 žrtvika. U otporu se istakla junaštvom i jedna muslimanka.

Džamiju u gradu sagradio je neki *Hadži Osman*, u kojoj je 1775 bilo osam službenika.

Godine 1833 bilo je u Ključu samo 5 topova.

Izvori i literatura: Juki, 50 — Klaić, Bosna 190 191, — Dr. G. Pilar, Putopisne crtece iz Bosne, Zagreb 1879, 53, — Tuhelka, Naši gradovi, 59 — Šišić, Vojvoda Hrvoje

Grad Ključ (Kuripešić, Itinerarium)

Tvrava Kamengrad (Kuripeši, Itinerarium)

Vuk i Hrvatini i njegovo doba, Zagreb 1902, 6 — Thalloczy, Slovenske povelje kormendskog arkiva, Gl. Z. M. XVIII (1906), 418, 419 — Berović, Nekoliko pisama iz stare Krajine, Gl. Z. M. XVII (1905), 223 — Truhelka, Pabirci iz jednog jaja kog sidžila, Gl. Z. M. XXX (1918), 167 — R. Muderizovi, Nekoliko munara bosanskih valija, Gl. Z. M. XXVIII (1916), 8 — Kadića arhiv 1025. — Prilozi II 163.

DŽISRI SANA (Most na Sani). Kod današnjeg sela Tomine bio je most preko Sane, a do mosta kamena kula na etiri boja. Ta se kula zvaše oko 1785 *Miralhegova kula*. Do kule je bio utvrđen odžak u kome je rezidirao kapetan, koji je uvao most s nešto vojnika. Kapetani su bili iz porodice Kurbegovića, koji su došli ovamo nakon pada Knina u mletačke ruke. Popis, po kome su 1833 bila tu 2 topa, broji Džisri Sanu u gradove, a ovo je zapravo bila palanka. Napuštena je 1838. U ovom popisu navedeno je kao *Kal'ai Sana*. Godine 1934 porušeni su i zadnji ostaci te kule.

Odmah iznad Tomine, poviše lijeve obale Sane, vide se ruševine grada *Kami ka*. U XVIII stoljeću

Kami ak je u sastavu ključke kapetanije, na teritoriju kliškog sandžakata, a Tomina u sastavu kamengradskog kadiluka, na teritoriji bosanskog sandžakata. Prema tome je iznad Tomine prolazila granica između ova dva sandžakata, kao što je slučaj između Jajca i Jezera.

O posadi na Kami ku ima podataka iz XVIII stoljeća, i to između 1707 i 1824, ali je grad napušten prije 1833, jer ga nema u službenom popisu. Ovo navedeno, da se zna da Kami ak i Džisri Sana ili Kal'ai Sana nisu identični.

Izvori i literatura: Gl. Z. M. XX (1908), 103 — Manuscripta turcica broj 4851 4854 — Prilozi II 178.

KAMENGRAD u župi Sani, posjed knezova Blagajskih, prvi se put spominje 1374, a sva je prilika da je sagrađena iza 1346. Turci su ga zauzeli 1463 i smjestili u nj posadu. Preko 150 godina bijaše ovo važan grad kao polazna točka etovanja i ratovanja još po preostaloj Hrvatskoj i dalje. Zbog toga se i nastojalo da se grad otme od Turaka. O tome se osobito snovalo 1524. Gradom je zapovijedao dizdar. U varoši pod gradom je sijelo kadije i kapetana. Nakon zauzeća Bišaja i drugih gradova na Krajini izgubio je Kamengrad svoju važnost i otada se nalazi u opadanju, a pogotovo nakon prenosa stolice kadije i kapetana u Stari Majdan u drugoj polovini XVIII stoljeća. Grad je tako opao, da mu se danas podosta ništa ne razlikuje od podosta gradova, koji su prepušteni zubu vremena još u XV stoljeću.

Posadom je zapovijedao dizdar. Jedan kamen gradski dizdar nepoznatog imena pao je kod Krupe 1692 g. u svatovima koje je dočeka i razbio vojvoda Mijat Vidaković. Godine 1828 bio je dizdar *Mehmedaga*, sin Muhamedov. Od dizdara mnogo se više i etše spominju kamengradske age i kapetani.

Gradska posada dobivala je plaću u XVI stoljeću, prema jednoj turskoj ispravi od 12 safera 974 (29 VIII 1566), iz prihoda sarajevske voškarnice i mukata fojničkih i kreševskih rudnika.

Bosanski vezir naredio je 27 jula 1693 jaja kom kadiji da se pobrine za ljude i konje, koji etprenijeti u Kamengrad i susjedne palanke pet tovara baruta. U ovo je doba prijetila opasnost ovome kraju od Austrijanaca. Kako je pri kraju XVIII stoljeća postao Kamengrad bez važnosti, najbolje nam svjedoči i onaj anonimni opis Bosne, u kome se ovaj, neko tako važni grad uop etne spominje, a to nam kaže i popis od 1833 godine, u kom su navedena u ovom gradu samo 3 topa.

Uz Kamengrad je vezan prvi spomen naše narodne pjesme, pa je po tome ovaj grad važan i u našoj kulturnoj historiji.

Izvori i literatura: Boue II, 377 — Juki, 49 — Klai, Bosna, 192 — Starine, XIV, 185 — Lopaši 62 — Thalloczy Barabas, Codex de Blagay, Budapest 1897, 120 i 162. — P. Matkovi, Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI vijeka, Rad LVI, 156 — Prilozi II 175. — Sidžil II, 80.

STARI MAJDAN imao je malen gradi s je-dnom tabijom, a sagra en je oko 1750, kada je ovamo preneseno sijelo kadije i kapetana iz Ka mengrada. Gradi em je zapovijedao kapetan, jer je i posada bila sastavljena od nefera kapetanije. Godine 1838 je napušten. Danas ovom gradi u nema ni traga.

Godine 1833 bila su ovdje 4 topa.

ini se da se ovo naselje stalo nazivati *Starim* od XVIII stolje a. U XVI i XVII stolje u zove se u turskim ispravama *Madeni Ahen* (Željezni Majdan), a u latini nim spisima samo *Majdan*.

Izvori i literatura: Prilozi II 177.

KOZARAC, prije *Kozara*, i pod njim varoš, bijaše znameniti grad u Sanskoj župi. Podor grada vidi se u Kozarcu. Godine 1518 Kozarac je u turskoj vlasti.

Sve do pod konac XVII stolje a nema o Kozarcu nikakvih vijesti. Tek kada su Turci izgubili Kostajnicu, postaje Kozarac sijelo kadiluka i kapetanije. Sredinom augusta 1717 zauzeli su ga carevci na kra e vrijeme. Iza toga je grad temeljito popravljen i provi en s 12 topova. Pri provali Austrijanaca u Bosnu 1737 osobito se istakao u obrani Kozarca *Ibrahimaga Memkovi*. Me u voama pobune na Krajini 1778 bio je i *Ibrahimaga Kulaš* iz Kozarca. Gradskom je posadom zapovijedao dizdar. Posada je primala pla u od prihoda

viso kog kadiluka. Godine 1838 ustanovljeno je da je potrebno grad popraviti, ali kako grad nije potreban, odlučeno je da se napusti.

Godine 1833 bilo je u gradu 6 dobrih topova.

Izvori i literatura: Thalloczy Šufflay, 242 243 — Manuscripta turcica broj 248, 262, 265 i 271 — Prilozi II 180.

PRIJEDOR se spominje kao palanka prvi put u popisu onih mjesta u turskoj Hrvatskoj, što ih poharaše hrvatske ete izme u 1693 i 1696 g.

Grad je stajao na jednom, ljudskom rukom nainjenom otoku na desnoj obali Sane, kao ono u Kulen Vakufu, a sazidan je za vlade sultana Mahmuda I (1730—1754). U gradu su bile tri kule: Gradska, Grozdani e va i Šuplja, ispod koje je bio ulaz.

Posadom je zapovijedao dizdar. Prije septembra 1809 premješten je iz Prijedora dizdar *Alija* s ve im dijelom posade u Dubicu, i kako je zbog toga ostao u Prijedoru mali broj uvara, to je bosanski vezir Ibrahim Hilmi paša o tome izvijestio Istanbul i predložio da se postavi 40 uvara s jednim agom, što je odobreno, budu i da je Prijedor važan grad i na udaru. Agi je odredena pla a od 55, a uvarima 1955 ak i dnevno. Prijedorski je grad napušten 1851, a porušen iza 1878 g.

Od polovine XVIII stolje a sjedio je u Prijedoru i kapetan.

Godine 1833 bilo je u Prijedoru 15 topova, od toga dva neispravna.

Izvori i literatura: Lopaši, Spomenici III, str. 12 — Originalne isprave u mojoj zbirci. — Milica Stojanovi, Prijedor, Glasnik geograf. društva XII (1926), 75 80 — Prilozi II 179 — St. Novakovi, Francuske službene beleške o zapadnim balkanskim zemljama, Spomenik SAN LXIX, str. 142.

VI. GRADOVI OKO UNE I U PREKOUNJU

DŽISRI KEBIR (Veliki Most), danas Kulen Vakuf, bijaše gradi na umjetno stvorenom otoku uz lijevu obalu Une, sagra en izme u 1703 i 1730, a porušen iza 1878. U gradu su bile 2 tabije i dvoja vrata. S desnom obalom Une bio je vezan velikim mostom, koji je nekada bio i natkriven. Još 1934 vidjeli su se temelji njegovih zidina. Posadom je zapovijedao aga kao ehaja ostrovi kog kapetana. U zadnje doba njegova opstanka bila su 4 ispravna i 2 neispravna topa.

Izvori i literatura: H. Kreševljakovi, Kulen Vakuf, Sarajevo 1935 (separat iz kalendara Narodna Uzdanica za 1936) str. 14 16 — Prilozi II 173.

STARA OSTROVICA. Podor toga grada stoji na istoimenom brežuljku uz lijevu obalu Une iznad Kulen Vakufa. Krajem srednjega vijeka pripadao je Lapa koj župi, a gospodari mu bijahu Karlovi i. Turci su ga zauzeli u decembru 1523 godine.

To je bio malen gradi. Po etkom XVIII stolje a Turci su ga znatno proširili i tada je zadobio svoj današnji oblik. Grad je u osnovici podulji pravokutnik s jakim, do 10 m visokim zidovima. U gradu su bile etiri kule i dvije tabije. Glavni je ulaz s južne, a sporedni sa sjeverne strane. Grad je više puta popravljan (1766, 1777 i 1791). Godine 1838 bio je u dobrom stanju.

Od 1523 do 1878 držali su Turci posadu u Ostrovici. God. 1577 brojila je posada 60 konjanika, 150 pješaka, a 1834 g. samo 20 momaka. Carevci su više puta udarali na ovaj grad (1560, 1698, 1737, 1789 i 1834).

Gradom je zapovijedao dizdar, a od 1699, ako ne još i otprije, sjedio je u Ostrovici i kapetan, koji je oko godine 1791 prenio svoje sjelo na Prkose.

Od ostrovi kih dizdara spominju se: *Nesuhaga* (1637), *Muhamedaga* (1700) i *Alijaga* (1783).

Izvori i literatura: Starine, XVIII, 140 — H. Kreševljakovi, Kulen Vakuf, 5 — ur i, Gl. Z. M. XIV (1902), 248 — Prilozi II 173.

HAVALA je gradi na desnoj obali Une iznad Kulen Vakufa upremase Staroj Ostrovici. Sagraen je za vlade sultana Ahmeda III (1703—1730). U osnovici je pravilan etverokut. U gradu su dvije tabije. Godine 1838 bio je u dobrom stanju. Napušten je oko 1850 g. Relativno je bio dobro o uvan i 1934.

Godine 1833 bilo je ovdje 7 topova, od toga 1 neispravan.

U drugoj polovini XVIII stolje a bio je dizdar Havale *Smailbeg Kulenovi*.

Izvori i literatura: H. Kreševljakovi, Kulen Vakuf, 9 — Prilozi II 174.

OVKA se zvaše kraljevski grad u Humskoj župi, u kojoj je bio glavni grad Ripa. Jedno vrijeme bio je gospodar ovke Herman Celjski, onda *Nikola Frankopan* i napokon plemi i *Orlovi*. Jedna grana Orlovi a zvaše se Orlovi iovski. Godine 1426 dao je kraj Sigismund s još nekim gradovima i ovku Nikoli Frankopan u zalog. U gradu ovki napisao je 1469 jednu glagoljsku listinu Juraj Spiran i. Zadnji gospodari grada bili su Orlovi i.

Gornje Pounje s ovkom zauzeše Turci 1524. Otada je i grad i ovaj kraj ostao napušten sve do kraja XVII stolje a, kada se ovamo naseliše muslimani iz Like. Krajem toga stolje a došli su ovamo iz nepoznatog kraja i bezi *Kulenovi* i. U ovki je podignuta *palanka* i kula, u koju se naseli jedna grana *Kulenovi* a i dobi nadimak *ovke*, kao nekad Orlovi i. *Palanka ovka* imala je svoju posadu, a bila je u sastavu Ostrovi ke kapetanije, kojom su zapovijedali kapetani iz porodice *Kulenovi* a. Ta je palanka napuštena iza 1791, kada je i kapetan prenio svoje sjelo iz Ostrovice na *Prkose*, selo udaljeno kojih 40 minuta od ovke. Bezi *Kulenovi* i ovke ostadoše u svojoj kuli sve do 1876.

ovka je danas selo, do koga vodi puteljak što se odvaja od ceste Kulen Vakuf Petrovca na desnu stranu idu i iz Kulen Vakufa blizu završnog

sedmog kilometra. U tome selu vide se danas ostaci grada ovke i *Kulenovi* a kule, koja je izgorjela za vrijeme ustanka u Krajini. Vratu na toj kuli naložio je *Jovica Zori* s pridjevkom *Šljivar*, kmet bega *Kulenovi* a ovke.

Izvori i literatura: Lopaši, 94 i 265 — Klai, Povijest Hrvata, sv. 2, dio II, 113 — Kulenvakufska kronika iz 18 st. u mene — H. Kreševljakovi, Kulen Vakuf, separat iz kalendara Nar. Uzdanica, 14 — S. Pavi i, Hrv. enciklopedija IV, 376.

ORAŠAC je gradi na strmom brežuljku podalje od desne obale Une, 11 km ispod Kulen Vakufa, u sastavu ostrovi ke kapetanije. Posadom od 60 nefera i zapovjednika ravnao je dizdar. Grad je sagra en izme u 1703 i 1730 g., uz jednu sredovje nu kulu, koja je pripadala Humskoj župi. Danas je u ruševnom stanju, i od svega još se najbolje o uvala ta kula. Godine 1782 bio je dizdar *Ahmedaga*, a iza njega *Huseinaga Grozdani* i njegov sin, i ujedno zadnji dizdar *Dervišaga*.

Godine 1833 bila su ovdje 3 topa.

Naši Krajišnici tvrde da je Orašac zavi aj Budaline Tala, najmarkantnije li nosti naše narodne epike.

Izvori i literatura: H. Kreševljakovi, Kulen Vakuf, 10—12 — V. ur i, Starine iz okoline Bosanskog Petrovca, Gl. Z. M. XIV (1902), 247 — Prilozi 174.

RIPA je grad na otoku Une pravokutnog oblika s kulom istog takvog tlocrtnog rješenja u sredini. Do nedavno se vidio još jedan dio zida ovoga grada. Spominje se prvi put 1408. Turci su ga zauzeli 1591. Posadom je zapovijedao dizdar. Zadnji mu je dizdar bio neki *Hasanaga*. On je u društvu s Hasanbegom Rustembegovi em posjetio Kara Mahmut pašu u Sarajevu 1832 i prema tome bio je na protivnoj strani Husein kapetana Gradaš evi a.

Godine 1833 bila su u ovom gradu dva ispravna topa.

Grad je napušten izme u 1833 i 1838 godine.

Izvori i literatura: Boue II, 377 — Juki 52 — K. Ko va evi, Bošnjak kalendar 1886, 38 — Gl. Z. M. I. (1889) sv. I, 21; II. (1890), 152 — VViss. Mkt. I. (1893), 447 i 450 — Lopaši 263—269 — V. Radimisky Gl. Z. M. V (1893), 60 i 61 — Wis. Mitt. III, 58 i 59 — Prilozi II 146

BIHA ili *Biše* spominje se prvi put (i grad i varoš) 1260 godine. Bio je to slobodni kraljevski grad i jedno vrijeme glavni grad Kraljevine Hrvatske (metropolis et propugnaculum totius regni Croatiae). Turci su ga zauzeli 1592 i u

nj smjestili jaku posadu. Gradom je zapovijedao dizdar, ali je ovdje bio mnogo važniji zapovjednik kapetan pod iju je vlast spadalo u zadnje doba osim Biš a još sedam susjednih gradova. Od 1592 g. do kraja XVII ili prvih godina XVIII stolje a bio je Biha sjedište Biha kog sandžaka. Od 1592 g. pa do kraja XVIII st. bio je najvažnija utvrda u Bosni. U XVII stolje u bijaše Biha glavno ishodište etovanja po susjednoj Hrvatskoj, kao što je dotada bio Kamengrad. Godine 1641 bili su u Biha u na glasu etovo e kapetan Idrizaga Vela gi , Alaga Ibrahimagi , Ibrahimaga erki , suvremenici Muje Hrnjice i ostalih u pjesmi opjevanih Krajišnika.

Posada je od zgrade do zgrade pove avana. Tako je, napr., na predlog Alipaše Hekimoglu poslije banjolu ke bitke uspostavljen itav džemat novih uvara i o tome izdan berat 11 IX 1150 (2 I 1738).

Po anonimnom izvještaju bilo je oko 1785 na biha kom gradu 28 velikih topova, a posada je brojila 700 vojnika.

Grad je više puta popravljan i dogra ivan. Popravci su vršeni 1592 ili 1593, 1626, 1707, izme u 1749 i 1754 i 1763 g.

Fadil paša je napravio jednu kulu, a paša Muh sinovi prije 1763 jednu tabiju.

Biha ki je grad bio etverokutnog oblika, opasan dvostrukim bedemima. Spoljni zid bio je visok 2 hvata, a širok 3 1/2 hvata, dok su unutrašnji bili 4 hvata visoki, a široki 1—4 hvata. Na gradu su bila troja vrata od hrastovine gvož em okovana. Oko grada je bio sa tri strane opkop ili hendek, a sa etvrte Una. Hendek je bio širok 4 hvata, a dubok od 1 1/2 do 2 hvata, a za niskog vodostaja Une dubljina mu je iznosila jedva dvije stope.

U gradu su bile etiri kule (Kanli kula, Dun erska, Zabija i Kapetanova) i *devet tabija* (Bend baša, I hisar, Velika Kapija, Velika tabija, Džiba gica, Zelengrad, Bijela tabija, Handanagi a i Muh sinovi a).

Biha ki je grad porušen 1890 i 1891 god. na veliku žalost starih Krajišnika. Ostalo je samo nešto bedema, hendeka i Kapetanova kula.

Biha ki je grad bio uvijek dobro snabdjeven svim vrstama oružja i municije kao i hranom. Godine 1833 bilo je po kulama i po tabijama Biha a 57 raznih topova, a me u njima bijaše ih 13 pokvarenih.

Austrijske su vojske opsjedale Biha 1594, 1689, 1698 i 1878 g.

Zadnji biha ki dizdar bio je *Muharemaga Deli* i bio je na životu do iza 1872.

Izvori i literatura: Boue II, 342 i dalje — Juki , 51 — Blau, Reisen, 177 — Jire ek, Die Handelsstrassen, 37 — Klai , Bosna, 184 — Asboth, 305,400 — Bošnjak kalendar za 1888, 80 — Gl. Z. M. II (1890), 149 — Radimsky, Wiss. Mit. III, 56 — Starine XIV, 185, XXXV, 362 — Gl. Z. M. XX (1908), 104 i 297 — Prilozi II 144 — H. Kapidži 27.

JASENICA, selo, sada pripada Bosanskoj Krupi, a prije Biha u. Tri su sela ovoga imena, i to *Jasenica Hasanbegova*, *Jasenica Hadžibegova* i *Jasenica Turska*. U jednoj od te tri bila je mala utvrda, i to po svoj prilici kula. Premda mi 0 prošlosti ove kule nije ništa pobliže poznato, ipak držim da ju je sagradio neki biha ki kapetan. Pri pacifikaciji Krajine porušio je ovu utvrdu 1837 Mehmed paša Vedžihija, a topove i ostalo otpremio u Biha . Godine 1833 su bila ovdje 2 ispravna i 1 pokvaren top.

Izvori i literatura: Prilozi II, 147.

SOKOLAC na lijevoj obali Une iznad Biha a danas je jedan od najbolje o uvanih gradova u nas. Prvi put se spominje 1399. Turci su ga zauzeli 1592. Bio je u sastavu biha ke kapetanije. Posadom je zapovijedao ehaja. U zadnje doba njegova opstanka bila su u ovom gradu dva topa.

Za vrijeme okupacije 1878 zatvorila se mala eta Sokoljana u ovaj grad i odbila dva ja a napadaja okupacionih vojnika. U tim borbama palo je dvanaest Sokoljana, a me u njima dva brata. Po padu Biš a napustili su preostali borci ovaj grad. Sokolac je restaurirao biha ki okružnik Lothar vitez Berks 1897.

Izvori i literatura: Boue 378 — Juki 52 — Blau 177 — P. Mirkovi , Bošnjak 1886, 38 — Gl. Z. M. II (1890), 151 — Lopaši 2, 17, 169 — V. Radimsky Gl. Z. M. V (1893) 45,61 — Wiss. Mit. III. 46 i 60 — Truhelka 30—35.

IZA I . Podor Iza i a vidi se na jednom uzvišenju uz cestu, što vodi iz Biš a u Petrovo Li ko Selo. Grad je pripadao plemi ima Iza i ima, po kojima je i ime dobio. Ovi se plemi i spominju prvi put 1501. Bio je to malen gradi . Okruglu kulu pasao je dvostruki zid pravokutnog oblika. Turci su ga zauzeli 1592, a prije toga dva puta su ga uzaludno opsijedali. Iza 1626 grad je popravljen i u nj smještena stalna posada. Na pole ini berata, izdanog 1 reb II. 1211 (4 X 1796) *Hasanu*, uvaru Iza i a, piše da iza i ka posada broji 264 nefera sa 22 zapovjednika. Ovim je beratom povišena pla a Hasanu kao i drugim, jer su razgraničenjem s Austrijom izgubili svoje posjede što su bili vezani uz službu u gradu. Prvih decenija prošlog stolje a grad je s okolinom grdno stradao. Godine 1810 grad je, naime, grdno oštetio i okolinu popalio francuski general Marmont, a 1836 isto je u inio austrijski general Waldstatten.

Godine 1833 bio je jedan, a godine 1834 bila su u gradu dva topa, a oko grada 250 raštrkanih ku a, 1000 stanovnika i od toga 450 sposobnih za borbu. U popisu gradova od 1838 uop e se ne spominje. Bi e da je nakon Waldstattenova pohoda napušten.

Iza i je pripadao biha koj kapetaniji. Kao zapovjednici ovoga grada spominju se 1777 g. *Hasanaga Emiragi* i *Hasanaga Džihanovi*.

Izvori i literatura: Juki 5. — K. Kova evi, Gl. Z. M. II. (1890), 152 — Wiss. Mitt. I. 448 — Lopaši 21, 110 139 i dalje — Radimsky, Gl. Z. M. V. (1893), 58 — Wiss. Mitt. III, 57 — Kapidži 26 — Berat u mene — Manuscripta turcica br. 250 — Prilozi II, 164.

BREKOVICA na brijegu iznad lijeve obale Une, sjeveroisto no od Biha a, gdje joj se podor i sada vidi, spominje se prvi put 1330. Bio je to kraljevski grad. Od te godine pa do pod kraj XV stolje a pripadao je s malim prekidom knezovima Blagaj skim, a onda do e u vlast Kobasi a. Ime ovoga grada napisano je i na povelji cetinskog sabora od 1 januara 1572 g. jer je i Ivan Kobasi bio me u onima, koji izabraše Ferdinanda Hab sburga za hrvatskog kralja. Godine 1580 preuzeo je biha ki kapetan Brekovicu, i, da ne padne Turcima u ruke, dao ju je razoriti. Turci je popraviše godine 1635 i smjestiše posadu. Zapovjednik Brekovice zaposjedne 10 maja 1646 napušteni Furjan na Korani i stade ga obnavljati. Oko 1719 spominje se kao dizdar Brekovice neki *Zulfikar aga*. Ovaj je grad bio u sastavu biha ke kapetanije. God. 1838 bio je u ispravnom stanju.

Austrijski opis iz 1834 ne spominje Brekovicu, kao ni anonimni opis Bosne. Još 1835 imao je posadu.

U gradu su bila 2 ispravna i 2 pokvarena topa.

Izvori i literatura: Juki 52 — Kova evi, Bošnjak T886, 37 — Gl. Z. M. II (1890), 149 — Wiss. Mitt. I, 332, — Radimsky, Gl. Z. M. V. (1893), 40 i 59 — Wiss. Mitt III, 51 i 58 — Truhelka 55 — Starine XII, 40 i XXXV, 363 — Prilozi II 147.

OSTROŽAC leži na kraju jedne kose iznad lijeve obale Une i kraj ceste Biha Cazin. Prvi put se spominje 1286 kao grad knezova Blagajskih. Turci su ga zauzeli 1577, jer je od 1578 do 1592 bilo tu sijelo ostroža kog sandžaka. Od svih naših gradova najbolje je o uvan Ostrožac, jer ga je 1900—1902 restaurirao i u njem dvorac napravio Lothar vitez Berks. Sjeverni dio grada potje e iz srednjeg vijeka, a južni su izgradili Turci oko 1700. Onaj prvi zvaše se *narodni*, a drugi *gospodski* grad.

Grad je imao svoga dizdara, a u njemu je bilo i sijelo ostroža ke kapetanije. Dizdari i kapetani bili su *Beširevi* i. Godine 1700 i 1716 bio je dizdar *Muhamedaga*, a oko 1730 *Omeraga*.

Godine 1833 bilo je na Ostrošču 28 topova.

Izvori i literatura: Boue II, 378 — Juki, 52 — Klai, Bosna, 187 — K. Kova evi u kalendaru Bošnjak 1887, 36

Starine XIV, 185 — Lopaši, 21, 144, 232 i dalje — Truhelka, Naši gradovi, 22 i dalje — H. Kreševljakovi, Cazin i okolica, str. 93 — H. Kapidži, 27 — Starine XXXV, 362.

STINA, *Stijena*, *Bila Stina* je grad lijevo od današnje ceste Cazin Krupa, 10 km. udaljen od Cazina. Ovdje su bila dva grada, jedan iz srednjeg vijeka, znatno porušen, a drugi iz turskog vremena, dobro o uvan. Godine 1575 zauzeli su Turci Stinu i oko 1626 popravili grad, a novi su grad sazidali 1771. To je najtvr i grad što su ga Turci sagradili u Bosni. Po Lopaši u u Stini je sjedio dizdar. Godine 1641 bio je u Stini neki Muharem, na glasu harambaša. Stinom i Krupom zapovijedao je 1694 *Ramadanaga*. Toga je vremena Stina bila u sastavu Krupske a od XVIII stolje a do 1835 ostroža ke kapetanije.

Posada se sastojala 1756 od azapa. Njihov je aga tada bio *Saban*.

Godine 1833 bilo je ovdje 7 topova.

Izvori i literatura: Lopaši, 120—123 — Truhelka 58—59 — H. Kreševljakovi, Cazin i okolica, 14—15 — H. Kapidži 26. — Prilozi II 177.

CAZIN je bio grad kninskog biskupa. Turci su ga zuzeli 1576. God. 1578 zauzeo ga je Khe wenhuller, ali ga još iste godine ponovno zauze Ferhadbeg Sokolovi i stavi u nj posadu od 130 pješaka i 50 konjanika. Godine 1584 grad je utvr en.

Prvi ili jedan od prvih zapovjednika Cazina bio je neki *Edhemaga*. On je pao u sužanjstvo i tamnovao u Biš u, a kada ga je s ostalim sužnjima poveo kapetan Danilo Obrin an u Karlovac, do ekaše ih Turci Krajišnici kod Drežnika 17 decembra 1583, razbiše pratnju i izbaviše sužnje. Oko god. 1630 u Cazinu su bile etiri age. Me u poznatim eto vo ama na Krajini bijahu 1641 iz Cazina Hur emaga Šehovi i bajraktar Kli kovi. Godine 1769 me u zapovjednicima posade bili su *Sabanaga* i *Omeraga*. Cazin je bio u sastavu ostroža ke kapetanije i nije imao svoga dizdara.

Godine 1838 ustanovljeno je da grad treba popraviti. Prema austrijskom izvještaju iz 1834 u gradu je 8 topova, nešto hrane i municije. Prema popisu od 1833 Cazin je prazan. Ovo je neto no, a tako je navedeno sigurno zbog anarhije, koja je vladala u onom kraju, pa popisiva i nisu ni pošli u Cazin. Iz popisa oružja iz 1838 vidi se da su u Cazinu dva šahi topa kalibra 1, jedan arka top kalibra 1 1/2 i stari gvozdeni baljemez top kalibra 3.

Cazin je napušten 1851.

Cazin je bio više puta centar uzbuna na Krajini. Jedna ja a buna bila je sredinom XVIII stolje a protiv kapetana Ibšir bega Beširevi a zbog neisplate plata gradskim posadama. Od 1831 do 1837 vrelo je tu zbog reforama. Godine 1851 diže

se Krajina protiv Omer paše. Tada je opaljen sa cazinskog grada zadnji top u znak pobune. Etrdeset Cazinjana s Muratom Kapi em opremio je Omer paša okovane u progonstvo, i nijedan se nije vratio u svoj zavi aj.

Izvori i literatura: Lopaši 127—133 — Starine XIV, 185 — XXXV, 362 — H. Kreševljakovi , Cazin i okolina — Gl. Z. M. 1918, 23 — Kapidži 27 — Prilozi II 179.

MUTNIK je stajao na jednom brežuljku iznad potoka Mutnice, lijevo od današnje ceste Cazin Tržac. Bio je to malen gradi od kojega se sada vidi još nešto zida. Spominje se od XIV stolje a. Zadnji su mu gospodari bili Zrinski. Zauzeo ga je Ferhadbeg Sokolovi 1577 godine. Pripadao je biha koj kapetaniji. Godine 1834 bio je ruševan. Oko Mutnika bilo je tada 150 ku a, koje su davale 150 boraca. U gradu su bila dva topa.

Napušten je prije 1838. g.

Kako je Mutnik bio vrlo malen, nastala je poslovice: *Ko nije grada vidio, i Mutniku se udi.* Kaže se još: *Ko nije Biš a vidio, i Mutniku se udi.*

Narodne pjesme spominju:

Od Mutnika Muju Razbudnika.

Izvori i literatura: Boue II, 378 — Juki , 52 — Lopaši 20, 21, 144 i 225 — Gl. Z. M. VI (1894), 688 — Kalendar Narodne Uzdanice 1935, 102 — Kapidži , 26 — Prilozi II 146.

TRŽAC na brežuljku iznad sastava Mutnice i Korane, danas potpuno ruševan, od XIII stolje a bio je u vlasti knezova Frankopana. Po njemu se i prozvala jedna grana ovog roda *Franko pani Trža ki.* Od 1552 do 1584 bila je u gradu krajiška posada. Godine 1584 zauzeli su ga Turci. Oko 1626 popravio ga je Murteda paša. Posadom je zapovijedao ehaja biha kog kapetana. Godine 1719 bilo je u Tršcu sijelo komisije za povla enje nove granice s Austrijancima nakon mira u Poža revcu.

God. 1833 bila su u gradu 3 ispravna i 3 neispravna topa. Okolica je davala 350 boraca. Godine 1837 unešen je me u gradove koje treba zadržati, premda je ve tada grad bio znatno porušen.

Izvori i literatura: Boue 378 — Juki 52 — Lopaši 17, 112, 282—291 — Gl. Z. M. XIX, 596 — H. Kreševljakovi , Cazin i okolina str. 102 — Kapidži , 26 — Prilozi II 146.

ŠTURLI , grad na desnoj obali Korane, udaljen 11 km od Tršca, a 27 od Cazina. Ime je dobio po plemi ima Šturli ima. Turci su ga zauzeli i utvrdili prije septembra 1636. Godine 1832 bio je

dizdar ovoga grada *Bali aga.* Posada je primala u zadnje vrijeme pla u od prihoda džizije. God. 1801 i 1809 iznosila je godišnja pla a 2615 groša i 31 paru.

U pjesmama se pjeva:

Od Šturli a dva Sejtanovi a.

Godine 1833 bila su u Šturli u 4 dobra i dva neispravna topa.

Izvori i literatura: Lopaši 19—20 — H. Kapidži , 26 — Više originalnih isprava, koje se odnose na ovaj grad, vidio sam u Cazinu 1934 — Prilozi II 175.

PECIGRAD (Pe i Mihalja Turka). Grad je sagra en krajem XV stolje a. Godine 1520 do e grad s okolinom u vlast Mihalja Turka i prozva se njegovim imenom. Godine 1653 naseliše ga Turci i zadržase mu ime (*Turk Mihal Pekler* ili samo *Mihail Pekler*). Uz stari grad sagradi ostroža ki kapetan Beširbeg po nalogu bosanskog vezira Muhsinovi a 1768 novi grad, koji se do danas prili no o uvao. Novi je grad u osnovici etverokut s kulama na oškovima i trojim vratima. Pred isto nim vratima bijaše 20 ambara u koje bi okolni stanovnici u doba opasnosti od neprijatelja donosili hranu. U gradu je bila i naprava za izvlaenje vode iz rijeke ispod grada, što mi nije drugdje poznato.

Pe igrad je zavi aj *Hasanage Pe kog* (1742—1832), ovjeka koga je u svoje vrijeme poznavala cijela Bosna, i o kome je vodio ra una Be i Francuzi, dok su bili u našem susjedstvu.

Godine 1833 bio je grad u dobrom stanju i imao je tada tri topa, od kojih je bio jedan neispravan.

U okolini je bilo 300 ku a sa 800 boraca. Uvijek je bio snabdjeven s dovoljnom koli inom municije. Pripadao je ostroža koj kapetaniji. Napušten je oko 1850 godine.

Posada ovoga grada dobivala je u zadnje doba svoje pla e iz Carigrada.

Izvori i literatura: Lopaši , 245—248 — Truhelka, Naši gradovi, 85—88 — H. Kreševljakovi , Cazin i okolina, 20—24 — A. Makanec, Hasanaga Pe ki, Obzor LXIX, broj 345 — H. Kapidži , 27 — Prilozi II 175.

MALA KLADUŠA leži lijevo od ceste Cazin—Velika Kladuša, od koje je udaljena 8 km. Kao *Gornja Kladuša* spominje se prvi put 1280 g. Turci je naseliše 1633 i u grad smjestiše posadu, kojoj je bio na elu aga kao ehaja ostroža kog kapetana. Grad je napušten nešto prije 1833, a danas je potpuno razoren, te mu se samo poznaje trag.

Izvori i literatura: Boue II, 378 — Juki 52 — K. Ko va evi , Bošnjak 87, R. Lopaši , 177—196 — H. Kapidži , 27 — Prilozi 175.

VELIKA KLADUŠA, prije *Donja Kladuša*, grad na brežuljku iznad desne obale Graborske, pritoke Kladušnice, sada u razvalinama, prvi put se spominje 1280. Turci su zauzeli ovaj kraj 1633. Gradu su dali današnji oblik opasavši ga bedemom. Godine 1800 vršeni su neki popravci na ovome gradu. Do 1790 posada je brojila 120 momaka, a nakon pada Cetina premještena su ovamo i 72 momka cetinske posade. Zadnji dizdar Velike Kladuše bio je *Huseinaga Alagi*, koji su pre i vršili tu službu preko 150 godina. Godine 1789 bio je dizdar *Redžepaga*.

Iz izvještaja Krste Frankopana Trža kog od 20 novembra 1641 znamo sada podsigurno, da je ovdje živio harambaša Mujo Hrnjica sa braćom i Mustafa Kozlićem, na glasulovinu, o kojima pjevaju brojne naše pjesme.

Pod Kladušom su 17 oktobra 1835 porazile četne karlovačke vojske generala ostrožačkog kapetana Muratbega Beširevića.

Iz kladuškog grada borilo se nekoliko Krajišnika punih deset dana s jednim lovčim bataljonom okupacione vojske. U noć između 19 i 20 oktobra 1878 ostaviše posljednja osmerica boraca grad, u kome nije više bilo praha i olova. Time je završen oružani otpor Bosne protiv okupacije.

Godine 1833 bilo je u ovom gradu 4 dobra i 1 neispravan top.

Velika Kladuša je pripadala ostrožačkoj kapetaniji.

Izvori i literatura: Boue II, 347 i 378 — Juki 52 — Klaić, Bosna 187 — 177—196 — Truhelka 52—55 — H. Kreševljaković, Cazin i okolina, 27—30 — Starine XXXV, 362 — H. Kapidžić, 27, — Prilozi II 176.

PODZVIZD je grad na jednom humku što se dosta blago spušta podjednako na sve strane. Uz Jezerski i Sokolac kod Bihaća najstariji je naš grad. Kula s ulazom do 4 m iznad zemlje pripada utvrdama XIII stoljeća. Njemačka nauka o gradovima zove ove kule *Bergfrit*. Bedemi oko ove kule nastali su znatno kasnije. Više puta zauzeše ga Turci. Od 1670 g. do 1878 ostao je trajno u njihovoj vlasti. Kako se na ploču iznad vrata, popravio ga je Mustafa paša za vladu sultana Mahmuda I (1730—1754).

Gradom je zapovijedao dizdar.

To je zavijest pjesmom proslavljena braće *Nešimovića*.

Austrijsko izvješće iz 1834 kaže da je grad prilično opušten, da ima 4 topa, dok službeno zna samo za 2 topa, i da je oko njega 100 kuća s 200 boraca. Pri pregledu 1838 ustanovljeno je da je potreban mali popravak.

Brojna etovanja na Krajinu između 1845 i 1848 krvne, vjerom razdvojene braće, završena su pod ovim drevnim gradom 10 jula 1845 g.

Zadnja samovoljna organizirana eta iz Podzvizda krenula je 6 augusta 1878 pod vodstvom Omerka Mustedanagića i bajraktara Mume Dizdarevića, da s ostalim Krajišnicima brani Bosnu od Austrije.

Izvori i literatura: Lopašić, 249—262 — Truhelka 49—51 — H. Kreševljaković, Cazin i okolina, 25—27 — Kapidžić, 27 — Prilozi II 176.

VRNOGRA leži na neznatnoj uzvisini kraj rijeice Glinice. To je bio utvrđen dvor. Pripadao je kao i Podzvizd plemenu Krešićima. Godine 1557 zauzeli su ga Turci i smjestili u njega posadu od 60 konjanika i 100 pješaka, ali već sljedeće godine bio zauzet od kršćana. Godine 1580 napušten je i 1636 naseliše ga Turci, popraviše grad i staviše u njega posadu od 100 momaka. Godine 1641 u ovome je gradu bio dizdar *Elezović*. Hrvatski ban Adam Baćan zauzeo ga je 1696, a sljedeće godine opet ga osvojiše Turci. Godine 1791 i ovdje je postavljena posada. Godine 1834 bilo je u Vrnogri 100 domova i 400 boraca, a na gradu tri topa. Po službenom popisu bilo je ovdje 5 topova.

Pri pregledu gradova 1838 pronađen je ovaj grad u dobrom stanju. Vrnogra je rodno mjesto bajraktara *Redžića*, dobro poznatog borca u ustanku protiv Omer pašee Latasa.

Vrnogra je pripadao Krupskoj kapetaniji.

Godine 1830 sastavljen je ovdje sened, kojim se preciziraju mirovni ugovori između Austrije i Turske u pograničnim mjestima na Krajinu.

Pored drugih aga iz gradova krupske kapetanije potpisali su ovaj sened neki *Rasan* i *Muha remaga* iz Vrnogrića.

Izvori i literatura: Lopašić, 249—262 — Truhelka, Naši gradovi, 44—49 — Starine XXXV, 262 — Kapidžić, 27 — Gl. Z.'M. (1942), 364. — Prilozi II 176

TODOROVO (Todor Novi) udaljen je od Cazina 22 km. Tu se još vidi podor starog grada na niskom brdu, koji se spominje najprije kao *Novigrad*, a od sredine XVI stoljeća prozva se *Todor Novi* po Kaštelu Zrinskog Mihajlu Deliću Todoru (1549—1560). Turci su ovaj grad stalno nastanili iz 1635. Od godine 1641, a možda još koju godinu i prije, sjedio je ovdje kao zapovjednik *Kahrimanaga*. Njega je uhvatio knez Juraj Frankopan Tržački 1654, nakon razboja kod Popovića. Više puta je ovaj grad opsjedala i robila kršćanska vojska (1682, 1684, 1685, 1696). Godine 1696 bio je zapovjednik grada drugi *Kahrimanaga*, koji se ove godine preselio u Ripu.

Todorovo je pripadalo najprije krupskoj, a onda ostrožačkoj, pa opet krupskoj kapetaniji. U turskim se ispravama uvijek piše *Todor Novi*.

Po austrijskom izvještaju od 1834, bijaše grad ruševan sa dva topa, a oko njega 150 domova, koji su davali 300 ratnika. U popisu od 1838 Todorovo se ne spominje.

Na senedu od 1830 (vidi Vrnogra) potpisani su od zapovjednika ovog grada *mustahfiz Husein* i *Muhareмага*, bez oznake roda vojske.

Izvori i literatura: Lopaši, 279—284 — H. Kapidži, 27 — Gl. Z. M. LIV, 1942, 364. — Prilozi II 176 — Cazin i okolina 107.

BUŽIM (ava) je poslije Biša najveći grad na Krajini. Nutarnji dio grada nastao je u XIV stoljeću, a vanjski 1484 g. Turci su ga zauzeli 1576. Sljedeće godine brojila je posada 150 pješaka i 50 konjanika. Gradom je zapovijedao dizdar. Bužimskoj posadi pripadao je i Hasan, sin Behramov. On je 1620 g. prepisao u ovome gradu jedno tursko povelje djelo i na kraju se potpisao kao *voda islamske Krajine*. Međutim etovo ama na Krajini iz Bužima je bio Mehmedaga, savremenik Muje Hrnjice.

Za vrijeme drugog rata Karla VI s Portom opsijedale su ete hrvatskog bana 14 dana Bužim i, da nije bilo sposobnosti i požrtvovnosti barjaktara *Ahmeda Bajraktarevića*, Bužim bi pao. U obrani sudjelovale su i žene.

Bužim je bio uvijek u dobrom stanju. Popravljan je 1626 g. a i kasnije. U oba izvještaja iz 1834 i 1838 vidi se da je grad u dobrom stanju. Godine 1833 bilo je ovdje 18 topova, a 1834 navodi austrijsko izvješće, svakako pogrešno, da u gradu ima 10 topova, da oko grada ima 374 doma, 1500 stanovnika, a od toga 800 boraca.

Bužim je bio u sastavu krupske kapetanije.

Godine 1700 bio je u Bužimu ehaja neki *Alija*. Na senedu od 1830 (vidi Vrnogra), potpisan je *Ibrahimaga* i *mustahfiz Mahmut*.

Izvori i literatura: Kalendar Bošnjak za 1886, — Lopaši, 138—154 — Truhelka 35—40 — Starine XVII, 145 — Gl. Z. M. XX (1908), 104; 1942, 304 — H. Kapidži, 27 — Prilozi II 176.

JEZERSKI spada među najstarije naše gradove. Sagrađen je na jednoj kosi. Nekako je podjednako udaljen od Otoke na zapad i Krupe na sjever. Prvi se put spominje 1278. Turci su ga zauzeli 1576, kad i Cazin i Bužim. Kulu s oborom opasaše Turci bedemom. Posadom je zapovijedao dizdar. Tu je službu vršio oko 1730 *Mehmedaga*. Po austrijskom izvještaju od 1834 ovaj je grad bio oštećen, a u njemu su se nalazila četiri topa, a po službenom popisu od 1833 bila su samo 2.

Jezerki je bio u sastavu krupske kapetanije. Napušten je oko 1838.

Izvori i literatura: Lopaši 143—145 — Truhelka 40—43 — H. Kapidži 27 — Kalendar Bošnjak za 1886. — Prilozi II 178.

KRUPA. U sredini današnje varošice Krupe, uz desnu obalu Une, stoji brežuljak, na kome je od kraja XIII stoljeća a stajao grad istoga imena, koji se danas vide samo ostaci, a još po etkom XIX stoljeću a imao je svoju posadu i svoga dizdara, i bio dobro snabdjeven oružjem i municijom. Prije turske okupacije više je puta mijenjao svoje gospodare. Turci su grad zauzeli 23 juna 1565, nakon očajne obrane *Matije Bakica*, koji se probio kroz tursku vojsku i našao smrt u valovima Une.

Turci su u grad smjestili jaku posadu, koja je 1577 brojila 300 konjanika i 400 pješaka. Pored dizdara sjedio je u Krupi i kapetan od 1565. I dizdara i kapetani Krupe bili su do druge polovine XVIII stoljeća a *Badanjкови* i ili *Badnjevi*. Od krupskih dizdara po imenu su poznati: *Turhanaga* 1627, *Omeraga* 1637, *Redžepaga* 1638 i 1641, *Mehmedaga* oko 1730 i zadnji *Muhareмага*, umro u Krupi 1875 u 82 ojoj godini života.

Kako se vidi iz triju turskih isprava od god. 1566, prvih godina poslije zauzeća Krupe, a vjerojatno i kasnije, posada toga grada, kao i ona u Kamengradu, primala je plaću od prihoda mukate fojni kih i kreševskih rudnika i sarajevske vojskarnice.

Krupski je grad, koliko se zna, popravljan 1783 i 1816. Godine 1785 određena je za popravak svota od 10.383 groša, a od toga je država dala 7.783 groša.

Austrijske su ete opsijedale Krupu 1581, 1690, 1692 i 1716. Godine 1693 oskudijevala je Krupa hranom, pa je snabdjevena iz Jajca.

Godine 1933 slušao sam od jednog starog Badnjevića a u Krupi, kako je poodavno bio u krupskoj posadi na glasu junak neki *Ibrahim bajraktar*. Jedan bajraktar toga imena bio je *havaledžija* (režiser) krupskih vojnika 1770.

Godine 1833 bilo je ovdje 12 topova.

Od zapovjednika krupskih potpisali su u Vrnogra u onaj sened od 1830 pored drugih topova i *Mehmed*, *mustahfiz Mustafa* i kapetan *Mahmut*, etage *Mehmed*, *Ahmed*, *Hasan* i *Mustafa*. Ploča o popravku ovoga grada 1785 bila je iznad gradskih vrata još 1884 i njen sadržaj o uvao nam se u djelomičnom prijevodu u Kalendaru Bošnjaku 1888 na strani 81.

Izvori i literatura: Lopaši, 197—222 — Truhelka 17 22 — Manuscripta turcica broj 140 — Prilozi II 178. — Sidžil II 80, 83.

OTOKA je gradi na otoku Une, 11 km ispod Krupe. Otoka se prvi put spominje 1264. Pripadala je knezovima Blagajskim. Turci su zauzeli ovaj gradi 1565. Otoka je bila u sastavu krupske kapetanije. Njenom je posadom zapovijedao ehaja krupskog kapetana. Godine 1171 (1757/58) bilo je u Otoci 70 nefera i zapovjednika s plaćom od 818 groša. Austrijsko izvješće 1834

kaže da je oto ki grad slab, da su u njemu etiri topa (dok službeni popis od 1833 zna samo za dva topa), i da je u Otoci 6 domova sa 300 stanovnika, a od toga 100 boraca. Ovdje se preko Une prelazilo skelom, u koju je moglo stati 15—20 osoba.

Otoka je napuštena 1838.

U turskim izvorima zove se Otoka *Adai Kebir* (Veliki Otok).

Izvori i literatura: Lopaši 243—245 — Truhelka 16—17 — H. Kapidži 26 — Manuscripta turcica broj 54, 182, 287 — Gl. Z. M. 1942 str. 304.

NOVI (*Novigrad*, turski *Novin*) na Uni kraj uš a Sane spominje se 1280 kao *Novum castrum* (Novigrad), a pripadao je knezovima Blagajskim, i po etkom XVI stolje a došao je u vlast Nikole Zrinskog. Zajedno s Kostajnicom pao je u turske ruke 1557 g. Prvih godina turske uprave u Novom brojila je posada 200 pješaka i 200 konjanika. Novski zapovjednik *Veli an aga* i *Henslan*, vojvoda Kostajnice, udarili su na Steni njak. Godine 1577 sagradio je u Novom preko Une drveni most Ferhadbeg Sokolovi da prevede vojsku u Hrvatsku. Godine 1578 izgubiše Turci Novi, ali ga ubrzo ponovo osvojiše. U vrijeme etovanja na Krajini, O kome pjevaju mnoge naše juna ke pjesme, bio je na glasu uhoda *Viši* iz Novoga i zalazio je ak u Modrušu, gdje ga 1642 uhvatiše ljudi Vuka Frankopana i po nalogu svoga gospodara živoga nabiše na kolac.

Prvu opširniju vijest o gradu u Novom nalazimo u putopisu Evlije elebije. Tu stoji: »Tvr ava je kraj Une na jednom zelenom mjestu na etiri ugla, vrlo tvrda i stara zgrada. S jedne strane te e Una, s tri strane je jarak. Pred vratima je vise i most. Nad posadom od 200 vojnika junaka je kapetan. U gradu je nekoliko malih topova, dosta municije, ambar za hranu, do stotinu slamom pokrivenih ku a, jedna džamija.«

Ovako opisani grad zove Evlija *Kok Novi* i kaže da ga je sagradio hrvatski zapovjednik. Ovaj Evlijin *Kok Novi* je *Novi Novi*, dok je *Stari Novi* bio na brežuljku na desnoj obali Sane uz željezni ku prugu u Bosanskom Novom. Tu se još i sada vide temelji stare kule, po kojoj se i brežuljak zove *Kulsko brdo*.

Hrvatski ban Adam Ba an osvojio je 1693 Novi, i da se grad što bolje sa uva, odrediše hrvatski staleži da tu odsad stoluje *Miho Vidakovi*, podza povijednik hrvatske krajiške vojske.

Godine 1697 obilazili su povjerenici be kog cara novoosvojene gradove u Pounju. U izvještaju toga povjerenstva ima kratak opis Novog, koji e nam dopuniti Evliju. Bijaše to maleno naselje, opasano drvenom ogradom i nasipom od zemlje. Usred toga nasipa bijaše manji, od drveta i zemlje sazidani gradi, a u njemu ardak. Kameni gradi

s kulom na Kulskom brdu razoren je toga vremena namjerice, da ne bi bio uporište, ako u slujaju borbe padne Turcima u ruke.

Karlova kim mirom pripade Novi Porti, ali joj bude izru en nakon dugog natezanja tek 1703. Iza toga do etrnaest godina (1717) navali na Novi ban Draškovi, ali ga tu porazi kapetan *Alajbeg Ceri*. etiri godine iza ove navale bude grad u Novom Novom nešto popravljen. Bosanski kape-tani, age i zapovjednici, uvidjevši opasnost, zatra žiše u Stambolu dozvolu da o svom trošku sazidaju grad od kamena na mjesto onog od drveta i zemlje, što im bude naro itim fermanom dozvoljeno 1726. Novi je grad bio ozidan od tesana kamena sa pet kula, a zatvarao je površinu od 18051 etvornih aršina. Na tom su gradu bila dvoj a vrata. Na ovu tvr avu odnosi e se ono, što piše u anonimnom opisu o tvr avi u Novigradu, kako je vrlo tvrda, vodom opkoljena (što je u stvari i bilo) i da ima 16 topova.

Na ovom su gradu vršeni popravci u godinama 1765—1766, i 1783.

Godine 1765 pribavljena je gra a i nešto se radilo. La ama je donošen kamen, pijesak i ostali materijal. U svemu je izdano 559 groša iz državne blagajne. O tome je napisana isprava pred kadijom *kostajni ke bekije* 17 džum. II. 1179 (1 XII 1765), a kao svjedoci fungirali su: Alijaga iz Ko zarca, Ibrahimaga i Šejh Osman efendija iz Prusca, Husein, Ibrahimbeg i Abdul muminbeg, sin Ibšir kapetanov iz Ostrošca, Sulejman iz Stine i mimar Mehmedaga. Pravi je rad obavljen idu e godine. Radili su ovdje lagumdžije iz Fojnice i 15 majstora iz Mostara. O popravku je vodio nadzor novski kapetan *Bahitjar Mehmedbeg Ceri*.

Zauzevši maršal Laudon Dubicu 26 augusta 1788, opsjede Novi i nakon duže opsade i dosta prolivene krvi predade se Novi 3 oktobra iste godine. Cijela posada (591 borac) s kapetanom *Mehmedbegom* bi zarobljena, a kako Novi nije bio evakuiran prije po etka opsade, zarobljeno je 663 žene i 827 djece. Prema dogovoru o predaji grada otpremiše austrijski vojnici žene i djecu prema Prijedoru i predadoše ih Turcima.

Nakon Svištovskog mira 1791 predadoše Austrijanci i opet s natezanjem Novi Porti 1795 godine.

Grad je prona en 1838 u dobru stanju i održan u uporabi.

Od novskih dizdara poznati su mi: *Arslanaga* (1693), *Omeraga* (1735) i *Halilaga* (1737).

Godine 1833 bilo je u Novom 11 topova, od kojih je bio samo jedan neispravan.

Izvori i literatura: Boue II, 347 — Juki 40 i 140 — Klai, Bosna 193 — Truhelka, Naši gradovi, 14 do 16 — Gl. Z. M. I, (1889), sv. 4, str. 127; XX (1908), 103 i 297; XXVIII (1916), 13 — Kadi a arhiv br. 156. — Prilozi II 179.

PRIKOVHR zvao se grad u današnjem selu Gornja Gradina, što leži na tromi dubi kog, novskog i prijedorskog sreza, gdje mu se tragovi još raspoznaju. To je selo od Dubice udaljeno oko 20 km, a isto toliko od Novog i Prijedora.

U neposrednoj blizini ovog grada je selo *Dvoriste* s ostacima dvora Jelovca, što pripadaše nekad knezovima Babonezi ima Blagajskim. Te je ostatke otkrio *Hašim Šeri*, veterinarski savjetnik, danas najbolji poznavalac prošlosti Dubice i njene okoline. U poznatim listinama ove kneževske porodice nema spomena Prikovrhu.

U turskim izvorima spominje se Prikovrh samo jedamput, i to u jednoj nedatiranoj molbi uvara ovog grada, koja je napisana u drugoj polovini XVII stoljeća.

uvari Prikovrha dobivali su plaću u iz prihoda vlaške *baduhave* Starog Vlaha. Za jednog popisa dozna ena je tim uvarima i *filurija* istog kraja. Ali kako ti uvari nisu kroz dvije godine primili plaću, to su se oni pritužili krajiškim kapetanima i agama. Zamjenik bosanskog beglerbega Ali paše zatražio je da im se plati zaostala plaća iz *irsaliije*, koja ide iz Starog Vlaha u Carigrad, pa kako im i opet nije plaćeno, uvari su svoju molbu obnovili i u njoj sve gore navedeno izložili. I ta je molba zasad jedini dokument o Prikovrhu.

Izvori i literatura: . Truhelka, Pabirci iz jednog ja kog sidžila, Gl. Z. M. XXX (1918), 171 — Lopaši 204.

DUBICA na desnoj obali Une kao *Kastrum* spominje se prvi put 1258. Bio je to glavni grad Dubi ke županije. Tu županiju dobiše najprije *templari*, a onda dođe u vlast *ivanovaca* vranškog priorata. Godine 1538 zauzeli su Turci Dubicu i u nju smjestili posadu. U jednom opisu utvrda po Bosanskom pašaluku iz trećeg decenija XVII stoljeća kaže se da je Dubica grad male važnosti, da unutra može imati više od deset, a izvan burga oko 40 kuća, a izvana i iznutra 200 ratnika s nekoliko aga i jednim kapetanom. Evlija kaže za dubi kućav da je malena, ali tvrda i da je u njoj dizdar sa 150 vojnika. Na Weigertovoj karti taj je grad u osnovici trokut s tri kule. Takav je bio i 1878 g. Porušen je iza okupacije. Uz Unu vidi se nešto zida toga grada.

Tri puta se bio boj oko Dubice, i svaki put su Austrijanci zauzeli grad. Prvi put je pala Dubica 1687 i ostala je u rukama kaptola zagrebačkog do 1701, vjerovatno zbog toga, što su je zauzeli Sišani. Drugi put je zauzeo grad grof Ivan Drašković u augustu 1716, pa je i opet došla u ruke kaptola zagrebačkog i ovaj put je ostala do 1741. Muslimansko stanovništvo Dubice toga puta živjelo je u Trnu kod Banje Luke. Treći put je zauzeo Dubicu Laudom 26 augusta 1788, a povratna je tek 1796 ili 1797, premda je mir sklopljen 1791. Ovaj zadnji rat poznat je u Bosni pod imenom Dubičkog rata.

Koliko je puta dubi ke grad popravljao, ne znam. O jednom popravku radilo se 1749. Taj je posao bio preuzeo od države poznati sarajevski trgovac Ahmedaga Dženeti i kako je umro prije nego je posao završio, povratio je njegov sin Smail beg državnoj blagajni u Travniku 27 X 1749 svotu od 2391 $\frac{1}{2}$ groš, što je bio primio njegov otac od države u ime popravka grada.

Od prije 1821 do iza 19 VIII 1830 bio je dizdar Dubice neki *Mustafaga*. U zbirci krajiških pisama iz XVII i prvih godina XVIII stoljeća, što ih je objavio Fr. Rački u XI i XII knjizi Starina Jugoslav. akademije, ima lijep broj pisama raznim dubičkim zapovjednicima. Ta pisma najviše rade o izmjeni i otkupu sužanja.

Godine 1833 bilo je ovdje šest slabih topova.

Zbog u estalim obostranih prekršaja mirovnih ugovora između Turske i Austrije u pograničnim mjestima na Krajinu došlo je do sastanka turskih i austrijskih delegata u Dubici 19 VIII 1830. Toga je dana napisan i potpisan *sened*, kojim se precizira postojanje i mirovni ugovor i njihova primjena u pograničnim mjestima Krajine.

Taj je *sened* potpisalo petnaest dubičkih lanova dubičke posade, a među njima dizdar i kapetan. Ispred Austrije potpisali su *sened* general Rukavina, *Husar* i *Atanasković*, a ispred bosanskog vezira *Ismail ef.* kao komesar za pitanja Krajine i još četiri delegata.

Isti ovakav *sened* potpisan je i u Vrnograju.

Izvori i literatura: Boue II, 377 — Juki 48 — Klaić, Bosna, 193 — Starine XIV, 188; XXXII, 356 i 359 — Lopaši, Spomenici Hrv. Krajine, II, 106 — Vaniček, Specialgeschichte der Militargrenze I, 358 — Gl. Z. M. XX (1908), 297; LIV, 362 — Kadićev arhiv broj 136 — Manuscripta turcica, br. 3517, 3518, 3532, 3549, 3552, 3699, 4200 — *Hašim Šeri*, Iz prošlosti Dubice, Novi Behar VI, 161, 176, 239; XII, 29, 68 i 108; XIV, 215 i 240 — *Hašim Šeri*, Dubički rat, Kalendar Gajret za 1939, str. 109 do 125 — *H. Šeri*, Borbe između Hrvata i Turaka oko Dubice, Kalendar Gajret za 1940, str. 149 do 156 — *Thalloszy Horvath*, Also Slavonien okmanyar, 6 i 126.

JASENOVAC zvao se grad blizu ušća Une u Savu, u današnjem selu *Donja Gradina*, gdje mu se još i danas vide tragovi. Do grada je bila varošica. Jedan lokalitet u spomenutom selu zove se i sada *aršija*. U jednom opisu Bosne iz trećeg decenija XVII stoljeća vidimo da je Jasenovac obzidan grad s malom tvrđavom i da u njemu ima 30 kuća i 40 vojnika. Godine 1660 prošao je kroz Jasenovac Evlija elebija. On piše kako je to grad četvrtast, da leži kraj Save, da ima dizdara i 150 vojnika, 40—50 slabih gradskih kuća, kulu za municiju i kulu za bubnjara, ambar za pšenicu. Osim toga spominje da se tu saljeva Una u Savu.

Grad ili kaštel Jasenovac spominje se prvi put u dosad poznatim spomenicima tek 1536. Tada je

bio u vlasti plemi a *Sveta kih*. Ne zna se da li su ga oni podigli ili dobili. Zbog sutoka dviju rijeka smatrao se sa strategijskog stanovišta najznatnijim gradom i uspore ivali su ga, kaže Klai , sa samim Beogradom. Kada je Husrevbeg 1536 zauzeo Požešku županiju, pao je i Jasenovac u turske ruke. Uzaludno se snivalo i radilo sljede ih godina da se grad povrati. Delegati hrvatskih i slavonskih staleža predlagali su me u inim kralju Ferdinandu u novembru 1537, neka svim silama nastoji zaprije iti Turcima *utvr enje Jasenovca*, jer ako oni to u ine, propast e itava Hrvatska i Slavonija uz Unu i Savu.

Kako se to no ne zna kada je ovaj grad nastao, isto se tako to no ne zna kako je propao. Spomena mu nema iza 1718 godine, pa je najvje

rovatnije, da je propao za prvog rata Karla VI (1716—1718).

Jasenovac je bio jedno vrijeme sjedište kapetana istoimene kapetanije. Iz pisama raznih zapovjednika bosanske i hrvatske Krajine znamo da su u jasenova koj posadi bili u službi izme u 1678 i 1692 godine *odobaša Mustafa Selmanovi*, *odobasa Husein Horva anin* i *bajraktar Habib Svra ki*.

Izvori i literatura: Starine, XII (Ra ki, Dopisi izme u krajiških turskih i hrvatskih asnika), str. 124, 125, 139, 151; XIV, 188 — Gl. Z. M. XX (1908), 296 — Klai , Ple mi i Sveta ki ili Nobiles de Zempche (997—1719), Zagreb 1913 (Preštampano iz 199 knjige »Rada«), 52 i dalje — Nedim Filipovi , Nekoliko dokumenata o trgovini za vrijeme turske vladavine u našim zemljama, Prilozi II 77.

VI. GRADOVI NA SAVI I NJENIM MANJIM PRITOCIMA

GRADIŠKA na desnoj obali Save, na mjestu rimskog *Servitiuma*, važna zbog prelaza, spominje se prvi put 1295. Od ove godine pa do pada pod Turke 1537 nema nikakvih vijesti o ovom gradu. Od pada pod Turke postaje Gradiška polaznom to kom etovanja, kako po suhom, tako i po Savi i Uni.

Prve vijesti o Gradiškoj daje nam A. Georgiceo 1626 g. Tada se u Gradiškoj ne spominje nikakav grad, ali je prije 1660 ovdje sigurno postojao grad, jer je te godine prošao ovuda Evlija elebija i piše da ovdje ima malen etverouglast grad, kome je u opsegu hiljadu koraka. Po Evliji elebiji Gradiška zna i mali grad. Grad je stajao uz Savu. Izvan grada je tada bila topovska tabija. Evlija spominje dizdara. U to je vrijeme sjedio u Gradiškoj i kapetan. Jedan izvor iz 1558 zove zapovjednika Gradiške kapetanom.

Za vrijeme be kog rata stradala je i Gradiška. Godine 1688 zauzeo ju je i popalio Ljudevit Badenski. Stanovništvo se bilo razbjeglo. Neki su bjegunci prebjegli u Jajce. Godine 1693 traže kapetan i age da se stanovnici povrate.

Muslimani su napustili Gradišku 1716, a posada razori i spali grad da ne padne u ruke neprijatelju. Ve i dio posade s kapetanom služio je u Banjoj Luci. Nakon mira u Beogradu 1739 povrati se gradiško stanovništvo u svoj zavi aj. U Gradiškoj zatekoše na mjestu grada ardak opasan palisadama. U Gradišci je ponovo sagra en grad. God. 1767 nare eno je da se u Gradišku opremi stotinu zidara (duvardžija), a bosanski teftedar naru io je potrebni željezni materijal u Kreševu, Fojnici i Varešu. I 1783 nešto se ovdje gradilo ili popravljalo.

Godine 1789 zauzeše Austrijanci ponovo Gradišku i povratiše je Porti 1797, iako je mir sklopljen 1791 g. Isti slu aj kao i s Dubicom. Grad je

ostao ovaj put skoro netaknut i takav je do ekao 1878. Poslije okupacije grad je porušen.

Godine 1833 bio je u ovom gradu 41 top.

Godine 1744 bio je gradiški dizdar *Jusufaga*, a 1789 drugi *Jusufaga*, 1791 *Alijaga*, 1804 i 1806 *Mehmedaga*.

Mustahfizi Gradiške bili su timarlje. Njihovih je timara bilo u Ljever u, Romanovi ima i Putišu u Lašvanskoj nahiji. U ovom zadnjem selu bilo je 14 timara gradiških mustahfiza. Poslije pada Gradiške pod Austriju 1716 g. prestali su mastahfizi uživati prihode od tih timara i kada je Gradiška povra ena Porti, ozašao je ferman da se ponovno povrate timari u Putišu starim uživaocima ukoliko su na životu, a da se na mjesto umrlih podijele njihovi timari novim mustahfizima. Taj ferman izdan je 1744 g., a tada je bio dizdar Gradiške *Jusufaga*.

U stvari pobiranja prihoda od gedik timara došlo je do spora, pa se dizdar Alija obra a bosanskom veziru s ovim podneskom:

»Ja sluga dizdar sam Gradiške. Kada ho emo da ubiremo šeriatsku desetinu koja spada u stavku moga berata i koja je vezana za spomenute gedike i koja pripada slugama (toga gedika) u nahiji Visoko u selu Ri ice i drugim selima i naš idealni dio od gedika u zeni koj nahiji u selima Potojevi i Gradiš e — tada stanovnici spomenutih sela zbog nekih zlih namjera protive se da mi daju šeriatsku desetinu i uobi ajene resmove. Stoga molim od visoke milosti da izdate nalog upravljen na naibe Visokog i Zenice i zabitima da se desetina i resmovi ubiru po starom sistemu.

Sluga Alija, dizdar Gradiške.«

Na ovu molbu izdao je vezir Hadži Salih paša sljede e rješenje:

»Sa paraфом našeg gospodina Hadži Salih paše. Gosposdi naibima Visokog i Zenice i zabitima.

Nare uje da se desetina i resmovi koji pripadaju i koji se moraju predati od zemalja koje spadaju u stavku berata i koji su vezani za gedik imaju na stari na in ubirati i da se ima sprije iti što je suprotno starom na inu i na drugi na in izvršavanje. 23 muharema 1206 (22 IX 1791) g.«

Izvori i literatura: Starine XVII, 148 — G. Z. M. XX (1908), 296 — Napredak, kalendar za 1936, 179 i 194 — Zeni ki sidžil u Hilmi ef. aršimamovi a u Zenici.

KOBAŠ je varošica uz desnu obalu Save pod planinom Motajicom. Ime je dobila po *kobašima*, majstorima, koji su pravili *kobe* ili *la e*, u kojima se plovilo po rijekama. Nastao je još u srednjem vijeku na mjestu sela zvanog *Gileti i*, u kome je bila u XII ili XIII stolje u benediktinska opatija. Krajem XV i prvih decenija XVI stolje a pripadao je Kobaš mo noj feudalnoj porodici *Berisavi a*. Zauzeo ga je Gazi Husrevbeg oko 1530 i tu sagradio grad od drveta (*palanka*). Tu je podignuta i džamija na ime *Gazi Hodavendi gara*.

Kobaš je postao *kadiluk* prije 1554 godine.

U iskazu gradova, što su ih Turci zauzeli u ovome kraju do 1536, itamo: »Kobach, alio no mine Gyleth Kastel.« Kobaški je grad bio malen. To kaže i Georgiceo 1626: »Kubas e un Castelletto des habitato che fuori hada cento case et alire tante persone; sta fuori esso un Aga nel Borgo.« Kobaškim je gradom zapovijedao *dizdar*. Neki *Hasanaga Kobašlija* poginuo je kod Ivani a 6 XII 1586 s *Alibegom*, sandžakom cerni kim i pakrakim. Ovdje je živio i jedan beg *Sveta kovi*, potomak plemi a porodice *Sveta kih* (de Zemphe), ija su dva lana u XVI stolje u prešla na islam.

Mora da je Kobaš stradao za vrijeme velikog rata (1683—1699), jer je tada propala i gore spomenuta džamija i iz temelja sagra ena nova nešto prije 1709 na ime Sultana Ahmeda III. Oko 1800 organizirana je *Kobaška kapetanija*, kojoj je pripadao i grad Kotor na Vrbanji.

Mirom u Požarevcu 1718 pripao je i Kobaš Austriji, i tek nakon mira u Beogradu 1739 ponovo došao pod vlast Porte. Kroz to vrijeme kobaška je posada s kapetanijom bila u Kotoru.

Iz berata od 28 reb. I 1154 (13 VI 1741) o postavljanju *Ahmeda Saliha* agom i zapovjednikom drugog džemata konjanika u palanki Kobaš saznajemo kako su Austrijanci nakon sklopljenog mira ovo mjesto sa zemljom spravili, pa se nare uje da se ponovo sagradi po starom planu. U Kobaš se premješta iz *Koz kale* 231 vojnik. Prema tome je obnovljen i grad i džamija sultana Ahmeda III (oko 1743).

Godine 1744 bio je kobaški dizdar *Hasanaga*, a 1766 *Ahmedaga*.

Šta je bilo kasnije s kobaškim gradom, ne znamo. U popisu oružja od 1833 nema mu spomena. Kapetanija je ukinuta 1835, a tada je ukinuta i ast dizdara. Juki ne spominje grada u Kobašu. Znam da je 1920 godine živila ovdje porodica Dizdarevi, i da se njen najstariji lan zvao Mehaga.

Izvori i literatura: Starine XVII, 149 — Klai, Povjest Hrvata V, 113 i 359 — Klai, Plemi i Sveta ki, 63 — Dr. A. Ivi, Spomenici Srba u Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji, 162 i 163 — Više isprava u Bekira Salihagi a u Banjoj Luci.

DERVENTA. Ova je varoš nastala u XVI stolje u. Grad je stajao u sredini varoši, a sagra en je prije 1716 i preuzeo je ulogu Dobra. Utvr en je 1716, neposredno pred navalu Austrijanaca, koji ga te godine zauzeše, bedeme razvališe, i onda se povukoše. Ubrzo iza toga grad je bio obnovljen. Opravljan je i dogra ivan 1750, 1771 i 1778. U anonimnom opisu Bosne dva puta se govori o Derventi i oba se puta kaže, kako je grad nedavno popravljen, i topovima prili no snabdjeven i da je tu sijelo kapetana. Godine 1833 imao je 12 topova. Grad je bio 1838 u dobrom stanju. Ovaj ga popis zove *Velika Derventa*. Sve do 1878 grad je imao posadu.

Porušen je 1890.

Godine 1177 (1763—64) bio je derventska dizdar neki *Alijaga*.

Izvori i literatura: Gl. Z. M. XIX (1907), 576, 577; XX (1908), 97 i 108 — Prilozi II 161.

GRADA AC se prvi put spominje 1643 g., a 1701 kao palanka. Kako mu ime kaže, morao je biti ondje neki gradi, koji je bio potpuno zapušten. Na mjestu toga gradi a po eo se 1765 izgra ivati današnji grad, koji je prili no o uvan. S izgradnjom je po eo *Mehmed kapetan*, a završio ju je njegov unuk *Murat kapetan* (1812—1821). Oko 1785 bio je to tvrd grad s opkopom i provi en sa 15 teških topova. Željezni materijal izra en je u Kreševu i Fojnici. U gradu je kula u kojoj je sjedio kapetan, jer Grada ac nije imao dizdara. Posljednji kapetan u Grada cu bio je *Husein kapetan*, nazvan *Zmaj od Bosne* (1821—1832). Malu posadu u Grada cu zatekla je okupacija 1878 g. Po službenom popisu bilo je u ovom gradu 1833 godine 29 topova razne veli ine.

Izvori i literatura: Boue II, 373 — Juki, 41 — Roskiewitz 174 — Gl. Z. M. XX (1908), 98; XXX (1918), 24 — Manuscripta turcica broj 41 — Prilozi II 167.

SREBRENİK. Grad u Usori sagrađen na orlovima pristupa nom kršu što strši iznad današnje ceste Tuzla Srnica Grada ac. To je bio najtvr i grad u Bosni. Njegovu je arhitekturu ocrtao Truhelka. U Srebreniku je boravio bosanski ban Stjepan Kotromani 1333 i tu 15 marta izdao povelju, kojom daruje Dubrovanima Rat, Ston, Prevlaku i otoke. I to je prvi spomen Srebrenika. Na početku XV stoljeća bila je u Srebreniku ugarska posada, kojom je zapovijedao knez Matija. Kada su se 1430 g. zapleli Dubrovani s Radosavom Pavlovićem u tzv. konavoski rat, opremio im je knez Matija na njihovu molbu vojevanju sposobna organizatora Nikolu Berića, koji je organizirao dubrovačku vojsku i neko vrijeme zapovijedao njihovim taborom na Brgatu. Kako je Berić bio vješt talijanskom jeziku, to je bio jedno vrijeme dodijeljen kondotijeru Antonelu da Savorno.

Od 1464 do 1512 Srebrenik je sjedište Srebreničke banovine.

Godine 1512 zauzeli su Turci tu banovinu. Poslije bitke na Mohaču pa do Karlovačkog mira, Srebrenik je bio bez strateške važnosti, pa je po svojoj prilici bio bez posade. Već 1701 započelo se s organizacijom grada i kapetanije u kojoj je sastav ušao i Srebrenik. Posadom u ovome gradu zapovijedao je ehajski gradski kapetana. Tu je dužnost vršio prije 1756 i poslije 1759 neki Alija. Godine 1777 grad je nešto popravljen. Godine

1804 sastojala se posada od nekih 20 momaka. Godine 1838 ustanovljena je potrebna popravka

Godine 1833 bilo je ovdje 7 topova.

Srebrenik je natpušten negdje iza 1835 godine.

Izgleda da su u ovome gradu ili njegovoj blizini bile pekare za vojnički pekšmet.

Pod Srebrenikom živi seoska porodica ehajci, koji su preci vršili službu ehajci u gradu.

Izvori i literatura: Jukić 41 — Klaić, Bosna 171 — Truhelka, Naši gradovi, 69—74 — F. Miklošič, Monumenta serbica, 105—107 — Truhelka, Konavoski rat (1430—1433) u G1. Z. M. 1917, 152 i 163 — Berat u mene — Prilozi II 168.

BRKO. Poslije beogradskog mira podignuta je u današnjem Brčkom jedna palanka s opkopom ili šancem i pripadala je tuzlanskoj kapetaniji. Ta je palanka postojala još po etkom XIX stoljeća, ali je napuštena prije 1833.

Osim mustahfiza i topičija bilo je u toj utvrdi i džebedžija. Plaćena posade iznosila je godišnje 1098 groša.

Kod mjesta Brke ima jedno naselje, koje se zove *Palanka*.

Izvori i literatura: Manuscripta turcica br. 3389, 3595 i 3638. — Sidžil 43, str. 133.

VII. GRADOVI NA POLJIMA

BILAJ. Na rubu Bilajskog polja, pokraj ceste Petrovac Kulen Vakuf, vidi se podor grada Bilaja, koji se spominje prvi put 1495. Turci su ga zauzeli prije 1577, jer je te godine bilo u Bilaju 370 turskih plaćenika. Zapovjednik Bilaja *Alijaga* određen je 1699 u komisiju za razgraničenje s Mletkom. Godine 1747 bio je dizdar *Hasanaga* sa 30 uvara. Uz njega su bili još kao age drugi *Hasanaga* i *Muharembeg*.

Godine 1833 bila su ovdje 4 topa.

Bilaj je napušten 1838.

Pod Bilajem je razoružan jedan dio vojske, koji se nakon pada Jajca (1528) bijaše razišao po Krajini. Tu je 19. jula 1737 doživio poraz jedan dio austrijske vojske, koja je s više strana nadirala u Bosnu. U boju je pao zapovjednik bosanskih eta *Alibeg Osmanpašić*.

Izvori i literatura: V. ur ić, G1. Z. M. XIV (1902), 233 — Truhelka, Gazi Husrevbeg u G1. Z. M. 1912, 130 — Kadić arhiv broj 347. — Prilozi II 173.

PETROVAC je nastao po svojoj prilici u prvoj polovini XVIII stoljeća. U njemu je bila jedna tabija i jedna kula na više bojeva. Porušen je oko

1905 g., pa mu se danas ni za trag ne zna. U njemu je sjedio kapetan Petrovićke kapetanije.

Bujruldijom od 8 III 1178 (7 VIII 1754) naređeno je da se ovaj grad popravi. Popravljen je još 1771 i 1816.

Prema anonimnom izvještaju bio je ovaj grad oko 1785 prilično utvrđen, ali s malo topova. Godine 1833 bilo je ovdje 8 dobrih i 2 neispravna topa.

Izvori i literatura: G1. Z. M. XX (1908), 104 — Prilozi II 173.

KUPRES je varošica koja je nastala sredinom XVII stoljeća, a u drugoj polovini XVIII opasana je borovom ogradom i unaokolo iskopan duboki hendek ili šarampo. Uz ogradu ozidane su od kamena tri tabije, a unutra kula za municiju. Iznad glavnih vrata bio je arđak od borovine, koji je nadomještavao kapikulu. Godine 1838 ustanovljeno je da grad valja malo popraviti. Grad je oko 1840 g. napušten i nije popravljen. Na ovaj napušteni grad odnosi se Jukićev opis: »Na Kupresu imade nešto tvrde »grad« zване, zidine opale te drvenim dircima utvrđene, ali budući da im kapetan bio malo drva i one gotov je izlo

žio na vatru.« Ovaj je opis utoliko netočan, što grad nije bio zidan.

Gradom je zapovijedao kapetan. Posada je bila mala. Najstarija je poznata vijest o plaći i posadi iz 1773. godine.

Godine 1833. bio je u ovom gradu samo 1 veliki top.

Koju godinu prije okupacije Bosne nastale su prve kuće iznad utvrde, a iza 1878. porušen je grad i šarampo zatrpan.

Grad u Kupresu postojao je oko stotinu godina.

Izvori i literatura: Juki, 28 — Gl. Z. M. XX (1908), 100 — U arhivu Orijentalnog instituta u Sarajevu ima više isprava, koje se odnose na plaću i posadu u ovom gradu.

GLAMO ili *Biograd, Biogradac, Belgrad* ik. Iznad današnje varošice Glamo a vidi se stari grad, prilično ruševan. Položajem ponešto sliči gradu Travniku. Ovaj su grad izgradili Turci, zasada nepoznate godine, ali je ovdje i prije toga postojao grad, koji je nestao još u srednjem vijeku. Još se i danas mogu ustanoviti tragovi starog grada.

Kao što je u Livnu prešlo ime župe na podgrađe, tako je i ovdje, ali se ovdje o uvalo ime grada i živjelo dok grad nije napušten. U tursko ugarskom ugovoru od 1519. spominju se dva Biograda. Jedan od njih je Prusac ili Biograd (turski Akhisar), a drugi sigurno Glamo. I Georgiceo zna da je *Glamo* i *Biogradac* jedno te isto (Glamoc... si chiama anco Biogradez). Turska vrela esto uz Glamo navode i drugo ime *Belgrad*, a ponekad i *Belgrad* ik. Oba imena ima i popis oružja i municije iz 1833. g. Onaj drugi Biograd u spomenutom ugovoru stavlja Thalloczy 7 km jugozapadno od Trebinja, ali to nije pravo, jer ugovor od 1519. navodi napose gradove Hercegovine, a napose Bosne i kako je već rečeno, oba su Biograda u Bosni. U poznatim poveljama iz 1448. i 1454. koje govore o posjedu hercega Stjepana spominje se jedan Biograd, ali toga nema u ugovoru od 1503. Danas su u Hercegovini dva sela toga imena, od kojih je jedno na već ozaenom mjestu kod Trebinja, a drugo kod Nevesinja.

Biograd kod Glamo a pao je u zaborav napuštanjem ovoga grada poslije 1838. Ove je godine bio još u dobrom stanju i ubrojen je među gradove koji se ne napuštaju. Za Glamo kaže anonimni opis da je prilično utvrđen, ali artiljerijom slabo opremljen. God. 1833. bilo je ovdje 11 topova.

Oko god. 1800. bilo je u Glamo u 15 mustahfiza timarlija. Godine 1787. bio je dizdar ovoga grada *Salihaga*.

Izvori i literatura: Boue II, 378 — Juki, 30 — Heernes, Din. Wanderungen, 297 — Klai, 170 — Bošnjak kalendar za 1887, 37 — Starine XVII, 141 — Gl. Z. M. XVIII

(1906), 316; XX (1908), 104 i 207; LIV (1942), 156 — Kodeks u Orijentalnoj zbirci Historijskog instituta Jugosl. akad. broj 1420 folo 56 — Prilozi II 159.

LIVNO spada u niz bosansko hercegovačkih gradova oko kojih su se još zadnji put 1878. vodile borbe. Bio je to prostran grad s pet kula. Danas je to sve skoro gomila kamena.

God. 1326. prisajedinio je Bosni ban Stjepan Kotromani tri hrvatske župe: Duvno, Livno i Dlamo (Glamo). Od tih župa nastala je oblast *Zapadne strane* ili *Završje*. U župi Livnu bio je u to doba grad Bistrica, sigurno ondje, gdje je kasnije stajao Livanjski grad. Predgrađe ispod Bistrice nosilo je ime župe, a to je ime prešlo i na grad Bisticu.

Livno su zauzeli Turci 1463. i kako je bio na periferiji, sigurno su i grad utvrdili i u nj smjestili posadu. Prvu vijest o gradu Livnu pod Turcima daje nam A. Georgiceo 1626., a onda Evlija elebija, koji daje nešto opširniji opis. On navodi, da je ovaj grad popravio onovremeni bosanski vezir Melik Ahmed paša. Posadom je zapovijedao dizdar. U Livnu je sjedio i kapetan od XVII stoljeća.

Livanjski je grad bio uvijek dobro snabdjeven topovima i municijom.

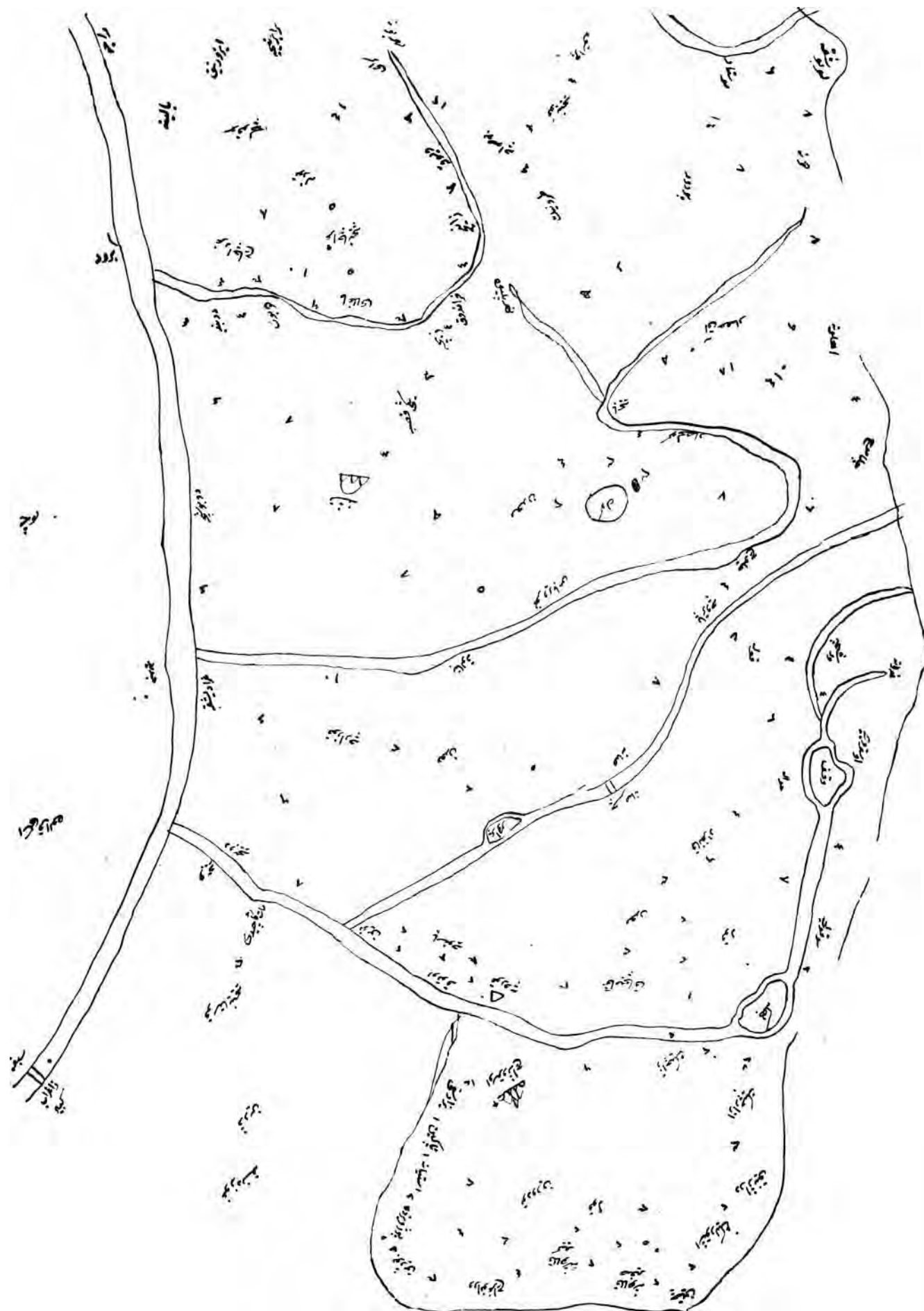
U kronici popa Šilobadovića ima podataka o etovanju Livnjaka po Primorju i Primoraca po okolini Livna. Janković je Livno porobio 1686. S livanjske strane spominje se kao etovo a Mujić.

U livanjskom gradu bio je neko vrijeme zatvoren i pogubljen 1129. (1717.) bivši bosanski namjesnik *Jusuf paša*. Razlog njegovoj pogibiji nije poznat. Pokopan je u groblju Džumanuše džamije. Godine 1833. bila su u ovom gradu 34 topa, a među njima i top *Zelenko*, za koji zna i naša narodna pjesma.

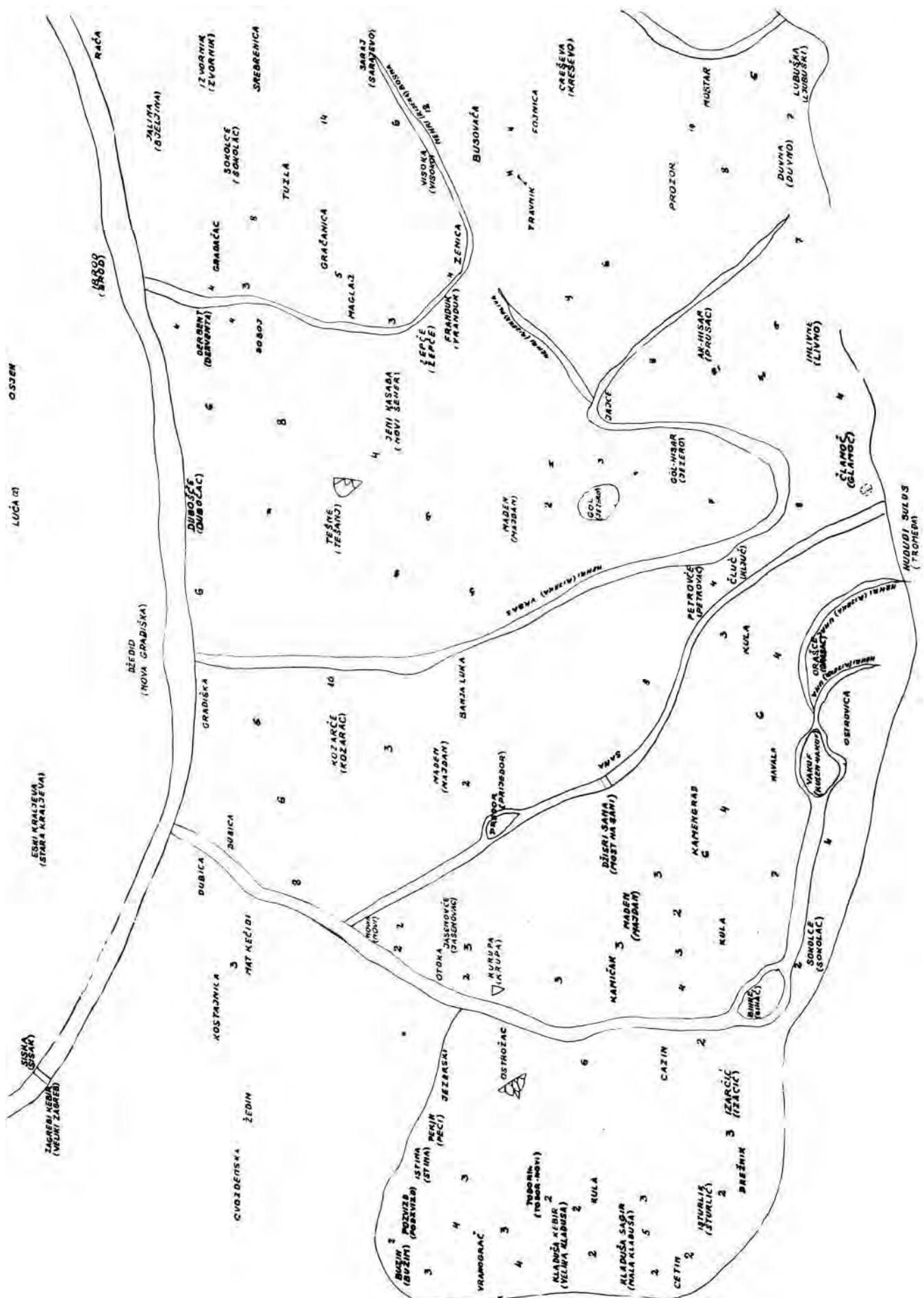
Toga vremena bio je livanjski dizdar *Hadži Mahmut aga*.

Izvori i literatura: Boue II, 378 — Juki, 30 — Jirek 37 i 82 — Klai: Bosna 168 — Klai, 31, 54, 151 — Dinarske Wanderungen 385 i 395 — Asboth 16 i 400 — Viestnik Hrv. arh. društva 1890, 80 — Starine XIV, 182; XVII, 142; XX, 106, 107, 113 i 115 — Gl. Z. M. XVIII (1906), 315, 322 i 332; XX (1908), 196 — A. Alić: Livanjske džamije, Glasnik I. V. Z. 1942 — A. Kajić, kalendar sv. Ante 1935, 127—130. — V. Klai: Građa za topografiju i historiju hlivanjske županije i grada Hlivna, Vjesnik hrv. arheološkog društva za 1928, str. 13—25.

DUVNO se zvaše krajem XVII. stoljeća a *Župan Potok*. Tada je to bila palanka, kojom je zapovijedao aga. Taj je agaluk prvih godina XVIII. stoljeća pretvoren u kapetaniju i 1732. god. sagrađen je grad od kamena. Taj grad prozva se *Sedidžedid*,

Bosna i njeni gradovi u o ima nepoznatog geografa iz 18. stolje a (original)

Bosna i njeni gradovi u o ima nepoznatog geografa iz 18. stolje a (latini ka transkripcija)

što zna i *nova tvr ava*. I otada ga turski izvori poznaju samo pod ovim imenom.

Oko godine 1791 zadesio je Duvno požar. Izgorjelo je 75 kuća. U gradu je došlo do eksplozije baruta i grad je bio oštećen, ali je odmah i popravljen. U dobrom stanju došao je i 1878 g., a iza toga je djelomično, a nakon 1945 i potpuno porušen. Turski natpis sa grada prenesen je u Zemaljski muzej u Sarajevu, gdje se i danas nalazi.

Godine 1812 bio je dizdar neki *Mustafa aga*. U ovom gradu bilo je mustahfiza i topičja. U

Duvno je premješten iz Prusca jedan odjel (džemat) vojnika. To se desilo između 1725 i 1729. Jedan od tih vojnika autor je poznatog »*Duvanjskog arzuhala*«, kome sada približno znamo vrijeme postanka. Plaća ovog odjela iznosila je godišnje 540 groša.

Po Juki u bila su oko 1850 godine u ovom gradu tri topa.

Izvori i literatura: Juki, 56 — Kadija arhiv, br. 489 i 491 — Manuscripta turcica br. 3428.

DODATAK

Ovdje donosim jednu kartu Bosne i jednog dijela Hercegovine u kojoj je ucrtan najviši i broj gradova, o kojima je govor u ovoj radnji. Karta je skroz pogrešno izrađena, ali je zasad jedini poznati prinos kartografiji s naše strane i zbog toga ima svoju vrijednost.

Ova je karta izrađena u XVIII stoljeću i to

poslije beogradskog mira. Ne zna se koju je radio. Za gradove i rijeke upotrebljeni su turski nazivi. Između pojedinih gradova označena je udaljenost u satima, kako se to onda računalo.

Ova je karta, što se zna, bila vlasništvo porodice Dženetića, a ja sam je otkupio 1935 godine od H. Hafiza Kenjovića.

Résumé

Dans ce travail, l'auteur rapporte l'histoire des forteresses de 84 villes bosniaques, au temps de l'indépendance de la Bosnie et sous l'administration turque. Toutes les forteresses bosniaques n'y sont pas comprises et, parmi elles, d'aucunes ont déjà été plus ou moins étudiées. L'auteur ne s'est attaché qu'aux fortifications sur lesquelles il a trouvé des renseignements nouveaux, soit du moyen âge, soit de la période turque. Dans l'introduction, il indique ses sources et la bibliographie; il mentionne aussi les notes qu'il a prises sur place, quand il est allé visiter ces villes. Pour la période turque, il a particulièrement utilisé du matériel d'archives. Il a classé les fortifications d'après les cours des

principales rivières: c'est l'ordre qui lui a paru le plus convenable.

En Bosnie et Hercegovine, pendant la période turque, il y avait, dit-il, cinq sortes de fortifications: bourgs en pierre, bourgs en bois, tours, maisons fortifiées, tranchées, dont il a donné brièvement une idée. De plus, il a rapidement mentionné quelles sortes de soldats occupaient ces forteresses et quelle était leur solde.

Enfin, l'auteur signale qu'il fera une étude à part des forteresses en Herzégovine et qu'il la publiera dans le prochain numéro de cette revue.

DVIJE STARE SLIKE I NJIHOV MAJSTOR

DEUX VIEUX TABLEAUX ET LEUR PEINTRE

Studiraju i mnogo godina stare slike pojedina no i u ciklusima u mračnim prostorijama Stare crkve u Sarajevu zaustavljao sam se esto i pred velikim udnim slikama »Strašnog suda« koje su od davnine visile u dvorištu crkve na južnom zidu, potamnjele, ispucane i poderane, zaprašene i pohabane s vise im krpama, prkose i tako decenijama i decenijama ljetnoj žegi i zimskoj ciji, vjetru, vlazi, prašini i mazi. No kako je u samoj crkvi bilo mnogo ljepših i naoko vrednijih slika, prolazio sam tako godinama kraj onih ne poklanjaju i im dovoljno pažnje. Ali kad sam poeo da se ba-

vim tehnikom problemima i zanatskim manipulacijama naših starih slikara, privukao mi je pažnju na one slike fakat da su one za udo izdržale stolje a i to po otvorenom prostoru, a da im atmosferski uticaji nisu nanijeli ve e štete, naro ito u gornjim dijelovima gdje su bile zašti enije od ljudske ruke. Privukao sam, a zatim sadržinom slika i njihovim izvo enjem, otkrio sam tek onda njihovu vrijednost i njihovo žalosno stanje. Upravo ovo potonje natjeralo me na ovaj posao sa željom da se na e na ina da se ove slike spasu od kona ne propasti.

UVOD

Dok je ruska ikonografija srazmjerno rano stupila u vezu sa zapadnim slikarskim nastojanjima pa i gr ka zbog povoljnog geografskog položaja, dotle je srpska pokazivala još polovinom osamnaestog vijeka u ikonografiji oslanjanje na staru srpsku umjetnost, naro ito onu 16 i 17 vijeka. U samom pak centru srpskog dijela naroda zadržale su se te težnje dobrim dijelom sve do polovine 19 vijeka. Iznimku ini srpska ikonografija u Vojvodini, gdje su se ve po etkom 18 vijeka osjetili jasni uticaji bečke škole, i u Dalmaciji, naro ito južnoj, otkuda su ve od 14 vijeka i slikari i graditelji davali našoj umjetnosti poseban ton, no taj se ograničavao samo na primorje i krajeve, koji su njemu gravitirali.

Materijalno iscrpljen a moralno ugnjetavan, nije mogao srpski narod u 18 vijeku u širokim krajevima pod turskom upravom ulagati ve a materijalna sredstva u ikonografske stvari, niti su ikonopisci, u krajevima udaljenim od centara, mogli do i do dobrog materijala ni do ve ih uzora, stoga vidimo da je u to vrijeme u tim krajevima nazadovala ikonopiska vještina, pretvorivši se u najbjedniji zanat. Samo u ve im i bogatijim mjestima, sjedištima upravnih vlasti, gdje je srpski narod bio sigurniji u svom življenju, gdje je imao prilike da se bogati, mogla je ona da se dalje nastavlja pa i napreduje. Zato se tu može da na e još ikonografskih radova, održanih u staroj

formi, a i onih, koji se ve po inju naslanjati na zapadne oblike, izvedenih još u dobroj, staroj tehnici, ra enih esto s istim umjetnikom nadahnu em i zanosom. To je tim zna ajnije, što su se ve potkraj 18 vijeka po ele u Rusiji, a i na Ato su, u monaškim školama da fabrikuju ikone u masama, gube i esto sav svoj umjetni ki i tehni ki zna aj, ispoljuju i upravo savršenstvo u brzini i šabloniziranju. Pa i onda, kad su te ikone po ele plaviti Balkan i vršiti znatan uticaj na naše ikonopisce, naro ito u zaba enim krajevima, u vrijeme, kad su u ve oj mjeri po ele da se donose iz Venecije, Trsta i gradova Dalmacije, ikone stranog porijekla i izgleda, koji se danas u najviše slu ajeva pripisuju italo kritskim — bolje kritskim — majstorima, ma da to uvijek nisu, u vrijeme kad su se te ikone zaslugom bogatih građana u varošima po ele smatrati skupocjenim, rijetkim i udotvornim, te ubijati ugled našem domaćem ikonopiscu, još uvijek se kod nas njegovao duh ekspresivnosti, esto do krajnjih granica i uz zanosno nadahnu e unosio i po koji li ni element u ikonografski rad i crtežom i bojom. Ti radovi s vremenom su se razbacali po svim našim krajevima iz raznih razloga, pa emo ih tako na i, osim u glavnim centrima, esto i malim naseljima i osamljenim crkvicama, po koji put i s nacionalnim obilježjem.

Sarajevo je, u vrijeme kad je ikonopisac o kome ćemo govoriti radio u njemu, živjelo raspojasanim životom. Varoš, za one prilike bogata i velika, vrila je od neke nervoze. Karavani trgova ke robe prolazili su danomice sa zapada na istok i obratno kroz njega. Karban seraji bili su ve erom puni i doma ih i stranih trgovaca i putnika. Politi ke prilike i neprilike izazivale su svaki asakupljanje boraca pod alaje, prevla enje karavanim na sve strane vojnog materijala i pobunegra ana. Bogatstvo i besposlica dovodile su do oružanih sukoba izme u poznatih familija, koje su imale oko sebe rulje tjelohranitelja. Ali, kad je trebalo šta slaviti, slavilo se do iznemoglosti. A slavilo se sve: bojni uspjesi, ro endani vladara i princeza, esnafski godovi se izletima, promjene vezira, postovi i sveci. Najviše po kafanama. I pilo se, a bilo je i »zloglasnih žena«.¹

Taj život zahvatio je i Srbe u gradu, iako su morali, kao raja, živjeti povu enije. Vlasti su morale izdavati i nare enja u tom smislu,² no kako su se Srbi osje ali u to vrijeme zbog podmitljivosti turske upravne vlasti sigurniji, izgleda da su te naredbe brzo zaboravljane.

Sarajevo je u to vrijeme, uopšte u 18 vijeku, imalo i bogatu srpsko pravoslavnu crkvenu opštinu, zahvaljuju i okretnosti Srba Sarajlija, koji su znali iskoristiti pruženu priliku da se trgovinom bogate, zbog ega su bili u mogu nosti da se ponesu esto i sa turskim upravnim vlastima, završuju i takve pokušaje i svojim uspjehom. Kako im je crkva bila i nacionalno uto ište, mnogo su se brinuli oko svoje male crkvice na Varoši. Gotovo da su sve brige oko njezinog uzdržavanja, poljepsavanja, raširivanja i ki enja smatrali ne samo svojom dužnoš u, nego i svaki uspjeh u tom, nacionalnim uspjehom. Kod takvoga svijeta, koji je usto bio naoko i vrlo pobožan, imali su ikonopisci uvijek posla i zarade. I ne samo to. Mogli su da rade u miru mjesecima i godinama, opskrbljeni najboljim materijalom, koji se mogao djelomi no (boje) kupiti u samom gradu kod starih drožista (atari), djelomi no (zlatni listi i) dobiti iz Trsta, Venecije, pa i Be a, jer su trgovci imali stalno svoje ljude na putu. U takvim prilikama nije ni udo da su se u Sarajevu mogla zate i u isto vrijeme dva i tri ikonopisca, bilo stranaili doma a, tako da su nam ostavili u crkvenom i privatnom posjedu hiljade radova, ispresijecanih esto raznim uticajima. To je i sasvim razumljivo. Mislim ti uticaji. Srbi Sarajlije toga vremena u ve ini su doseljenici, još sveži, koji su bili sa svojim suplemenicima u vezi, esto ih pomažu i. I njihovi ikonopisci morali su dolaziti u Sarajevo, a ti su imali dosta prilike da se upoznaju sa primorcima, gdje se u to vrijeme — naro ito Boka Kotorska — gajio odli an ikonopis, no koji je opet uzimao u sebe

i elemente italijanskih škola. Dubrov ani su imali stalno svoju koloniju u Sarajevu pa su i njihovi slikari mogli da za u ovamo. S Novim Pazarom, Bijelim Poljem, Pljevljem i sve tamo do Studenice i Sereza odžavali su sarajevski Srbi žive trgova ke, vjersko politike i nacionalne veze. Da i ne spominjem trgova ke veze sa Venecijom, Be om i Trstom. Naro ito s Trstom, koji je uz Veneciju bio, izgleda, glavni centar otkuda su pravoslavni Srbi u Sarajevu dobivali ili kupovali one udne Bogorodice, što nekiput nisu uopšte pravoslavne, a cijenile su se u Sarajevu kao nešto neobi no. Otuda su dolazile i ikone, što su ih radili u Italiji gr ki ikonopisci, zatim posebice oni s Krita, a esto i ikone ra ene od italijanskih slikara ili preduze a za prodaju pravoslavnim trgovcima. Sve takve ikone dosta se lako poznaju kao tu inske u našim zbirkama, no velik oprez mora biti da se ustanovi, koje su me u njima kritske, koje gr ke, italo gr ke, italo kritske, italijanske ili ikone naših ikonopisaca, koji su tako er radili u Italiji ili Dalmaciji pod uticajem zapadnih škola, u prvom redu italijanskih. Jer taj uticaj, ako je ve postojao, dao im je isti pe at, a one same opet su sjeme iz istog vrta. Još teže je odrediti tim ikonama doba postanka ako nisu signirane. Poznate Bogorodice stolje ima su se kopirale bilo direktno, bilo da su se radile u sli noj kompoziciji s glavnim svojim obilježjem. Tehnika izvedbe ostajala je stalno ista, durašnost boja vanredna, postupanje s ikonama razli no,³ a crvoto ina dasaka nikakav dokumenat!⁴ Nešto sigurnosti u ocjenjivanju starosti nesigniranih ikona, uopšte, pružaju izvjesni, za samu ikonografsku temu nevažni detalji: karakteristike nekog majstora ili škole, iji nam je rad poznat po nekoj signiranoj ikoni. To može napr. biti forma glave, ruke, koljena i sli no. Za stru njaka može i izvjesna boja dati putokaz za ocjenu vremena kad je slika nastala, jer ima boja za koje se zna kad su kao kemijska tijela pronaene. Zatim sama pozlata.

Iako je popularnost i cijena gore spomenutih ikona me u srpskim svijetom u Sarajevu bila velika, ipak ona nije oduzimala našim ikonopiscima hljeb, niti ih je zavedila da po u za tim na inom slikanja u svom poslu, ma da su se ina e teško opirali zamamljivosti poznavanja anatomije, perspektive u liniji i boji, te briljantnosti bolje samljevenih boja i njihovom velikom broju, koje su im drugovi donosili sa Zapada. esto više u pri i nego u djelu. Ali i u djelu, jer ima o itih uticaj a.

Sarajevo je u vrijeme u koje padaju ikonografski radovi koje ćemo opisati u narednim stranama radilo živo na ikonografiji. Zajedno sa našim slikarem radio je na nekim ikonama (krila velike slike strašnog suda) onaj nepoznati slikar,

¹ Muderizovi : Kronika Mula M. Bašeskije, Gl. Z. m. 1918, str. 47.

² Skari : Srpski pravoslavni narod i crkva u Sarajevu, str. 160.

³ Zbog toga esto izgleda starija ikona mnogo o uvanija nego mla a.

⁴ Crvoto ina se pokaže kojiput kroz dva tri decenija, a ima ikona starih po par stolje a sa o uvanom daskom.

ijeg smo sv. Đor a opisali na drugom mjestu.⁵ Nekako u isto vrijeme radio je tu slikar »Pogreba Stefana Prvovjen anog«, opravljaju i ujedno ikonostas Stare crkve. Po svoj prilici boravio je tada u Sarajevu i gr ki slikar Dimitrije Fojkali, ija se mala slika »Bogorodica sa sv. Stefanom« nalazi danas u Parizu, a poti e iz poznate stare sarajevske porodice Hadži Damjanovi a.⁶ Držim da su u to vrijeme i neki drugi ikonopisci dolazili i prolazili kroz Sarajevo. Možda i Simeon Lazarevi , a tek nedavno otkrio sam, prema signaturi na jednoj ikonici, dosad posve nepoznatog sarajevskog slikara toga vremena Sanka Dackala (Daskala). Sarajevo je znalo tada i cijeniti rad tih naših slikara: ne samo što su ikone pla ane dukatima, nego su bile redovno opremane u bogate pozla ene okvire tada modernih, venecijanskih, baroknih oblika. esto su ti okviri pa i same ikone bile pokrivate istim srebrom. Neke porodice Srba Sarajlija imale su još potkraj prošlog vijeka po više desetina takvih ikona, koje su se baštinile

od koljena do koljena, uvane stalno u porodici dok nisu od zadnjih potomaka poklanjate crkvi ili rasprodate — esto u bescijenje — ili su ih cijelim zbirinama proždimali esti požari grada, pri emu je, kako kažu, rastaljeno srebro sa ikona i sli nih predmeta teklo u mlazovima. Ali ostalo je još uvijek dosta toga i iz ranijih vremena i iz prelaznog perioda koji se, kod nas u Sarajevu, poklapa nekako sa prelazom jednog stolje a u drugo, osamnaestog u devetnaesto. To je i jedan period u kome je srpska crkva patila pod tutorstvom gr kih vladika, što se ogleda i u samoj ikonografiji, jedan period u kome su pravoslavni Srbi u Sarajevu osje ali svoju snagu iz koje je izbijala i upornost i tvrdoglavost u svakoj borbi pa i u onoj protiv viših crkvenih ustanova. To je bio period znatnog blagostanja i divljenja vrijedne radinosti i aktivnosti.

Eto, iz te sredine i iz toga vremena poti u slike i ikonopisac koga emo se dota i sljede im recima.⁷

MJESTO I VRIJEME POSTANKA SLIKA

Izme u mnogih, poznatih i nepoznatih srpskih⁸ slikara, koji su ranijih vremena radili u Sarajevu, isti e se naro ito jedan s kraja 18 vijeka, koji se svojim djelima takmi i s Maksimom Tujkovi em,⁹ slikarem prijestonih ikona glavnog oltara stare srpsko pravoslavne crkve u Sarajevu, no kojega nadvisuje originalnoš u, veoma razvijenom fantazijom i umjetni kim nadahnu em. To još više dolazi u obzir što je taj nepoznati slikar radio svoje slike za Staru crkvu šest, sedam decenija kasnije ili uopšte radio u Sarajevu najmanje pola vijeka iza Tujkovi a, ije je radove, još u punoj svježini, gledao svojim o ima i mogao se njima zanositi, što ne bi bilo nimalo prijekorno ili ponižuju e, jer je Tujkovi uz majstora onih 16 ikona 17 vijeka, što se nalaze iznad njegovih, nesumnjivo jedan od najja ih slikarskih talenata, koji su ranijih vije kova radili u Sarajevu. No taj nepoznati nije se zanosio Tujkovi em ni nikim drugim. Utonuo u svoju osebnju prirodu, pun zanosa za ostvarenjem zadataka koji su pred njim stajali i pun ljubavi za

svoj zanat koji je pošteno i znala ki vršio, on je planski prilazio poslu, izvodio ga s nadahnu em, redaju i danima, mjesecima i godinama liniju po liniju, vežu i ih u zamišljene oblike, stvarao tako svoja neobi na djela. Ro eni slikarski talenat i odli an zana ija, nadokna ivao je pomanjkanje vještine školovanog slikara svojom u enoš u, velikom fantazijom i marljivoš u, a naro ito dosljed noš u koja je grani ila s pedanterijom. Na trima njegovim velikim slikama, jedinim zasada poznatim njegovim djelima, može se pratiti i razvitak ovoga našega ikonopisca u kratkom periodu od pet, šest godina. Ra unam, naime, da je prvu svoju sliku »Strašni sud« po eo 1793 godine, a »Jerusalim« po svršetku ove, 1795. »Jerusalim« je završen 1799. Iz netom re enog vidi se da imam na umu slikara »r«, koji je po porudžbi nekih bogatih Sarajlija, koje emo kasnije spomenuti, izradio, spomenute slike¹⁰ za potrebe pobožnih ljudi i za dekoraciju zapadnog dvorišnog zida Stare crkve u Sarajevu, koja je istom opravljena iza velikog požara. U me uvremenu, sa završetkom 1799, izgradio je još jedan manji Jerusalim po narudžbi nekog hadžije Mihajla. Ta slika nalazila se u narte ksu crkve manastira Papra e, no propala je u toku prošlog rata. Pedantan u urednosti, kako sam ve

⁵ Glasnik Z. M. 1935: Mazali , Sv. Đor e na starim ikonama u Sarajevu, str. 58, 59 i sl. 3.

⁶ Kopiju te ikone dala je 1867 napraviti Tarsa Hadži Damjanovi . Ta kopija nalazila se ranije u pohrani nove srpsko pravoslavne crkve u Sarajevu.

⁷ Neki detalji ove studije objavljeni su ranije: tako u Hriš anskom delu iz 1938, sv. 3 (Himna akatista) pa u Novom Isto niku iz 1938 sv. 78 (Marija Egip anka) i u Glasniku Jugosl. profesora, društva 1939, sv. 11 i 12, str. 927 8 no i te detalje unije emo zbog cjeline i ovdje.

⁸ Za razliku od gr kih.

⁹ Tujkovi je spominjat više puta: L. Mirkovi , Kalendar Prosvjeta 1932 str. 57, 58; Spomenik SKA LXXXIII/II 1936 str. 16 21; Mazali , Kalendar Prosvjeta 1932 str. 63, 64; Glasnik Z. M. 1934 str. 119, 123, 144; Gl. Z. M. 1935 str. 54; Gl. Z. M. 1936 str. 64 66.

¹⁰ Da su obe slike od istog majstora vidi se po njihovom opštem izgledu. To je sasvim jasno. Ali evo i sigurniji dokazi: Slikar upotrebljava na obe slike istu, upadljivu paletu boja (vidi otrag pod »Tehnika«). Slika na jednakom platnu istim na inom i vrstom boja. Crtež glava, naro ito starijih ljudi, izveden je na obe slike istim na inom. Anatomski dijelovi tih glava isti su na obe slike. Boja kose, brade i brkova kod starijih ljudi na obe slike je bijela s plavkastim sjenka ma, a kod mla ih uvijek crveno sme a. Karakter slova isti je na obe slike.

rekao, nije propustio ni da se zapise po svršetku svog rada, no nesreća, potpomognuta našom aljka vošću, htjela je da se iz dosta velikog zapisa, kao hotimi no, istrigne komadi platna koji je zauvijek odnio ime toga našeg ikonopisca, iji rad pokazuje tragove zadnjih odjeka stare srpske ikonografije i po etak novog vremena, koje, iako usporenim tempom, zatalasanim u Vojvodini i na raznim krajevima naših etničkih granica, prodiraše pomalo na sve strane u zamračene krajeve još uvijek porobljene, stare postojbine. Ostalo je od njegovog imena samo zadnje slovo. Slovo »r« i uspravna hasta predzadnjeg slova. To predzadnje slovo moglo bi, prema karakteristikama njegovih slova uopšte, biti a ili i.

•

Godine 1788, uo srijede, prvog dana jula mjeseca, oko ponoći i planu centar Sarajeva.¹¹ Kako je bila suša, a nije bilo dovoljno ljudi da ograniče požar, ovaj se, strahovitom brzinom raširio, zauzeo dotadašnju dimenziju i do zore uništio svu arhitekturu i nekoliko okolnih kvartova grada. Tada je izgorjela i sat kula, srpsko pravoslavna crkva (današnja stara), sinagoga, i mnoštvo drugih zgrada. Glavom je platilo nekoliko ljudi i to, Bašeskija veli, šest pravoslavnih, koji su se bili sklonili u crkvu, i dva Jevrejina u dvorištu Kolobarinog hana.¹¹ Ipak, crkva nije tako stradala kako je izgledalo u prvom mah, i da okolni svijet, na koje je kuća udario požar, nije naneo u crkveno dvorište svu silu svoga pokuštva i robe, koja je od jare planula, ne bi samoj crkvi ništa ni bilo, izuzevši, što bi vjerojatno izgorjele samo natstrešnice okolnih dvorišnih zidova. Crkva je, naime, bila kao i danas od kamena, s kamenim svodom i krovom od eramide i dovoljno udaljena od dvorišnih zidova. Ali, kako je planula roba, nagomilana u dvorištu, zapalila se i drvenarija krova, te je i on tako propao. Vjerojatno, da su tada od dima i jare stradale i neke ikone u samoj crkvi, a posve propale sve ikone na dvorišnim zidovima, koji su bili prekriveni velikim natstrešnicama, kao što su i danas svi, osim južnog. Naravno je šteta, što je tada stradalo dvanaest ikona, koje je dao postaviti na zapadni dvorišni zid 1676 Hadži Ivan kao svoj dar crkvi: ova je naime prije toga (1656), prigodom opet jednog velikog požara, koji je i tada poharao centar Sarajeva, pogorjela.¹² Te ikone spominje inventar od 1681 godine, koji se nalazi u crkvenoj arhivi.¹³ Kako su one izgledale ne znamo, no držim pouzdano da su njihovi dijelovi, komadi onih zakrpa, kojima su prije nekoliko decenija zakrpljene rupe

¹¹ Skajri : Srpski pravosl. narod i crkva u Sarajevu u 17 i 18 vijeku, str. 49-50; Muderizovi : Kronika Mula Mustafe Bašeskije, str. 82.

^{11a} Muderizovi, isto tamo.

¹² Skari, n. dj. str. 113.

¹³ Skari, n. dj. str. 153.

na slikama ikonopisca, o kome imamo bas namjeru da govorimo. I ostaci slika na platnu, što su se nalazile ranije na tavanu crkvenog muzeja, a nisu dosad proučene, po svojoj prilici potiču od tih porgorjelih ikona.

Istom pete godine iza strašnog požara pošlo se raditi na opravci crkve. Pošto je zauzimanjem tadašnjeg mitropolita Pajsija (1780—1802)¹⁴ crkvena opština dobila ubrzo dozvolu centralne vlasti u Carigradu¹⁵ da opravi crkvu, po čemu je rad na tom poslu u ljeto 1793 godine i završen u decembru. Koliko je opština cijnila zasluge mitropolitove oko opravke crkve vidi se po tome, što ga je 1793 upisala na vještici pomen u crkvi: »da se ima njegovo ime spominjati večno na svakoj božestvenoi liturgiji i dok je ove svete crkve.«¹⁶ Zahvalnost ljudska, me utim, vrlo je prolazna. Nekoliko decenija iza njegove smrti nisu više Sarajlije ni vodile računa o njemu, a i crkva kao da ga je izbrisala iz pameti. Tako ovoga mitropolita ne spominje uopšte »Šentizam pravoslavne mitropolije i arhidijeceze dabrobosanske za godinu 1882«, koji inače reda sve sarajevske i dabrobosanske mitropolitove od postanka Sarajeva do uključivo Kosanovića. Koliko je mitropolit bio inače cijniljen za života, vidi se i po tome, što je neko (vjerojatno crkvena opština)¹⁷ poručio iza njegove smrti, kod slikara Simeona Lazarevića a njegov portret, koji je ovaj dovršio u januaru 1805 godine, i koji se sad, sticajem sretnih okolnosti nalazi u Galeriji slika u Sarajevu.¹⁸ Opravkom crkvenog i dvorišnih krovova nije bila završena restauracija crkve. Zidovi su ostali goli, naime oni dvorišni, a oni su, naravno, zapadni, služili za vješanje ikona, pred kojima se svijet molio u vrijeme velikih praznika, kad se od vjernika nije moglo u crkvu, jer je ona bila malena. Šta više, ovaj zapadni zid sa svojim ikonostasom, pod kojim su gorjele svijeće u irjacima i sa vladim anskim stolom, bio je sa zapadnim zidom crkve kao neki izvanji narteks. Na njemu su se vjerojatno i ranije nalazile ikone, koje se obično na zidovima pravoslavnih, starih, manastirskih crkava nalaze i slikaju u narteksima: »Drugi dolazak Hristov«, »Strašni sud«, »Jerusalim«.¹⁹ Ostao je od davnina običaj cjelivati 0 Uskrsu ikone, koje su se nalazile na ovom zidu. Izgleda, da je i kao po nekom zavjetu ili uspomeni ostalo obilgatno opremanje ovoga zida ikonostasom, te se smatralo i znatnom zadužbinom njegovo podizanje. Sve to dalo je i povoda da dvije sarajevske poro-

¹⁴ Mazali : Portret sarajevskog mitropolita Pajsija ... (G1. Z. M. 1932 str. 101).

¹⁵ Bašeskija veli u svojoj kronici »koncem ševala 1207« (9/7 1793) : Muderizovi, n. dj. str. 91.

¹⁶ Skari : n. dj. str. 51.

¹⁷ Miletić, koji je platio ikonu mogao je da bude samo darodavac.

¹⁸ Mazali, n. dj. str. 94.

¹⁹ Drugi dolazak Hristov — strašni sud — vidi se gotovo redovno i u staroj ikonografiji Zapada prikazan na zapadnom zidu crkve, bilo iznutra ili spolja.

dice, Jovanovi i i Petrovi i podignu glavne ikone na tom zidu. Od Jovanovi a trojica i jedan Petrovi . Svi hadžije. Izgleda da je i ovaj Petrovi bio u rodu s Jovanovi ima.²⁰ Najprije je poru en »Strašni sud«, možda odmah iza dovršene opravke crkve 1793, i njegova krila, koja su ga potpuno po" krivala kada su se pritvarala. Sam »Strašni sud« izveo je naš nepoznati »...r«, a krila ili njegov pomo nik, ili neki drugi ikonopisac, svakako mnogo slabiji no u zanatu potpuno verziran. Na krilima su izra eni sv. Dor e i sv. Dimitrije. Svaki na po jednom. O ekivalo bi se, a bilo i opravdanije, da su na njima izvedeni patroni crkve, oba arhangela, Mihajlo i Gavriilo.

»Strašni sud« sa krilima ogromna je slika. Uop šte najve a slika u srpskoj starijoj ikonografiji, ra ena na daski, prelijepljenoj platnom: 5 metara u duljinu, a 2.25 u visinu, ra unaju i i krila. Sam »Strašni sud« u jednom komadu velik je 2.60 m u duljinu, a 1.60, odnosno s lukom, 2.25 u visinu. Pa i kao takav, spada me u naše najve e ikone na tablama. I drugi rad ovoga sarajevskog, neo-bi nog ikonopisca, koji je zapo et iza »Strašnog suda« i ra en kroz etiri godine, nema, kao slika na tabli, ni po veli ini, ni po nekim drugim odlikama, premca u srpskoj ikonografiji starijih škola. I on je ra en na dasci prevu enoj platnom u dimenzijama 2.15 X 1.64 m. Tre a slika, onaj manji

»Jerusalim« iz Papra e prvobitno je bio velik 170 prema 100 cm. Uništen je, kako smo ve rekli, u toku prošlog rata kad su Nijemci pretvorili monumentalnu manastirsku crkvu u štalu.

Kako se ina e u srpskoj ikonografiji nalazi uopšte malo dobrih primjera i jedne i druge slike, trebalo bi obe što prije skinuti sa njihovog današnjeg mjesta, u vrstiti da dalje ne propadaju i spremiti u neki muzej, jer u sadanjem svom stanju i položaju one idu brzom i sigurnom propasti. Dosada se srpsko pravoslavna crkvena opština u Sarajevu — iz neshvatljivih razloga — potpuno oglušila o opravdane želje javnosti²¹ da se te slike sprema na bolje mjesto dok je vremena, šta više, ona je, bar ranije, ostajala posve bezosjeajna za staru srpsku umjetnost, koja je prošlih vijekova u Sarajevu igrala vidnu kulturnu ulogu u srpskom dijelu naroda — iji je ona ponos — i koja samo Sarajevo istura me u naše najaktivnije centre na polju srpske starije ikonografije. Taj nemar najbolje se vidio po postupku sa svima starim ikonama za vrijeme bojenja i kre-enja crkve, što se ranije eš e ponavljalo. O do-tjerivanju okvira prostom pozlatom, usvjetljavanju srebrnih okova i onom pranju ikona u lavoru vru-om vodom, sapunom i spužvom govorio sam u jednom ranijem Glasniku Zemaljskog muzeja.²²

OPIS SLIKA

Strašni sud

Opisivanje i prikazivanje drugog dalaska Hristova sa svim strahotama zadnjeg suda pojavljivalo se u hriš anskom svijetu vrlo rano. Ve od prvih vijekova.hriš anskog života javljala se apokrifna literatura s tom temom, naro ito ako su kakve nevolje tištale svijet. Ratovi, epidemije, potresi i sline nevolje bile su najbolja hrana lažnim apoka

²⁰ Obe ove familije risu nam poznate. Znamo samo, da je Jovan Petrovi **Јован Петровић** potpisao ugovor, što ga je sklopila srpsko pravoslavna crkvena opština u Sarajevu 6 januara 1793 sa mitropolitom Paisijem o njegovom putu u Carigrad radi opravke crkve. Jovan se tada još ne potpisuje kao hadžija (Skari : o. c. str. 159, 160). Jovan se spominje kao crkveni kmet te godine i 1776, a zatim, još jednom u zapisu na svije njaku, što ga je za Staru crkvu skovao ku jundžija Mihail 1796 god. Hadži Dimitrije Jovanovi , Atanas i Nikola ne spominju se nigdje u zapisima Stare crkve i vrlo je vjerovatno da su ti ugledni ljudi živjeli izvan Sarajeva. Jedan Jovanovi , Sarajlija, po svojoj prilici iz iste porodice (vjerovatno Nikola), spominje se nekako u to vrijeme pod imenom kalu era Nikodima u manastiru Banji kod Risna (B. Strika: Dalmatinski manastiri, Zagreb 1930).

²¹ Pisac se i sam u par navrata zauzimao i putem javnosti da se te slike sprema radi uvanja na bolje mjesto. Tako u »Politici« od 12 5 1931 u l. »Dve slike 18 veka u Staroj srp. prav. crkvi u Sarajevu«, te u Sarajevskoj »Vernjoj pošti« 17 jan. 1931.

²² Mazali : Slikarski materijal starih ikonopisaca, Gl. Z. M. 1934, str. 163, 164.

lipti arima, koji su esto, oslanjaju i se na knjige Starog i Novog zavjeta, izazivali svojim spisima strah i trepet me u svijetom, imaju i, možda, esto i namjeru da uti u u dobrom smislu na razvratan život društva. Pojave Nerona, Julija Apostate, Atila i sli nih bile su kao stvorene da uzbu enoj mašti naroda, preko propovjednika i »otkrovenja«, predo e pojavu antihrista, a približavanje prve hiljadugodišnjice od ro enja Hristova, koja se u cijelom tadanjem hriš anskom svijetu o ekivala sa strahom, bilo je ozna eno kao siguran smak svijeta. Hriš anluk je odahnuo kad je ona prošla i bacio se u još ve i razvrat, koji je svoju kulminaciju postigao potkraj srednjeg vijeka. Nemoral, pohlepa, razbojstva, ubistva, vra anje, arobnjaštvo, prevare, tiranija i sva ostala zla ovladala su bila svijetom i, dabome, izazivala reakciju sa strane onih koji su u tom zlu gledali propast i približavanje strašnog i zadnjeg suda. Opet su se potezali stari apokrifi u kojima se opisivao strašni sud, stvarali se novi, nicali propovjednici i proroci, što je u mnogom uticalo na stvaranje sli nih djela u slikarstvu. Iz takve sredine, iz takvih duševnih raspoloženja nikao je i Danteov epos, izba ena na površinu fanati ka figura Savonarole, nicale po istoku i zapadu hriš anstva slike na tablama i zi

dovima, koje su vjericima — osobito u crkvama — prikazivale skori strašni dolazak Hristov i zadnji sud. Slikari i literati upravo su se natjecali da što ubjedljivije uti u svojim djelima na svijet.

Vjerojatno su, uporedo s literaturom o drugom dolasku Hristovu, nastajala i djela iz likovne umjetnosti o istoj stvari, jer je likovna umjetnost išla uvijek usporedo s onom, no iz stare hrišćanske umjetnosti nije nam gotovo ništa ostalo,²³ iz čega bismo mogli zaključiti vrijeme postanka, na in gledanja i razvitak te teme. Tek s kraja desetog vijeka imamo na ostrvu Rajhenau (Bodensko jezero) u Obercelu zidnu sliku u crkvi sv. Doroteje, koja nam opširnije pretstavlja drugi dolazak Hristov, ali bez strašnog suda. Za udobnost, ova slika je daleko od vizantijskog uticaja i oslanja se još na antiku.²⁴ Iz daljnjih stoljeća srednjeg vijeka imamo sve više i više primjera te slike. Zapravo, kasni srednji vijek uopšte je njom najobilatiji. Spomenemo samo nekoliko najpoznatijih. U riznici crkve sv. Petra u Rimu imamo izvezen na svilenoj potki zlatnom i srebrnom žicom drugi dolazak Hristov na takozvanoj dalmatici Leona III iz prelaza 11 u 12 vijek. Iz dvanaestog vijeka imamo tu sliku u mozaiku na zapadnom zidu katedrale u Toronu (kraj Venecije). S kraja jedanaestog vijeka imamo na zapadnom zidu crkve Sant'Anastasia u Formiju kod Kapue veliku sliku strašnog suda u pet redova. Poznat je, po veličanstvenoj sadržini strašni sud izrađen u plastici (visoki reljef), u tri luke na portalu nartekse katedrale u Santjagu de Compostela (Španija) iz 1180 godine. Iz dvanaestog vijeka su i reljefi drugog dolaska Hristova i strašnog suda, prvi, nad zapadnim vratima crkve Sen Foa u Konku (dep. Aveyron) u Francuskoj,²⁵ a drugi u luku portala katedrale u Otonu (Francuska) za koga veli Vermer da je kao pretstava strašnog suda, jedna od najjačih iz srednjeg vijeka.²⁶ I u Rusiji se otkrio s kraja dvanaestog vijeka jedan strašni sud izrađen na zapadnom zidu crkve Preobraženja Hristova na Neredici kraj Novgoroda. Iz dvanaestog ili trinaestog vijeka je strašni sud Bogorodice crkve naše Studenice, a iz trinaestog fragmenti iste slike u Sopoanima i Mileševu, pa strašni sud u kapeli sv. Stefana u Soletu u Italiji, zatim reljef u tri pojasa nad srednjim vratima katedrale u Burzu i onaj u okruglom prozoru (slika na staklu) iznad zapadnog portala katedrale u Šartru — oba u Francuskoj. Sva gore spomenuta djela

²³ Na mozaiku 6 vijeka u crkvi San Apolinare Nuovo u Raveni prikazan je Isus samo s dva anđela, kako dijeli ovce od ovnova (zapravo alegorijska pretstava strašnog suda prema Matejevom jevanjelu XXV, 31-32).

U Vatikanskom Kozmi Indikoplovu (9 vj.) vejeta tema obrađena kao takva. Isus drži na krilu »knjigu života«. (Dalton: Byzantine art and archeology, sl. 211 i str. 668).

²⁴ Woermann: Geschichte der Kunst, Leipzig 1925., III, str. 134, 135.

²⁵ Isto tamo: str. 227 i tabla 34.

²⁶ Isto tamo: str. 228.

su što vizantijskog porijekla, što rađena u vizantijskom duhu.

Znamenite su i esto studirane i opisivane zidne slike drugog dolaska Hristova talijanskih majstora koji su utirali put Renesansu. Najpoznatije su ona u crkvi sv. Franje Asiškog u Asizi slikara Cimabue (1240—1303) pa Đotove (1273—1337) u Firenci u kapeli pala e Podesta i u Padovi u crkvi Santa Marija del'Arena, zatim od slikara Nardai Giotone (oko polovine 14 vijeka) slika strašnog suda u kapeli Strocic crkve Santa Marija Novela u Firenci, te njegovog brata Andrije, zvanog Orkanja, u crkvi Santa Croce, isto u Firenci. Iz 14 vijeka poznat je i strašni sud Pijetra Kavalinija u rimskoj crkvi Santa Cecilia ili di Trastevere, te zidne slike naše Graničnice i Dejana, zatim Kahrije džamije u Carigradu i u crkvi sv. Dimitrija u Mistri. U manastirima Lavri, Dioniziju i Dohijariju na Atosu imamo tu temu obrađenu u 16 vijeku te kod nas u Velu u (XV vj.), u maloj crkvi sv. Đorđa u selu Banjani u Skopskoj Crnoj Gori (16 vj.) zatim u crkvi Blagoveštena kablarskog, u Teniskoj (16 vj.) Srpskom Kovinuu u Ugarskoj (možda 15 vj.) sa završenim njezinim razvojem u pravoslavnoj ikonografiji. Vejeta u punom Renesansu strašni sud Luke Sinjorelija (1441—1523), na koji se i sam Michelangelo ugledao pri izradi iste slike u Sikstinskoj kapeli. Renesans je dao i u Njemačkoj, Francuskoj i Holandiji slikarskih radova iste teme, no sve te i sve gore spomenute nadmašuje svojom sadržinom djelo Jeronima van Aken, poznatog pod popularnim imenom »Boš« (fl.1516). Njegov strašni sud, a naročito »Pakao«, odraz je vizija duše njegove i njegovih savremenika, izazvanih stalnim pitanjem vejeta u grijeh okorjelog svijeta, šta će biti iza groba, šta na onom svijetu, iza ovako provedenog života. I nema sumnje, da su i tu stari apokrif, prvi enja i propovjednici, pa oba Zavejeta, pružali mu no pitanje,²⁷ na koje je Boš odgovorio svojim djelom. Koliki je njegov uticaj bio na ondašnje savremeno društvo vidi se po tome, što su ga drvoresci i bakropisci itavog vijeka iza njegove smrti kopirali i popularisali, a najviše i slikari njegovog doba radili svoja djela te vrste u njegovom duhu: Matija Grinvald, Kornel Provost, Mandin i drugi, do im je slavni Brehl (stariji) prosto njegov nasljednik. Vanredan je i »Strašni sud« iz 1574 god. u našoj Mora i.

Iako su se slikari i ikonografi i na Zapadu i Istoku pa i srpski i kasnije, tijekom novog vijeka bavili istom temom, neemo ih dalje pratiti. Nas zanima ovdje izvjestan izgrađeni slikarski oblik te teme na Istoku, za koji držim da je koncem 16 vijeka bio završen. Otada ga sretamo stalno. Svakako je i ranije slika drugog dolaska Hristova imala tri glavna obilježja, naglašena uostalom i u Sve

²⁷ Pfister navodi akhminsku apokalipsu (2 vijek), apokalipsu apostola Pavla (sirpska, petog vijeka) te knjigu vizija Tundalovih (srednji vijek) koje su uticale na stvaranje njegovog »Strašnog suda«, (Kurt Pfister: Hieronymus Bosch, Potsdam 1922 str. 33-46).

Sl. 1. Slika »Strašnog suda« nepoznatog »r« iz 1795 godine. Posjed Srp. prav. crkvene opštine u Sarajevu

tom pismu. Kako su ti dijelovi postavljeni u slici, ovisilo je o formi raspoloživog prostora, ali se nastojalo da se uglavnom ovako postave, ako je slika na plohi jednog zida ili table: gornji dio table zauzimao je drugi dolazak Hristov i strašni sud u istom mahu. U donjem, većem dijelu table, s lijeva, prikazivan je raj, s desna pakao. U uskom prostoru među njima, odmah ispod Hristova prijestola, vidjela se hetimazija i vaga ispod nje, dijelovi, koji svojim značenjem i zadaćom spadaju u prvu sliku, tj. oni su instrumenti strašnog suda. U toj prvoj slici prikazivan je uvijek »Pravedni sudija« u prijestolu s raširenim rukama²⁸ u momentu presude. Desnom daje pravednicima, ukazuju i na njih, »vječni život«, a lijevom grešnicima »muku vje-

²⁸ Prijesto drže heruvimi i serafimi.

nu«. Desno i lijevo od Isusa su Bogorodica i sv. Jovan Krstitelj u »Deisisu«, a zatim se redaju sa svake strane po šest apostola s jevanđelistima među njima, ili njihovim simbolima. Iznad svih horan el. Uz ovu sliku ide još, kako smo gore rekli, hetimazija (»priprava prijestolja«). Desno i lijevo od nje padaju nišice Adam i Eva. Tu su u blizini i bijednici — objekti ljudske samilosti ili obratno. Do njih arhanđeli odbijaju grešnike u pakao, važu na »Vazi pravednosti« ljudske grijeha ili svijaju nebesa. U drugoj slici (donji dio cjeline s lijeva) prikazan je raj kao ograničen prostor s vratima. U njemu je već Bogorodica, Avram, Jakov i Isak. Avram drži u krilu duše blaženih. Prema rajskim vratima kreću pravednici u grupama:²⁹ apostoli,

²⁹ Erminija propisuje devet (takvih grupa, koje se mogu sjediniti u tri veće).

praoci, patrijarsi, mu enici, blaženi kraljevi, svete žene itd. Me u njima se mora vidjeti i onaj razbojnik s krstom, ako nije ve u samom raju prikazan. Pakao se isti e plamenom rijekom, koja poti e od nogu Hristovih i snosi grešnike u ždrijelo, gdje ih razne strahovite zvijeri i nakaze s avoli ma udaraju na muke. Tu se me u grešnicima vide u prvom redu Antihrist, Juda, tiranski kraljevi, bezbožni ka carstva Aleksandra, Kira, Nebukadne zara i Avgusta, prikazana njihovim likovima, farizeji, ubojice, razvratnici, pohlepni, razbojnici, pijanice, vra evi, nemilosrdni i drugi. Zmije ujedaju grešnike, avoli ih vode vezane, jedne žderu nemani, im ih zemlja ili more izbaci, druge guraju u ždrijelo pakla, prikazano ždrijelom kakve nemani, gdje ih do ekuju mra ne sile uz škrgut zuba.

Svi doga aji toga dana ozna eni su na slici i natpisima radi boljeg razumijevanja. Natpisi su po va eni iz crkvenih knjiga.

To je po prilici glavna sadržina i raspored slika jednog strašnog suda u pravoslavnoj ikonografiji.³⁰ Njezina glavna obilježja održavala su se stalno i na Zapadu, ali kako god crkvenim piscima nisu bili dovoljni samo oni podaci o drugom dolasku Hristovu, koji su se nalazili u knjigama, tako isto nisu bili dovoljni ni slikarima, te su ih i jedni i drugi, prepuštaju i se jakosti svoje fantazije, dopunjavali, tuma ili i proširivali, tako da i na djelima ikonografa pravoslavne crkve vidimo eš e bilo dijelove slike drugog dolaska Hristova, bilo cjelinu, proširenu, ali i uproš enu, ako je to prostor zahtijevao, kao što je to slu aj sa studeni kom slikom Bogorodine crkve, gdje je raj s pravednicima preba en na suprotni zid, a pretstavljen samo s tri grupe figura (svete žene, prepodobni i arhijereji), nad kojima an eli svijaju nebesa.³¹ I »Muka vjena« na isto noj strani narteksa silom je zgurana u nezgodan položaj me u dvije bifore, tako da je ograni ena na najužu pretstavu.³¹ Me utim, ni proširivanje te teme nije išlo na ra un glavna tri dijela slike. Ono je bilo više lokalne naravi. Protezalo se na boga enje pojedinih scena detaljima, ili njihovo proširivanje radi lakšeg razumijevanja. Srž slike uvijek je ista ostajala.

Iz sadržaja i rasporeda slike drugog dolaska Hristova našeg nepoznatog »r« vidimo da je on, pristupaju i njezinoj izradi, nesumnjivo bio upoznat, ne samo sa onim što o tom doga aju kažu hriš anske knjige, nego i sa ranijim hriš anskim djelima koja su obra ivala tu temu, po svoj prilici gr kim sa Svete Gore. I ne samo to. Morao je

³⁰ Opširniji opis: Brockhaus: Die Kunst den Athos Klostern, str. 137 147 ili Erminija (Papadopoulos) str. 140 do 142.

³¹ Naši pisci ve inom vele za ovu scenu da an eli razvijaju nebesa, me utim apokalipsa Jovanova jasno veli obratno u gl. 6/14, a potvr uje nestanak starog neba u gl. 21/1. Isto kod Jesaije gl. 34/4.

³² Petkovi : Manastir Studenica, Beograd 1924, sl. 31, 32. Vrlo je zanimljiv po svojoj razdiobi na pojedine dijelove Strašni sud (XIV vi.) u crkvi sv. Sofije u Ohridu.

on poznavati i propise o slikanju ikona, sadržane u Erminiji ili možda u nekom drugom djelu. Sve tri njegove slike upu uju na to. Ali da je on, stvaraju i svoje djelo, ostao u mnogim detaljima pak i u cjelini dosta originalan, i to e mo vidjeti.

Sarajevski ikonografi ili uopšte ikonografi unutrašnjeg Balkana imali su pokašto i svojih posebnih shvatanja o prikazivanju vjerskih daga aja, što se eš e ogleda na njihovim djelima.³³ Nije ni udo. Žive i u jednoj sredini koja se tvrdoglavo držala ne ega svog u zapuštenim i u surovim krajevima u kojima se tradicija najupornije održavala, gdje se i vjera i nacija ispreplitala s apokrifnim pri ama i vradžbinama, u sredini koja i danas nosi tragove svega toga, o koju su se stalno bili i razbijali i politiki i kulturni pothvati, koja je, i onako tvrdoglava u svom lokalnom ponosu, postajala još tvrdoglavija, nije ni ikonopisac ostajao nepošte en od svega toga, ali je i on uza sve to uvaos ve inom naroda ljubomorno svoj vjerski zanos i znao poput najboljeg sveštenika da mu bude najvjerniji tuma . Tako je i ovom našem nepoznatom majstoru Bog jedamput ve i od Isusa, drugi put su oba jednaka, a onda opet Bog je najve i. Tako on stavlja toga »svedržitelja« i u svoju sliku strašnog suda na mjesto koje ina e u pravoslavnoj ikonografiji zauzima samo Isus, i to ga stavlja u vrh slike nada sve, te se ve time razlikuje od sviju meni dosada poznatih kompozicija te vrste kod nas, pa u i ostalom pravoslavnom slikarstvu. Taj Bog, koji lebd i u luku nad cijelim doga ajem zadnjeg suda, nije tu došao, kako bi se moglo pomisliti, onako samo radi dekoracije ili radi popunjavanja prostora. On je unaprijed predvi en, jer se i tabla na kojoj je cijela kompozicija izvedena sastoji od jednog komada. Ho u da re em da prostor u luku spada u cjelinu: tabla je naime sastavljena od dasaka, koje se na gornjoj strani produžuju i ine jedan polukrug nad pravougaonikom (sl. 1), a zatim je prevu ena jakim platnom³⁴, koje e sastave dasaka bolje držati i uvati slikariju od pucanja.

³³ Mazali : Sv. Đor e na starim ikonama u Sarajevu (Gl. Z. M. 1935); Slikarski materijal starih ikonopisaca (Gl. Z. M. 1934 str. 121); Ekspresionizam u ikonografiji Gl. Z. M. 1936 str. 61. Ovamo spada i jedan »Deisis« pove a slika u Staroj crkvi u Sarajevu, koja pokazuje zanimljiv detalj gdje Bogorodica i sv. Jovan Krstitelj imaju sklopljene ruke na prsima. Zatim prikazivanje svete Trojice troglavom figurom: zidna slika u man. Mateji u i selu Bogumili pod Babunom, u paraliksi Bogor. Pokrova u Hilendaru i u Milutinovoj pripati tako er u Hilendaru (Boškovi , Svetogorski pabirci, Starinar 1939; zatim ikona svete Trojice, sli no komponovana iz sela Paveli a, reprodukovana u spomenici Vladi anstva pakrakog, Novi Sad 1930 str. 72). Da napomenemo još stvaranje u našoj ikonografiji slike sv. Jovana s krilima (Arilje) i sv. Arhan ela s ma em (Mateji), zatim poštivanje nekih vrela, osamljenih ste aka i održavanje paganskih obi aja.

³⁴ Izgleda da je platno u gornjem dijelu, upravo na tetivi luka, našiveno, ali kad se bolje pogleda vidi se da je ono na tom mjestu samo nastavljeno na donji komad. Taj nastavak pokriven je zatim zalijepljenom, uskom platnenom pan tljkom prije izvo enja slike.

Bog je u lijepom zamahu, dostojanstvenog izgleda, velik, ispunjava najveći dio prostora pod lukom. Ispod njega Duh sveti u vidu goluba, struglav lete, a sipa snop zraka na Isusa. Desno i lijevo, u uglovima, dva anđela s velikim trubama oglašuju lete i na niže, da je došao sudnji dan. Zanimljivo je uporediti odmah ovaj dio slike sa onim na drugoj slici strašnog suda, koju je isti slikar izradio kao detalj slike »Jerusalima grada«, ali koja je i kao detalj znatne veličine (61 : 40 cm). To je zapravo ponovljena ista slika sa velikog Strašnog suda, no po njezinom gornjem dijelu najbolje vidimo kako je ovaj ikonopisac volio da samostalno misli i radi i onda kad svoju vlastitu sliku ponavlja. Nazvao je ovu malu sliku strašnog suda **„ВТОРО ПРШЕСТВЕНЕ“**, do im je velika bez naslova. Istina u zapisu veli i za veliku **„ИЗВЕРЖЕНІЕ * ВТОРАГО * НЕТРАШНАГО * ПРШЕСТВІА.“**

U najgornjem dijelu male slike napravio je od oblaka i luka, koje tjele je dolje okrenuo. U tome luku je dvostruki prijestol koji podržavaju heruvimi (sl. 10, gore, sredina). U prijestolu sjedi Bog³⁵ i do njega desno Isus. Među njima je sfera s krstom na vrhu. Na sferu oslonili su Bog i Isus po jednu ruku. Drugu drži Bog na krilu do im Isus svojom blagosilja. Sredina dvostrukog naslona izvišena je i svršava nekom dekoracijom na vrhu, kao zvijezdom, sličnom Solomunovu slovu. U toj zvijezdi lebdi Duh sveti. Inače su oko ove Svete Trojice prikazani anđeli. Na ovoj slici vidimo da Bog u zajednici sa Isusom i duhom svetim rješava događaje zadnjeg suda te je i to novi neobični detalj jedne slike strašnog suda. (Slično prikazano svetu Trojicu ovoj imamo na zidnoj slici u man. Mateji u).³⁶

Vratimo se opet na veliku sliku. Ispod lebde Boga dolazi onaj obični raspored. Isus sjedi u prijestolu, desno i lijevo sv. Jovan Krstitelj i Bogorodica u »Deisisu«, a do ovih pet šest apostola u prijestolima. Evanđelisti — sv. Luka s tonzuru³⁷ — drže knjige. Međutim, na maloj slici strašnog suda, na mjestu Isusa, kle i Bogorodica na oblacima, a desno i lijevo od nje po šest apostola (sl. 10). Sv. Jovana Krstitelja nema. Da stvar bude još neobičnija, ni na jednoj ni na drugoj slici neajna na ovim slikama, ali na mjestu gdje se ona stavlja prikazan je Krist (na Golgoti) s ukrštenim, sporednim simbolima muka Hristovih, kopljem i trskom (sa sunčevom). Oko njih je sunce, mjesec i zvijezde. »Knjiga života« iz Hetimazije nalazi se kod ovoga našeg ikonopisca na krilu Hristovu, na jastuku otvorena,³⁸ uspravno postavljena i pridržavana njegovom lijevom rukom. Na maloj kompoziciji nema knjige uopšte! Kako je daljnja sadržina male kompozicije gotovo istovjetna sa onom na velikoj, ne možemo se na nju više osvrnuti.

Iz spisa ovog prvog dijela slike vidjeli smo da je drugi dolazak Hristov predstavljen pod pokroviteljstvom božjim i njegovim duhom koji svojim zrakama kao da ponovo potvrđuje hrišćansko vjerovanje o božanskom porijeklu Hristovu, izraženom ranije riječi: »Ovo je sin moj premili.«³⁹ Vidimo i originalnu zamisao našeg slikara da cijelom vjerovanju hrišćanskom i konačnom završetku ovoga svijeta dađe veličanstveniji završetak. Preko sv. Duha izliva Bog svoju božansku moć na svog izabranika i daje mu u ruke sudbinu zadnjih stvari neba, zemlje i ovdje. To je »Knjiga života.« Samo jedan ikonopisac, strogo odgojen u hrišćanskom vjerovanju, naivan i inteligentan, pun vlastitog razmišljanja i pojmova o onom što je vidio, čuo i itao i pun hrišćanskog nadahnuća, mogao je da zamisli i svoju zamisao ovakvog zadnjeg suda ili drugog dolaska Hristova izvede.⁴⁰ Ima on u tom pogledu duhovnih veza s Jeronimom Bošom. I njegov jedan strašni sud — onaj u Be⁴¹ ima u vrhu Boga i Bogorodicu, a ispred njega Hrista koji održava zadnji sud.⁴²

Rekli smo da je ispod Hristova prijestola, na mjestu gdje se obično slika Hetimazija, ovdje samo naslikan krst sa kopljem i trskom u medaljonu. S obje strane ovoga su dva anđela s trubama. Kraj svakoga natpis **АНГЕЛ БОЖИ ТРБЕН.** Niže njih Adam i Eva (oznani natpisima) duboko se klanjaju krstu. I Adam i Eva su u klečećem stavu na okruglom oblaku (sl. 1). Ispod medaljona viri jedna ruka koja drži vagu. Natpis nad vagom jedva se čita: **„МЕРНО ПРАВДНЕ.“** Kraj ruke je natpis: **„РЪКА БОЖИ.“** Pod vagom, u lijepom pokretu, naslikan je jedan bijednik, go, sa perizonom oko bedara (sl. 3). Natpis nad njim nije itljiv (možda **„Петрор“** s jedne strane — **„Ант.арк“** s druge), no on nas svakako potseća u ovom momentu na uinjenu i neuinjenu milosrdnost.⁴³ Vagom (terazijama) upravlja jedan anđeo, koji u tom času važe dušu prikazanu u vidu djeteta. Duša je

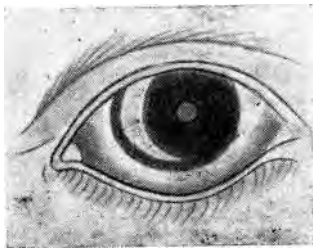
³⁵ Ovo je približnije u enju Sv. Pisma, nego knjiga otvorena u posebnom prijestolu (Apokalipsa Jov. XX/12).
³⁶ Matej III 17.
³⁷ Sv. pismo ne navodi Boga direktno u ovu kompoziciju, ali ga tu i tamo dovodi u vezu: Mat XVI 27; XXV 31; Jov. V 22, 27; Djela apostolska X 42, VII 31.
⁴¹ Kunsthistorisches Museum.
⁴² Moramo ovdje pripomenuti da Danijel u svojim otkrovenjima (Dan. VII 9) vidi starca na sudnjem danu, čije je odijelo bijelo kao snijeg, kosa kao vuna u ovce, a čiji prijestol podržavaju ognjeni kotači. Isto tako moramo napomenuti da u Erminiji (Papadop. str. 40) osim slike strašnog suda ima i posebna slika drugog dolaska Hristova (bez pakla i raja), u kojoj nema Hetimazije i u kojoj Isus drži Evanđelje na prsima. Nema sumnje da su ovi momenti bili poznati našem slikaru i da su imali uticaja pri komponovanju njegovog Strašnog suda.
⁴³ Mat. XXV 40, 45.

³⁵ Uporedi Danijel VII/9.

³⁶ Kod nas se dosada držalo da smo mi taj oblik slike sv. Trojice primili pod ruskim uticajem 1618 vijeka i da su ga Rusi primili sa Zapada, ali eto vidimo da smo ga mi imali već i u 14 vijeku.

³⁷ Naši ikonopisci sve do polovine 19 vijeka prikazivali su redovno sv. Luku s tonzuru.

nešto preteгла drugu stranu terazija. Ispod nje je odgovaraju i natpis: »ДША ПЕТРОВА«. Sam aneo drži u lijevoj ruci svitak s dosta nejasno napisanom zadržinom, no izgleda, prema onome što se dade itati, da bi moglo biti: »ГГЕЛ (ГЛЕДА) КО НЕМА ГРЕХА« njemu nasuprot (s druge strane vage) je avo, crvene boje, u pozi iš ekivanja, drži tako er svitak s teško itljivim natpisom: »А ДІАВО (ГЛЕДА) (КО) НМА ГРЕХА«. Drugi aneo, do onoga kraj vage, drži u desnoj ruci koplje kao i onaj i gura njim avole i grešnike u pakao, dok tre i, iza njih, sprovodi dobre duše u raj. S druge strane opet ima i crveni avo svog pomo nika crne boje (izbljedila u plavo), koji s kukom skida s vage grešnike i predaje ih na dalji postupak. Ispod vage i osoba koje su uposlene oko nje vidi se mala, vrlo zanimljiva scena: muž i žena pokriveni do vrata leže u postelji i spavaju. Izraz dubokog sna je vrlo dobro prikazan. Kraj njihovog uzglavlja eka ve avo s nekom mahaljkom. Naslov razjašnjava sliku: »КО НЕ ПРИХОДИ ВЪ ЦРКВЬ«. Sasvim ve pri dnu, nešto lijevo od ove slike, naslikani su mrtvi, blijedi i prozirni kako ustaju iz grobova. S ovom scenom završava se

Sl. 2. Oko aždaje sa slike »Strašnog suda« iz 1795 godine

prva slika strašnog suda: iznenadni dolazak Hristov i presuda. U vezi s presudom i cijelim nizom opisanih detalja su i rije i Hristove ispisane s obe strane: lijevo iznad raja, desno iznad pakla odnosno ispod redova apostola, što sjede s obe strane Hristu:

»ПРИДИТЕ * Б * ДГ * СЛОВЕНИИ * ШЦА * МОЕГО * НАСЛѢДНИТА * СГОТОВАНОЕ * ВАМЪ * ЦѢТВО * ШСЛОЖЕНІЕ * МИРА« i s druge strane: »ИДИТЕ * Ш МЕНИ * ПРОКАНАТИИ * ВЪ ОГНЬ * ВѢЧНИИ * СГОТОВАННОМ * ДИАВОЛОМ * И * АГГЕЛОМЪ * — ГО ГЛАДЕН * БѢХЪ * И * НЕ НАХРАНИ«. ⁴⁴

Iz gore opisanog prvog dijela slike strašnog suda vidimo da je naš ikonopisac unio u nju novih elemenata, baziraju i svoju zamisao na hriš anskom vjerovanju, vlastitom razmišljanju i lokalnim potrebama. Vizija njegove pretstave strašnog suda i dalje e se u tom smislu razvijati.

⁴⁴ Mat. XXV 34 36; 41 43.

Makar izgleda na prvi mah da su raj i pakao posebne slike i da s opisanim dijelom nemaju nikakve veze, te da bi se kao takve mogle od njega odijeliti, a tako ih esto i sami umjetnici, naro ito na Zapadu, posmatraju i izvode⁴⁵, tako ih vidi na atonskim slikama Brokhaus⁴⁶, ipak, drže i se strogo hriš anske literature, sve je to jedna slika, ija su tri ili više prividnih dijelova usko me u se povezana. Pa i atonske predstave strašnog suda, koje opisuje Brokhaus, samo s tehni ke strane osjeaju se kao tri dijela, me utim u trapezi manastira Dioniziju strašni sud, iju sliku vidimo u Brokhausovom djelu⁴⁷, ne pokazuju i ni u tom pogledu ta tri dijela ve više njih, lokalno odijeljenih, ali sadržajem lijepo povezanih u cjelinu. I naš ikonopisac znao je održati do potpunosti jedinstvo svoje kompozicije i ono se može samo kao takvo posmatrati. Pojava Boga »Svedržitelja«, anela s trubama, Duha svetog kao veze izme u oca i sina, sjedanje Isusa u prijesto u krugu anela i svetitelja, su enje, koje se sve ve im boga enjem scena ispod njega nastavlja, ne prestaje odjednom, nego se kao posljedica nastavlja do središta slike i odavde razvija na sve strane. Ispod Hristova prijestola, prema raju, odvaja se nebeski, svijetao put, kojim silaze aneli s pravednim dušama da se izmiješani drugima upute u »život vje ni«, ⁴⁸ a s druge strane odvaja se prema paklu vatrena rijeka⁴⁹, koja u njega snosi grešnike osu ene na »muku vje nu.« ⁵⁰ Sve je u vrlo živoj akciji i nastavlja se dalje na sve strane. Najve a je aktivnost oko vage pa prema paklu. Tu je prava gužva. Odmah do scene s vaganjem duša lijevo su rajska vrata, a desno ždrijelo pakla, tako da se Hristova presuda, postaju i odmah izvršna, nastavlja dalje desno i lijevo u novim slikama. No dok na lijevoj strani, prema raju, vlada svjetlo, blaženstvo i spokoj, dotle je na desnoj sve uskomješano, o aj, škrgut zuba i tmina.

Ždrijelo pakla pretstavljeno je razjapljenom ogromnom eljusti zmajске glave, na kojoj se isti e naro ito dobro i pravilno ucrtano, iskola eno oko (sl. 2). U ždrijelu se nalazi glavni meštar pakla s velikim trozubom u desnoj i postarijim bradatim ovjekom u lijevoj ruci na koga je ve iskezio zube. Taj nesretnik nije obilježen natpisom, ali bi mogao biti Juda ili Kajin. Tu, u tom ždrijelu, po inje »najkrajnja tmina i škrgut zuba.« ⁵¹ Tu se ve nalaze i etiri anti ka carstva⁵² odre ena od svog po etka na propast, pretstavljena ovdje s e tiri kralja, od kojih dvojica nose na glavi zlatne šljemove s rogovima, a dvojica gr ke kape (Nebu

⁴⁵ Kod nas primjer u Studenici i sv. Sofiji u Ohridu.

⁴⁶ Brokhaus: nav. dj.

⁴⁷ Brokhaus: nav. dj. tabla 10.

⁴⁸ Mat. XXV 46.

⁴⁹ Danijel VII 10, Apokal. Jov. XX 9.

⁵⁰ Mat. XXV 46.

⁵¹ Mat. XXI 13, Erminija, § 69, str. 142.

⁵² Danijel u VII gl. govori o etiri carstva; u VIII opet gdje spominje prvi enja ovna i jarca, govori o kraljevima Medijanaca, Perijanaca i Grka.

kadnezar, Kir, Aleksander i Avgust). Kraj njih je natpis, koji se ina e odnosi samo na ždrijelo pakla: „**МѢСТО МЪЧЕНІА**“⁵³ Od onih koji su kod vage pretegnuli na avolju stranu i osu eni na muke vide se po redu, vezani lancima, gonjeni ili jahani od vragova: najprije dva trgovca, odli no u crtežu prikazana kako se opiru nogama da ih ne uguraju u pakao. Prikazani su goli, lijepih oblika s odgovaraju om anatomijom. Vezani su u bukagije. Zmije ih grizu. Jedan nosi vagu u zubima. Drugi ogroman uteg obješen o vratu. Uteg je terazajski, starinski, upotrebljavan kod nas još do pred par decenija. Iza trgovca idu bludnice. Lijepe žene s istaknutim dojčkama. I one su gole. Zmije im grizu lice. Guraju ih naprijed. Natpis: „**КЪСРНИ**“ Do ovih su opet lijepe žene s istaknutim dojčkama. Gole. Grizu i njih zmije. To su hriš anske žene što su za platu dojile tursku djecu. A bilo je toga eš e u Sarajevu. Natpis: **ЖЕНИ ЦОПЪДАИТЬ** (trebalo bi: **ПОДАИТЬ ТЪРСКИ ДЪЦА.**“ Iza ovih odmah do vage, idu dvojica vezani i ujedani zmijama. Prvoga jaše avo. Griješnik nosi u ruci neko drvo sa željeznim vrhom. Možda ralo. Natpis: „**ОРАЧ**“⁵⁴ Drugi iza njega nosi u rukama jagnje. Natpis: **ОВЧ . . .** (ov ar?). Ova dvojica mogli bi imati

Sl. 4. Sv. Ilija sa slike »Strašnog suda« 1795 godine

Sl. 3. Figura bijednika sa slike »Strašnog suda« iz 1795 godine

⁵³ Nije vra kako izgleda u prvi mah, što sam i sam ranije mislio (Kalendar Prosvjeta 1932 str. 61) ve je ta no ora , a svakako se odnosi na ora a koji zakida ralom tu u zemlju.

⁵⁴ Odnosi se na ov ara koji prikriva tu u janjad.

veze i s Hristovim parabolama. Iznad ove grupe grešnika snosi vatrena rijeka one što su ve ranije osu eni. To je u prvom redu jedan arhi-jerej u bijeloj o deždi s visokom kamilavkom na glavi, drže i u desnoj ruci crvenu ašu (s vinom?), iz koje izlaze dvije zmije. Njemu nasuprot stoji mla i ovjek koji u jednoj ruci drži bocu, u drugoj podignutu crvenu ašu, iz koje tako er izlaze dvije zmije. Do ovih figura, desno, nešto bliže ždrijelu pakla, sjedi, dobro u aktu prikazan starac. Njihovi natpisi istrveni su sasvim i teško je što sigurnije utvrditi o njihovom zna-enju, ali se svakako radi o porocima, koji bi trebali da budu daleko od zvanja. Izgleda po ostaci-ma, zapravo tragovima slova, da bi se moglo pro-itati „**ПАПА**“ i „**ПРАВИЦА**“. U blizini opisanih figura, nešto poviše, jaše avo na jednom starcu. Starac je u bijeloj košulji. Đavo drži crn krst u lijevoj ruci, a desnom upa starcu jezik (krivo kletnik?) ili mu gura neki crn predmet u usta. Malo dalje opet, nosi ognjena bujica dva starca. Jedan ima kao kacigu ili mitru na glavi. Njega vu e vrag za bradu. I ovdje je natpis istrven. e-tiri gole figure, gledane s le a, strmoglavljuju se na raznim mjestima u vatreni bezdan, koji sobom nosi i dva para golih žena „**МАМКИ**“ (zle majke). Gore, u po etku te vatrene rijeke, nešto lijevo, a ispod an ela s trubom, naslikane su dvije živo-tinje s krilima, ali nejasnih glava. Jedna s dva roga mogla bi biti jarac. Ako je to, onda bi druga bila ovan i imali bismo ovdje opet pretstavu anti-kih carstava Medijanaca i Perzijanaca (jarac), te Grka (ovan)⁵⁵ osu enih od iskona na propast. Nat

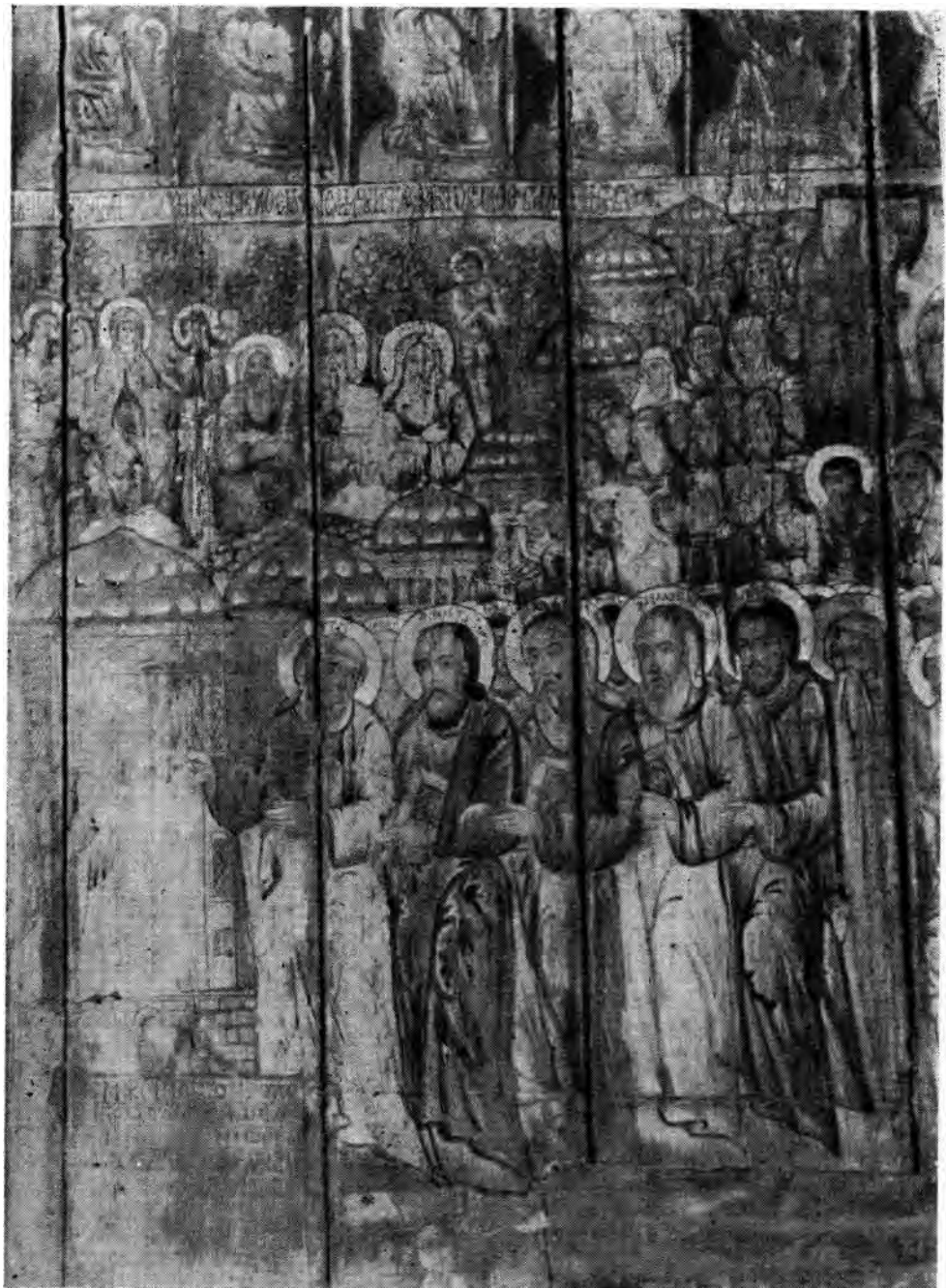
⁵⁵ Danijel VIII, 20 21.

pis je nažalost istrven; vidi se samo. „ДНАВОЛ.“
 Desno, u po etku vatrene rijeke, an eo sa svitkom
 (savijeno nebo?) u lijevoj ruci pokazuje desnom
 na raj. Isto to ini Mojsije⁵⁶ do njega, koji tako-
 er drži svitak. Njegov gest upu en je hrpi Jevreja
 — gramatika i farizeja — koji u niskim, crnim,
 krznenim kamilavkama kraj njih stoje i gledaju
 na raj. Natpis kraj ove scene je ne itljiv izuzevši
 rije i: „АНГЕЛ КОЖИИ . . ВРЕН“. Odmah do Jevreja
 pravda se sv. Ilija (sl 4) s antihristom, koji je
 obilježen natpisom, do im je Ilijin ne itljiv, ali
 ga možemo dopuniti s onim s male slike Stra

⁵⁶ Papadopulos: Erminija § 69.

šnoga suda.⁵⁷ Antihrist je pod carskom krunom,
 strašne fizionomije. Naro ito su mu istaknuti raš-
 upani brkovi, izuvijani od tankih niti. Zamahnuo
 je na Iliju velikim nožem. U lijevoj ruci drži crno
 žezlo. Sjedi u prijestolu. Desno od ove scene po i-
 nje prostor, koji je u vezi sa scenom drugog dolaska
 Hristova. Taj prostor ograni en je vatrenom rije-
 kom i ždrijelom pakla te zauzima sav preostali
 prostor slike iza njih, na desnoj strani. Gore, u vrhu,
 vidimo ponovno antihrista. Sjedi uprijestolu s car-
 skom krunom i crnim žezlom u ruci. Dvori ga crni

⁵⁷ Iz Otkrovenja Jovanova (XI) znamo, da e sv. Ilija
 pojaviti se pred kraj svijeta, da se bori protiv Antihrista
 (Ohridski Prolog, 20 juli).

Sl. 5. Raj. Detalj slike
 »Strašnog suda« iz 1795
 godine

Sl. 6. Zapis sa slike »Strašnog suda« iz 1795 godine

vrag (na slici ima, kako smo vidjeli, i crvenih). Ina e odgovara u svemu onoj, svojoj, prvoj slici. Pred njim kle e dva kralja s krunama na glavi. Da su to tirani⁵⁸, vidi se po vješalima podignutim iza njih. Ta vješala izgledaju i kao neka sprava za mu enje: o koloturi pri vrš enoj pri vrhu sprave visi s jedne strane na užetu sje ivo, a s druge uteg. Ispod prve slike antihrista i figure sv. Ilije leži, koliko je dug, pod nekim pokriva em Enoh, ozna en natpisom. U knjigama Starog zavjeta spominju se etiri Enoha: sin Kainov⁵⁹, otac Metu zalemov⁶⁰, jedan Midijanov sin⁶¹ i jedan Ruben sov⁶². Dali je neki od ovih, koji je i kako je stigao ovamo, nisam mogao da doznam⁶³.

Ispod gornjih slika je komad kopna, u kome najve i dio zauzima more. Na kopnu razna etve ronožna udovišta povra aju ljude da stignu pred sud. Oni su prikazani goli. Na jednom udovištu bijele boje jaše nejasna figura tmine s krunom na glavi u crvenoj odje i. Iznad nje je natpis: „**ЦРЬ ТМШІИ**“. U moru opet, riblja udovišta povra aju U moru opet, riblja udovišta povra aju ljude. Na ljude. Na jednom od tih udovišta vozi se gospodar mora: „**ЦРЬ МОРСКИ**“. I on ima zlatnu krunu. Drži u desnoj ruci lijep jedrenjak u punom naponu jedara. Nema sumnje da nam je slikar u obe ove slike prikazao personificirano more i zemlju.

⁵⁸ Papadopoulos: Erminija § 69

⁵⁹ Mojsije I 4, 17.

⁶⁰ Mojsije I 5, 18 — Ovaj Enoh poznat je pod nazivom »Pravedni«.

⁶¹ Mojsije I 25, 4.

⁶² Mojsije I 46, 9.

⁶³ Sv. Jovan u svom »Otkrovenju« nagovještava dolazak Enoha Pravednog zajedno sa sv. Ilijom u vrijeme drugog dolaska Hristova, pa je lako mogu e, da je naš ikonopisac mislio na ovog Enoha, sina Jaredova. (Vidi Jov. Otkr. XI i u vezi s tim I knj. Kralj. 17/1; Jak. 5 17; knj. Mojs. 7/19,20; I knj. Mojs. 6/17; II knj. Kralj. 2/11. Erminija, ilustruju i II poglavlje Jovanovog Otkrovenja prikazuje u slici i Enoha i sv. Iliju (Erm. str. 134 § 55).

Prelaze i sad na onu stranu slike na kojoj je prikazan raj nailazimo ovu situaciju: Raj, divan perivoj s raznolikim drve em⁶⁴, ogra en je visokim zidom, uz koji su se poredale jedna do druge kule okruglog oblika sa zlatnim kupolastim krovovima (sl. 5). Pod krovom kula poredani su okolo naokolo prozori s mrežastim ornamentom (mu šepci⁶⁵ starih, bosanskih, muslimanskih ku a). Kula ima sedam. Vrata raja su visoka, dvokrilna, parketirana. S obe strane u zidu otvori su zakri veni mušepcima.

U raju nalazi se ve Bogorodica,⁶⁶ koja sjedi kao na nekoj klupi izme u dva an ela (sl. 5). Do njih, na drugoj klupi, sjedi u sredini Avram „**Авраамъ**“, njemu desno Isak („**Исаакъ**“), a lijevo Jakov („**Іаковъ**“)⁶⁷. Avram drži na krilu jednu dobru dušu, dok ih je hrpa pod njegovim nogama. Tu je i preobraženi razbojnik („**РАЗБОЙНИКЪ**“) na rame nu.⁶⁸ Svi blaženi kre u prema raju u pet grupa⁶⁹: prvi su apostoli, iza njih dobri kraljevi,⁷⁰ pa praci, svete žene i patrijarsi. Samo ovi imaju svoj natpis. Prvi me u patrijarsima je u bijelom sa kosu sa zlatnim krstom u lijevoj ruci i pastirskom štakom u desnoj. Pogled je upravio prema krstu u medaljonu, koji smo ranije spomenuli. Od apostola prvi je Petar do vrata. Vrata imaju natpis „**РАДСКА ВРАТА**“. Zaklju ana su i to s dvije klju anice. Zato Petar i drži dva klju a, od kojih gura ve jedan u desnu klju anicu, Njegovo iznena enje moralo je biti neobi no, kad je lijevo, kraj

⁶⁴ Vidi opis raja u Erminiji (Papadopoulos str. 142).

⁶⁵ Vrsta drvenih mreža na prozorima muslimanskih ku a

⁶⁶ Minej za avgust 16. dan.

⁶⁷ Mat. VIII 11, Luka XIII 28; Erminija spominje samo Avram a.

⁶⁸ Luka XXIII 43 — Nešto sli no vidimo i u Gra anici (Petkovi : La peinture serbe II, t. 80).

⁶⁹ U Erminiji tri.

⁷⁰ U Erminiji: *χρὸς τῶν δικαίων διακρίτων*

vrata, spazio »pet pametnih djevojaka« (ΠΕΤΗ ΛΕΒΗ⁷¹), koje su samo ekale kad e škrinuti ključanica. Prva drži vidno istaknutu, zlatnu svjetiljku. Iza Petra idu po redu: Pavle, Filip, Jovan, Jakov, Simon, Andrej i Luka (s tonzurom), oznaeni natpisima i drugi bez njih. Iza sv. Luke žuri se i jedan pustinjač, go, sa stereotipnom bradom do zemlje (sl. 5). Slikar nije zaboravio ni etiri rajske rijeke, koje izbijaju u jakim mlazovima ispod rajske kapije. Oznaio ih je i natpisima koji se teško itaju. Od desna na lijevo prvo je rijeka Gihon (ΓΙΧΩΝ⁷²), druga Tigris (ΤΙΓΡΙΣ⁷³), treća e Frat (ΦΡΑΤ⁷⁴), etvrta Pišon ili Fison (natpis sasvim ne itljiv). Pošto nam ikonopisac zove tre u rijeku (= Eufkrat), to sam drugu pod njegovo »T« oznaio sa Tigris⁷¹ zaključuju i da je

on poznao verziju, da su starozavjetni »Frat« i »Hidekel«⁷² Eufkrat i Tigris.⁷³

Još da spomenemo zapis na slici i time smo završili njezin opis. Zapis zauzima u lijevom donjem uglu etvrtast prostor visine 21.7, širine 31 cm. Prostor je podložen bijelom bojom, koja danas izgleda siva, a ispisan je dosta krupnim, crnim pismenima nejednake veličine (sl. 6). ita se s dopunama:

»Sie izobraženie vtorago i strašnago Kristova prišestvia gospoda Boga i spasa našego Isusa Krista priloživ gospodar Kadži Dimitrie Ioanovi i gospodar⁷⁴ Kadži Tanasie Ioanovi i vo hramu svjatago arhangela Mihaila bogohranimi šer Sa raevo na tisjascu i 795 goda, sapisak i soverših az mnogo grešni. . . r' mjeseca martie 20 dne.«

Jerusalim

Druga slika koju je iza »Strašnoga suda« ovaj naš ikonopisac uzeo u rad i završio u 1799 godini ne pretstavlja jednu jedinstvenu kompoziciju već je sastavljena od 131 male slike, neovisne jedne od druge, a sve skupa sa injavaju jezgro hrišćanskog vjerovanja. Tu su najvažnije pretstave Starog i Novog zavjeta i života svetitelja, a sve je skoncentrisano oko Jerusalima grada, izvora tih pretstava i središta vasiona, kako je naši stari zamisljali. Tu e se konačno održati i strašni sud.⁷⁵

Ovakve slike nazvane od Sarajlija »Jerusalim« radi pretstave samog Jerusalima grada u sredini slike — što ne mora uvijek biti — eše se pojavljuju u 17 i 18 vijeku u Sarajevu, bilo u privatnom posjedu, bilo u onome srpsko pravoslavne crkve ili opštine. Nisam vi o ove vrste slika u ostalim krajevima izvan Bosne gdje živi pravoslavni narod, ali bi ih moglo biti u Makedoniji ili našem primorju — mislim ondje odakle se najviše išlo na hadžiluk — jer nema sumnje da je ideja ovakvog prikazivanja Jerusalima u vezi s njegovim značenjem u hrišćanstvu potekla baš iz njegovih manastira i da su je naše hadžije ne samo

donijele otud u pamćenju nego vjerojatno i u manjim primjerima na platnu i papiru, a najprije na pamu nom tilu⁷⁶ koji je upotrebljavan za mrtvački pokrov takvom hadžiji. Danas u Sarajevu ima sedam ovakvih slika ove vrste. Sve su velikih dimenzija. Pet ih se nalazi u Staroj srpsko pravoslavnoj crkvi: ova, koju opisujemo, jedna (srpska) u samoj crkvi na rafu zapadnog zida (ona je tako pocrnila da se jedva što na njoj vidi). Do nje je još jedna srpska iz 1724. godine i, kako izgleda, najstarija, zatim jedna (grčka) u malom oltaru iz 1783 i jedna, tako er grčka, poklonjena crkvi od nekog Hadži Atanasija 1839. (Sad se nalazi u dvorištu crkve u »Ispovjedaonici«). Ove tri zadnje su na platnu. U privatnom posjedu nalaze se dvije. Jedna raena na dasci tempera bojom. Novijeg je vremena. Mislim da ju je izradio zadnji od stare garde sarajevskih ikonopisaca, Risto Ajkanović »moler« (1850—1902)⁷⁷. Druga je na platnu i nedavno je poklonjena Staroj crkvi. Sad se nalazi na njezinoj galeriji tzv. tavanu. Raena je od dvojice ikonopisaca, Hristijana i Teodora (ΧΡΙΣΤΟΥ ΧΥΑΝΟΥ

⁷¹ U Sv. Pismu »Hidekel«.

⁷² Mojsije 12, 10 14.

⁷³ Jovan Mondevil u svom putopisnom djelu iz god. 1322 spominje tako er etiri rajske rijeke (Prilozi, knj. 17, sv. 2, str. 270).

Pored slikara i stari srpski pisci spominju rajske rijeke. Tako Konstantin Filozof u Životu Despota Stefana, opisuju i u uvodnim glavama despotove zemlje, spominje Dunav i veli za njega da je jedna od etiri rajske rijeke. On ga naziva Fison (prema grčkom), veli da izvire u raju, pa ponire, i opet izvire na zapadu na Peonskoj Gori. Ostale tri rijeke zove Gion, Tigar i Jefrat. Teodor Gramatik u prepisu Šestodneva Jovana Egzarha ima opis rajskih rijeka. Kod Gavrila Trojčanina, u prevodu Hrišćanske topografije od Kozme Indikoplova, nailazimo na spomen o rajskim (rijekama). Isto tako u Damaskinovom djelu »Slovo o pravoj vjeri«. U našem apokrifu o Enohu — slovenski Enoh — prevedenom s grčkog spominju se tako er etiri rajske rijeke, zatim u »Pohvali sv. Pavla«, koja se pripisuje našem Klimentu Ohridskom. Dalje

u »Službi sv. Klimentu«, rukopisu srpske recenzije iz 1435 i kod kasnijih naših pisaca sve do u najnovije vrijeme (Reljčković). Vidi opširnije: P. Popović, etiri rajske rijeke (Jedno mesto iz Konstantina filozofa), Glas SKA CLXXI/II.

Zanimljivo je da je u vaticanskom tzv. Jakovljevom kodeksu, koji je bio posvećen caru Aleksiju I Komnenu (1081 1118) izvor rajskih rijeka u jednoj minijaturi personificiran, tj. prikazan ljudskom osobom koja nosi tulac, iz koga izbijaju etiri mlaza vode (H. Gliick: Die christliche Kunst des Osten, Berlin 1923, str. 45, tabla 71).

Arapi zovu stari Oksus (Oxus), današnju rijeku Amudarju (Sovj. Turkmenija) Gihonom (Gihon, jevr. vrela). Vidi: Meyers gr. Konversationslexikon pod Gihon i Arudarja.

⁷⁴ U ligaturi: vidi sl. 6.

⁷⁵ Noel III 5, IV 12, 14.

⁷⁶ Vrsta rijetke lagane tkanine.

⁷⁷ Od nedavno se nalazi kao poklon u novoj pravoslavnoj crkvi u Sarajevu.

ТБ КАМ ОГОДОС) 1782 godine po porudžbi nekog hadžije ije je ime u zapisu istrveno ili nije bilo ni uneseno. Izvan Sarajeva našao sam u manastiru Papra i tri ovake slike. Jednu od našeg majstora koga opisujemo; jednu gr ku iz 18 vijeka i jednu makedonsku iz okoline Debra. Na toj je prikazan sv. Dor e Novi, u narodnoj nošnji. U selu Mo kov cu kod Tuzle nalaze se etiri ovakve slike, s gr - kim natpisima, velikih dimenzija (jedna 148 : 240), jedna gr ka u selu e avi kod Tešnja i jedna srpska iz 1799 u samom Tešnju. Sve su na platnu.⁷⁸ Sadržaj ovih pobrojanih slika ima jedan vode i motiv: Grad Jerusalem (obi no u sredini) i oko njega najvažniji doga aji iz njegove historije, sadržane u hriš anskom vjerovanju. To su u prvom redu život Isusa, život Bogorodice i nešto doga aja iz Starog zavjeta. Neki sporedni motivi stalno se ponavljaju, ina e je ikonopisac bio slobodan u izboru. Sliku drugog dolaska Hristova ima ovaj Jerusalem što ga opisujemo i ona tri u Papra i.

Ako uporedimo spomenuti »Jerusalim« od god. 1782 sa ovim našega nepoznatoga »r«, upaš e nam odmah u o i velika sli nost, gotovo identi nost nekih scena na oba. ak i fizionomija Isusa »Evo ovjeka« pa ona sv. Save Osve enog posve su istovjetne. Isto tako upada u o i sli nost fizionomija karakteristi nih profila, koji se eš e nalaze

⁷⁸ Na slike u Ma kovcu, e avi i Tešnju ljubavno mi je svratio pozornost D/r. M. Filipovi . Naknadno sam pronašao jednu sliku iste vrste u Busova i, a jedna se nedavno našla u elebi u.

na ovim slikama, što više u istim scenama: »Istorni mudraci«, »Pokolj djece«, »Predavanje Isusa Pilatu«, »Bijenje trskom« itd. Pa i neki dijelovi odijela odaju istu ruku i oblikom i dekorom; tako napr. gornja haljina u maloj slici »Bogorodica u hramu« s »Jerusalima« od 1782 sa gornjom haljinom Bogorodice u ve em broju scena »Jerusalima« koji opisujemo. Najkarakteristi ni] a je pojava crtež oka kod ve ih figura na obje slike, izveden na posve isti na in (sl. 12, 15.). Osim toga neke scene, kao »Varuh«, »Juda (obješen), »Salomon«, »Đavo piju vodu Lotinu«, ne samo da su jednake na obe slike nego se nalaze i na istom mjestu u kompoziciji. Iz svega toga možemo pouzdano zaklju iti da je naš nepoznati radio kod Hristijana i Teodora u kom bilo svojstvu, jer se ne da nijekati njegova ruka i na »Jerusalimu« od 1782 godine, ma da je taj »Jerusalim« u cjelini rad slabih majstora. Razumljivo je da je naš ikonopisac nakon desetak godina rada mogao da u ini velik napredak, koji ga daleko uzdiže nad majstorima spomenutog »Jerusalima«⁷⁹. Moglo bi se pomisliti da je možda kopirao dijelove te slike, no to je isklju eno radi neeg svojstvenog svakom slikaru što se ne da kopirati, a što se opaža i ovdje u dijelovima obiju slika. Tako napr. noga u raspetog Hrista i u onog na

⁷⁹ Moglo bi se kao sigurno uzeti da je naš ikonopisac radio na slede im detaljima »Jerusalima« od 1782: »Pokolj djece«, »Bogorodica u hramu«, »Evo ovjeka«, »Hana«, »Kajafa«, »Trnov vijenac«, »Bijenje trskom«, »Uskrsnu e«, »Polaganje u grob«, »Raspe e« i neki sitniji detalji.

ЈЕСЕЈЕВО СТАБЛО 1		ТИВЕР. ЈЕЗ. 6-8 ПРЕО БЛАГО-БРАМ ВЕСТ ХРС.	СТРАШНИ СУД 15	24-25	МАТЕЈ 33	ТАЈНА ВЕЧЕРА 34	35 ПОГРЕБ	ЈОВАН 36
		9 ТАЈНА 30-ВЕЧЕРА СИМ 10		КРШТЕЊЕ	ПРАВЕ НОГУ 37	41	ИСУС »ЕВО	СКИДА ЊЕ 38
		КАМЕНОВ. СВ. СТЕФАНА 11		СВ. САВА ОСВЕЋЕ- НИ	МОЛ. ХРС. 39			ПРИБИЈ НА КРСТ 40
АВРАМОВО ГОСТОЉУБЉЕ 2		12 ВАРУХОВО ПРОР	16-22 ГРАД ЈЕРУСАЛИМ. СА 6 КОМПОЗИЦИЈА	26-28 ДАНИЈЕЛ ЛАЗАРЕВО УСКРСИ. СИЛОАМ	ЈУДИН ПОЉУБ. 42	ЧОВЈЕКА	ХАНА 47	ПАДАЊЕ ПОД КРСТОМ 43
СВ. БОРБЕ 3	СВ. ДИМИТР. 4	УСЈЕКОВ. ГЛ. СВ. ЈОВАНА 13	29 ФИЛАК	КАЈАФА 44	46			ТРНОВ ВИЈЕН. 45
ПРОР. ЈОНА 5		АВРАМ ЛО- ЖИ ГЛАВЊЕ 14	БАВО ПИЈЕ ВОДУ ЛОТИНУ 23	ЈУДА 30-31 ИСАИЈА	1УКА			БИЈЕЊЕ 48
			ЧАСНО ДРВО 32	ПАСТИРИ 50-53				РОБЕЊЕ ХРИСТОВО

Sl. 7. (Tabla I) Raspored tema na slici »Jerusalima grada« iz manastira Papra e

slici »Polaganje u grob« sa »Jerusalima« od 1782 imaju neku neobičnu karakteristiku ženskosti, koja se vidi na svim aktovima velikog »Strašnog suda« našega ikonopisca, a koja se ne da po svojoj unutarnjoj sadržini lako ili nikako kopirati.

Osim nabrojanih, o uvanih, bilo je na tavanu muzeja Stare crkve komada ranijih (17 vijek), pogorjelih ili inače propalih slika »Jerusalima«. I ona duga ka zakrpa, pribijena na sliku koju opisujemo, potječe od neke stare slike ove vrste. Napokon i onaj komad, kojim je zakrpljena slika strašnog suda našeg »r« potječe otud. Osim toga ima u privatnom posjedu (porodica Pešut) hrpa dijelova jedne takve, stare slike rezane u sedef, koja je bez sumnje donesena sa strane (Jerusalim, Sv. Gora ili Serez). Pokojni Risto Hadži Damjanović, potomak ugledne, stare, sarajevske porodice, priča mi je da je u mladosti (sedamdesetih godina prošlog vijeka) gledao u ovoj kući i sliku »Jerusalim« ovome, što ćemo ga opisati. Tako, eto, vidimo da su Sarajlije, pravoslavci, znali da cijene ovu vrstu slike i da se ona mogla od davnina zateći u našem gradu. Ona je svakako u kući i zorno prikazivala i dopunjavala Sv. pismo, a u malim crkvama, koje nisu bile živopisane, mogla je da zamijeni živopis. Takav je slučaj i sa starom, srpsko-pravoslavnom crkvom u Sarajevu, koja od 17 vijeka pa ovamo nije imala živopisa. Izgleda, da su i prije sadašnje slike »Jerusalima« i prije sadašnje slike »Strašnog suda« bile na istom mjestu i ranije, ovakve slike možda i iste veličine. Za to bi govorili ostaci takvih slika, zaostalih iza ranijih estih požara,⁸⁰ zatim u zidu iskopane plitke niše, u koje su se slike uglavljivale. Zid je veoma masivan i nije mogao stradavati od požara. Mora neki neobičan razlog da je bio što su od vjekada baš na taj zid stavljane ikone. Što nisu na isto ni? I on je natkriven strehama na istom mjestu, ima lijepu veliku površinu, a vrata ženskog odjeljenja (tavan) s verandom gledaju na njega.

Kako je naš ikonopisac za izradu jedne slike »Jerusalima« imao već iskustva, rade i najprije na onom grkom od 1782 godine pa zatim na svom vlastitom djelu (Papraća) iz 1795, koje je izradio u mešovitem uvremenu, rade i na porudžbini Jovanovića i Petrovića, a kako je na ovome djelu i zasnovao svoj veliki »Jerusalim« to ćemo njega prije ukratko opisati. Ukratko stoga, što ćemo gotovo sve figure, njihove fizionomije i odijela, njihovo mjesto u kompozicijama, isto i kretanju, na i kasnije na onome velikom »Jerusalimu« samo sve razrađene, smišljenije, zrelije.

Kako je zamislio kompoziciju ovoga »Jerusalima« vidimo iz priložene tablice (sl. 7 t. I), a kako ju je dalje razradio vidje ćemo kasnije na velikoj slici. Iz tablice vidimo da je kao centar slike uzet, dolje, grad Jerusalim s hramom, u kom se nalazi

⁸⁰ Crkva je u srazmjerno kratkom razdoblju pogorjela šest puta: nešto prije 1616, zatim 1664, 1656, 1697 (Prince Eugen), 1724 (fra N. Lašvanin) i 1788 (Skarić, nav. dj.).

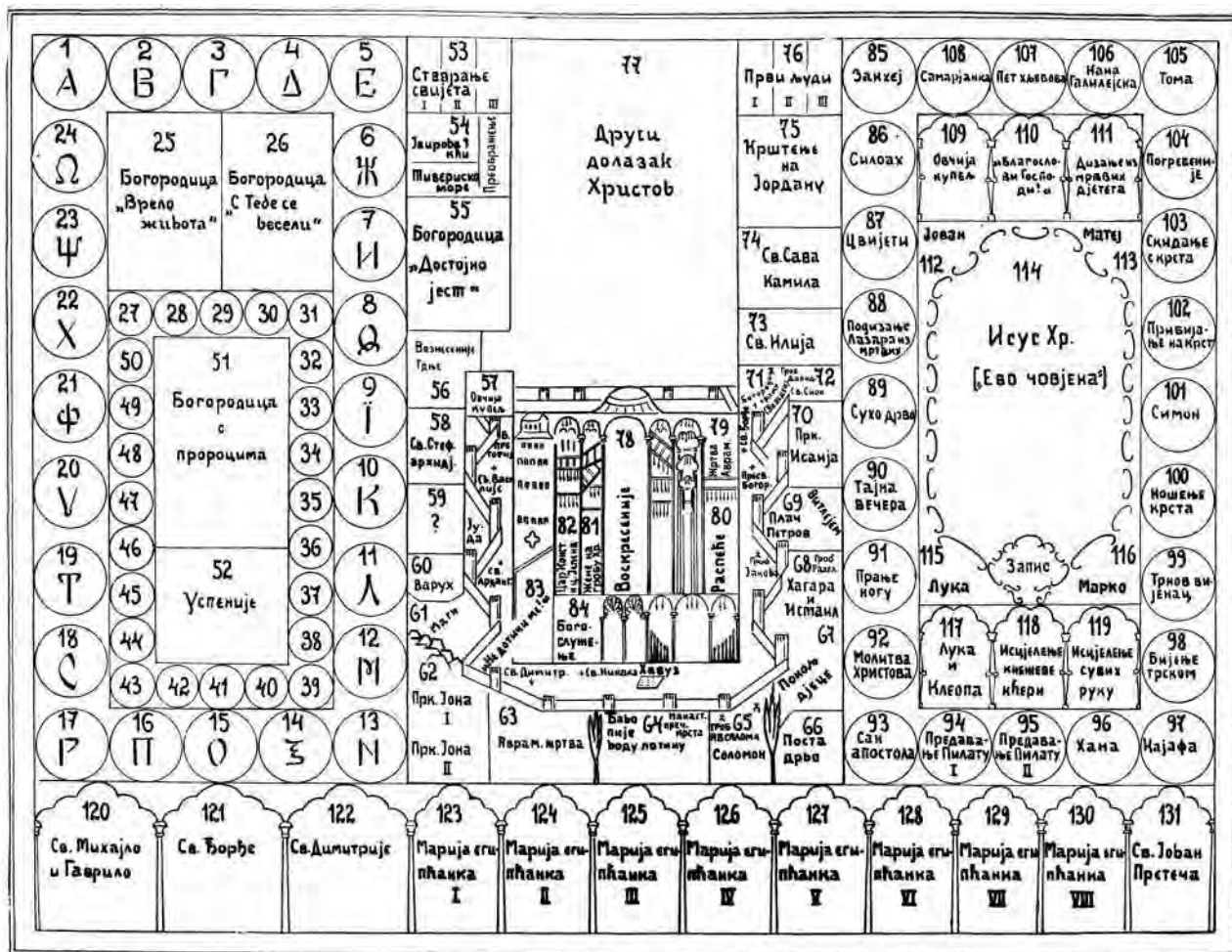
šest malih kompozicija⁸¹, i kulama (12) poviše njega. »Drugi dolazak Hristov«, slikan je po kompoziciji onome što smo ga sprijeda opisali. S desna i s lijeva ovih dviju slika poredao je bez ikakve hronološke veze događaje za Hristova, kao i ranijeg i kasnijeg vremena. S lijeva, odozgo prema dolje, imamo: Događaj na Tiverijadskom jezeru, Blagovijest i Preobraženje. Sve troje u jednom okviru! Zatim Zosima i Mariju Egipćanku (poznatu kompoziciju Marijine prijestoli u pustinji, koja je našta u našim slikanim crkvama 17 i 18 vijeka), Tajnu večeru, Kamenovanje Sv. Stefana Arhiđakona, Varuhovo proročanstvo s (nejasnim natpisom, i Usjekovanje glave Jovana Krstitelja. S desna, odozgo dolje, imamo: Krštenje na Jordanu, Sion sa sv. Savom Osvećenim, proroka Danila s lavom, Lazarevo uskrsnuće, Siloam, Ismaila s Filakom (istu kompoziciju nejasnog motiva i natpisa ima i na velikom »Jerusalimu«), obješenog Judu i raspeće Isajino (u istom okviru). Lijevo i desno od toga, s krajeva slike, imamo dva pojasa. U onom s lijeva nalazimo »Lozu Jesejevu«, Gostoljubije Avramovo (sv. Trojica), sv. Đorđa i sv. Dimitrija. Lozu Jesejevu prikazao je ovako: u sredini je slika poznate, protatonske bogorodice »Dostojno jest« s rasutim cvijećem oko. Ispod Bogorodice leži Jesej. Iz njega izbija stablo koje se oko Bogorodice razgranava, stvaraju i od grana 12 medaljona u kojima je slikano 12 proroka. Imena im se ne mogu pročitati kao ni ostali naslovi, jer su se s vremenom istrli. Ova kompozicija je nešto drugačija u slici velikog »Jerusalima«. Gostoljubije Avramovo nemamo na njoj uopšte. Prikazano je ovdje obično: tri anđela sjede za trpezom, a Avram i Sara ih dvore. U desnom pojasu prikazan je u sredini Isus »Evo ovjeka« svezanih ruku, žalosna lica, divan kao ovjek pa enik. Iako odlična figura, nadmašen je onom sa velike slike, gdje je jednako komponovana.

Oko Isusa u 12 slika prikazani su događaji oko njegova raspeća: Tajna večera, Pranje nogu, Molitva na gori; Judino izdajstvo, Hana, Kajafa, Bijenje trskom, Trnov vijenac, Put na Golgotu, Pribijanje na krst, Skidanje s krsta i Spuštanje u grob u slikovnom kompozicijama kao i na velikoj slici, na kojoj nemamo Judino izdajstvo. U četiri ugla ovoga pojasa nalaze se četiri evanđelista izrađena na uobičajen način sa svojim atributima.

Podno cijele slike nalazi se uzan pojas sa sljedećim slikama: Prorok Jona, Avram daje ložitičnu vnuje, Đavo pije vodu Lotovu, Solomon daje usje i drvo asnog krsta, Isto ni mudraci, Irod pogubi djecu, Hristovo rođenje s pastirima.

Ma da je ova slika bila oduvijek držana u zatvorenim prostorijama, ona je seljenjem znatno oštećena, naročito zbog smotavanja u trubu i gnje

⁸¹ Žrtva Avramova, Raspeće, Uskrsnuće, Isus i Magdalena, Služba arhiđakona i Car Konstantin i carica Jelena. U hramu velikog »Jerusalima« ima još slika žena na grobu Hristovu.

Sl. 8. (Tabla II) Raspored tema na slici »Jerusalima grada« iz 1799 god. u posjedu Srp. prav. crkv. opštine u Sarajevu

enja, pri emu su boje s temeljem popucale i u ve im komadima otpale, tako da je ostalo golo platno, koje je bilo osrednje ja ine, doma e proizvodnje, ne baš gustog tkiva. No gdje je slika o u-vana, odli no se reprezentuje osobito živim boja-ma, od kojih je dosta upotrebljen crveni cinober velike vatre (vjerojatno miješan s minijem (Pb₃O₄)⁸² koga ne emo na i na druge dvije slike, ali emo na njima na i sve ostale boje kao i isti temelj (grund) i lak. Natpisi su svi izvedeni na ovoj slici u zlatnoj boji na skoro crnom polju, no kako je zlatna boja bila vrlo rijetka, to se s vremenom istrla ili pod uticajem crne ispod nje, laka i a i potamnila tako, da na ovoj slici ne možemo prati-ti jezik ovoga našeg slikara kao na one dvije ve-like. Izgleda, me utim, da nema onih grešaka u naslovima kao u velikom »Jerusalimu« što emo kasnije vidjeti. Cvije e, drve e i brda na ovoj slici su bolje izra eni nego na one dvije. Bilo je možda i više prostora za to. Slova u natpisima su istog

⁸² Minij se dobija žarenjem olovnog bjelila PbO. Naši ikonopisci mnogo su ga upotrebljavali mjesto skupog cinobera — naro ito u 18 i 19 vijeku. Zvali su ga suligen (tur.).

karaktera kao i na velikim slikama. isti profil figura upotrebljava slikar s istim karakterom na istim kompozicijama u oba »Jerusalim«. Modelo vanje odijela i golog mesa je isto. Prostori izme u kompozicija popunjeni su zlatnim lozastim orna-mentom kao i na velikom »Jerusalimu«. Kakav je okvir bio u boji po rubu slike nije jasno. Izgleda u dvije pruge, crne i crveno sme e boje. U slici su u svemu 53 kompozicije sa oko 160 figura. Zapis na slici glasi: »ХАЦИ МІХАИЛА ПОКАЉНИТЕЉ ПРСТА-ГО ЖИВНОПІЦА (I) ГРОБА 1795«

Da pre emo sad na veliku sliku.

Da izvede svoju zamisao u kompoziciji »Strašnog suda«, trebao je, osim drugoga, naš ikono pisac 170 figura, u papra kom »Jerusalimu« oko 160, a da je izvede u velikom »Jerusalimu« 540! Ovaj je zamislio u etiri dijela. Tri uspravna, bli-zu jednaka, i jedan ispod ovih, duž cijele slike (sl. 8 t. II). Srednji, uspravni dio, odredio je za Stari zavjet po evši od stvaranja svijeta. U tom dijelu je i grad Jerusalem s hramom i drugim zna-menitostima Starog zavjeta, ali u hramu ima i slika iz Isusovog i kasnijeg vremena. Lijevi, us

pravni dio, posvećen je životu Bogorodice, desni, uspravni, Hristovom životu, no iz ovoga je ispuštio roenje i mladost Hristovu, jer se ona nalazi ve prikazana u životu Bogorodice. etvrti dio prikazuje, izuzevši svete Arhistratige i sv. Jovana Prete u, dogaja, odnosno svetitelje kasnijih vremena od smrti Isusove, tj. sv. Dor a i sv. Dimetrija i u osam slika život i smrt Marije Egipanke. U svemu ima, kako smo naprijed rekli, 131 kompozicija, ne ra unaju i dvostruke slike, kao što je ona proroka Jone ili triptihone: »Prvi ljudi« i »Stvaranje svijeta«. Raspored velikih dijelova slike i tema u njima izveden je po unaprijed utvorenom planu i odgovaraju em redu. Male slike izvedene su u okvirima raznog oblika: u krugu, etverougaoiku pravilnog i nepravilnog oblika, isto tako u poligonima raznih oblika, te u nizu arkada. Sav prostor izme u slika pokriven je lozastim ornamentom kao i na papra kom, a takav isti ornamentat sa injava i okvir oko cijele kompozicije u širini od etiri centimetra.

Da opišemo sliku u detalje, bilo bi opravdanje po eti sa srednjim dijelom, bilo od slike samog Jerusalima, bilo od slike stvaranja svijeta. Grad Jerusalim ovdje je ideja vodilja, oko koje su se nanizali svi ostali dogaaji, a sa stvaranjem svijeta opet, po inje zapravo prva slika, a ostale se na nju kao kariku nadovezuju. Svakako je slikar naglasio ovdje Jerusalim kao centar svega i naslikao ga je u centru, vezuju i za njega temelje hrišanskog vjerovanja prikazanog u desetinama, za sebe opet samostalnih slika. No iz tehničkih razloga poemo s opisom na lijevoj strani slike, uzevši u obzir itav prvi dio (Bogorodici život), pa za njim drugi i tre i po redu i tek onda etvrti — donji. Tim redom idu i brojevi od 1 pa dalje, kojima su slike oznaene na priloženom planu (sl. 8, t. II). Držim pouzdano, da je tim redom slikar i izvodio svoju zamisao u bojama.

Za dio slike koji prikazuje život Bogorodice poslužila je našem ikonopiscu kao temelj Himna akatista. Nju je spleo u vijenac krugova, prije nika 13 cm, poredanih u obliku dugog pravougaoika sa po pet slika na njegovim užim stranicama. Slike nije oznaio naslovom ve samo velikim slovima grkog alfabeta, uzimaju i ih po redu kao brojeve: A = 1 itd. do Ω = 24. (Poznato je da Himna ima 24 strofe oznaene alfabetskim redom)⁸³. Zamijenio je pri tome grku stigm (st u ligaturi = S, zvano *ἐπίσημον*) sa irilskim Σ a irilskim S. Sadržaj Himne ima veze s opisima života Bogorodice u apokrifnim evan eljima pa prema tome nalazimo i me u ilustracijama oba ta izvora slikih kompozicija. Izgleda, da i Himna i apokrifna evan elja imaju isti izvor i isto vrijeme postanka,⁸⁴ naime prve hrišanske vijekove na Ori-

jentu. Bujnost mašte, retorika i ki enost govorele bi za Orijent, a za prve vijekove izvjesna sloboda, koja je kasnije dovela do zasjedanja nekoliko sinoda i proišavanja. Patrijarh Sergije, kome se pripisuje Himna akatista, istina Sirac je, ali je on mogao isto tako znati i donijeti sobom razli ne pjesme Bogorodici, ranijeg postanka i predanja. Svakako su i himna i apokrifi ve rano našli svoje ilustratore me u živopiscima i ikonopiscima uopšte, a napose me u srpskim. To ilustrovanje dobilo je izvjestan, stalan tip, no ikonograf ga je mogao i po vlastitom shvatanju tretirati. Petkovi veli da su Srbi od svih pravoslavnih naroda najviše obradivali u slikama život Bogorodice in. I stvarno, naše najve e crkve posvetile su u živopisu Bogorodici i životu znatne cikluse slika: Kraljeva crkva u Studenici, Staro Nagorino, Hilandar, Deani, Graničnica, Kaleni, Markov manastir kod Skoplja, Mateji itd. Za Himnu akatistu veli Petkovi da je u našem slikarstvu ilustrovana ve u 14 vijeku (Mateji, Deani, Markov manastir kod Skoplja), a eš e opet od 16—18 (Kablar, Nikolje, Ježevica). Srpski narod, emigriraju i, nosio je sobom tradicije poštovanja prema Bogorodici i zato je, naseljuju i novoosnovani turski grad Sarajevo, posvetio njoj najve i broj ikona, svih poznatih tipova, ne imaju i mjesta za živopis, jer se u turskoj sredini, sama, ova jedna, mala crkva (Stara) nosila s njom za uvanje vjere i narodnosti. Ona je taj zadatak asno izvršila, ostavljaju i nam kao tragove te borbe ogroman broj ikona, na kojima su ikonopisci predano radili.

Rade i na ilustraciji Himne akatiste, naš slikar držao se poznatog oblika i reda, no izgleda da je radio ili napamet, bez pismene upute, ili po nekoj drugoj pismenoj uputi, ali ne Erminiji, a najprije po samom Akatistu. Ali, žele i da o uva svoju osebnost, napravio je tu i tamo znatnih otstupanja, bolje originalnosti, na koje emo upozoriti, uporeuju i sadržaj njegovih kompozicija sa Erminijom,⁸⁵ a kasnije i sa samim tekstom Akatista.

Slika 1 (A): An eo, lebde i na oblaku, desnom rukom blagosilja iznenaenu Bogorodicu. U lijevoj ruci drži rascvjetanu granicu. U pozadini arhitektura. Na tamnom, zelenoplavom nebu sunce, Bogorodica stoji, do im u Erminiji sjedi i prede crvenu svilu.^{85a}

Slika 2 (B): Bogorodica sjedi u prijestolu. Moždaprede (nije jasno). Pred njom an eo kao u prvoj slici. S neba zraka, u sredini zvjezdolika.⁸⁶ U pozadini preašnja arhitektura. Izgleda da je ikonopisac zamijenio prvu i drugu sliku.

Slika 3 (Γ): Isto kao 2 sa dodatkom zlatne vaze s cvije em (u zlatnoj boji).

⁸³ Papadopoulos: Erminija, str. 147-150.

^{85a} I u Markovom manastiru bogorodica stoji (v. Mirko vi Tati: Markov manastir, Novi Sad 1925, str. 46).

⁸⁶ *ἡ ἁγία λαμπρὸς ἀστὴρ ἐν μέσῳ ἀκτίνας* (Papadopoulos str. 148).

⁸³ Brockhaus: nav. dj.

⁸⁴ Za Himnu akatistu drže da je napisana polovinom VII vijeka od carigradskog patrijarha Sergija (610-638), koji je bio saradnik cara Iraklija (610-641).

Slika 4 (A): Bogorodica stoji u mandorli, raširenih ruku. Ova slika izgleda u Erminiji sasvim drugačije: Bogorodica sjedi u prijestolu, a dva anela drže iza nje veliki rubac odozgo do dolje.⁸⁷ Iznad nje je Duh sveti u velikom svjetlu i oblacima.

Slika 5 (B): Marija i Jelisaveta padaju u zagrljaj (Jelisaveta u istom profilu). U Erminiji dolazi uz ovo još sv. Josif u razgovoru sa Zaharijom i djetetu ko sa obješenom košarom na naramnja i niže ku e jasle s privezanim magaretom.

Slika 6 (K): Sumnja Josifova. Iako minijturna, ipak ova slika prikazuje vanrednu živost i duševno raspoloženje oboje supružnika u jednom ovakvom momentu. Josif, podbo en na štap, naglim gestom lijeve ruke ispada s neugodnim pitanjem (sl. 9). I Erminija traži ovdje od ikonopisca mnogo: Bogorodica treba da stoji u ekstati noj kretnji, a Josif pored ostalog: „βλέπων αὐτήν μὲ φοβερὸ σῆμα“⁸⁸

Slika 7 (H) Ro enje Hristovo. U pe ini Josif i Marija pored novoro enog Isusa. Sa strane pastiri sa štapovima. Iznad pe ine pet an ela. Zraka s neba kao i gore.

Slika 8 (Θ): Pejšaž s brijegom. Tri kralja putuju. Vodi ih zvijezda, na koju jedan pokazuje rukom. Hitnost je prikazana konjima u skoku. Konji su: jedan bijel, jedan žut i jedan sme . Tip crna kog maga je po boji i po formi glave odli no prikazan.

Slika 9 (i): Marija sjedi u prijestolu s malim Isusom u naru ju. Oboje u roza bijelim haljinama. Tri kralja prinose darove.

Slika 10 (K): Pejšaž s gradom. Magi se vra aju. Konji se propinju. U Erminiji predvodi ih an eo.

Slika 11 (A): Bijeg u Egipat. Bogorodica na bijelom konju (magarcu?). Dijete se ne vidi. Iza nje Josif, a iza ovoga an eo. U Erminiji vodi životinju na ularu mlad ovjek.

Slika 12 (M). Ova slika je ve im dijelom ošteena kao i dvije pre ašnje. Prikazuje »Sretenije«. Kao u nekom dvorištu, krstionica vrlo lijepe arhi tetkure. Okruglu kupolu drži nekoliko stupova koji stoje na okrugloj podlozi. Ova se prema dolje sve više suzuje i tek kod podnožja se opet širi. Lijevo Josif i Marija (dijete se ne vidi jer je slika tu istrvena) susre u se iznenada sa Simeunom, koji dolazi s desna. Iza Simeuna proro ica Ana i an eo.

Slika 13 (H): Bogorodica u prijestolu s malim Isusom. Pred njom kle e dvije osobe; jedna mlada, jedna starija. Erminija ima na ovom mjestu sasvim drugu sliku: Isus na oblaku, blagosiljaju i s obje ruke. Na etiri kraja evan eoski tetramorf.

⁸⁷ Na slici t. zv. Madone Ru elaji u Firenci u crkvi Santa Marija Novela drže tako er dva an ela iza Bogorodice rubac. Slika se pripisuje slikaru K. imabue (1240 1303), pretšasniku Đotovom, a ra ena je u vizantijskom duhu i tehnici (A. Philippi, F. Florenz — izdanje Seemann, Leipzig 1915 str. 61).

⁸⁸ Erminija str. 147 5.

Niže Isusa s oba kraja apostoli, mu enici, hijerar si i ostali.⁸⁹

Slika 14 (E): Bogorodica leži na ovalnoj postelji, koja ujedno ini nimbus oko nje (mandorla). Kraj nje novoro eni Isus i dva pastira. Iznad nje zraka kao i ranije. Erminija ima i ovdje drugu sliku: nebo i na njemu sjedi u prijestolu Bogorodica s djetetom. Dolje mnoštvo blaženih, gledaju i u nebo.⁹⁰

Slika 15 (O): Isus u prijestolu izme u nekih gra evina. Nad njim Bog u zrakastom, polukružnom oblaku, raširenih ruku, sa etvrtastim nimbusom iza glave. Erminija: Nebo i na njemu Isus u krugu svjetlosti i an ela. Isus blagosilja s obje ruke. Dolje stoje apostoli i grupa naroda.

Slika 16 (H): Pe ina polukružnog oblika kao duga. U njoj Marija sjedi kraj novoro enog Isusa. Povrh pe ine zlatna duga i na njoj etiri an ela. U Erminiji Hristos sjedi u prijestolu, blagosilja ju i. Iznad njega nebo i svi redovi an ela, leb de i gore dolje i dive i mu se.

Sl. 9. Scena iz »Sumnje Josifove« sa slike »Jerusalima«, iz

Slika 17 (P): Bogorodica u prijestolu s Isusom. Desno i lijevo po dva patrijarha (?) s mitrama ili kracigama. U Erminiji isto, samo veli: »desno mla i i stariji ljudi s kalpacima ili otmotanim rupcima oko glave, dive i se«. Kraj njih na zemlji otvorene i zatvorene knjige.

Slika 18 (B): »Nedremljivo oko«. Mali Isus leži na postelji, koja ini i mandorlu oko njega. Mati bdi nad njim. U Erminiji je ovdje sasvim druga slika: »Nebo sa suncem, mjesecem i zvijezdama. Dva an ela silaze s njega. Dolje brda iski ena i ukrašena drve em, cvije em i ku ama. Isus u šetnji, a iza njega apostoli, dive i se i razgovaraju i jedni s drugima.«

Slika 19 (T): Bogorodica stoji, raširenih ruku. Desno neka ženska figura, lijevo muška, prekrštenik ruku na prsima. U Erminiji Bogorodica drži Isusa. Oko nje mnoštvo istih („παραθέτων“)

⁸⁹ Papadopulos, Erminija str. 149

⁹⁰ Papadopulos, n. dj. str. 149

Slika 20 (⚡): Isus u prijestoiu. Oko njega pet osoba: tri s kraljevskim krunama i dvije s mitra-
ma. Ispred njih nešto, nalik na pove i sto (trpezu)
U Erminiji Isus u prijestoiu. Blagosilja. Oko njega
mnoštvo an ela, a dolje hijerarši i pravednici, dr-
že i otvorene knjige.

Slika 21 (Φ): Bogorodica u mandorli. Niže nje
dvije žene i dva starca. Erminija: Bogorodica na
oblaku s malim Isusom u naru ju. Oko nje veliko
svijetlo sa zrakama, koje se spuštaju sve do dolje.
A dolje mra na pe ina; u njoj ljudi na koljenima
gledaju u Bogorodicu.

Slika 22 (Ψ): Isus u mandorli. U svakoj ruci
drži razvijen svitak. Niže njega dva kralja i dva
druga ovjeka. U Erminiji niže Isusa mla i i sta-
riji ljudi na koljenima. Na svicima jevrejsko pi-
sma («Adamov rukopis» = prvi grijeh, koga nas
je Isus prema hriša nskom shvatanju, poderavši
rukopis, tj. obveznicu, oslobodio).

Slika 23 (Ψ): Bogorodica stoji. Pred njom leži
mali Isus. Oko Isusa »Mudraci sa Istoka«. U Ermi-
niji: Bogorodica sjedi u prijestoiu i drži malog
Isusa u naru ju. Ispred nje arhijereji i jereji, neko
s evan eljem, neko s kadionicom u rukama. Iza
njih pjeva i, pjevaju i, a u sredini akoni, služe i
s otvorenim knjigama.

Slika 24 (Ω): Marija s Isusom u naru ju, sjedi
u prijestoiu. Okolo kraljevi, patrijarši i drugi svi-
jet.⁹¹ Erminija: Bogorodica sjedi u visokom prije-
stoiu, iji podij ima tri stepenice. Ispred ovoga
kraljevi, arhijereji, jereji i pravednici u molitvi,
jedni kle e i, jedni stoje i, drže i svitke s natpsom
»Aliluja«.

Ako sad pogledamo tekst Erminije, kojim se
propisuje ilustriranje Himne akatiste i ilustracije
našeg ikonopisca, vidje emo kod njega znatna ot-
stupanja u više slu ajeva, ali je glavna razlika u
tome, što on uzima u 17 slika kao glavnu li nost
u njima Bogorodicu, a Isusa tri puta samo, dok
Erminija ima 14 puta Bogorodicu, a Hrista šest
puta. Ako opet, oboje uporedimo sa tekstom same
Himne, vidjet emo da je naš ikonopisac bliži to-
me tekstu; i tekst uzima sliku Hrista samo tri
puta u obzir. Me utim i Erminija i naš ikonopisac
imaju s tekstom⁹² razmimoilaženja no ona su sa-
mo prividna i daju se s njim dovesti u vezu, izu-
zevši sl. 13 kod Erminije

Uporedimo li ilustracije oba ikonopisca, našega
i Dionizija, kad obra uju istu temu, vidimo raz-
nolikosti, koje nam daju dovoljno povoda za tvrđ-
nju, da je ikonograf u pravoslavnoj crkvi imao do-
voljno slobode da se individualno kre e, obra u-
ju i najve i dio ikonografskih tema. Izuzimaju se
dabome izvjesni, uobi ajeni tipovi poznatih slika
portreta Isusa i Bogorodice.⁹³ O gornjem se mo

⁹¹ Ova scena više li i na litiju, pred kojom se nosi ikona
Bogorodice. Isto tako je prikazana i na zidnoj slici u crkvi
Sv. Bogorodice man. Mateji a. (Glasnik skop. n. dr. 1930:
Okunjev, Gra a za istoriju srpske umjetnosti, sl. 19).

⁹² Tekst uporedi po djelu: Mr. L. Mirkovi : Akatist
presv. Bogorodici, Srem. Karlovci 1918.

žemo još bolje uvjeriti, ako uporedimo istu temu
kod (nekoliko pravoslavnih, a naro ito srpskih,
starih ikonopisaca i zografa. Ostale slike našega
»r« da e nam, vidje emo, u tu svrhu još više ma-
terijala. Svakako da se, raspravljaju i o tome, ne
smijemo obazirati na znatan broj ikonografa na-
ro ito gr kih i ruskih — ali i srpskih — koji su
ubijali svoju individualnost estim kopiranjem
starijih slika ili se držali izvjesne, uobi ajene
dogme koja je šablonizirala to slikarstvo, a obi no
je proizlazila iz neukosti crkvenih starješina, koji
su htjeli da bdiju ili se uopšte miješaju u njih,
sude i po mnogim, slobodno shva enim) (ikonog-
rafskim kompozicijama u našim starim mana-
stirima, vanredno bliskim u enju pravoslavne
crkve. Ta uobi ajena dogma i bdijenje crkve nad
radom mnogih ikonografa, ko ili su uvijek polet
naše stare umjetnosti da se ona razvije u onom
pravcu kako je to išlo na Zapadu.

Tek 18 vijek, koji je u svojim zadnjim dece-
nijama doveo srpske ikonopisce u centru Balkana
raznim putevima i uzrocima u dodir sa slikarskim
nastojanjima Zapada, s jedne strane preko Atosa,
a s druge kroz Vojvodinu, one opet u srednjoj Bos-
ni, Hercegovini i djelomi no Crnoj Gori kroz naše
primorje, po eo je da u našoj ikonografiji utire
put, na kome su se mogli ikonopisci i zografi da
individualnije, a u smislu zapadnih slikarskih
škola razvijaju, no on esto nedovoljno prostudi-
ran, doveo je mnoge do diletantizma, a mnoge
ustavio na pola puta.

Koliko je slobode mogao da uživa jedan ikono-
pisac u tretiranju ikonografskih tema mi emo se
uvjeriti kad uporedimo dvije tri iste teme našeg
slikara, u kojima se on opetovao. Ranije sam
spomenuo zna ajnu razliku kod izvo enja obe sli-
ke drugog dolaska Hristova. Na te stvari ne mo-
žemo se ovdje detaljnije osvrutati nego emo na-
staviti opis ostalih dijelova slike.

Unutrašnji prostor što ga zatvara vijenac ilu-
stracija Himne akatiste, ispunio je naš slikar satri
slike raznih, poznatih tipova Bogorodice, i Uspe-
njem Bogorodini, unesenim ujedno sa slikom
»Αλωθην οί Προφύταί»⁹⁴

⁹³ Vidi o tome: Mazali , Slikarski materijal starih iko-
nopisaca str. 160 161 (Komponovanje); Mazali , Sv. Đor e
na starim ikonama u Sarajevu. Gl. Z. m. 1935, str. 70 i dalje.

⁹⁴ Miješanje crkve u slikarsku umjetnost datira svakako
od poznate borbe u Vizantiji za ikone i protiv njih. Mnogi
crkveni oci u toj borbi — da spomenemo samo Teodora
Studitu (759 826) i Jovana Damaskina (polovina VIII vj.)
— tražili su u pitanju ikona portreta apsolutnu sli nost
originalu (kakav je ve ranije bio ustaljen i utvr en prema
sje anju na živi) : »Ko gleda sliku taj gleda na njoj sli nost
(istovjetnost) originala« — veli Studita na jednom mjestu.
(Dr. K. Schwarzlose: Der Bilderstreit, Gotha 1890). Te su
ideje poprimili sinodi u svojim dogmama, no one su kasnijim
vijekovima esto od crkve krivo razumijevane i išle su na
štetu ikonografiji. Zanimljivo je ina e razlaganje Damaski
novo 0 ikonama uopšte (Pravoslavnoe ispovedanie cerkvi
vosto noi — dodatak — Moskva 1839, Sinodalna tipografija).

⁹⁵ Kako su tipovi Bogorodini inih slika, koji ovdje dolaze
u obzir, vizantijskog porijekla, zadržao sam im u prvom redu
gr ki naziv.

Prva slika (sl. 8, br. 25) je t. zv. Bogorodica „Ζωοδόχος Πηγή“ (»vrela života«, Zivonosni istok), poznata svojom čestom pojavom na Atosu. Mjesto joj je obično dato u fijali (bunaru natkrivenom kupolom), bez koje se ne može ni zamisliti jedan manastir na Svetoj Gori. Naš ikonopisac držao se ovdje značenja naziva slike te je unio i nešto svojega u kompoziciju. On je Bogorodicu, kao »vrela života«, postavio u samo vrelo kojim se puni bazen s vodom, iz koga piju svi oni koji hoće da se na njemu okrijepe. Naime, iz sredine bazena, iziđe je plan krstast, izdiže se u obliku vaze, koja se gore proširuje, šalica za izvor vode (fijala), koja ovdje služi Bogorodici za postolje. Ona je sama izvor. Bogorodica je prikazana kao obično na ovakvoj slici sa Isusom i anđelima. U bazenu je više riba. Propisane su samo tri u ikonografiji slike. Nije zaboravljen ni »opsjednuti avolom«, ni kapetan, što zalijeva vodom zamrlog Tesalca. Ova slika vrlo je rijetka kod nas. Od domaćih ikonopisaca poznata mi je još samo jedna u privatnom posjedu u Sarajevu. Stranog porijekla ima još jedna u naosu Stare crkve.

Druga slika do ove (br. 26, tabla II) iste je veličine, naime 35X17,5 cm. Pretstavlja sliku Bogorodice, poznate pod imenom „Ἐπί σοι χαίρει“ (»S tebe se veseli«, koja se tako vrlo rijetko viđa kod nas. Ona se po svojoj sadržini oslanja na poznatu, crkvenu, pohvalnu pjesmu (irmos), koja se pjeva na liturgiji Vasilijevoj »O tebe raduj se blagodatnija svakoj stvari«. Naš slikar meutim ima u svojoj kompoziciji i veze sa Erminijom⁹⁶ i s tekstom. Nije nemoguće da je on uopšte imao drugu uputu u slikanje ikona, koja nije ni s poznatom Erminijom istoga porijekla. Teško je naime vjerovati da bi on nosio u glavi ogroman broj raznih ikonografskih kompozicija sa još većim brojem potrebnih sentencija i natpisa, koji su pripadali tim kompozicijama. Ovdje je prikazao Bogorodicu u svijetlom krugu sastavljenom od zvijezda, u tronu, uzdignutih ruku, s malim Isusom pred sobom, kao u prethodnoj slici. Tome prizoru vesele se brojni anđeli (sedam), poredani oko gornje polovine kruga, apostoli i sv. Jovan Krstitelj, kao anđeoski vjesnik. Slika je oštećena na lijevom

⁹⁶ Erminija str. 146-147.

Sl. 10. Detalj slike »Jerusalima« iz godine 1799 sa »Strašnim sudom« u sredini

kraju uz rub, koji je udešen da kao okvir služi i pre ašnoj slici, te se ne može vidjeti da li osim apostola ima i drugih li nosti, koje sudjeluju u ovome prizoru. Slikar je nad obe opisane slike po gornjem rubu upisao naslov, koji je ve im dijelom ne itljiv. Samo iznad potonje slike vidi se djelomi no: „ΔΩΣΤΟΝΗΟ ΕΟΗΕΤ.“ iz ega bi se moglo zaklju iti, da je on toj slici dao naslov, koji joj ne pripada. Iako se mogu uz svaku Bogorodinu sliku dodati rije i iz svakdanje molitve Bogorodici »Dostojno je uistinu slaviti te«, ipak je tim rije ima posve ena sasvim druga slika Bogorodina, vrlo poznata ina e u cijelom svijetu i esto reprodukovana i u rimokatoli koj crkvi. Na nju nije zaboravio ni naš slikar i mi emo još na nju do i, ali iz toga možemo zaklju iti da je on doista naslov, koji pripada toj slici, dao onoj gore. Da još dodamo, da se scene obiju slika doga aju kao u nekom hramu, ije se brojne kupole vide iznad gornjih rubova slika.

Iako nas obje, gore opisane slike, zadivljuju svojom bojom i kompozicijom, još nas više privla i tre a, osobito svojom originalnoš u. Ona se nalazi ispod njih i spada u red Bogorodinih slika s naslovom „Ανωθεν οί προφήται“ (»Od davnina te proroci navještahu« ili kako bi mi bolje rekli »Bogorodica ,s prorocima«). Kod nas se eš e vi a: Bogorodica s Isusom u naru ju, a okolo proroci i patrijarsi, obi no u medaljonima. I ovdje bi bilo tako, da slikar nije uz ovu sliku okružio prorocima i sliku »Uspenja Bogorodina«. Nije se on tim ništa ogriješio o ikonografske propise, jer i slika »Uspenja« postaje sve anija, kad uz prisustvo apostola i an ela ispra aju Bogorodicu i starozavjetni oci. To je slikareva zamisao. Naš »Sinaksar«⁹⁷ ne spominje Timotija, Jerotiju i Dionizija Aeropagit, koji su tako er prisutni sprodu Bogorodinom prema gr kom Sinaksaru (Brokhaus), a zastupljeni su i u Erminiji. Ni naš ikonopisac ne donosi ih u svojoj slici, ali je unio u nju Jeseja iz poznate kompozicije »Loza Jesejeva« (Isaija XI, 1).

Ta njegova slika (32X20 cm) pretstavlja Bogorodicu u raskošnom tronu, postavljenom usred cvije a, s malim Isusom na lijevom koljenu i dva an ela sa strana glave. Desno i lijevo od prijestola stoji po jedan irjak sa zapaljenom svijetlom. Ispod trona, po cijeloj širini slike, leži u lijepoj kretnji koliko je dug starac sijede, duge brade, brkova i kose, podbo en desnom rukom i zamišljen. Po nejasnom natpisu, ali bolje po samoj kompoziciji, vidi se da je to Jesej, deblo roda Isusova⁹⁸. Ovako shva ena, ova slika jedinstven je primjerak u našoj ikonografiji". Ona uz ostale jasno sve

⁹⁷ Nikolaj, episkop ohridski: Ohridski prolog, Niš 1928, str. 633.

⁹⁸ Sli an položaj Jeseja izveden je i na poznatoj de an skoj zidnoj slici »Loza Jesejeva«.

⁹⁹ »Loza Jesejeva« u sli noj kompoziciji vidi se na minijaturi jedne biblije gradske biblioteke u Dižonu (Propylaen Kunstgeschichte, sveska VI str. 664). Ina e u našem srednje vjekovnom slikarstvu imamo je osim u De anima još u Ari lju, Sopo anima i Mateji u.

do i o stalnom nastojanju našeg slikara da svojim slikama dadne više života u novom okviru i novoj snazi, koja po inje da kida zastarjele spone, u koje je bila zapala naša ikonografija u njegovu vrijeme. On e ostati dosljedan u tom svom nastojanju, koliko ga god budemo pratili, ali e njegov primjer ostati bez uticaja na ostale njegove savremene drugove.

Slika »Uspenja« izra ena je vrlo jednostavno: Bogorodica na odru, mrtva, prekrštenih ruku. Više glave sv. Petar s kadionicom, podno nogu sv. Pavle. Gore, u sredini, Isus s Bogorodinom dušom. U pozadini dvije zgrade nešto bazilikalnog izgleda. Neba nema. Veli ina 18X20 cm. Natpis „Τ (Γ?) . . . ΣΗ ΜΑΡΙΑ“

Da završimo opis »Bogorodice s prorocima« ili zapravo gore opisane dvostruke slike, ostaje nam još njezin okvir, sastavljen od medaljona u kojima su naslikani proroci. Medaljoni su poredani u izdužen pravougaonik, kako se vidi da tabli II, a ima ih 24. Pre nik medaljona je 7 cm. Portreti su prikazani kao poprsja. Pokret raznolik, naro ito ruku. Svaka figura drži razvijen svitak bez sadržine. Erminija propisuje za „Ανωθεν οί προφήται“ 12 proroka sa naro itim atributima, koji se, odnose na Bogorodicu i Isusa: tako Mojsije treba da drži grm („βάτον“), David sa n d „κίβωτον“), on rascvjetan štap („ράβδον άνθι:σμέντην“ itd.¹⁰⁰ Naš ikonopisac unio je ove proroke¹⁰¹: Davida, Sofoniju („σοφωνιά“), Isaiju, Gedeona, Solomuna, Zahariju Jeremiju („ερεμια“), Hoziju („ησια“), Jakova, Amosa, Jezekilja („εζεκιελ“), kod 38 natpis izoparen: ita se („λαβμα“), Nauma, Danijela, Avakuma, Iliju, Jelisiju („ηλιεος“) („λαρονκ“), Mojsiju, Semeala Samiju („σμονα“) Aninu ili Jonu („ι:νονα“), kod 47 isti izopa eni natpis kao kod 38 („λαβμα“), nepoznatog („ασηλαχ“) i Miheja („με χεί“),

Prelaze i na opis srednjeg dijela slike (sl. 11, 12) uze emo u pregled najprije male slike, što su se poredale oko »Drugog dolaska Hristova« i samog grada Jerusalima kao neki okvir. Po emo s brojem 53 pa dalje redom (v. tablu II).

Stvaranje svijeta (br. 53) je triptih. Prva slika (I) prikazuje Boga u dugoj haljini od teškog, zlatnog brokata, s etverouglatim nimbusom iza glave, u lijepom zamahu: stvara svijetlo i nebo. U

¹⁰⁰ Naprijed spomenuti slikar Tujkovi izradio je 1734 me u ostalima i jednu ikonu ovoga tipa za ikonostas Stare crkve u Sarajevu, ija se sadržina poklapa sa propisima Erminije, izuzevši, što nije proroku Danilu stavio u jednu ruku »brijeg«, a Avakumu »sjenovitu goru« (Erminija str. 146).

Odlan primjerak ove vrste ikone nalazi se u crkvi manastira Velike Remete. Radio ju je 1687 slikar Leontije Stefanov (Srpska umetnost u Vojvodini, Novi Sad 1927 sl. 71.).

¹⁰¹ Još jedan bolji primjerak, dosad nepoznat, nalazi se u crkvi Lomnici kod Vlasenice na ikonostasu uz carske dveri, izra en oko 1578 od slikara Longina (v. Mazali : Kratak izvještaj itd. Gl. zem. muz. 1938, str. 108).

¹⁰² Na tabli II idu po redu od 27 50.

Sl. II. Srednji dio slike
»Jerusalima grada« iz 1799
godine

drugoј slici (II) Bog je u druk ijoj pozi. Oko nje- ga obla i i. Vidi se i mjesec. Sadržaj e se odno- siti na stvaranje sunca, mjeseca i zvijezda. U tre- oј (III) stvara Bog more i ribe. Ova ima natpis: **МОРЕ И РИБИ**. More je zatvoreno kopnom, obra- slim visokim drve em. Bog je svagdje u zrakastoj mandorli sa istim nimbusom i haljinom.

I slika pod brojem 54 je triptih. Na njoj je pri- kazano Preobraženje Hristovo, slu aj s Jairovom k eri i obilati ribolov (Luka V, 2 8). Preobraženje izgleda kao obi no: Isus u svijetlu na jednom stje- novitom vrhu u sredini slike. Njemu na desno, na drugom vrhu sv. Ilija, a na lijevo Mojsije s tabli- cama. Dolje tri apostola, pala po zemlji, zaklanja- ju i se od prevelika svijetla (Mat. XVII, 1 6).

Od oživljavanja Jairove k eri (Mat. IX, 41 42, 49 56) ne vidi se ništa, tj. naš majstor naslikao je tu samo Jairov dvorac i stavio, danas ve jedva itljiv natpis **ТАРОСА ДЦЕРЬ** a sve ostalo prepustio nama da se domišljamo, kako se zbiljo.

Pod naslovom **ТИВЕРНАДСКО МОРЕ** iznosi nam pred o i javljanje Hrista apostolima. Scena je vrlo lijepa i živa. Prikazana je u suton. Sunce zapalo. Nebo se još na obzoru rumeni. Iznad obzorja dug obla ak pa rumenilo neba u uskoј pruzi, a gore, iznad toga tama. Tri ribara kraj obale, u amcu,

povukavši prepunu mrežu u kojoj se pra akaju ribe, zabezegnuto gledaju Isusa. Ovaj, kao da im nešto govori, stoji na obali okrenut njima.

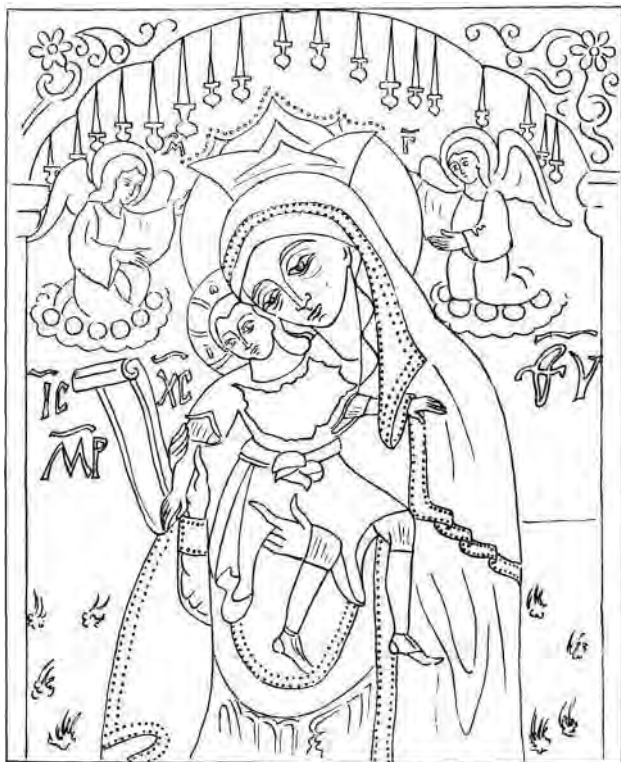
Slika pod brojem 55 pretstavlja kod nas jedini primierak poznate Protatonske Bogorodice, zvane **»Аџтов ѣдтив»** koja svoj naziv nosi po poznatoј, pravoslavnoj, crkvenoj pjesmi »Dostojno je«, za koju crkva vjeruje da poti e od samog arhandela Gavrilu. udo s tom pjesmom desilo se pred ikonom te Bogorodice¹⁰² u eliji manastira Pantokratora na Svetoј Gori u vrijeme patrijarha Nikole Hri zoverga (983—996)¹⁰³. Od tada bi datirao njezin naziv. Po Gedeonu pao bi taj doga aj u 980 go- dinu.¹⁰⁴ Opis te, u cijelom hriš anskom svijetu, po reprodukcijama poznate Bogorodice, Erminija ne donosi. Praznovanje ikone pada u pravoslavnoj crkvi na 11 juna.¹⁰⁵ Današnja Bogorodica u Pro tatonu u Karijesu ne e biti davnašnjeg porijekla. Na in kako je komponovana, crtana i slikana ne dozvoljava njezin postanak ranije od polovine 16 vijeka. Otud je vjerojatno i nema u Erminiji, iji

¹⁰² Ohridski prolog str. 443, 444.

¹⁰³ Isto tamo, str. 443.

¹⁰⁴ Brockhaus: n. dj. str. 93.

¹⁰⁵ Ohridski prolog, str. 443.

Sl. 12. Bogorodica »Protaitisa« (»Dostojno jest«) sa slike »Jerusalima« iz 1799 godine

postanak pada u to vrijeme ili nešto kasnije.¹⁰⁶ Me utim opis samog uda spominje Brockhaus u Erminiji, kojom se on služio.¹⁰⁷

Naš ikonopisac stavio je svoju sliku Bogorodice pod nizak luk na kom vise kandila. (On uopšte mnogo voli kandila). Njegova kompozicija odgovara gotovo potpuno onoj u Protatonu, kako je donosi Baje u svom djelu,¹⁰⁸ prema kopiji, koju je izradio 1872 monah Venijamin, koji je živio u Karijesu. Razlika je samo u tome, što Isusu nije postavio carsku krunu na glavu i izostavio je lebde eg Boga u vrhu slike sa aneoskim glavicama. Nešto razlike ima i u sitnijim detaljima. Otkud je preslikao naš ikonopisac svoju sliku? Dakle, morala je postojati u Sarajevu u ono vrijeme još bar jedna kopija te poznate Borodine slike. Ne bi to/ bilo ništa neobično. Sarajlije, Srbi, imali su u to vrijeme sve poznate tipove Bogorodice inih slika sa Svete Gore. One su se, kao i opisana, sve do danas sa uvale. Ova Bogorodica »Dostojno jest« svakako spada me u najljepše Bogorodice isto nepravoslavne crkve, no ona nosi na sebi i nešto zapadnjačko, i pravoslavnom Srbinu nije toliko prisna, koliko napr. Bogorodica »Umiljenije«. Otu

¹⁰⁶ Dionizije, iz njegovog pera poznajemo današnju grčku Erminiju i koji je živio u 18 vijeku, nije autor Erminije već samo njen kompilator.

¹⁰⁷ Brockhaus n. dj. str. 92.

¹⁰⁸ Bayet: L'air byzantin str. 269.

da njezina pojava, kao slikarsko djelo, nikako se gotovo ne javlja u srpskom svijetu od 19 vijeka pa ovamo. Teško, da se i ranije esjavljala. Interesovanje za nju morao je naš ikonopisac donijeti otud, gdje je ona u sredini slavlja, a to je Atos. Slika nema natpisa. Slikar (ili njegov pomoćnik) vjerojatno se zbunio, ispisuju i, ili pozlauju i, naknadno neke natpise, te je naziv ove slike stavio na drugu, o kojoj smo ranije govorili.

Bogorodica je, kao inače na svim svojim slikama u istoj crkvi, prikazana u svojoj običnoj, dostojanstvenoj pozi, uvijek brižna i zamišljena lica. Mali Isus ovdje je sasvim nemiran. To je nestajna materina maza, slikara talijanskog inkvententa, dijete koje ne miruje ni jednim dijelom tijela (Koreo, Rafael, L. Loto, Del Sarto i dr.), ali je i pored toga umiljato. I na ovoj slici mali Isus mlata nogama (golim do koljena), jednu ruku proturio je materi kroz maforij, dok u drugoj, koju mu ona pridržava, nosi svitak, kojim je malo aslepršao po zraku. I glavu je nakrenuo nadesno, a oči ima gleda upravo. Dva anela stavljaju bogorodici krunu na glavu. Toliko naš ikonopisac (sl. 10, 12). Protatonska bogorodica tj. original ima još iznad Bogorodice lebde eg Boga. (sl. 13) sa četiri krilate aneoske glavice i carsku krunu na Isusovoj glavi. Osim toga natpis: «*Ἡ πρωταίτιστα τοῦ θεοῦ ἐστίν*» i zapis na svitku: «*Πνεῦμα Κυρίου ἐπ' ἐμὲ. οὗ ἔνεκεν ἔχρισεν με*... (Luka IV 18 Isaija LX, 1)¹⁰⁹.

Slika pod brojem 56 prikazuje našeg slikara u punom smislu kao novatora. Tu je trebalo prikazati »Uznesenje gospodnje«, crkvenu sliku poznatog sadržaja (Luka XXIV, 50-52; Marko XVI, 19; Djela ap. I, 9-11), koji se u ikonografiji stalno respektovao, te ga i Erminija doslovno ilustruje.¹¹⁰ Nema kod našeg ikonopisca ni Maslinove Gore, ni Bogorodice, ni dvojice »nepoznatih u bijelom«. On je zamislio Hrista sa one druge, apostolima nevidljive strane, u momentu, kod se veli: »I ovo rekavši vidješe oni gdje se podiže i odnese ga oblak iz oči njihovih.«¹¹¹ Tada se Isus, prema slici našeg ikonopisca, nalazio u svijetlom krugu, sjede i na zlatnoj duzi sa zamahom ruku, koje prikazuju uzdizanje. Četiri anela, u dobro uhvaenoj kretnji lijeta, vraćaju u svemir »Sina, koji je izišao od Oca«. Daleko dolje, ispod njih, vidi se mjestance s drvećem i zgradama. Zgrade su neki hramovi: jedna, tipa vizantijske ikonografije (bazilika), jedna kao renesansnog, a jedna pod kupolom na poligonalnom tamburu. Detalj toga pejzaža vidi se na sl. 14 dolje.

Kraj ove slike, nešto desno (pod br. 57 na t. II), dolazi slika pod naslovom: «*ὉΡΥΧΑΑ ΚΣΗΚΑΖ*». Na

¹⁰⁹ Brockhaus navodi taj zapis njemačkim jezikom u navedenom djelu na strani 92. Sudeći po svemu, original u Protatonu bio je svakako djelo slikara kritske škole, koja je s italijanskim slikarstvom imala dosta veza.

¹¹⁰ Erminija str. 112.

¹¹¹ Djela apostolska I 9 (Karadžić).

ovaj naslov emo još jedamput do i, ali ne na isti sadržaj. Slikar se u dva maha navratio na istu temu, ali ju je oba puta prikazao u novom svjetlu, što svakako odaje samostalnu slikarsku kulturu. Ovdje imamo u interijeru neke monumentalne zgrade poligonalan bazen. Ane o je došao i »muti vodu« (Jov. V — 4). S druge strane prikazan je onaj, što je bio 38 godina bolestan, gdje hoda uspravno, nose i visoko u rukama svoj odar (Jov. V — 9).

Lijevo niže ove je slika br. 58 (na tabli II): **«СТИ СТЕФАНЪ АРХІДНАКОН»**, Svetac, premla en, pada na koljena uzdignutih ruku. Dvojica neznabožnika vojnika u kacigama bacaju se kamenom na njega. Scena je vrlo živa. Kompozicija vrlo rijetka u našoj ikonografiji. Znamo ina e kako se prikazuje sv. Arhi akon Stefan.

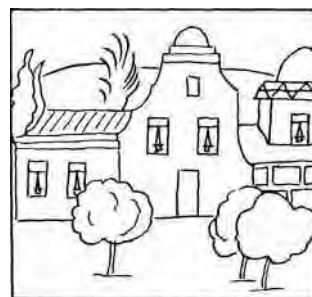
Broj 59 (t. II) ostavio sam na planu s upitnikom iako se naslov slike može pro itati: **«ΦΙΛΑΚ Η ΝΕΜΑΝΗ»** Pošto je u sceni prikazan Isus, ne može o Avramovom sinu biti ni govora. A nema veze ni s Agarom. Na slici su dvojica apostola (Luka i Kleopa), putuju a u Emaus. Isus u stopu za njima. Slikar je prikazao momenat kad ih on sustiže i upu uje se s njima (Luka XXIV — 15). Kako je gornji naslov došao na sliku dosta mi je neobjašnjivo. Desno do obe slike, uz gradsku kulu, je mala sli ca jednog obješenog ovjeka pod sta-

Sl. 13. Atonska Protaitisa

blom s ne itljivim natpisom. Ona se nalazi i na slici Jerusalima od 1782 god., iz ijeg natpisa vidimo da je to samoubica Juda.

Na slici br. 60 prikazan je mla i ovjek kao u pe ini pri spavanju. Glavu je podbo io desnom rukom. Naslov je ne itljiv, no izgleda **«ΒΑΡΣΧΟΒΑ»** Na onom Jerusalimu od 1782 naslov je nad tom slikom **«ΒΑΡΣΧ»** uz neki znak. Varuh je ina e u enik proroka Jeremije i proricao je dolazak Hristov. Sude i pak po idu o j sceni ova slika prikazuje »san Josifov«.

Sl. 14. Primjeri arhitekture sa slike »Jerusalima« iz 1799 godine

Ispod ove slike, pod br. 61 prikazan je grad s ku ama. Kraj grada drži mladi tri osedlana konja isto njih mudraca. Ova scena spadala bi po Ermini kod našeg broja 9, (i) naše table II. Tamo se veli na str. 148 pri kraju: **«και εζω τοῦ σπιτιου εἰς νεος βασιτων τὰ ἄλογα τῶν μάγων ἀπο τὰ σαλιβάρια.»**

Slijedi prorok Jona u dvije scene (tabla II, br. 62 — I, II). Gore la a s tri jarbola, razapetih jedara. Dvije osobe bacaju s palube proroka u ždrjelo kita.. Druga scena nadovezuje se na gornju. Kit izbacuje proroka na kopno. Doga aj s prorokom Jonom oduvijek je omiljeo motiv likovnih umjetnika. Kod primitivaca i na Istoku prikazivan je kao gore. Kompozicija se pojavljuje vrlo rano. Imamo je ve s kraja tre eg vijeka na poznatom »Joninom sarkofagu« (Rim, Lateran).

Pod br. 63 imamo po etak »Žrtve Avramove«. Druga scena nalazi se istom pod br. 79. Avram u ovoj sceni nare uje da mu se pripreve drva:

«ΑΒΡΑΑΜ ΔΑΔΕ ΛΟΖΗΤΗ ΓΛΑΒΗΝΙΣΣΕ.» Sjedi u stolu s naslanja em i pruža sluzi drvo.

U broju 64 imamo jednu neobi nu scenu, koja se na slikama »Jerusalima« u Sarajevu stalno ponavlja. Gotovo da je ikonopisci kopiraju jedan od drugoga: U sredini avo, kako se ve obi no slika

s rogovima, u crvenom haljetku i tamno plavim akširama, podigao vr trbušasta oblika s uskim grlim, i pije. Kraj njega starac s bijelim konjem u ruci, a u njegovom torbaru je još jedna takva posuda.¹¹² Lijevo od avola isti starac izliva iz iste posude (iz koje je avo pio?) ostatak vode. Naslov je: **„ΠΙΕ ΔΙΑΒΟ ΒΟΔΣ ΛΟΤΙΝΣ“**.

U broju 65 sjedi mlad kralj u prijestolu. Ostali dio slike oštećen je, samo se vidi ruka sa sjekirom i stablo. Po »Jerusalimu« od 1782 ta ruka pripada vojvodi koji pred kraljem sije drvo. Kralj je Solomun. Scena prikazuje pripremu za gradnju hrama. Kao u nastavku do te scene je druga (66). Tri vojvode nose ve otosan balvan. Tu je kod našeg ikonopisca naslov **„ΠΟΣΤΑ ΔΡΕΡΟ“**. Kod grčkog iz 1782 izgleda isto u grčkom jeziku uz dodatak **„ΤΟΥ ΣΤΑΒΡΟΥ“**. Ova scena svakako se nadovezuje na prvu, ali su je ikonopisci u naslovu izopa ili, što nije rijedak slučaj, a razumljivo je i stoga, što su ikonopisci esto i potpuni diletanti, udaljeni od kulturnijih centara bili i nepismeni, ili ne poznavaju i jezika vrlo krivo shvatali natpise, a potom i slike po kojima su radili svoje.

U broju 67 imamo vrlo dobro prikazan pokolj djece u Vitlejemu. Irod kao kralj sjedi u natkrivenom tronu i dostojanstveno izdaje narednje za pokolj. Pred njim gužva. Žene se očajno brane. Vojnici (ovdje dvojica) u vrlo lijepim, visokim neobičnog oblika kacigama, razmahali se noževima. U dnu scene hrpa ostsje enih nogu, ruku i glava. Naslov: **„ΠΟΓΣΗΝ ΒΡΟΔΣ ΜΑΔΔΕΖΗΣ“**.¹¹³

Iznad te slike vrlo je lijepa scena sa sv. Petrom (br. 69). Ispred monumentalne zgrade (hram) on zaklebeo stup, na izgled jonskog stila. Na stupu, u lijepoj kretnji, kukurice bijel pijetao. Pod stupom srozao se apostol Petar, pokrivši lice rukama, što potpuno odgovara naslovu: **„ΠΕΤΑΡΗΣ ΠΛΑΤΥ(Ε) ΓΟΡΚΟ“** (Mat. XXVII — 75).

U broju 70 dovodi nam ikonopisac pred o strašni svršetak proroka Isaije. Go, razapet naopake na jedno stablo, bi pretesteran po pola. Dželati, u orijentalskoj nošnji s kalpacima na glavi, vrlo su zauzeti poslom. Krv iz prorokova trbuha šiba na sve strane. U naslovu samo **„ΠΡΟΡΟΚ ΙΣΑΙΑ“**.

Pod brojem 71 imamo običnu scenu »Vavedenja Bogorodice«: Bogorodica s Joakimom i Anom pred prvosveštenikom. Hram, stepenice.

Na grob Davidov pod 72 osvrnuemo se kod opisa grada.

U broju 73 prikazan je sv. Ilija na vatrenim kolima, koja vuku dva krilata konja preko oblaka. Ilija drži u jednoj ruci svoj orobni plašt, koji mu je malo zatim ispao na zemlju, da ga naslijedi njegov vijerni u enik i pratilac Jelisija. Vidimo da je ikonopisac prikazao momenat kad je Bog po-

¹¹² Tovar na konju se ne vidi, jer je slika na tom mjestu oštećena. Rekonstruisao sam je prema »Jerusalimu« od 1782 i onom papirnom (tabla I).

¹¹³ Detalj te scene vidi se na sl. 24,

zvaov Iliju k sebi (Kralj. II 2). I ovdje je natpis: izopa en: **„ΔΕΤΣ ΖΑΣΠΑ ΙΑΙ“** od vjerovatnog: **„ΓΔΣ ΖΑΣΣΑ ΙΑΙ“**.

U broju 74 imamo manastir sv. Save Osveštenog. Lijevo, iznad manastira prikazan je portret sveca. Desno, u visini, stoji Hristos s natpisom: **„ΧΡΙΣΤΟΣ ΠΟΣΤΑΒΗ“**, što se odnosi na niže stoje i natpis iznad manastira **„ΣΤΑΥΡΟΣ“**. Ispod manastira, a u istom okviru, potpisuje ikonopisac na izreku Hristovu: »Prije e pro i kamila kroz ušice iglene« (Mat. XIX — 24), prikazavši nam pokleklu kamilu (**„ΚΑΜΙΛΑ“**), lijevo od nje mladi e u bijelom, s kalpacima na glavi i štapovima u rukama.

Krštenje Isusa prikazano je vrlo lijepo u broju 75. Isus nije kao obično u vodi do koljena, ve stoji na plo i usred rijeke. Tijelo mu je prikazano u dosta odgovarajućoj anatomiji. Nag je, s perizonom oko kukova. Sv. Jovan (s lijeva) kao da se popeo na stijenu, sagnuo se i polijeva Hrista. Glava mu je u istom profilu! Na desnoj strani, na ravnijoj obali, etiri anela s ubrusima nestrpljivo ekaju da posluže. Nad Isusom Duh sveti u običnom obliku. U vodi plivaju ribe. Sv. Jovan oznaen je slovima **„ΙΩ“** ina e cijela scena samo sa **„ΙΟΥΡΔΑΝΗΣ“**. Nema u slici onoga golog starca (alegori na figura Jordana), što obično leži ispod sv. Jovana u rijeci i izliva vodu iz vr a, a vidi se kojiput u našoj staroj ikonografiji (Staro Nagorino). Ni alegorijska figura mora, koje uzmi e, nije prikazana.

U broju 76 imamo triptihon o prvim ljudima. Naslova nema. Bog, kao u stvaranju svijeta (br. 53), u zlatnoj odeždi s četverouglatim nimbusom, u lebdem stavu, stvara Adama (I), zatim Evu od njegovog rebra. Adam je prikazan u snu kao obično (II). U trećoj sceni (III) prikazani su Adam i Eva kraj drveta na poznat način. Cio triptih velik je samo 195X14 mm.

»Drugi dolazak Hristov« sa ove slike spomenuli smo ranije, opisuju i sliku »Strašnog suda«. Upozorili smo i na njene osebine, po kojima se razlikuje od njega. Ina e je dosta vijerna njegova kopija (sl. 11, sredina), prikazana samo sa sto figura, ali lijepo raspore enih u format 61X41 cm, s naslovom: **„ΒΤΟΡΟ ΠΡΗΝΕΣΤΡΗ“**.

Sad prelazimo na najglavniji dio slike, sam grad Jerusalem s njegovim znamenitostima. Prikazan je ispod pre ašnje slike (sl. 12 sredina).

Opis »Svetog grada« nalazili su ikonopisci i zoografi u knjigama Starog i Novog zavjeta. Tako je hram opisan u Knjizi kraljeva (I 5—7), u Kronikama (II, 2—4), nešto kod Jeremije (52) i u drugoj Knjizi kraljeva (XXV, 3—17); grad i okolina tu i tamo u evanđeljima; zidine u Otkrovenju Jovanovom (Apokal. XXI, 12—21). Ti opisi svakako su uticali na pravoslavne, stare slikare, naročito na Istoku, da stvore sliku »Svetog grada«, koja se onda esto kopirala. Da li je i slika Jerusalima sa geografske karte Palestine, izraena u mozaiku

Sl. 15. Glava Isusa sa slike »Jerusalima« iz 1799 godine

(6 vj.) na podu danas porušene crkve u Madabi, imala na kasnije slikare uticaja, moralo bi se upore avanjem istražiti. Svakako je i tu grad opkoljen zidinama s mnoštvo visokih i nižih kula, s prostranom graevinom u unutrašnjosti grada i Vitlejemom, oznaenim na istoku.¹¹⁴

Kod našeg ikonopisca grad je etvrtast (Apokalipsa XXI—16), jednako dug i širok (v. t. II). Istorni i zapadni zid izvedeni su cik cak linijom tako, da svaki vrh nosi visoku, etvrtastu kulu, samo najdonji vrh zapadnog zida nema nikakve kule. Sjeverni zid je prav, pojaan sa etiri manje, etvrtaste kule. Južni je nešto premavani izvijen s pet etvrtastih kula. Vjerojatno peta kula na lijevoj strani pripada onome uglu do nje. Gotovo sav unutrašnji dio grada zauzima hram, zgrada pod jednom kupolom s pet laa. Da zadovolji i jedno i drugo, ikonopisac je u hram stavio slike najvažnijih događaja hrišćanske crkve. Ulazna vrata su dvostruka, zasvedena u potkoviast luk, ornamentisan rebrima u vidu palmete. (Kraljevi I, 6—32). Desno, do ulaznih vrata, je prostorija sa zapaljenim iracima. Ima ih 12 (Kraljevi I, 7, 49). Ta je prostorija zasvedena poluobljastim svodom, koji drže stupovi. Pod svodovima vise kandila, kao i svuda, u cijelom hramu. Lijevo od ulaznih vrata je prostorija, u kojoj se vrši u tajas bogoslužjenje. Glavna laa hrama je vrlo široka; sporedne su uske. Sve zasvedeno, a odijeljeno jedno od drugog visokim, tananim stupovima. Oni su glatki, jednostavnih glavica. Desno, uz hram je etvrtasta prostorija s ravnom tavanicom, na kojoj takoer vise kandila (tabla II, br. 80). Lijevo, uz hram, je peterospratna zgrada, visoka, sa krstatim otvorom na fasadi. Pred ulazom u hram vidi se bazen etvrtasta oblika. U njemu gola žena do pojasa u vodi. Bazen je ovdje nazvan »havuz«.¹¹⁵

¹¹⁴ Propylaen Weltgeschichte Bd. II str. 476.

¹¹⁵ Ta arapska rije nije kod nas nepoznata za naziv bazena, banje ili sli nog. U Banjoj Luci zove se i sad neka

U prostorijama hrama izveo je naš ikonopisac ove slike:

Uskrsnu e Hristovo (br. 58). U sjajnoj mandorli lebdi Isus visoko nad grobom, u kom se vidi plaštanica. Petar i onaj drugi od apostola (Jov. XX 3) stoje s jedne strane, a dvije Marije (Mat. XXVIII 1 s druge strane groba. Njima se obra an eo, koji se pojavljuje nad grobom (Mat. XXVIII 2), gesti kulišu i rukama kao da veli: »Nije ovdje: jer ustade kao što je rekao« (Mat. XXVIII 6). Dolje plašeni vojnici.

Pod br. 79 imamo drugu sliku »Žrtve Avramove«. Prvi dio smo spomenuli ranije (br. 63). Ovdje je prikazan Isak na koljenima. Iznad njega u dobro izvedenoj kretnji Avram u momentu kad mu namjeru prekida an eo, prema kome je, za u en, okrenut. Desno u kraju ovan.

Raspe e Hristovo u broju 80 prikazano je kao obi no sa Bogorodicom i sv. Jovanom, koji stoje pod krstom. Na ovoj slici vrlo dobro su izvedeni, perspektivski, krstovi s oba razbojnika, koji se vide u pozadini.

Broj 81, »Žene na grobu Hristovu«, spomenuli smo uz broj 78, jer tamo zapravo spada.

U broju 82 imamo obi an prikaz Cara Konstantina i Carice Jelene s krstom.

U broju 83 prikazao nam je naš ikonopisac vrlo lijep susret Marije iz Magdale s Hristom (Jov. XX 17) pod naslovom «*ΠΕΡΙΜΑΡΤΑΙΣ (Ε) Λ(Ο) ΜΑΡΕ*».

U broju 84 vidimo nekakvo bogoslužjenje ili doek visokog sveštenstva pred hramom. Dvojica akona okrenuti su prema dolaze em sveštenstvu. Izmahuju kadionicama. Prvi sveštenik ima na sebi bijel (zlatan) sakos, drži u jednoj ruci zlatan krst, u drugoj arhipastirsku štaku. Slijede ga dva sveštenika u crnim odeždama. Iza njih jedan u crvenoj (crveno sme a).

Izme u hrama i gradskih zidina imamo nekoliko crkava: Sv. Vasilija, Sv. Arhanela, Sv. Dimitrija, Sv. Nikole, Presv. Bogorodice i Sv. Doraa. Niže Bogorodine crkve je grob Jakova, a više crkve sv. Vasilija još neka graevina, oznaena kao Bogorodina («*ΠΡΕΤΟΡ ΒΙΤΗ*»)¹¹⁶

Izvan gradskih zidova imamo kraj slike br. 64 manastir Preasnog Krsta («*ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΟΝ ΠΡΕΑΣΝΟΥ ΚΡΣΤΑ*»), Desno do ovoga grobnicu Aysalomovu¹¹⁷ i jednu s neitljivim naslovom (možda Zaharijevu). Više gore, kraj broja 68, imamo grobnicu Rahele, kraj broja 68, imamo grobnicu Rahela, Jelisavete Jelisavete i Sare («*ΓΡΟΒΗ ΡΑΧΗΛΗ ΚΑΙ ΕΛΙΣΑΒΕΤΑ ΚΑΙ ΣΑΡΑ*»). Grobnice su male, centralne, etvrtaste graevine s kubetom.

banja »hauz«. Pravo je arapski »havz«, vulgarno »havuz« (Zenker: Türkisch, arabisch persisches Handvorterbuch).

¹¹⁶ Pretorij, pritvor hrama.

¹¹⁷ Ova grobnica nije ovdje ta no situirana. Ona se uistinu nalazi isto no od Jerusalima.

Gra evina hrama u broju 69 prikazuje Vitlejem, zapravo crkvu na mjestu roenja Hristova.

Kod broja 72 imamo Davidov grob (**„ГРОБ ДАВИДА(С) ВЪ СТИН СІВОНЪ“**). Sastoji se od jedne poligonalne zgrade (možda samo zidana ograda) i etvrtastog, nisko ogradenog prostora s jednim stablom.¹¹⁸

Tre i dio slike, u kom je prikazan život i smrt Isusa Hrista, složen je u slikan okvir kao i prvi dio. Iz 24 slike, najpoznatije, ukomponovane u krugove iste veličine kao i kod života Bogorodice ina u prvom dijelu slike, sastavljen je u produžen pravougaonik kao i tamo (vidi tablu II). U njegovoj sredini vidi se veća slika Hrista, a iznad i ispod nje još po tri manje slike iz njegovog života. Slike u pravougaoniku po inju kod broja 106. To je:

Doga aj na svadbi u Kani galilejskoj, koji naš ikonopisac naziva **„КАНА ГАЛІЛЕЙСКА“** Prikaz je običan: Isus, nevjesta (ovdje s nimbusom!) i još četiri osobe za punim stolom, ispred koga se vidi šest visokih, uskogrih vrčeva.

Do te slike, idu i na lijevo (br. 107), vidimo momenat kad Isus blagosilja pet hljebova, kojima će hraniti hiljade ljudi (Marko VI, 34-44). Oko stola na kom se vidi par hljebova okupljeni su apostoli s Hristom. On ukazuje rukom na mnoštvo komada hljeba, koji se vide po travi. Naslov glasi: **„БЛОГОСЛОВЕНІЕ ПІАТІМХЪ ХЛІБОВА“**.

Pod naslovom **„САМАРІЙІНА“** (br. 108), vidimo Isusa sa ženom Samarjankom kraj bunara. Žena ima nimbus!

Poziv Zakheju (Luka XIX, 1-10) prikazan je u slici br. 85 pod izopanim naslovom **„ЗІКЕЮСЪ КЪ КАНІ СІІТЬ“** (izazvat). Zakhej stoji u krošnji drveta raširenih ruku. Isus s ispruženom jednom rukom upućuje mu poziv. Iza Isusa apostoli.¹¹⁹

Broj 86 naslov **„СІЛВАМА“**. Slu aj sa slijepim od roenja, koga Isus izlije i vodom jezerca Siloah (Jov. IX 7).¹²⁰ Isus je podigao obe ruke prema malom ovjeku, koji stoji pred njim s naročito naglašenim, otvorenim oči. Iza Isusa apostoli.

„ЦРКЪТОНОСІЕ ХРІТОВО“ (br. 87) prikazuje esto ilustrovani ulazak Hristov u Jerusalem. Na slici se ne vidi grad.

¹¹⁸ Grob Davidov nije ovdje ta no situiran, jer se on nalazi stvarno na jugu Jerusalima.

¹¹⁹ I ovaj doga aj iz života Isusova prikazan je i u našem monumentalnom slikarstvu srednjeg vijeka, a vrlo slikovna kompozicija ovoj našoj, kao crtež, nalazi se na jednom listu u muzeju Avgustinaca u Frajburgu (Baden, Njemačka). Potječe iz 13 vijeka (Propylaen Kunstgeschichte VI, Die Kunst des fruhen Mittelalters, str. 658).

¹²⁰ Siloah ili kako ga naša crkva zove »Siloam« nalazio se u starom Jerusalimu na jugozapadu još unutar starog tvrđavnog zida. Jezerce je dobivalo vodu podzemljem od vrele Siloah, koje se nalazi južno od grada izvan starih zidina, a koje ima i danas vezu sa vrelom Gihon (Marijino vrelo). U vezi s udotvornim iscjeljenjem slijepoga vodom jezerca Siloah, valja nam spomenuti i njegov »u dotvorni postanak«. U vrijeme proroka Isaije Asirci su bili opsjeli Jerusalem i grad je stradao od žestine. Na vrhuncu nevolje obratio se Isaija bogu molbom. Voda proteče i stvori se to jezerce (Ohridski prolog).

U broju 88 imamo vrlo vješto komponovano i izvedeno udo s podizanjem Lazara iz mrtvih. Lazar umotan u povoj, stoji u uspravnoj grobnici i gleda za u en Hrista, koji stoji prema njemu s ispruženom desnom rukom. Kraj groba drži jedan ovjek skinutu kamenu ploču, okrenut i on Hristu. U pozadini hram s kupolom. I na ovoj slici naslov je izopanim: **„ЛАЗАРЪ ГДЕТИ ХРІТА“**. Svakako je podloga slova, koja su naknadno izvedena pozlatom glasila: **„ЛАЗАРЪ ДСТА ХРІСЪ“**.

U broju 89 prikazan je doga aj sa prokletom smokvom (Mat. XXI, 19) pod naslovom **„СЪХОУ ДРОУ“**. Pred osušenim stablom stoji Isus ispruženih ruku prema njemu. Iza Isusa apostoli.

Niže ove slike je zadnja veća era Isusa s apostolima (br. 90) pod naslovom **„ТАІНА ВЕЧЕРА“** Za okruglim stolom (s jednom nogom) sjedi Isus i četiri apostola. Ostali apostoli vide se samo djelomično pozadi ovih.

Dobro je u kretnji izvedena scena kako Isus pere noge apostolima u nekom dvorištu (tabla br. 91) Naslov: **„ОМОВЕНІЕ НОГЪ“**

„МОЛІТВА ХРІТА“. (br. 92) prikazuje Hrista sklopljenih ruku, klečeći, u molitvi. Desno, iznad njega, pojavljuje se anđeo u sjajnom okrugu.

U slici pod broj 93 vidi se samo jedan apostol u snu pred kojim Isus kao da ga budi. Ostalo sve je oštećeno. Od natpisa vidi se: **„ЗАСПАХЪ АПОСМ (ОАН) (ХРІТОВИ) С (ВР)ТЪ“**.¹²¹

Hvatanje Isusa i predavanje Pilatu prikazano je u dvije sledeće slike pod jednim naslovom:

„ПРЕДАНІЕ ГДНЪ“ (na prvoj) i **„ПІЛАТЪ“** (na drugoj). To su u tabli brojevi 94 i 95. U obe scene prizor je vrlo živ i prirodan. Kompozicija jasna i ubjedljiva i pored malog prostora (krug, 13 cm promjera). Isus vezan, uznevjeren. Juda ga ljubi i prima ujedno od vojnika u kacigi, koji kraj njega stoji, srebrenjake. Tip Jevrejina u Judi vrlo dobro je prikazan: debele usne, umjereno kukast nos. Gologlav je. Drugi vojnik bije Isusa.

U drugoj slici doveden je Isus pred Pilata, koji sjedi u tronu. Dva vojnika drže Isusa, a treći ga optužuje. Obe ove slike trebale bi da slijede, prema doga ajima, opisanim u evanđeljima, iza sledećih dviju.

U broju 96 prikazan je Isus pred Hanom, tačnom sve eni kog poglavara Kajafe (Jov. XVIII 13). Hana sjedi u prijestolu; dostojanstven starac s dvorogom mitrom na glavi. Pred njim dva vojnika drže Isusa. Naslov slici je **„АНА“**.

Pod naslovom **„КАНАФА“** (br. 97) vidimo opet vezana Isusa, ovaj put pred Kajafom, mladićem ovjekom s krunom na glavi. Kajafa je podigao prema Isusu, koga drže dva vojnika, desnu ruku.

U slijedećoj slici (98) stoji Isus go s uskim perizonom oko bedara. Pogružen. Dvojica vojnika biju ga. Naslov: **„ВІЕНІЕ ТРОСКОМЪ“**

¹²¹ U zagradama su piševne dopune.

U slici 99 vidimo Isusa samo s preba enim plaštem preko golog tijela. Dva vojnika u kalpacima zaposleni su oko njega, no ne vidi se u kom smislu, jer je slika potamnila. Natpis nam razjašnjuje scenu: „ВОЗЛОЖЕН ЋЕ ВЪ КЪНЕЦЪ“.

Pod naslovom „ПОНЕСЕ КРЪТЪ СЪОНЪ“ (u tabli II br. 100) vidimo Isusa gdje posr e pod krstom. Pred njim i za njim po jedan vojnik s kalpakom na glavi.

U broju 101 prikazan je Simon iz Kirine, koga sreće razularena masa i natjera da nosi Hristov krst (Mat. XXVII 32). Simon je pognut pod tereotom krsta. Ide ispred Isusa, a iza njih dva vojnika u kalpacima. Naslov: „СИМОНЪ“

U sljede oј slici (br. 102) vidimo Isusa oborenog na krst, na zemlji, gdje ga dvojica pribijaju. Jedan od ovih, uzdigao je, zabijaju i klin, eki lijevom rukom! Scena je živa, a Isus prikazan u skraenom položaju s opravdanom perspektivom i anatomijom. Naslov glasi: „ПРИГВОЗДЕНІЕ ГДНЪКЪ“.

Raspe e nije prikazano u ovom redu (vidjeli smo ga ina e u br. 80), ve pod brojem 103 slijedi skidanje s krsta „СНЪКЪТЪЕ“.

Dvojica ljudi popeli se s le a krsta i otkivaju Isusa, koga s prednje strane podržava tre i ovjek.

I »Uskrsnu e« nije prikazano u ovom redu slika, jer ga imamo u broju 78. Zato vidimo odmah iza gornje scene oplakivanje Hrista pod naslovom „ПОТРЕБЕНІЕ ГДНІЕ“ izvedeno u poznatoј kompoziciji.

U slici broj 105 prikazan je Toma (Томма) u kle e em stavu kako pipa rukom ranu Hristovu, koji stoji pred njim. Iza Tome apostoli.

Prelaze i sad na unutrašnji dio slike, što ga zatvara pravougaonik krugova, nailazimo ponovno na jednu temu, koju smo ve vidjeli prikazanu u broju 57, no slikar nas iznena uje sasvim novom kompozicijom. Ovdje (br. 109) Isus sjedi u prije stolu (zapravo u naslonja u), dok etvorica ljudi donose pred njega bolesnika na nosilima. Iza njih je još svijeta, a u pozadini banja s kupolom. Ova ima otvor na vrhu. Naslov je: „ОРЧАД КЪШЪКАКЪ“ Ova slika, kao i dvije sljede e, uokvirene su kao u neke arkade (vidi t. II). Veli ina im je 19X11 om.

U broju 110 imamo ilustraciju sadržaja iz Matejeva evan elja (XVII 15) pod naslovom „БЛАГОСЛОВИЕ ГДНЪ“.

Isus blagosilja uzdignutom rukom dijete koje stoji pred njim sa starcem. Iza njih svijet.

Pod naslovom: „ВОСКРЕСЕН ДЕТИ“ vidimo dje aka (?) oživjela na nosilima (Luka VII 14).

Ispod tih triju slika, što su uokvirene arkadama, nalazi se ve a slika (pravougaonik 64X35 cm) Isusa s evan elistima (br. 114 u tabli II.) Sin božji, prikazan je eto kao ovjek (Jov. XIX 5) u posebnom okviru — rokoko kartuši u haljini dugoj do gležanja, vezanih ruku, a glave nagnute prema desnom ramenu (sl. 15). U svojoj jednostavnosti dirljiva i jedinstvena slika Hristova, duboko prožeta vjerom ikonopisca u njegovo

božansko poslanstvo. Isus nema trnovog vijenca na glavi, niti mu je haljina u purpuru, kako to veli evan elist. Naprotiv, ini mi se, da ova prlja vo sme a haljina — neki brokat — opšivena ukrasnom vrpcom, bolje odgovara situaciji nego dreavi purpur, iako je on oznaka carstva. Sli na, ali slabija, slika ovog Isusa nalazi se i na gr kom »Jerusalimu« od 1782 god. i na onom papra kom te pomišljam, da je možda postojao, na ve spomenutoј, možda u nekom ranijem požaru upropaštenoј slici, original toga Isusa, ali je mogu e da je jedan takav poznati original postojao i negdje na drugom mjestu — možda u Sv. Gori — odakle se kao tip širio, jer moramo naglasiti da ovaj, o kome govorimo, nosi na sebi još nešto vizantijskih, gr kih ili srpskih oznaka starog ikonopisa, ma da je i on izišao u znatnoj mjeri iz tog okvira kao i ostale slike našeg slikara i oslanja se ve na zapadnu školu.

Sl. 16. Postolje iraka sa slike »Jerusalima« iz 1799 godine

Isus stoji na poploanom podu. Desno i lijevo postavljen je po jedan trikiriј s goru im svijeta. Stalak trikiriј a ini orao raširenih krila izveden u stilu rokokoа (sl. 16). Sa strana glave lebdi na oblaci u po jedan aneo. Oni nose simvole muka Isusovih. Onaj s desna (gledaocu) krst, onaj s lijeva koplje i trsku sa sun erom. S vrha kartuše, nad glavom Isusa, vise kandila. Izme u glave i anela natpis: **HC - XG.**

U etiri ugla pravougaonika su evan elisti (brojevi 112, 113, 115, 116). Oni su prikazani kako bilježe svoja djela. Svaki sjedi nagnut nad pisanim stolom s perom u ruci. Kraj njega mastilo. Uz svakoga je njegov simbol. Jovanu nosi lete i orao po sudicu s mastilom i perom. Kraj Matije stoji aneo. Kraj Luke krilat vo. Uz Marka, koji je ošten, raspoznaje se lav.

Ispod ove slike Isusa sa evan elistima nalaze se opet tri manje slike u arkadama, iste velicine i oblika okvira kao i one pod brojem 109, 110, 111.

U broju 117, imamo ponovljenu sliku jednog događaja iz uskrsne a Hristova, opisanu kod Luke (XXIV, 13-25). Naslov toj slici je izopa en: ¹²² „**КАЕ-ОПА**“ Isti događaj vidjeli smo u br. 5 što smo ga ostavili pod znakom pitanja. Ovdje je prikazan Isus u živom razgovoru s dvojicom apostola, koji imaju oko glava omotane rupce od zlatnog brokata.

Do te slike, u broju 118, vidimo udno iscjeljenje kneževke keri (Mat. IX 25): na postelji (ili iza nje)¹²³, pod šatorom, sjedi oživjela djevojica. Iza nje, zadivljeni, otac i mati. Sprijeda Isus podignute ruke prema djevojici. Iza njega apostoli. Scena je dobro i živo prikazana. Naslov: **ЦРКЪЮ ДЦЕРЬ ИЦЕАН**.

I u slici oj slici, br. 119, imamo prikazano opet jedno udo Isusovo, naime iscjeljenje ovjeka koji je imao jednu ruku osušenu (Mat. XII, 9-14; Luka VI, 6-11). Isus stoji s podignutom rukom prema bolesniku. Ovaj baca od sebe štap. Iza Isusa apostoli.

Ispod »Isusa ovjeka« u slici br. 114, a iznad slike br. 118, u maloj, posebnoj rokoko kartuši, nalazi se zapis. Taj glasi:

Sei obraz' svetago Jerusalima grada i pro ih' svetih' mjest: ihze Gospod' naš' Iisus Hristos' svetim svojim' stopam' posjetil', priložil' gospodar' Hadži Jovan Petrovi Hadži Nikole Jovanovi vo hram svetago Arhangela Mihaila Bogohranimi ser Saraevo

ha nasr'

mjeseca mai a den 1799

etvrti dio slike, na koji sad prelazimo, pruža se duž cijelog donjeg ruba, dakle u duljinu 215 cm. Razdijeljen je u dvanaest nejednakih polja tankim stupovima, ije glavice bi trebale da nam pretstave korintski stil, no one tog izraza nisu postigle. Stupovi drže lukove, ije porijeklo je dalji Istok¹²⁴ Naš ikonopisac dobio je tako niz arkada, pod kojim se lukovima odigravaju događaji iz života raznih svetitelja. Visina arkada je 30 cm. Prve tri slike po redu, s lijeva na desno, šire su od ostalih, koje su uglavnom podjednake širine (v. tablu II).

U broju 120 prikazao nam je ikonopisac u originalnoj kompoziciji sv. Mihajla i Gavrila — arhistratige — patrone crkve. Teško je bilo kod ovih svetitelja iznaći nešto novo, ali eto vidimo, naš ikonopisac, dosljedan sebi, pokušao je ipak da nam pruži nešto novo.

¹²² Ovdje je jasno, da je donji nacrt slova glasio „**КАЕ-ОПА**“ ili „**КАЕОРА**“, ali je pozlavliva mislio od **FO** da je **W** tako dobio „**КАУРА**“.

¹²³ Neka udna naprava je izmeđ u Isusa i djevojice. Nije jasno šta pretstavlja.

¹²⁴ Zanimljivo je da take arkade, istog stila i oblika, nalazimo izrađene od drveta na balkonima (divanhanama) starih sarajevskih kuća. Tako na pr. na kući br. 5 u Skenđriji ulici, za koju bi se moglo reći da je savremena našem slikaru, imamo niz arkada posve sličnih ovima na slici koju opisujemo.

Sl. 17. Sv. Đorđe sa slike »Jerusalima« iz 1799. godine

Sv. Mihajlo „**СТЫМ**“ drži u lijevoj ruci dušu (po vijeno dijete), u desnoj ruci i stoji na oborenom ovjeku (ne astivi), koji se još trza.

Sv. Gavrilo „**СТЫГ**“ stoji na jastuku, u desnoj ruci drži sferu (znak vlasti nad vasionom), u lijevoj koplje.

U broju 121 prikazan je sv. Đorđe „**СТЫГ-ВОРИЕ**“ u jednoj vrlo rijetko viđenoj kompoziciji u našem ikonopisu.¹²⁵ Neobično je da je ikonopiscu uopšte poznato udo sv. Đorđa u vezi sa sinom Leona Foke, vojvode paflagonskog, ali je još neobično, da je u jednoj kompoziciji sastavio dva udo iz života svećevca. Sv. Đorđe prikazan je naime u velikom zamahu na propetom konju kako ubija zmaja, spasavajući i kraljevu ker. Prije toga ugrabio je prilikom jedne gozbe sina Leonova, koji je bio u ropstvu i mi vidimo toga dječaka pozadi sedla, na konju. Drži u ruci još vrhu konja, u kom je bio ponio piće ili hranu za neprijateljskog kralja, kome je kao rob služio (sl. 17). Zanimljivo je da oblik toga vrha ima vrlo mnogo sličnosti s jednim malim ibrikom, što se nalazi kao rashodovan meć u starinskim posudama u ostavi Stare crkve, a potječe svakako iz 18. vijeka. Takav

¹²⁵ vidi opširniji opis u Gl. Z. M. 1935: Mazali, Sv. Đorđe na starim ikonama u Sarajevu str. 63.

oblik je nestao u našoj kujundžijskoj proizvodnji ve polovinom prošlog vijeka.

U broju 122 vidimo sv. Dimitrija u sli noj pozi kao i sv. Dor a, samo obratno okrenutoj. Sv. Di mitrije jaše sme eg konja, drži lijevom uzde, a desnom koplje (sv. Đor e obratno!), kojim probada oborenog, starijeg ovjeka. Izgleda, da ovaj ima oko glave omotan plavi rubac, a ne krunu. Slika je na tom mjestu ošte ena. U lijevom gornjem uglu vidi se blagosiljaju a ruka božja kao i kod sv. Dor a. Naslov **СВЯТЫ ДИМИТРИЈЕ**

U slijede ih osam slika (br. 123—130) prikazao nam je naš slikar historiju Marije Egip anke, od momenta kad je napustila svjetovni život i posvetila se kajanju i molitvi. udna je historija te žene i morala je, u vrijeme kad bi se u našem svijetu pobu ivala želja za monaškim životom i odricanjem od materijalnog života, kako je to bilo u Sarajevu potkraj 17 i na po etku 18 vijeka, u velikoj mjeri uticati na duševno raspoloženje pojedinaca. Život Marije Egip anke, strašni sud, žene mu enice, shimnici i proroci, bile su u srpskoj ikonografiji omiljene teme takvih vremena, vremena duševne utuenosti, koja su obi no nastajala kod masa iza kakvih narodnih nesre a, a kod pojedina u sva vremena s istog razloga, ali esto i grize savjesti, nekog zavjeta i sli no. U takvim okolnostima Sarajlije — i ljudi i žene — pravoslavne vjere utjecali bi se monaškom životu i odricali svijeta. Skari navodi, u svom ve citiranom djelu, eš e takve slu ajeve kod najodli njih sarajevskih porodica. Tako se zakalu erio poznati Hadži Gavro monah Georgije 1711, žena Teodora Selaka iza njegove smrti, oko 1767 pod imenom Pelagije, udova Mara i eklija, k i nekog Damjana oko 1697, žena Jovana Arnautovi a iza njegove smrti, pod imenom Jelisaveta 1742 godine. Nikola Kopriva zamonašio se i dobio ime Nikodim 1691; An elija, k i njegova sina Marka (umro 1712) išla je na hadžiluk. Hadži Sava, kujundžija, uzima oko 1677 monaški in kao Sofronije, a i Mara, žena njegovog brata Draška, zamonašila se iza Draškove smrti, negdje poslije 1687. Još jedna Mara — žena Tadije Humkovi a prima pod imenom »Ana« monaški in oko 1670. Hadži Ivan spominje se kao monah Arsenije. To su sve imena bogatih Sarajlija.¹²⁶ O siromašnima, kojih je svakako bilo mnogo, nije niko ni vodio ra una. Sarajevske žene, odnosno kalu erice Sarajke, imale su u blizini crkve i svoje elije (Skari).

Pojava ežnje za monaškim životom¹²⁷ i omiljele teme u srpskoj ikonografiji u vezi s tim, ja-

¹²⁶ Kalu er Nikodim, Sarajlija, iz porodice Jovanovi a, prigradio je uz manastirsku zgradu manastira Banje kod Risna ardak sa izgledom na more (B. Strika: Dalmatinski manastiri, Zagreb 1930).

¹²⁷ Vrlo je zanimljiva pojava onoga tajanstvenog mle-ta kog trgovca, za koga ja s razlogom držim da je Sarajlija, koji se u drugoj polovini 17 stolje a iznenada pojavio u oronulom Hilendaru, da ga spase svojim imetkom od propasti, da se zatim zakalu eri pod imenom Nikanor i umre kona no

vljaju se u to vrijeme u svim dijelovima srpskog naroda. Mano Zisi u svojim studijama¹²⁸ naro ito isti e, uz ostalo, život Marije Egip anke kao osobito omiljeo motiv živopisa 16—18 vijeka. Nije s toga ni udo da ga vidimo i kod ovoga našeg ikonopisca, koji je, nema sumnje, poznao vrlo dobro tu historiju, dok ju je mogao prikazati u osam slika. Na ovoj temi on najo iglednije pokazuje svoju težnju za samostalnim radom.

Da bolje možemo prosuditi njegova nastojanja oko ilustriranja te teme, iznije u ovdje životopis Marije Egip anke po »Ohridskom prologu«.¹²⁹

»Neki jeromonah, starac Zosima, udalji se jednom uz asni Post u zajordansku pustinju za dvadeset dana hoda. Najednom on ugleda jedno ljudsko bi e, suha, naga tela, i kose bele kao sneg, koje nagne bežati od pogleda Zosimovog. Starac je dugo tr ao, dok ono bi e ne priligne u jednom potoku i ne viknu: avo Zosime, prosti mi radi Gospoda, ne mogu ti se obratiti, jer sam žena naga! Tada joj Zosim dobaci svoju gornju haljinu; ona se ogrnu i javi mu se. Ustrašen beše starac uvši svoje ime iz usta te žene nepoznate. Posle dugog navaljivanja njegovog žena mu ispri a svoje žitije. Ona beše ro ena u Misiru, i od dvanaeste svoje godine po e živjeti razvratno u Aleksandriji, i provede u razvratu punih 17 godina. Gonjena bludnim ognjem telesnim ona sede jednoga dana na la u, koja plovlaše ka Jerusalimu. Prispjev u Sveti Grad htede i ona u i u crkvu da se pokloni asnom Krstu, ali je neka nevidljiva sila zadržavaše i ne da vaše joj u i. U velikom strahu pogleda ona ikonu Presvete Bogorodice u pritvoru i moljaše se njoj, da joj dopusti u i i celivati asni krst ispovedaju i grešnost i ne isto u svoju i obe avaju i da e posle po i tamo kamo je sveta pre ista bude uputila. Tada joj bi dopušteno u i u crkvu. Pošto celiva krst, iza e ponovo u pritvor pred ikonu i zahvali se Bogorodici, no u tom u glas: ako pre eš Jordan, na i eš dobar mir! — Ona odmah kupi tri hleba i krene za Jordan, gde stiže istog ve era. Sutradan se pri esti u manastiru sv. Jovana i pre e reku. I prožive u pustinji itavih 48 godina, u prevelikim mukama, u strahu, u borbi sa strasnim pomimislama kao sa divljim zverima. Hranila se zeljeni. Posle toga¹³⁰ kada stajaše na molitvi vide je Zosima kako stoji uzdignuta u vazduhu. Ona ga zamoli da joj idu e godine donese Pri eš e na obalu Jordana, a ona e do i da se pri esti. Idu e godine Zosima do e s pri eš em na obalu Jordana, no udaše se kako e svetitelj ka pre i Jordan. U tom vide prema mese ini da ona do e reci, pre

u manastiru 1685 vrše i dužnost »bašte«, ostavivši pred smrt svoj poznati »Zavjet« (Gl. srp. u . dr. LVI—1884; Du i : »Starine Hilendarske« i Gl. srp. u . dr. XLIV—1877, str. 243).

¹²⁸ Starinar 1933—4, Đor e Mano Zisi: Blagoveštenje rudni ko; isti Starinar: Nekoliko starih srpskih crkava (Sv. Nikola Šatornja).

¹²⁹ Ohridki prolog: April i, Sv. Marija Egip anka, str. 247—248.

¹³⁰ Naime, kako je Zosimu ispri ala svoj život.

krsti reku, i po e po vodi kao po suhu. Kad je pi esti, ona ga zamoli, da idu e godine do e u onaj isti potok gde su se prvo videli. Zosima ode i na e telo njeno mrtvo na onom mestu, i više glave na pesku napisano: pogrebi avvo Zosime, na ovom mestu telo smerne Marije, predaj prah prahu, predstavila sam se 1 aprila u samu no spasonosnog hristovog stradanja po pri eš u božestvenih tajni. Iz ovoga zapisa dozna Zosima prvo njeno ime, i drugo i strašno udo, da je ona prošle godine one iste no i kad se pri estila stigla u taj potok, do koga je on morao putovati 20 dana. I tako Zosima sahrani telo udesne svetiteljke Marije Egip anke. A kada se vrati u manastir ispri a celu historiju njenoga života i udesa, koja je on li no video od nje.«

U prvoj slici (123) vidimo Mariju na brodu me u dvojicom mla ih ljudi (la ara?). Tip broda videli smo ve ranije u slici plana br. 62. Veliki trgova ki brod 18 stolje a s tri jarbola. Sva jedra, i velika i mala, od pramca do krme razapeta su. Nad krmom vije se zastava s crnim krstom. I u prednjem planu slike, i u pozadini, vidi se kopno. La a prolazi kroz zaljev. Figure na palubi prikazane su prevelike prema veli ini broda. One su kao u razgovoru. U natpisu zadnja rije , pri kraju, krivo je napisana. Natpis glasi: **„ВЕСЕДИ МАРИНА САСЪ ГЕМИДЖИЧЕ“** (= emidžijama)¹³¹

Slika pod II (II 124) odnosi se svakako na ovaj dio pri e iz Marijinog života, gde se veli da je neka sila zadržala da ne u e u hram. Tu nevidljivu silu predstavlja nam ikonopisac ovdje u vidu an ela. Marija stoji pred hramom kao u nekoj nedoumici. An eo lebdi iza nje i zadržava je rukom. Hram je velik i lijep. Ima veliki zvonik i jedno kube na osmougaonom tamburu,¹³² koji nas potsje aju izdaleka na Lazarevu zadužbinu u Kruševcu. Portal je dvostruk, istoga oblika kao i na jerusalimskom hramu. Hram ima, kao i ona tamo višespratna zgrada, na pro elju krstatu rozetu kao prozor. Naslov je: **„НЕДОУЩИЕНА ЦЪНГЕЛА“**.

Pod brojem III (125) vidi se Marija u pritvoru hrama pred ikonom Bogorodice. Ilustrovan je menat, gde se ona obra a molitvom istoj da može u i u hram. Marija kle i razdrljenih grudi i u zanosu pruža ruke prema ikoni, na kojoj je prikazana Bogorodica s malim Isusom na krilu. Ikona je na stalku ili predstavlja kao neki ikonostas ili njegov dio. Od prostorije vidi se poplo ani pod u boji i formi šahovskog polja, i zid, plavkasto zelen. Krajnja slova u rije ima natpisa pogrešno

¹³¹ Gemidži (turski) matroz, la ar. Kod nas i sad kaže stariji svijet emija i emidžija. Zadnja dva slova u naslovu bila bi sasvim suvišna. U vrijeme kad je živio slikar o kome je govor zvali su Makedonci emidžijama krmilare na Vardaru (Politika od 13 II 1952 u rubrici »Da li znate?«)

¹³² Slikar nam i na drugim mjestima pokazuje takav tambur, otkrivaju i samo njegove tri plohe, okrenute gledaocu. Moramo uzeti, da se prema tome ne vide dvije sa sa strana i tri na protivnoj strani.

su ispisana, što sasvim mijenja smisao: **„ИСПОВЕДА СЪ ПРЪЧЪСТА ВЪЦА“**, što bi trebalo da zna i: ispovedi se pre istoj Bogorodici.

U slici IV (126) vidimo Mariju ve u pustinji. Obu ena je u dugu do zemlje, sme u riz u tamno plavom kapulja om. Podba a se duga kom palicom, koju drži u desnoj ruci, dok na dlanu ispružene lijeve pokazuje dva okrugla predmeta. Po svoj prilici da je i tre i takav predmet bio označen iza njih, malim dijelom, no danas se više ne vidi. To su tri hljeba, zapravo poga ice, od kojih je Marija živjela u pustinji. Pustinja je prikazana crvenkastom bojom: ravnica, zasijana tu i tamo rijetkim biljem ili palmovim drvetom. U pozadini tamna rijeka, iza nje se vidi u daljini visoka obala s rijetkim raslinstvom. Na tamnom nebu ocrtava se s desne strane svijetla silhueta povišokog brda, na kom se vidi hram s kupolom. Iz naslova: **„ПРЕИДЕ НВРДА АН НВВРТЕ . . . ПОГ . . .“** ne vidi se radi ošte enih dijelova, šta je zapravo htio slikar da kaže. Moglo bi biti: obrete tri poga e, ali i obrete potok.

U slijede oj slici (V—127) prenosi nas ikonopisac u vrijeme 47 godina kasnije u isti pustinjski pojsaž, samo bez hrama na onome brdu. Marija sasvim gola, mršava, bijele kose, okrenula se tijelom u bojažljivoj kretnji od iznena enog Zosima. Naro ito su u starice istaknute osušene dojke uz ostale stara ke pojave na tijelu. Samo je lice zadržalo svježinu, osobito o i. Zosim je sav ošte en

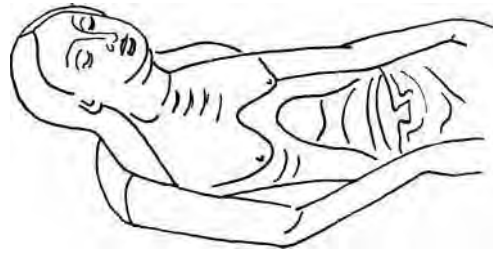
Sl. 18. Marija Egip anka sa slike »Jerusalima« iz 1799 god.

osim glave i ruku, koje je ispružio prema Mariji. Natpis je u prvom dijelu oštećen, ali je dovoljno jasno iz njegovog oštećenog kraja, a i iz same slike, da je prikazan momenat, kad je Zosima našao Mariju u pustinji. Naslov glasi: **„КОГ . . . СЕ . . . НАИДЕ ЗОСИМА“**

Slika VI (128) prikazuje nam dalji tok toga sastanka: Marija se ispovijeda Zosimu. Ona je još uvijek gola. Okrenuta je Zosimu sklopljenih ruku. On joj nešto pruža na rukama, no okrenuo je glavu od nje da je голу ne gleda. Slika je mnogo oštećena. Od naslova se vidi samo **„ИСПОВ . . .“** Pejšaž isti.

U slici VII (129) vidimo događaj od idu e godine. Zosima pri ešuje blaž. Mariju (**„ПРЕЧЕСНА НА ЗОСИМА“**). Ona ima nimbus oko glave. Ogrnuta je po golom tijelu tankom, bijelom tkaninom (koprenom). Sva je u drhtaju, kao da lebdi, ispruža prema Zosimi ruke (sl. 18). On drži u lijevoj ruci putir, a desnom pruža kašičicu prema Mariji. Zosim je ina e sav oštećen (iskinuti dijelovi platna). U kompoziciji ova scena mnogo nali i na istu sliku u crkvi sv. Nikole kod Šatornje, kako nam je donosi u opisu ove crkve Mano Zisi.¹³³

Slika VIII (130) nosi naslov: **ПОГРЕБЕНА ЕН ѿ ЗОСИМА“**. Pejšaž isti iz prošle slike. Mrtva Marija s nimbusom oko glave leži ispružena po zemlji. Ruke su joj opružene uz tijelo. Gola je osim uske, bijele prega e oko bedara. Utisak mrtvog dobro je prikazan (sl. 19). Od Zosimove figure ne vidi se ništa, jer je na tom mjestu iskinuto cijelo platno. Ina e u predošnje tri slike, gdje se od Zosima još nešto vidi, prikazan je on kao starac, dobrog izgleda, kratke, sijede kose, dugih brkova i brade. Obučen je u tamnu, smeđu, do zemlje dugu haljinu, sa širokim tamno plavim okovratni-

Sl. 19. Mrtva Marija Egipćanka (detalj) sa slike »Jerusalima« iz 1799. godine

kom. Slika nosi sve triju njegovih glava u tim scenama o igledna je. Isti slu aj je i s Marijom.

Svoje djelo završava naš ikonopisac slikom sv. Jovana Prete e (tabla II br. 130) kao »an eoskog vjesnika.« I u ovu kompoziciju nastojao je unijeti, koliko je mogao, nešto svoga. U lijepoj kretnji, kao da nekom govori, ispružio je svjetitelj preda se lijevu ruku, dok u desnoj, nešto spuštenoj, drži rastvoreni svitak bez natpisa. Usta su mu malo otvorena; izraz oči živ. Kose i brade je ri e. Donja haljina vidi se samo oko koljena i ne razbire se je li krznena ili od kakvog drugog materijala. Prekrila ju je gornja, široka haljina od plavog, zlatom protkanog brokata. Krila svetiteljeva su u mirnom položaju, boje bijele, protkana zlatnom žicom. Bosih je i golih nogu do koljena. U donjem, lijevom uglu slike, vidi se Jovanova ostsje ena glava s nimbusom. U gornjem, lijevom uglu, na oblaci u zlatnim zrakama, prikazan je blagosiljaju i Isus. Naslov glasi: **„СВѢТЪ ІВАНЪ ПРЕДТЕЧЪ“**. I ovdje kao na mnogim drugim mjestima, ikonopisac ili njegov pomaga, pri pozlaivanju slova, zamijenio slovo **ѣ** sa **ѧ** ili obratno. Izgleda, da je i onaj izme u **ѧ** i **Ѥ** bio **ѣ**.

SADAŠNJE STANJE SLIKA

Teško je vjerovati, ali stvarno današnje stanje opisanih slika upravo je očajno i pored svega nastojanja pojedinaca i ljubitelja naše stare umjetnosti da se ova, što se još u tom pogledu dade očitovati. Upravo je udan neman naše, sarajevske srpsko pravoslavne crkvene opštine prema ovim slikama u današnje doba, gdje su one gotovo jedini sigurni i jasni pisani dokumenti o davnijim nastojanjima te iste opštine da u svome okrilju dade mjesto i potpore i slikarskim vještina. Dokument o slikarskom djelovanju u srpskom narodu toga vremena u Sarajevu. I to rijedak dokument, jedinstven u našoj staroj ikonografiji.

Imao sam prilike da godine 1936, baš pred sam Uskrs, zate em majstore, koji su upravo završavali

kre enje dvorišnog zida, na kome vise slike. Ponenen zlom slutnjom požurim do slika i na zaprepaštenje ugledam obe potpuno uprskane kre enje. Na »Jerusalimu« nije se uopšte mogla raspoznati ni jedna scena! Ni toliko brige nije se moglo posvetiti slikama da se bar pokriju papirom za vrijeme kre enja. Pobjegoh, da me koji stranac, posjetilac crkve, ne zate e na tom mjestu. Kad sam se navratio poslije par dana, vidim slike iste! Pitam crkvenjaka šta je bilo, kad dobri ina veli: »Oprali, gospodine!« »Krpama i toplom vodom!« Kao pod što se pere. Isti slu aj dogodio se još jednom kasnije.

Pod slikama bili su davno prije mali iraci (12 na broju), na koje su vjernici naticali goru e svijetle. Te su svijetle dohvatile slike, i danas malo, sutra malo, sve do polovine ih oštatile. Osim toga, sasušivanjem dasaka nastale su duž njihovog sa-

¹³³ Starinar 1933—34; Đorđe i Mano Zisi: Nekoliko starih srpskih crkava. Ina e e se na i u živopisu naših crkava XVI i XVII vijeka redovno ista scena. Tako u Temskoj, Blagoveštenju, kod Kablara, Nikolju i dr.

stava pukotine. Kako je platno išlo za daskom, popucalo je i ono (sl. 1). Jednom je palo nekom na pamet — ima tome nekoliko desetina godina — da bi trebalo slike opraviti. I opravljene su, evo kako:

U crkvenoj ostavi našlo se par ošte enih, velikih slika na platnu vjerojatno starijih od ovih našega ikonopisca. Šta bi bilo pametnije, nego od njih napraviti zakrpe, pa ih zakovati klincima (!) na ošte ena mjesta naših slika. Tako je »Strašni sud« pri dnu, ispod apostola Simeona i Luke, dobio zakrpu duga ku 40 a široku 14 cm (sl. 5, desno, dolje). Na njoj je prikazan neki manastir s dvije poligonalne zgrade s kubetima u zelenoj šumskoj okolini kraj vode. »Jerusalim« opet, usrećio se s jednom zakrpom, dugom 142 cm, a širokom oko 8 (sl. 11, desno). Ona se zapravo sastoji od dva komada, od kojih je gornji dug 52 cm. Duž ove zakrpe prikazano je u malim sli icama stradanje Isusa Hrista. Sli ice imaju gr ke natpise i slabiji su rad.

Dok je »Strašni sud« prepukao samo po sastavu dasaka, izgubio ime majstora i neznatno ošte en pri dnu, dotle »Jerusalim« pokazuje mnogo rupa na izgorjelim mjestima, naro ito pri dnu, gdje su ga goru e svije e lako dohvatale. Platno oko tih mjesta nadiglo se i esto visi u krpama. To se osobito vidi na donjem redu (br. 120—131), koji je sav ošte en osim broja 126. Isto je tako nastradao red slika iznad ovih (62—66) naro ito br. 65 (So

lomon) i lijevo od tih brojeva 10, 11, 12 (K,L, M). Djelomi no je ošte eno »Uspenje Bogorodi ino« i »Bogorodica s prorocima« (br. 51, 52), zatim slika uskrсну a Hristova (br. 78) i desni rub slike br. 114 (Evo ovjeka) s evan elistima i slika Bogorodice pod br. 55.

Tako stanje slika i njihov položaj na visini povesve otežava i njihovo fotografsko snimanje.

Prošle godine Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture u Sarajevu pokrio je o svom trošku ove slike staklom i tako ih zaštitio koliko toliko od uticaja atmosferilija. Ali to je tek najnužnija zaštita. Mi moramo tome poslu pri i s odlukom da se konzervacija provede potpuno prema današnjim mogu nostima s obzirom na stanje slika. U prvom redu treba slike skinuti ve jednom sa onoga vlažnog zida i spremiti u jednu suhu prostoriju da u njoj proleže bar šest mjeseci. U meuvremenu o istiti ih od prašine i skinuti zakrpe. Nakon šest mjeseci pregledati stanje odlijepljenih dijelova i prilijepiti ih po mogu nosti nehigroskopi nim tutkalom i nakon par mjeseci pristupiti iš enju slika od a i i druge ne isto e koja se na njih uhvatila kroz stolje e, kao i od propalih djeli a laka. Spojiti opet rastavljene daske, a zatim slika nanovo lakirati. Poslije toga uokviriti ih, ostavljaju i daskama slobodu kretanja. Dalje se slika moraju držati u suhoj prostoriji u jednakoj temperaturi.

OPŠTI OSVRT

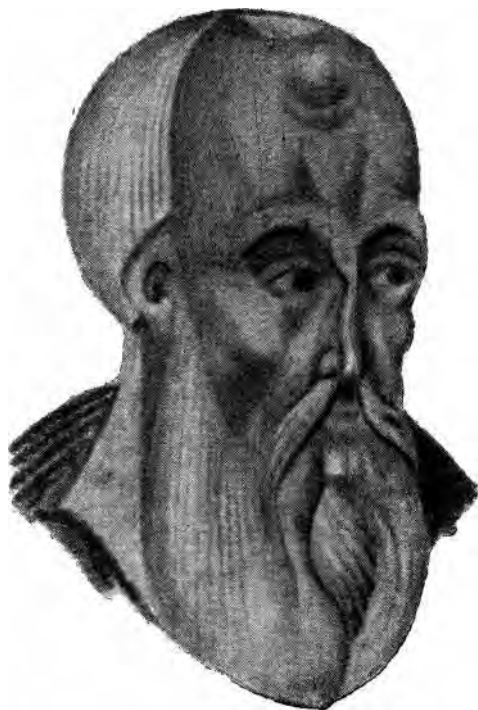
1. Vanjska obilježja, kostimi, natpisi, jezik i drugo

Namjerno sam sveo opis pojedinih dijelova obe slika na najmanju mjeru, otstupaju i od toga gdje je to bilo od naro itog interesa. Detaljno opisivanje ikonografskih tema jednog starijeg slikara, bilo zoografa ili ikonopisca, skupljenih na jednom mjestu u ve em broju, dovodi esto i itaoca do zamaranja i pisca do ponavljanja, jer, ma kako veliku fantaziju imao jedan naš stari ikonograf, on je i sam morao, ograni en i svojim slikarskim materijalom i uobi ajenim propisima, koje mu je namećtao njegov poziv, da se ponavlja. ak i da ne vidimo sliku mi znamo unaprijed, kakva odijela nose razni svetitelji, kakva vladari, vojnici, posluga, monasi, akoni, pustinjaci, arhijereji i t. d. Znamo kakve su kod mnogih fizionomije. Znamo okolinu i arhitekturu u kojoj se odigravaju doga aji. Pa i sam pejsaž. Ali i pored svega toga, što se u opštem propisu stari srpski ikonopisac i zograf slažu, ipak se oni u detaljima — uvjetovanim esto i raspoloživim materijalom — toliko razlikuju da mi možemo lako da ih jednog od drugog razdvajamo pa i svrstavamo u pojedine škole. Te razlike uvjetuje obi no na in komponovanja, izvo enje crteža i boje, tretiranje svijetla i sjenke, anatomija fi

gura i draperija, kolorit i t. d. Dakle, zanatske manipulacije u najviše slu ajeva, ali esto i momenti iz nau ne spoznaje. Kako te razlike i uvjetuju originalnost i karakter jednog ikonopisca, pa i ovog našega, to emo se ovdje na njih osvrnuti, ali opet samo u opštim potezima, jer se i one ponavljaju kod pojedinca u svakoj njegovoj novoj slici.

Djela našeg ikonopisca pripadaju onome vremenu kad se pod ja im uticajem susjeda po eo u srpskoj ikonografiji osje ati prelaz od tradicionalnog na ina izražavanja u moderno, evropsko. Taj prelaz za eo se na etni kim granicama našeg naroda oko polovine 18 vijeka, hvataju i sve dublji korijen, no trebalo je ipak pola vijeka dok se njegov uticaj osjetio dalje u unutrašnjosti i to opet samo u ve im mjestima — u našem slujaju u Sarajevu — a još novih pet decenija, pa da on dopre i do centra Balkana. Me utim tu on nije ni do danas potpuno zagospodario.

Iz stare srpske ikonografije zadržao je naš ikonopisac malo obilježja. Dok jedan njegov malo raniji pretšasnik, onaj sa signaturom u monogra

Sl. 20. Starac Zosima (detalj) sa slike »Jerusalima« iz 1799 godine

mu,¹³⁴ komponuje svoje novovremene figure u stereotipnom interijeru i pejzažu stare škole, dotle ovaj naš nema ve ni toga, ili ako ima, onda tek u odjecima koji se jedva razabiru. Pa i ondje gdje izgleda da je ja e naglašen tradicionalni na in slikanja, brzo se gledalac uvjeri, da i on nije više u svom istom obliku. Imamo zato najbolji primjer slikanje draperija na slici »Strašnog suda«, naravno kod odijela apostola, zatim u modelovanju glava, gdje se još služi starim šablonama tu i tamo: starac Zosima na »Jerusalimu« (sl. 20), brade u sijedih apostola (sl. 5) i glava sv. Ilije (sl.4) na slici »Strašnog suda« i t. d. Djelomi no je zadržan kraj odijela kod svetitelja, a u najviše slu ajeva — u staroj ikonografiji propisana — koafira (Erminija!) Jedino što je zadržano u svoj svojoj isto i stare škole, to je slikarski materijal i njegova upotreba. Dok na našem južnom primorju u to vrijeme po inje da ulazi u modu u srpskoj ikonografiji uljena boja, iako još bojažljivo, dok se ona ja e pokazuje po srpskim crkvama u Hrvatskoj, a posve preovla uje u Vojvodini, dotle se ovaj naš ikono pisac služi istom jajnom temporom, na daski, prevu enoj platnom s takvim poznavanjem materijala, da mu pripada svako priznanje.

Pustinjaci i neki grešnici u paklu nemaju nikakvih odijela. Apostoli, proroci i drugi starozavjetni oci nose dugi hiton sa širokim plaštem preko njega.

¹³⁴ Mazali : Sv. Đor e na starim ikonama u Sarajevu (Gl. Z. M. 1935, str. 64, 65).

Ovaj plašt preba en je kojiput jednim krajem preko ruke, ostavljaju i jedno rame otkriveno (sl. 5). Ta odje a je skromna, bez ikakvih ukrasa, a u boji bijela, crveno sme a (oker) i plava (indigo). Apostoli su gologlavi na malom »Strašnom sudu« i na slikama »Jerusalima«. I sam Isus je bos na slikama »Jerusalima«. Ina e apostoli nose sandale, od kojih se vide samo poveze. I ostali, koje naprijed spomenusmo, bosu su, ukoliko im noge nisu vješto prikrivene. Tako je bos Jesej, koji leži pod prijestolom bogorodi inim (t. II, 51). Bos je i Avram i sve osobe u »Krštenju na Jordanu« (br. 75); zatim sv. Jovan Krstitelj u br. 26 i Josif, gdje god mu se vide noge. Sve na slici »Jerusalima« (t. II). Apostoli i starozavjetni oci imaju ponegdje turban na glavi: sveštenik u »Vavedenju«, Luka i Kleopa br. 71 i 117 »Jerusalima.«¹³⁵ Jedna vrsta an ela (oni iznad apostola u velikom »Strašnom sudu«, te oni na slikama »Jerusalima« br. 25 i 26 (t. II), ima samo dugi hiton u raznoj boji, opto en svuda dosta širokim, biserom ukrašenim porubom, koji oko vrata nali i na raniji »manijak« (okovratnik). Izgleda da neki imaju i losos, jer im je takav komad odijela preba en preko ruke. Ako su u bijeloj boji, ove tunike potsje aju mnogo na one mileševske (prvi Nemanji i). Druga vrsta an ela nosi tuniku i himatij u raznim bojama bez naro itog ukrasa. Arhan eli nose akšire s dokoljenicama, kra i hiton uz tijelo priljubljen, a preko njega šare, koje bi imale da predstave donji dio pancira s pteurigama. Neki od ovih an ela nose veliki krst (onaj kod vage u velikom »Strašnom sudu«, sl. 21). Preko ramena imaju preba en kratak sagion. Arhan el Gavrilo u sl. 1, 2, 3, »Jerusalima« kao da ima pod hitonom košulju. Boja pojedinih dijelova odje e naizmjeni no je bijela, plava i crveno sme a. Ovi an eli imaju na slici »Strašnog suda« (i velikoj i maloj) zlatnu kacigu na glavi (sl. 21). akšire, tozluci i hiton ovih an ela potsje aju na narodnu, seosku nošnju u Hercegovini. Osobito plave akšire i crveni tozluci. Svetitelji »ratnici« nose odijela kao i arhan eli. Vojnici imaju bogata odijela od zlatnog brokata u raznoj boji. Nose akšire s dokoljenicama, kratku tuniku sa širokim rukavima i širokim stegnutim pojasem. Na glavi imaju zlatnu kacigu raznih oblika (sl. 22).

Bog na velikom »Strašnom sudu« ima široki, brokatski ogrta tamne, zeleno plave boje, iski en zlatnim gran icama s liš em i cvije em. Na malome »Strašnom sudu« ima hiton i široki himation u zlatnom brokatu. Hiton je izmodelovan bijelom bojom. U slici »Stvaranja svijeta« (»Jerusalim« scena 53 na t. II), Bog je u dugoj košulji, širokih rukava, u samom zlatu.

Isus ima svagdje dugi hiton u raznim bojama. Negdje vrlo ki en (»Strašni sud«, veliki i mali). Samo u slici »Evo ovjeka« (»Jerusalim« 114) nosi dugu košulju, sme e boje, opšivenu oko vrata i po

¹³⁵ Oblik turbana vidi se na slici 22 (brojevi 3, 5, 11 i 12).

Sl. 21. Jedan arhangel sa slike »Strašnog suda« iz 1799 god.

rubovima širokim, zlatnom, brokatskom pantljikom. U »Krštenju na Jordanu« ima samo perizon, a u »Vaskrsenju« osim njega i lepršavi himatij. Isus je obi no bos gdje mu se vide noge, samo u slici br. 114 »Jerusalima« nosi sandale.

Najraskošnije i najkijenije odijelo ima Bogorodica. Ona uvijek nosi dugi hiton i široki maforij. Sve šarano zlatom i biserom. Odijelo je u raznim bojama. Na jednom mjestu sva je u svijetloj, ruži astoj, gotovo bijeloj boji (Jerusalim br. 9) i to je jedini primjerak u našoj staroj ikonografiji. Na ve im slikama ima Bogorodica na glavi pod moforijem rubac, bijele tanke tkanine.¹³⁰ Mali Isus

¹³⁶ Takav rubac pojavljuje se prvi put kod italijanskih slikara ranog Renesansa naročito u manjim centrima gornje Italije. Vidimo ga kod madona Aluna, Bonsinjorija, Neroja,

uz Bogorodicu ima hiton i himatij, negdje i sam hiton s košuljicom i gacama (sl. 12).

Vladari imaju na glavi zlatnu krunu raznih oblika, obi no zatvorenu i ukrašenu biserom i dragim kamenjem raznih boja (sl. 22). I vladari nose hiton i himatij, samo car Konstantin i Solomon nose divitisijs. I Kajafa ima na glavi zlatnu, zatvorenu krunu pa čak i divitisijs na sebi. Kraljevsku krunu nosi i antihrist na obje svoje slike. Najsvetnije od ovih ličnosti obuena je car Solomun. Njegov divitisijs bogato je iskićen.

Sveštenstvo je obueno u odijela, kakva su se vjerojatno nosila u slikarevo vrijeme. Više sveštenstvo ima do zemlje dugu, crnu ili smeđu crvenu haljinu s niskom kamilavkom na glavi iste boje kao i odijelo. Kamilavka ima sprijeda znak krsta (sl. 5 gore, desno). Patrijarh nosi i sakos u bijeloj boji. Đakoni su prikazani samo u slici 84 »Jerusalima« u akonskom odijelu. Orar im se ne vidi, dok u Arhiakona Stefana, u slici 58 »Jerusalima«, zalepršao se u padu.

Jevrejsko sveštenstvo na slici pakla ima duge široke haljine bez pojasa s krznenim ovratnikom i niskom krznenom kamilavkom.

Pastiri nose samo kratak hiton, stegnut u pojasu; žene iz naroda dugi hiton s maforijem, ljudi hiton s himatijem.

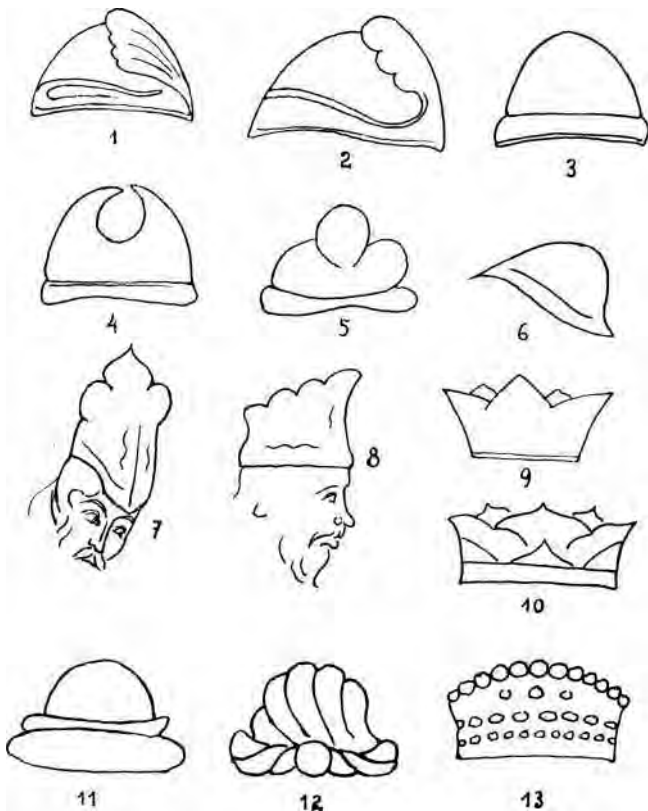
Goli dijelovi tijela su žuto sive boje. Kose su kratke i duge. Ove potonje s uvojcima. Stari ljudi imaju samo bijele kose, sjenene plavkastim linijama. Mlađi, crveno smeđi, sjenene crno. Drugih nema.

Đavoli su goli. Jedni su crveno smeđi, a drugi crno plave boje. Samo onaj što pije »vodu Lotinu« obuena je i to u plave akšire s crvenim dokoljenicama i kratak crveno smeđi haljetak.

Životinje, koliko ih ima (konji u mudraca, kod sv. Đorđa i Dimitrija, zvijeri u paklu, ribe, zmije i t. d.), prikazane su sasvim više, sasvim manje prirodno, negdje s izvjesnim znanjem, negdje opet, sasvim primitivno. Konji su u boji bijeli, žuti i crveno smeđi. Zmije plave i crveno smeđe. Ribe zlatne.

Arhitektura pokazuje sasvim novu siluetu prema ranijoj. Krovovi su negdje stepenasti i strmi, fasade s mnogo prozora. Negdje se vide sasvim obi ne kuće, varoškog tipa, zapadne arhitekture (sl. 14 gore, lijevo). Stil je izmišljen, ali nas još ponegdje potječe a na bazilikalne tipove zgrada iz stare ikonografije (sl. 14, dolje). Sve arhitekture su u svijetloj boji (roza, žućkasto, sivo). Krovovi su negdje crveno smeđi, inače iste boje kao i zdanja. Kubeta su obi no zlatna.

Bonfilja i t. d. Oni su ga uzeli iz savremene nošnje, a naš ikonopisac morao ga je vidjeti na starim ikonama Bogorodice, porijekla Zapadne škole, koje su ve tada bile u posjedu Stare crkve. (Vidi o tome inače: Mazali, Kritička škola — G. Z. M. 1937, str. 70—71). Osamljen slučaj veda u Bogorodice iz 13 vijeka vidi se kod slikara Kopa di Marko valdo na njegovoj slici Bogorodice (1261) u crkvi Santa Marija de Servi (*de' Servi*) u Sijeni.

Sl. 22. Oblici kaciga, kruha i turbana sa slika majstora »« iz posjeda Stare crkve u Sarajevu

Zemlja je crveno sme a i bijela (možda žu ka-
sta). Voda plava sa bijelim šrafama. Nebo plavo.
Oblaci okrugli, bijeli, sivo zasjen ani. Pozadina,
ako nije pejsaž, plava je. Samo na malom »Straš-
nom sudu« iza prijestola, na kom su Bog — otac,
sin i Duh sveti, pozadina je zlatna. Drve e ima
obi no okruglu krošnju tamne, plavo zelene boje
sa zgrudanim liš em, osvjetljavanim bijelom bo-
jom. Po obliku krošnje raspoznajemo i ciprese i
palme. Cvije e i trava u manjim slikama je crne
boje dok u broju 51 »Jerusalima« ima cvije e jasno
obilježene cvjetove crveno sme e boje (nali e na
mak) s bijelim osvjetljavanjem.

Od interijerskih predmeta isti u se prijestoli i
naslanja i raznih oblika, zatim iraci (sl. 16)

Natpisi su izvedeni crnim i zlatnim slovima.
Na slici »Strašnog suda« najve im dijelom crnim,
a na »Jerusalimu« zlatnim. Svi naslovi unutar zi-
dova grada Jerusalima ispisani su crnom bojom,

Sl. 23. Ligatura (it. i gospodar) iz zapisa sa slike »Straš-
nog suda« iz 1795 godine

jer se nalaze na svijetlom polju. I naslov malog
»Strašnog suda« crn je, jer mu je polje zlatno.
Slova su dosta lijepa i dekorativna (sl. 6). Slikar
se služi koji put i ligaturom (sl. 23)

*

Vidjeli smo ranije da naš ikonopisac upotre-
bljava kod natpisa i narodni i erkveno slovenski
jezik. Za slovo e upotrebljava as ε as Ѧ: ВЕСЕДИ,
ИСТОВЕДА, ПОСЪКТИЛ, ЦЕЪКТОНСІЕ i t. d. Miješa Ч и Ѯ
u zapisima ЧАЧИ и ЧАЦИИ). Miješa Н и И, Н и И, Т и Ш
i ima dva znaka za slovo : obi ni i stariji kur
zivni. Služi se turskim izrazima: havuz, emidžija,
šer. Zakeja (veliki »Jerusalim« br. 85) piše po gr -
kom Zikeios. Ime Jovan piše na tri razna na ina:
»ИВВАНЪ“, »ИВАНЪ“ »ИВАНЪ“. Sve su to karakteristike
koje se zapažaju i kod Sarajlija toga vremena
(Skari , str. 135). Za pritvor hrama ima naziv pre-
torij (ПРЕТОР). Ali u njegovom jeziku najkarak-
teristi nije je ono »САСКЪ“ (»ВЕСЕДИ МАРИНА САСКЪ“).
i gubljenje osje aja za padeže (»ТЪРОСКИ ДЪКЦА“,
»МОРЕ И РИБИ“, »ЖЕНИ“ — 1 pad. pl.) iz ega je lako
zaklju iti da je naš slikar bio porijeklom iz Ma-
kedonije (debarskog kraja?).

Sl. 24. »Pokolj djece« (detalj) sa slike »Jerusalima« iz 1799
godine

Što se ti e grešaka i izopa enosti u natpisima
mogu se lako protuma iti. One se nalaze samo u
pozla enim natpisima, iz ega se vidi da su nastale
pri pozla ivanju slova. Moglo bi se pomisliti, da
onaj ko je pozla ivao natpise, možda i sam slikar,
nije bio pismen ili da nije poznao jezika, ali to
je sasvim isklju eno, jer smo vidjeli u zapisima na
obje slike, a gotovo i u svim natpisima koji su iz

vedeni crnim slovima, da se on sasvim dobro služi jezikom svoje okoline i da bi morao praviti greške i tamo gdje slova nisu pozlaćivana, no one se nalaze isključivo u pozlati. Stvar je sasvim razumljiva: kako je koju figuru ili sliku, kojoj joj trebao pozlaćen natpis svršio, slikar bi označio natpis tanko, crnom bojom ili onom koja mu je bila pri ruci i tamo. Pozlaćenje se izvodilo pošto je dje-

lo bilo završeno. Prosto, mehanički. Sam slikar ili pomoćnik, koji je pozlatu izvodio, nije više pazio na sadržaj već je brzo nanosio pozlatu na linije slova kako ih je vidio. Ako su slova bila tu i tamo nejasna, jer su bila površno naznačena, morale su nastajati neobične greške ili lako moguće zamjene slova i tamo kao što se vidi tu i tamo.

2. Materijal, Način slikanja. Lak.

Naš ikonopisac upotrebio je za svoje slike vrsto, domaće, laneno platno, dosta grubog tkiva. Na »Jerusalimu« u jednom komadu, na »Strašnom sudu« u tri: luk je, naime, posebni komad, ali ne našiven na donju već samo prilijepljen na dasci donjega; ispod toga platna je veliki komad u veličini od 133 : 260 cm, a na njega je prišiven najdonji uski komad od 21.7 : 260 cm. Sav oba ta platna jasno se vidi na slici. Platno je kod obe slike prilijepljeno na tablu, sastavljeno od više komada i movih dasaka. Na slici »Strašnog suda« nekoliko daske su pri dnu nastavljene za oko 7—8 cm. Daske su se tokom decenija sasušile i smanjuju i svoju širinu rastavile se i potegnule i platno za sobom tako, da je ono na sastavcima popucalo. Prije nego je počeo slikati na platnu, slikar ga je morao grundirati, tj. preparirati ga da može da primi boju.¹³⁷ Grund je vrlo tanak i odlično se otkuvala. Nisam mogao ustanoviti njegov sastav, ali kako je u gornjim dijelovima slike, koji su se u potpunosti svježini otkuvali, platno, na mjestima gdje se odiglo od daske, vrlo elastično i žilavo, nema sumnje da se u masi, kojoj je ono preparirano, ne nalazi i izvjestan postotak meda. Dionizije u Erminiji¹³⁸ ima i poseban grund za platno, za koji na glasu kaže da ne pucati, a sastoji se od tutkala, safuno, meda i gipsa.¹³⁹ Kad se taj grund osušio, a bio je sivkast u boji, izvodio je slikar crtež crnom bojom, perom. Crtež mu je siguran i lagan, esto izveden s nekim šikom, zadahnut as više, as manje, stilom kitnjastog rokoka. Na crtež je došla boja. Paleta slikareva je u tom pogledu vrlo ograničena, da ne rećemo siromašna. On upotrebljava šest boja u svemu: bijelu, tj. olovno bjelilo, poznato od starina u Sarajevu pod imenom »ustubadž«; žuti, svijetli oker, kojim obiluje sarajevska okolina, a mogao se dobiti i kod starih atara pod imenom »aši« (tur.); crveni oker, koji se dobijao žarenjem svijetlog, ali se mogao dobiti i gotov kod atara, a bilo ga je u priložnoj količini i u sarajevskoj okolini; crveni cinober miješan možda s minijem. Oba su se dobijala kod atara, ali su ih sli-

kari i sami mogli proizvoditi¹⁴⁰; indigo, koji je dolazio trgovinom s Orijenta, poznat je kod nas pod imenom »ivit« (tur.) i crnu boju (kara boja), koja se također uvozila.

Za zlatne ukrase (brokat, kandila, krune, mitre, slova itd.) te za nimbuse i mandorle upotrebio je slikar zlatnu boju, napravljenu isključivo od praha istog zlata ili amalgamiranjem.¹⁴¹

Nepažljivom posmatraču, pa ma to bio i stručnjak, a nestručnjaku pogotovo, pričinilo se da je naš ikonopisac upotrebljavao tu i tamo i zelenu boju. Međutim nije. Otkud ti prljavo zeleni tonovi razjasni u kasnije.

Vrsta boja, kojima je slikar radio svoje slike, bila je jama tempera.

Isto crnu boju upotrebio je za crtež i za pisanje slova, rjeđe je njom prebojio neku sitniju plohu (prozori) ili je upotrebio u dubokim sjenkama.

Istu bijelu boju upotrebljavao je najviše za osvjetljavanje predmeta (modelovanje) naročito draperija, rastanjujući je, as više, as manje, bilo samim bjelancetom, bilo tekućinom itavog jajeta¹⁴² dok je ne bi dotjerao do iste bijele. Obe ove boje, i bijelu i crnu, inače je miješao naš ikonopisac sa ostalim u prvom redu za slikanje mesa (golog tijela). Za sve ljudske figure (osim avola) upotrebio je istu mješavinu za boju lica, ruku, nogu — uopšte golog. To je mješavina bijele boje, žutog okera, crne i minimalno crvenog okera. Tako mu

¹⁴⁰ Upada u oči da ovaj naš ikonopisac ne upotrebljava ni jednu istu crkvenu boju. Ni cinober (kinavar, al) ni grimiz (kremizi).

¹⁴¹ Svi stari rukopisi i štampana djela o slikarskom materijalu navode obe vrste ove zlatne boje i slažu se uglavnom u njihovom pripremanju: prah zlata (obično strveni zlatni listi) miješa se s odgovarajućim sredstvom (bjelance, razvodnjena smola i dr.) u rijetku masu (koja je tim gotova), ili se isitnjeno zlato amalgamira žarenjem pomoću žive i srebra ili nekog drugog metala (kositar) uz dodatak obične sumporne kiseline. Postupak amalgamiranja zlata pomoću žive i sumpora opisan je opširnije u Erminiji (Papadopoulos) § 72. Opis pripremanja zlatne boje nalazi se inače u tzv. »Manuskriptu iz Luke«, u »Štrasburškom rukopisu« u »Mappe clavula«, kod Heraklija, kod kaluđerice Teofila i dr. u djelu: Quellen und Technik der Fresko, Oel und Tempera Malerei des Mittelalters v. E. Berger; München 1912. I Bolc od Rufaha opisuje opširnije pripremanje zlatne boje u svom djelu. Boltz von Ruffach: Illuminierbuch 1549 — izdanje G. D. W. Callwey, München 1913, str. 54, 55 i dr.

¹⁴² Mazali n. dj. str. 141.

¹³⁷ Opširnije o tome u: G. I. Z. M. 1934, Mazali: Slikarski materijal starih ikonopisaca, str. 135.

¹³⁸ Papadopoulos, Erminija § 26.

¹³⁹ Mazali n. dj. str. 136.

sva ta lica imaju sivo—žutu, mrtva ku boju¹⁴³ Golutinja je lagano modelovana stapanjem tamnijih i svjetlijih tonova. Kose, brkove i brade podložio je kod starih osoba bijelom bojom, a koafiru izvodio plavkastim, gotovo uporednim linijama (perom), as tanjim, as debljim; kod mla ih opet osoba izveo je podlogu crvenim okerom, a koafiru crnom bojom, perom, linijama kao gore. Dok je tako u modelovanju glava slikar ostao miran, pažljiv i gotovo hladan, dotle je u izradi draperija ista suprotnost. Osobito se to zapaža na ve im figurama (»Strašni sud«), jer lakše upada u o i, ali se vidi i na sasvim malima (»Jerusalim«). Crtež draperija izveden je u najviše slu ajeva nemirnim, nervoznim, ispresavijanim i esto nepotrebim linijama. Svakako uticaj okašnjelog baroka — bolje rokoko. Plohe su podložene srednjim tonom izvjesne boje, negdje potpomognute crnom, a osvjetljenje je izvo ene redovno bijelom, ako nije zlatnom. Ja a osvjetljenja na nekim njegovim materijama, gdje se ove lome pri kretnji figure, bježe na sve strane.

Sporedni predmeti na slikama izvo eni su u modelovanju na sli an na in kao draperije ili u opšte nisu mo elovani. Spomenuli smo ih naprijed.

Kao pozadina služi umjetniku esto pejsaž i interijer. Po njima vidimo da se trudio, da predmete gleda realno iako nije poznao perspektivska pravila: kod njega svakako ne emo na i one obrnute perspektive, što je vidimo kod svih naših majstora klasi nog slikarstva i njihovih kasnijih nasljednika sve tamo do po etka 19 vijeka.

Svršivši sliku prevukao ju je kona no naš ikonopisac lakom (firnisom) da joj dađe u prvom redu zaštitu protiv atmosferskih uticaja, a i i pra-

šine, a zatim da je dovede u izvjestan štimung, jer tempera boje, kojima su naši stari radili nisu se dale uharmonizirati na inom kojim su oni izvodili svoje slike, pa su esto svojom dre avoš u kidale njihov jedinstven izgled, ispadaju i tu i tamo iz okvira cjeline. Zato su bili potrebni tamni lakovi, obi no zlatno sme i, koji su cijeloj slici davali odmah jedinstven ton, odnosno ujedna avali su svojom bojom sve disharmonije ostalih boja na slici. Uza sve to što je takav firnis bio taman, bio je ipak vanredno proziran, tako da nije ukrivao ni najmanju laziru na ikoni. Bi e sad svakako jasno da je sme i ton toga firnisa morao uticati na izgled plavih boja, naro ito onih svjetlijeg tona, i dati im zelenkast izgled o emu smo ranije govorili. Dakle, one prljavo zelene boje, što se vide tu i tamo na slikama našeg ikonopisca izazvao je lak, osobito ako je bio u debljoj naslazi. Taj lak uticao je i na izgled drugih boja (crveni oker).

Vrste lakova kakve su upotrebljavali naši stari slikari opisao sam u svojoj ranijoj studiji o slikarskom materijalu¹⁴⁴ Ovaj naš slikar upotrebio je firnis, koji je sastavljen od lanenog ulja i u njemu ukuhane mastiksove smole. Za takav firnis rekao sam da je bio vrlo durašan i otporan, no da se u slu aju restauriranja slika ne da bez štete s njih skidati. Takav je firnis i na opisanim slikama. Izdržao je gotovo 15 decenija na vanjskom zraku te je i danas na onim mjestima gdje su slike zašti enije (pod strehom) kao nov, a i boja pod njim. Ni najmanje krakelure ne vide se na njemu na tim mjestima i da slike nisu mehani ki oštavane, bile bi i danas u punoj svježini. Firnis je i danas ne samo svjež i otporan (jedva ga nagrizati isti alkohol!) nego i vrlo elasti an.

3. Kompozicija i anatomija

Uz slikarski materijal i na in njegove upotrebe (zanatske manipulacije) jedino veže još našeg slikara za prošlost na in komponovanja, u prvom redu na slici »Strašnog suda« (manje na »Jerusalimu«) i dijelovi anatomije. Vidjeli smo, da je prva slika u svojoj cjelini komponovana na tradicionalan na in, ali smo vidjeli i to da je ikonopisac u pojedinostima, nošen vlastitim mislima davao i toj cjelini nešto svoje (Bog u vrhu, otsustvo hetima zije, sv. Ilija s antihristom, Enoh, pet pametnih djevojaka itd.). Neke figure u kretnji (Deisis, apostoli) nose još tu i tamo znake tradicija, ali je mo delovanjem otpala njihova ranija, stereotipna ukoenost, tako da se one pokazuju u novom duhu. One su pokretljive, nemirne, barokne i živo sara uju u svom zadatku. Pa i onda kad su osamljene u mirnom stavu, kao »Bijednik« pod vagom, na

slici »Strašnog suda« ili Isus »Evo ovjeka« (»Jerusalim«). Ma da se služio naš ikonopisac pri komponovanju i nekim propisima (Erminija?), on je ipak sve to znao da udesi na svoj na in, a da se ne ogriješi o želje crkve (Akatist, život Isusov, sv. Đor e, Marija Egip anka itd.). Rekao sam na drugom mjestu¹⁴⁵ da je upravo kompozicija bila ono, što je našim starim ikonografima oduzimalo istu originalnost, jer je tu postojala ona, više uobi ajena, nego propisana dogma, koja je bila najveom smetnjom poletu naših srednjevjekovnih ikonografskih škola, da i one dozive svoj preobražaj u vrijeme Renesansa. Ali, kako sam ve ranije rekao, živahni susjedski odnosi po eli su u 18 vijeku ja e drmati uko enom dogmom, pomalo je savijati i prilago avati novom vremenu. To osje amo i na radu ovog našega ikonopisca. Upozorio sam ve

¹⁴³ Imamo u to vrijeme još dvojicu slikara ikonopisaca u Sarajevu sa istom bojom golog. Da spomenem samo Simeona Lazarevi a (Mazali : Portre sarajevskog mitropolita Paisija: Gl. Z. M. 1932).

¹⁴⁴ Mazali : Slikarski materijal, sr. 153.

¹⁴⁵ Mazali nav. dj. str. 160.

unaprijed na njegove mnoge slabosti prema ranijem na inu komponovanju. Ina e i on nastoji, i uspijeva, da odre en prostor potpuno iskoristi za svoju zamisao, tako da ona u njemu dominira, stotine kompozicija on izvodi dosljedno tome. Prvu i zadnju izvodi sa istom marljivoš u, savjesnoš u i ljubavlju.

I neki anatomske dijelovi potsje aju na tradicije, ali su i tu konture tih tradicija ve izblje-djele. Tako kod nekih figura još se na crtežu glave opaža stara šablona: eoni miši , srednji upe-rak duge brade (sl. 4, 5, 20) i kod golog tijela tretiranje trbušnih miši a, iako na prirodnijoj osnovi (si. 18, 19). Ina e, što se ti e anatomije, ona nije svuda na istoj visini. Negdje ide 9 glava u cijelo tijelo, negdje 8 pa i 7. I te mjere nisu stalne. Najbolje se vidi dvostruka mjera za visinu ovjeka na slikama, u kojima je prikazan život Marije Egipanke i to tamo gdje je s njom starac Zosima. Ona je tanka, visoka, on malen, zdepast. I na slici »Strašnog suda« nai i emo na razli no tretiranje visine ovjeka, no nigdje nije naš slikar prešao u grotesknost, kako se to može da nade u našem starom crkvenom slikarstvu. I ostale anatomske mjere odgovaraju prirodnim, pa bilo da su figure obu ene ili gole. Glavu slika ovaj naš ikonopisac u svim obinim položajima s najve om lako om. On se usu uje i na profil, strašilo za naše stare ikonopisce i zografe. isti profil rijetko e se na i u našem starom, crkvenom ikonopisu, a ovdje vidimo i glavne li nosti jedne kompozicije u profilu: sv. Jovan Krstitelj u »Krštenju« na Jordanu (»Jerusalim«, t. II, br. 75), Jelisaveta u susretu s Marijom (Jerusalim t. II br. 5), vojnici u pokolju djece, kod predavanja Isusa Pilatu i kod namještanja trnovog vijenca (»Jerusalim«, brojevi 94, 95, 99) i neki vragovi na slici »Strašnog suda«. Naš ikonopisac usu uje se i na teže anatomske slikarske probleme s jednakom sigurnoš u: »Snetije« u »Jerusalimu« br. 103, Isus u prikra enoj pozi u »Privozdeniju« (»Jerusalim« br. 102), naopako obješen prorok Isaija (»Jerusalim« br. 70) i neke gole

figure na slici »Strašnog suda«. I ona nezgrapna kvrga, koja je i kod najboljih naših starih ikonopisaca imala da pretstavi koljeno, iš ezla je! Njegova koljena kod aktova prirodna su, lijepo zaobljena, no uvijek ženska! Stvorio je kona no i on svoju šablonu! Njegove muške fizionomije jednake su ko jaje jajetu. I ženske isto tako! I samo ko afirom — u ostalom propisanom tradicionalnom ikonografijom — razlikuju se fizionomije njegovih svetitelja, ali su mu zato razni svetitelji u svakoj sceni, gdje se ponovo javljaju, uvijek sli ni. Naroitito upada to u o i kod starca Zosime, Marije Egipanke, Isusa i apostola. Iako su ti njegovi tipovi stvoreni na jednoj realnoj bazi, oni nisu nigdje kao takvi izišli iz okvira, koji im je odredio od postanka srpske ikonografije izvor, iz koga je ponikla. Zato mi lako prepoznamo me u njima sv. Petra, Pavla, Tomu, Vartolomeja, pustinjaka, sv. Jovana Prete u itd. Vidimo da koliko god je ovaj naš ikonopisac bio osobenjak, da je bio i dobar pravoslavac. Ima još jedan znatan pojav, koji ga veže za staru ikonografiju, a moramo ga spomenuti u ovom odjeljku. Dok su njegove figure žive u kretnji, prirodne, na po nekom mjestu upravo zapanjuju e svojom živahnoš u u akciji (lijevi vojnici i žena u pokolju djece¹⁴⁶ »Isto ni mudraci«, Luka i kleopa »br. 117, Iscjeljenje carske keri br. 118, sve na »Jerusalimu«, centar »Strašnog suda« i dr., njihova lica ostala su dostojanstvena, hladna i uko ena isto kao na slikama svih stolje a našega starog crkvenog slikarstva. Možda je bilo nedostojno svetitelju pokazivati svojom fizionomijom ikakve unutarnje emocije. Ali ipak novo vrijeme utislo je ovom našem ikonopiscu ve toliko novog gledanja i na taj problem da se on i nehotice njemu priklanja ma i u neznatnoj mjeri (izrazi lica na slikama br. 86 i 130 »Jerusalima« zatim na slici »Strašnog suda« bijednik pod vagonom, trgovci pred ždrijelom pakla, i ono dvoje lije-nih, što spavaju mjesto da idu u crkvu). Kod mnogih figura pokazuju i o i unutrašnje duševno stanje.

LI NOST

Moramo požaliti da nam li nost našeg ikonopisca — po imenu — krije ono odrpano mjesto u zapisu velike slike »Strašnog suda«. Svakako je sigurno da se prema ostacima slova ime moralo svršavati na »ar« ili »ir«. Kako su u nas vrlo rijetka imena toga vremena na »ir« »Budimir«, držim kao pouzdano da se ovo svršavalo na »ar«. Po broju slova koja manjkaju bilo bi ime preduga ko, ako nije pred njim bio neki atribut. Taj atribut je opet morao biti kratak (.ионк" jer dulji ne bi s imenom stao u odgovaranje e mjesto. Od imena na »ar« naj eš a su u to vrijeme u Sarajevu Petar pa D Mitar pa Lazar (obi nije Lazo). Otac iko-

no pisca Nenka Solaka, Sarajlije iz 1684, je D Mitar. Isti slu aj s tim imenima je i u drugim našim krajevima. Naš ikonopisac, po jeziku sude i ne može da bude Sarajlija ve samo Makedonac. Svakako je dulje vrijeme boravio u Sarajevu, jer njegov jezik ima mnogo sli nosti sa jezikom crkvenih uredaba, akata i zapisa iz arhive Stare crkve toga vremena. Od ikonopisaca na »ar« spominje se 1805 Lazar »zograf«, koji je popravljao zidne slike u manastiru sv. Jovana Prete e na Menikejskoj Gori kod Sereza¹⁴⁷. Serez je bio u to vrijeme

¹⁴⁶ Taj detalj vidi se na slici 25.

¹⁴⁷ Ivan Ivani : Ma edonija i Ma edonci, Beograd 1906.

u živim trgova kim i crkvenim vezama sa Sarajevom. Iz našega primorja poznat nam je u to vrijeme risanski ikonopisac Petar iz poznate familije ikonopisaca Dimitrijevi a Rafailovi a¹⁴⁸. Po pre danju i oni su Makedonci. Ikonopisci bili su stalno u kretanju, a Sarajevo je bilo nadaleko poznata i bogata srpsko pravoslavna crkvena opština, gdje su ikonopisci nalazili uvijek zarade. U posjedu pisca nalazi se ikona sv. Arhistratiga, nedavno otkrivena u Sarajevu, a ra ena rukom jednoga od spomenute familije risanskih slikara (Rafail 1723), koji je vrlo volio kompozicije s mnogo figura.¹⁴⁹ U privatnom posjedu u Sarajevu ima još jedna slika, za koju sam mogao utvrditi da je djelo istoga slikara ili njegove okoline. Na koncu moramo spomenuti i porodicu poznatih ikonopisaca Lazarevi a Lazovi a iz Bijelog Polja na Limu, u kojoj se baštinila slikarska vještina. Pop Simeon Lazarevi , ikonopisac, ostavio je svojim zapisima na ikonama traga o boravku u Sarajevu 1804 i 1805 godine. Nije li njegov otac, možda nekakav »pop Lazar« radio u Sarajevu u odnosno vrijeme, a pomagao ga u slikarskom poslu sin Simeon¹⁵⁰. Ako uporedimo boje lica i na in nanošenja boje na Simeunovim slikama¹⁵¹ sa onima naprijed opisanim, pa i samu tehniku tempera boja, zapazi emo upadljivu sli nost. Naro ito se to odnosi na mrtva ku boju lica. Nije li sje anje na taj posao dovelo kasnije Simeona u Sarajevo? Nije li baš radi toga, što je on pri tome pretpostavljenom poslu s ocem 1793—1799 godine mogao da li no upozna i gleda mitropolita Pajsija, povjereno njemu 1805 godine da naslika portre mitropolita koji je ve bio prije par godina umro?¹⁵²

Ima nešto što bi potvr ivalo da bi onaj dodatak pred imenom bio »pop«. Relativno velika u enost za ono vrijeme i prilike, koja se vidi iz cijelog ikonopiš eva rada, nesumnjivo ukazuje na to. Zrelo promišljen i od po etka do kraja savjesno proveden rad svjedo i da je ovjek bio u poodma klij dob. Možda i starac, kome su to u Sarajevu bili jedini radovi, a u životu, koji je tim radovima dostojno krunisan, zadnji. Tim bi se ujedno razjasnilo, zašto se u Sarajevu me u velikim brojem starih ikona ne može na i više ni jedna njegova

¹⁴⁸ Mazali : O slikaru Rafailu Dimitrijevi u (Novi Istok 1938, br. 1); Dionizije Mikovi : Ikonopisci Dimitrijevi i Rafailovi , Gl. Nar. univ. Boke Kotorske br. 4—6, 1935.

¹⁴⁹ U manastiru Dobri evu, koji je izgorio s inventarom, pošto su ga 1914 zapalili Austrijanci, propala je ikona ovoga našeg slikara, na kojoj je bila 221 figura (L. Ninkovi : Monografija manastira Dobri eva, Mostar 1908).

¹⁵⁰ Moramo ovdje dodati da se Simeon u par slujeva piše prezimenom »Mili « (Zbornik za istoriju Južne Srbije knj. I, str. 234, Skoplje 1935; Novi Istok br. 2—3 1936, str. 63). Da li po ocu ili familiji nisam mogao ustanoviti. Svakako je zanimljivo, da Simeonov unuk, tako er slikar, nosi ime Lazar! (Zbornik za istoriju Južne Srbije knj. I, str. 236, Skoplje 1935).

¹⁵¹ Bivša Galerija slika Zemaljskog muzeja u Sarajevu br. 101, 509. Što se ti e ina e ja eg kolorita i obilne skale boja kod Simeuna, to je on mogao lako i kasnije ste i.

¹⁵² Mazali : Potre sarajevskog mitropolita Pajsija; Gl. Zem. muzeja 1932.

druga slika. Ako bi opet bio Simeonov otac, pretpostavka o starosti bila bi ta na, jer je Simeon bio ve godine 1780 oženjen i imao dvoje djece.¹⁵³

Ranije smo spomenuli vezu našeg ikonopisaca sa slikom onoga »Jerusalima« iz 1782 godine, koju su radili Hristian i Teodor. Nije li možda on taj Teodor, iako se signatura našeg ikonopisaca sa svom sigurnoš u svršava samo na »ar« ili »ir«. U tom slu aju njegovo bi ime bilo prevedeno u naše »Bo židar«.¹⁵⁴

Mogli bismo ukoliko se ti e li nosti našeg ikonopisaca i i i dalje u pretpostavkama. Ako su, naime, ta na nau na opažanja da slikari, rade i ljudske figure, bilo to po prirodi, bilo napamet, daju im uvijek nešto svoga li nog — svoje fizionomije — onda bismo u onim, brojnim, stara kim figurama, koje sve nali e jedna na drugu, imali i nešto fizionomije našega ikonopisaca. Ne znam zašto, ali uvijek, kad mislim na to, ini mi se da mu najviše odgovara lik starca Zosime. Stariji ovjek, ja e konstrukcije, široka lica, visokog ela, ozbiljan, utljiv i pop!

To su, dabome, pretpostavke i od njih ima malo koristi, ali dosta toga možemo odgonetnuti iz njegovog djela. Mlad ikonopisac teško da je bio u stanju ovako šta dosljedno provesti i izvesti. Ni toliko znanja, ni rutine ne bi mogao pokazati, a kamoli tek da bi se usudio u našim krajevima, u ovo vrijeme, pod strogim tutorstvom crkve (uticaj iz Rusije) da izvodi i poneke novotarije!

Svakako je bio po prirodi nadaren slikar. No i pored te nadarenosti nije ni on mogao da se posve otme opštoj dekadansi u koju su bili zapali ikonografi po srednjem dijelu naše zemlje u vrijeme velikog previranja, koje je bilo u toku i koje je iziskivalo jake talente, školovane ljude i velike duhovne vo e na poslu slikarske umjetnosti. Ali se otimao. Otimao se baš kroz svoju nadarenost i u enost, nastoje i da svojim figurama, koje su esto ispale i prekratke, dade života i prirodnog izgleda. On je stvorio i svoj stil, ali taj ima opet dosta doirdirnih ta aka sa stilom drugih slikara toga vremena, koji su pod istim uslovima i prilikama radili: Simeon Lazarevi , — sin mu Aleksije, — Todor Stani , nepoznati slikar krila velikog »Strašnog suda« onaj nepoznati koji je izradio ikonu »Smrt Stafana Prvovjen anog« (prva s lijeva na ikonostasu Stare crkve u Sarajevu), »Bogorodicu Selja ku« (u istoj crkvi na isto nom zidu naosa) i sv. Arhi akona Stefana (u crkvenom muzeju iste crkve).

Kako da objasnimo njegovo postepeno udaljanje od stare ikonografije, što se naro ito isti e na slici »Jerusalima?« Da li pod uticajem novog vremena i sredine kroz koju je prolazio idu i za hljbom ili pod direktnim uticajem em mla ih sli

¹⁵³ Zapis na dverima Petske crkve na Zlatiboru (Stari Vlah): Novi Istok 1934, Karamatijevi : Starine crkava Starog Vlah.

¹⁵⁴ Iz toga vremena imamo u Staroj crkvi u Sarajevu ikonu Bogorodice sa signaturom Todora Gra ani a Stanica.

kara u Sarajevu, skre u i pomalo i u barokne vode?

U to vrijeme radio je nedaleko od Sarajeva, u Fojnici, fra Mino uji (†1812) svoje zidne slike, uništene prije pedesetak godina opravkom crkve. Radio je po svoj prilici grki slikar Dimitrije Fojkali, školovan negdje na Zapadu, sav u Baroku. Možda i neki Dimitrijevi a, majstora s mora, ako sam nije bio jedan od njih. Pa i neko od mla ih, koje naprijed spomenusmo. Može li se tim uticajima pripisati i njegovo eš e razmimo

ilaženje i s tekstom crkvenih knjiga i s Erminijom? Ili da ostanemo kod njegovog osobenjaštva, potpomognutog jakim kulturom i stvarala kim nagonom?! Nema sumnje opet, da je kao i ostali, nauio od starijih uzora glavnu sadržinu jedne ovakve slike, a sam zanat — slikarski materijal i njegovu upotrebu — svakako na dobrom vrelu.

Mi ne znamo na žalost ni njegovog imena. Ne bi li nam možda do njega pomoglo ono nekoliko slova zasebno ispisanih tajnom bukvicom u zapisu slike »Jerusalima?« Ona se itaju „Ха-насрѣ“

ZAKLJU AK

Vidjeli smo iz prednjeg izlaganja da u prela znom dobu — u vremenu kad naša ikonografija pod uticajem susjeda ulazi u sferu zapadnih slikarskih škola — naši ikonopisci pokazuju, kao i ranije njihovi pretšasnici koji su radili u starom duhu, znatan broj raznolikosti u svom radu, po kojima ih možemo me usobno da razlikujemo i postavljamo na odre eno mjesto. Bave i se našim nepoznatim »r« i njegovim nastojanjima, mogli smo opet do i do zaklju ka, da je onaj posebni, postepeni i u crkvenom smislu logi ki razvitak, koji je pratio srpsko slikarstvo od upoznavanja sa Vizantijom, sa svim njegovim odlikama bio nastavljani od ikonopisaca s više ili manje sre e. Ovisio je taj razvitak s jedne strane o slikarskom talentu, s druge opet o sredini u kojoj su živjeli i majstoru kroz iju školu su prošli. Moramo odmah naglasiti da prelaz iz starog u novo doba nije svuda jednovremeno izazvan, niti se jednako i jednovremeno vršio i da je nepravilno izvršen, jer nije imao velikih vo a. Zato iz tog perioda imamo vrlo malo djela ranije umjetni ke vrijednosti, a i iz poslije prelaznog doba, sve do novijih vremena, kad su naši slikari postali moleri s evropskom naobrazbom, kao što je slu aj u Vojvodini, nemamo mnogo djela opšte vrijednosti, jer je sva ta umjetnost, crkveno gra anska s rijetkim iznimkama, stvarana kao obi an zanat i izvršavana po porudžbi za novac. Sli no je bilo i s ikonopiscima u unutrašnjosti zemlje, no njih je od potpunog zanatstva uvaio vjerski momenat i njihov vjerski odgoj, koji je u vrijeme ropstva smatran jedinim spasom i sjao još uvijek u srcima do mu eni kog oreola. Tako je i djelo našeg ikonopisca ostalo s jedne strane — one slikarske nasred puta izme u Zapada i Istoka, a s druge opet — one duhovne — ono je rijetkost u našoj ikonografiji toga vremena, ma da je on, bore i se za vlastiti izraz, pokušio tu i tamo detalja iz stare zaostavštine ili iz radova svoje okoline. Njegova figura Hrista kao

ovjeka (br. 114 »Jerusalima«)¹⁵⁵ i »Bijednik«¹⁵⁶ pod vagom, u slici »Strašnog suda« pokazuju toliko umjetnikova saživljavanja sa zadatkom, da teško možemo na i sli an primjer u to vrijeme u našoj ostaloj ikonografiji. Ako ovome dodamo još Josifa i Mariju u »Sumnji« (br. 6 »Jerusalima«)¹⁵⁷ pa slu aj na Siloamu« (86), »Pla Petrov« (69), »Voskresenje« (81 i 78), Mariju Egip anku, sve s »Jerusalima«, zatim trgovce pred ždrijelom pakla na »Strašnom sudu«, ono dvoje što spavaju mjesto da idu u crkvu i nekoliko drugih motiva, mora emo priznati, da je naš ikonopisac dao tim svome djelu u gore re enom smislu prvoklasan zna aj. A šta da re emo tek o njegovim tehni kim sposobnostima, kojima je u ve em broju scena dao toliko pokreta i prirodnosti svojim figurama?! Preko sedam stotina savjesno izra enih figura, kojima je on dao mjesta u svojim dvjema slikama uz ogroman broj sporednih predmeta dali bi mu potpuno pravo da se tim pohvali u svom zapisu kao Rafail Dimitrijevi na jednoj svojoj manjoj slici (sa 221 figurom)¹⁵⁸ no on u svojoj skromnosti veli samo »ispisah i soverših az mnogogrešni«, ali smo mi zato tu da mu odamo hvalu i priznanje, smatraju i da je on u srpskoj ikonografiji našao posebno mjesto i stvorio u njoj — u vrijeme kad je srpski narod bio moralno i materijalno ugnjetavan na sve strane — jedinstveno djelo, koje mora da u nama pobu uje zadovoljstvo i opravdanje, što smo mu posvetili ove retke.

¹⁵⁵ Detalj se vidi na slici 15 našeg teksta.

¹⁵⁶ Slika 3 našeg teksta.

¹⁵⁷ Slika 9 našeg teksta.

¹⁵⁸ Na jednoj ikoni iz 1745 godine, koja je 1914, kako smo sprijeda spomenuli, izgorjela s crkvom u manastiru Dobri evu, zapisao je izme u ostalog Rafail i ovo: „В Хри- стонменити господине да непочдните възирающе да ценѣ цена сен цекина с·и· зри в Христолоубче да веш коланко ѿ евраза на икони сеѿ ѿ числом с·к·д.“

(L. Ninkovi : Monografija man. Dobri eva str. 8 ili Stari srp. zapisi br. 5810)

Résumé

On décrit dans l'article ci-dessus deux tableaux dont l'auteur est resté inconnu. La signature a été détruite sauf la dernière lettre »r«. Ces tableaux se trouvent sur un mur de la cour de l'ancienne église orthodoxe de Sarajevo, où ils se trouvent depuis 150 ans; et s'ils ont pu se conserver, même dans l'état actuel, c'est par pur miracle. Pourtant, s'ils n'avaient pas été abîmés par la main de l'homme, ils seraient restés en bon état jusqu'à nos jours, car ils ont été exécutés avec une technique de premier ordre.

Cela se voit sur la partie supérieure du tableau qui n'est pas à la portée des mains.

L'un de ces tableaux représente »le Jugement Dernier«, selon les prescriptions de l'église orthodoxe, et l'autre »Jérusalem«, avec tous les événements qui, d'après les croyances chrétiennes, se rattachent à cette ville. En général, Ce dernier tableau est divisé en quatre parties: la première partie représente la vie de la Vierge, la deuxième la vie de Jésus, la troisième la ville de Jérusalem et la quatrième

la vie de Marie l'Égyptienne. Le tableau comprend 131 petites compositions et 540 figures en miniature.

A en juger par la langue, l'auteur de ces tableaux serait d'origine macédonienne. Il les a peints en partie dans les traditions de l'ancienne peinture serbe, mais il a subi surtout l'influence des temps modernes où la peinture serbe porte avant tout le cachet des écoles de peinture occidentales. Mais n'ayant pas de grands maîtres à suivre, notre peintre s'est arrêté à mi-chemin. Il a peint ses tableaux de 1794 à 1799 en couleur (tempera?) sur de la toile, collée à une planche de plusieurs pièces. Les dimensions des tableaux sont remarquables: »Le Jugement Dernier« est de 2,60X2,25, et »Jérusalem« 2,15X1,16 m. Comme les planches se sont desséchées et rétrécies avec le temps, elles se sont disloquées et ont déchiré la toile aux jointures des planches. Au milieu, les tableaux ont été abîmés par des bougies qu'on allumait au dessous. Cela est surtout visible dans le tableau représentant Jérusalem. Dans cet article, des mesures sont proposées pour conserver ces tableaux.

ALIJA BEJTI

BANJA LUKA POD TURSKOM VLADAVINOM

ARHITEKTURA I TERITORIJALNI RAZVITAK GRADA U XVI I XVII VIJEKU

BANJA LUKA SOUS L'ADMINISTRATION TURQUE — ARCHITECTURE ET DEVELOPPEMENT DE LA VILLE AU XVIe ET AU XVIIe SIECLES

UVOD

Banju Luku zapravo ini nekoliko posve odijeljenih naselja koje u cjelinu veže tek glavna prometna žila, drum, što vodi od Jajca prema Bosanskoj Gradiškoj. To su Novoselija, Gornji Šeher, Donji Šeher, Varoš i Predgrađe. Osnovna, dakle, značajka Banje Luke u urbanističkom smislu leži upravo u toj neobično dugoj razvojenosti naselja, koja doseže oko 10,5 km. Novoselija, Gornji i Donji Šeher prošarani su brojnim bašama, vrtovima i zelenilom između niskih kuća i uskih sokaka, bitnim estima gotovo svih gradova na islamskom Orijentu. To je stariji dio Banje Luke, izgrađen u doba turske vladavine u ovim stranama. Predgrađe pak i jedan dio Varoši imaju više zbijen oblik i tip panonskih naselja. To je noviji, moderni dio Banje Luke, a po eo se razvijati tek nešto prije austro-ugarske okupacije Bosne i Hercegovine.

Izgrađenost pojedinih površina i arhitektura stambenih kuća kao najbrojnijih objekata najzanimljiviji su elementi u likovnoj fizionomiji svakoga grada, a baš se to dvoje u starom dijelu Banje Luke najviše izmijenilo. Otud taj dio ne pokazuje više ni izdaleka onakav likovni izraz, kakav je imao u minulim vijekovima. Gotovo istav prostor zapadno od Ferhadije džamije krajem šesnaestog vijeka bješe, na primjer, groblje, a danas je sav izgrađen. Za ete li tim dijelom grada, nai i ete tu još i danas na ostatke dosta starih nišana i drugog kamenja s grobova koje leži u bašama ili izravno na ulici, do samoga puta. U to doba nije još bilo ni današnje Novoselije, najjužnijeg dijela grada. Na drugoj opet strani Gornji Šeher u šesnaestom i sedamnaestom stoljeću u bješe razvijeniji, negoli je danas. Sliče no je i s Hisetima, što leže na lijevoj obali Vrbasa nekako na polovini puta iz Donjega Šehera u Gornji. Danas je to gotovo pust kraj, a u sedamnaestom stoljeću u bješe dosta gusto naseljen.¹ Do toga opadanja doveli su svakako ratovi

¹ U Banjoj Luci postoji i danas predaja da je u jednu džamiju na Hisetima, od koje se još mihrab doskoro vidio, dolazilo uvečer na jaciju po sedamdeset fenjera, što bi tako er kazivalo, da je taj kraj nekad bio doista dobro naseljen.

Situacioni nacrt Banje Luke (Hrv. enciklopedija)

u kojima je dva puta osvanula jaka neprijateljska vojska pod tim gradom, zatim eš i požari, jer najveći dio objekata bješe od drvene građe, a ustojale i razne epidemije, koje su kadikad harale gradom. Samo jedna takva epidemija, pošast kuge u godini 1732, pokosila je tu, prema jednom suvremenom anonimnom zapisu, sedam hiljada ljudskih života,² a to je za ondašnju Banju Luku bila grdna katastrofa. Upravo te nepogode, ini se, ne samo što su prekidale prirodan razvitak grada, nego su osta

² Turski rukopis u Državnom arhivu NR Bosne i Hercegovine u Sarajevu, akv. broj 142 folio 31a.

vile izvjestan trag i u psihi i tradiciji tamošnjeg življa. Rijetki su Banjolu ani, koji nešto više znaju iz prošlosti svoga grada, a i ono, što se kazuje o tome, sve je obavijeno nekakvim mogu im i nemogu im legendama i naivnim bajkama, iz čega istraživač prošlosti ne može izvući gotovo ništa

pouzdanost. Prekid starih tradicija osjetio se tu i u stambenoj arhitekturi. Nema tu više gotovo nijedne kuće pod starim i slikovitim bosanskim drvenim krovom, sve je gotovo prepravljeno i uniformirano jednoličnim i odbojnim tvorničkim crijepom.

I

BANJA LUKA U PREDTURSKO DOBA

Banja Luka zahvaljuje za svoj postanak i razvitak prije svega odličnom prometnom položaju. Njezino područje bilo je stoga djelomično naseljeno još u doba Rimljana, što nam potvrđuju nalazi iz toga vremena, otkopani na Ilidži i u Donjem Šeheru.³ U srednjem pak vijeku bješe tu jaka utvrda sa znatnijim trgovištem i franjevačkim samostanom u podnožju. Ta utvrda i trgovište pod njom navode se u spomenicima prvi put pod imenom *Banja Luka* istom god. 1494.⁴ Ubikacija te srednjovjekovne Banje Luke nije bila sve do danas određena. Prema jednom mišljenju ta varoš ležala je čak oko utoke Vrbanje u Vrbas,⁵ a drugi su opet identificirali tvrđavu Banju Luku s jednim drugim, Vrbaškim gradom, i jedni ga smještali u današnji Gornji Šeher,⁶ a drugi opet iznosili mišljenje da je to preteča današnjeg Kaštela u Donjem Šeheru.⁷ Prvo mišljenje nije niim dokazano, a oni drugi, koji identificiraju grad Banju Luku s Vrbaškim gradom, nisu pritom vodili računa o tome, da se u jednoj ispravi od godine 1519 spominje posebno grad Banja Luka, a posebno Vrbaški grad.⁸ To su, dakle, dva posebna grada. Pa gdje je onda ležao grad Banja Luka i varoš pod njim? To pitanje riješio je, dr. žim, tek u najnovije vrijeme H. Kreševljakovi,⁹ stavljajući i taj grad i trgovište pod njim posve ispravno u današnji Gornji Šeher. A za to govori više razloga. U Gornjem Šeheru doista je bio jedan grad na lijevoj obali Vrbasa, a njegovi ostaci i danas se raspoznaju iznad mosta preko potoka

Suturlije.¹⁰ Poznati turski geograf i polihistor Hadži Kalfa isti je polovinom sedamnaestog vijeka za taj grad, da je uzet od nevjernika,¹¹ a taj nam je podatak važan, jer kazuje, da grad doista datira iz predturskog doba. U zakladnici pak bosanskog sandžakbega Sofi Mehmed paše od god. 1554, kojom on ostavlja svoje zadužbine u Gornjem Šeheru, i o kojoj je bitno još govora, spominje se izričito tvrđava *Banja Luka* u današnjem Gornjem Šeheru i *Podgrađe* («Podgiradje») pod njom, a naselje («kasaba») i s desne i s lijevu stranu Vrbasa u tome kraju zove se tu također *Banja Luka*. U toj istoj ispravi navodi se na desnoj obali Vrbasa prostor s obadje strane jednog puta, gdje se sastaje svijet radi kupoprodaje zemaljskih proizvoda i drugih potrepština, dakle, tržište, a to je opet daljnji dokaz o ubikaciji srednjovjekovnog banjolučkog trgovišta i tvrđave u neposrednoj blizini. Ime *Banja Luka*, sastavljeno od pridjeva imenice *ban* i obične riječi *luka* (ravnicu oko rijeke), koja je u Bosni tako i ovdje, isprva bješe regionalni naziv za svu ravnicu ispod spomenutog grada,¹² a kasnije, kad je tu izgrađena tvrđava, ime se proteglo i na nju.¹³

¹⁰ O tome gradu usporedi i narodno kazivanje u lanku Franje Cipre *Iz narodne tradicije banjalučke* u *Školskom vjestniku*, god. XIII (Sarajevo 1906), str. 618.

¹¹ St. Novakovi, *Hadži Kalfa ili atib elbija turski geograf XVII veka o Balkanskom poluostrvu* u *Spomeniku Srp. Kr. akademije* XVIII (iril.), str. 82.

¹² Još god. 1596 navodi se »li confini di Bagnaluga«, a god. 1600 »la terra Bagnaluca«. Isp.: Karlo Horvat, *Novi historijski spomenici za povijest Bosne i Hercegovine* u *Glasniku Zem. muzeja* XXI (1909), str. 53 i 72.

¹³ Gdje je pak ležao srednjovjekovni Vrbaški grad i varoš pod njim, ostaje još uvijek otvoreno pitanje. O tome postoji više kombinacija. U okolini današnje Banje Luke nalaze se podori triju starih tvrđava. Jedna je u blizini ušća Vrbanje u Vrbas, druga na brdu Cecelju iznad desne strane Gornjeg Šehera, a treća iznad korita rijeke Suturlije, dva sata hoda od njezina ušća. Bi li jedna i koja od tih triju tvrđava mogla biti stari Vrbaški grad, to se može biti, tek budu istraživanja riješiti. Hamdija Kreševljakovi pak u citiranoj studiji oprezno napominje kako nije isključena mogućnost, da je Vrbaški grad sa svojim podgrađem ležao na području današnjeg Donjeg Šehera i da mu se zameo trag izgradnjom toga dijela grada. Za tu kombinaciju smatra važnom činjenicu, da je nakon pada Jajca god. 1527 zapovjednik Vrbaškog grada Andrija Radatovi, vide i da se ne može oprijeti Turcima, zapalio tvrđavu i sramotno pobjeći.

³ Dr. Karl Patsch, *Epigrafski nalazi iz god. 1895 u Glasniku Zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu*, godina VII (Sarajevo 1895), str. 574—577.

⁴ *Monumenta Hungariae historica — Diplomataria* — vol. XL, Budapest 1915, str. 124.

⁵ Stjepan Pavić u *Hrvatskoj enciklopediji*, sv. 2, sub v. *Banja Luka* (*Razvitak naselja i migracije*).

⁶ Dr. Ferdo Šišić, *Hrvoje Vukci Hrvatini*, Zagreb 1902. — Vjekoslav Klaić, *Opis zemalja u kojima stanuju Hrvati*, sv. III, Zagreb 1883. — Sv. Ilešić, *Banja Luka u Geografskom Vestniku* god. I, br. 1—4 (Ljubljana 1939).

⁷ Vaso Glušac, *Banja Luka* u *Glasniku Jugoslovenskog profesorskog društva* god. XIV, br. 10—12, irilicom, Beograd 1934, str. 882.

⁸ »Banyalwka, Zwechaj, Orbazwara ...« u tursko-ugarском ugovoru iz te godine u *Monumenta Hungariae historica — Diplomataria* — vol. XXXVI, Budapest 1912, str. 281.

⁹ Vidi njegovu studiju *Stari bosanski gradovi* u ovome godišnjaku.

Sumporne izvore u današnjoj Ilidži (nedaleko od tvr ave) koristilo je okolno stanovništvo, zna se pouzdano, još u doba Rimljana, a bez sumnje i u srednjem vijeku. To upu uje na zaključak, da je oko tih izvora od davnine postojalo kakvo takvo naselje.

Jedno naselje u srednjem vijeku bilo je i u današnjem Donjem Šeheru, a i ono je po svoj pri-

lici nosilo ime ravnice oko Vrbasa i naselja u Gornjem Seheru. Ne zna se, koliko je bilo, ali je doista postojalo. O tome nepobitno govore imena tamošnjeg potoka *Crkvine* i brda *Lauš*. Po predaji me u tamošnjim franjevcima tu je bila crkva sv. Ljudevita Lajoša, i po tome se svecu, prema toj istoj predaji, prozvalo Laušom spomenuto brdo i kamen na njemu.¹⁴

II

GORNJI ŠEHER

Godine 1528 cijelo podruje Jaja ke banovine, od Jajca pa sve do Save, prešlo je potpuno u turske ruke. Tada su Turci zauzeli i tvr avu Banju Luku i istoimenu varošicu pod njom, koja se ve bješe raširila na obje obale Vrbasa. Tvr ava je po svoj prilici pala neošte ena, i Turci su odmah smjestili u nju svoju posadu,¹⁵ a dolje u varoši po eli su graditi obrtni ke radionice i trgovava ke du ane, najprije za potrebe vojske, a onda i ostalog žiteljstva. Današnji, dakle, Gornji Šeher najstariji je dio starog dijela Banje Luke. Da su se Turci utaborili baš tu, na bregovitom terenu, a ne u ravnici današnjeg Donjeg Šehera, to je posve razumljivo, kad se ima na umu strateška važnost toga kraja s tvr avom u njemu i ona osebujna težnja gotovo svih Orijentalaca za smještajem ku a i naselja u strani nad vodom, odakle e svaka ku a imati nesmetane i daleke vidike na drugu stranu. U širenju i privrednom životu toga novog naselja u estvuju turski islamizirani doseljenici, došavši ovamo u vojnoj i upravnoj službi iz daljih krajeva turske carevine i obližnjih bosanskih gradova, osobito Sarajeva i Travnik,¹⁶ a još više stanovništvo iz same Banje Luke i okoline, koje je u velikom dijelu primilo vjeru novoga gospodara. Banja Luka je tako ve

u prvim godinama turske vladavine znatno porasla, a i kasnije se nastavila sve više izgraivati, i u novim prilikama postaje važno trgova ko i administrativno središte.

Onovremeni Turci, vrlo pobožan narod, u svakom novoosvojenom mjestu podizali su me u prvim objektima i džamiju i nazivali je imenom sultana za koga je to mjesto osvojeno. Tako je i u Banjoj Luci negdje odmah po osvojenju sagraena džamija na ime sultana Sulejmana Kanunije (1520—1566). To je današnja *Hun arija* ili *Careva džamija* u gornjošeherskoj aršiji. Negdje poslije, kad je u blizini napravljena i neka druga džamija, narod je tu prvu prozvao i *Starom džamijom*, a pod tim je imenom spominje polovinom sedamnaestog stolje a i Evlija elebija u svome putopisu, navode i da je lijepa gra evina. Prvotna zgrada te džamije davno je propala. Bilo je to po svoj prilici godine 1688 prilikom jednog upada austrijskih eta u Banju Luku. Džamiju je opet obnovio po etkom osamnaestog stolje a bosanski namjesnik El i Hadži Ibrahim paša, kako se to dade naslutiti iz jedne ornamentalne drvene plo e (levhe) s urezanom carevom turom, El i Hadži Ibrahim pašinim imenom i hidžretskom godinom 1112, koja se i danas uva u toj džamiji.¹⁷ Koliko se zna, još dva puta obnavljana je ili znatnije popravljana ta džamija. Prvi put je to u inio bosanski namjesnik Muhsin zade Abdulah paša hidž

¹⁴ Na brdu Laušu bilo je i staro katoli ko groblje, zidane grobnice gra ana, a i posebno zidana franjeva ka grobnica. Posljednji katolik ukopan je tu god. 1810, a još do iza prevrata od god. 1918 na tome se groblju održavala misa na Spasovo i na Markovo.

¹⁵ Služio svojoj svrsi, koliko se zna, i polovinom sedamnaestog vijeka. To se jasno razabire iz putopisa Evlije elebije, u kojem se izri ito navodi dizdar toga grada. Kad je krajem šesnaestog vijeka sagra ena tvr ava u Donjem Šeheru (današnji Kaštel), ta gornjošeherška tvr ava zove se otada u narodu i u ispravama *Starim gradom*.

¹⁶ U spomenutoj ispravi iz god. 1554 navode se kao obra iva i zemlje u Banjoj Luci neki Sulejman, sin Bajazidov, iz grada (kal'a) Travnik, te Hasan, Mehmed i Ahmed, svetrojica sinovi Abdulahovi i pratioci (tabf) umrlog Kemalbega. Za toga Kemalbega zna se iz drugih izvora, da je živio u Sarajevu, napravio tu jednu džamiju i potkraj života ostavio oporuku, da poslije njegove smrti postaje slobodan 31 njegov rob, me u kojima se poimenice navode i spomenuti Mehmed i Ahmed. Kemalbeg je umro 1554 (961) i pokopan kraj svoje džamije, i, prema tome, spomenuti robovi naselili se u Banjoj Luci te iste godine. — Prijepis Kemalbegova testamenta iz god. 1538 (945) u sidžilu br. 1

u Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu, a njegov sadržaj i faksimil te povijest Kemalbegove džamije i natpis s njegovih nišana u radnji Šejha Sejfudina Kemure *Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe* (poseban otisak iz *Gl. Zem. muzeja* 1908 1911), str. 258 264.

¹⁷ Hidžretska godina 1112 trajala je od 18 VI 1700 do 7 VI 1701, a El i Hadži Ibrahim paša je prema turskim izvorima imenovan bosanskim namjesnikom tek 28 ševala 1115 (6 marta 1704). Kako onda dovesti u vezu datum postanka spomenute plo e s godinom njegova dolaska na Bosnu? Taj nesklad nastao je vjerojatno greškom rezbara, koji je, možda, trebao umjesto god. 1112 urezati god. 1116 (brojke 2 i 6 pišu se dosta sli no), koja se upravo poklapa s kratkim vremenom vezirovanja El i Hadži Ibrahim paše u Bosni. O El i Hadži Ibrahim paši i njegovu službovanju u Bosni vidi moju radnju *El i Hadži Ibrahim pašin vakuf u Travniku*, Sarajevo 1942.

esme na Grabu (foto Dž. Eli, 1952)

retske godine 1146 (14 VI 1733 — 2 VI 1734),¹⁸ a drugi put isto tako bosanski namjesnik Sirri Selim paša godine 1240 (26 VIII 1824 — 15 VIII 1825).¹⁹ I današnja zgrada s drvenom munarom od erpi a i drveta, koja u svemu ima oblik ostalih bosanskih drvenih džamija, po svoj prilici potječe iz te posljednje godine.

Oko te džamije brzo su nastali novi obrtni ki i trgova ki du ani, i time se formirala prva banjolu ka aršija orijentalnog tipa. Od samog pak naselja na lijevoj obali Vrbasa obrazovala se prva mahala, koja se poslije raširila niz Vrbas sve do uš a potoka Suturlije. Po svojoj džamiji nosi i danas naziv *Hun arija* ili *Careva mahala*.

Nizvodno od uš a spomenutog potoka brzo je nastala i mahala Tabaci, koja se nazvala tako po obrtnicima, koji su tu na obali Vrbasa štavili kožu.²⁰ Kasnije, kad se mahala još više raširila, podijeljena je na *Gornje* i *Donje Tabake*. Ti nazivi i danas su poznati u tome kraju. Centar te mahale bješe džamija *Debagija* ili *Tabaka džamija*, koja je morala vrlo rano nastati. Bila je od erpi a i s drvenom munarom, a propala je do godinu iza prvog svjetskog rata.

Poslije nastanka i izgradnje Tabaka naselje se i dalje širilo niz lijevu obalu Vrbasa, i tu u brzo nastaje nova, *Kubadagina mahala* s istoime-

¹⁸ Turski rukopis u Državnom arhivu u Sarajevu, akv. broj 142 fol. 356.

¹⁹ To se vidi iz jednog natpisa na papiru, nalijepljenom na drvenoj podlozi veličine 65X46 cm, koji se nalazi iza mimbere u toj džamiji. Navedena godina izražena je u eb džed sistemu.

²⁰ Ti obrtnici spominju se tu ve u spomenutoj zakladnici iz god. 1554.

nom džamijom u njoj.²¹ A varoš se podjednako širila i na uzvodnoj strani od centralne Careve mahale i aršije, i tako gore ustrani nastadoše još dvije mahale, nazvane po osniva ima džamija u njima: *Džaferagina* i *Hadžibegzade* ili *Grab* mahala. I jedna i druga situirana je oko starog puta, što je vodio iz Banje Luke prema današnjem Mrkonji gradu i Jajcu. Džamije u tim mahalama pravljene su od drvene gra e i erpi a, i prva je propala prije desetak godina, a druga je i danas uzgor, ma da je ve i ona u vrlo trošnu stanju.

U blizini te druge, Hadžibegzadetove ili grab ske džamije o uvao se do danas još jedan stariji spomenik, koji ovdje zbog njegove jedinstvene vrijednosti moram osobito istaknuti. To su dvije esme, situirane u otkopu brda, što se uzdiže iznad desne strane spomenutog puta. Obadvije su u jednome zidu i u me usobnom razmaku od 1,90 m. Sam zid seže u duljinu 6,70 m, a u visinu 1,80 m. eoni mu je vijenac nešto isturen prema vani, kao i kod gotovo svih drugih starih esama. Izljevi su naglašeni s dva luka pomnije klesarske obrade i s dvije željezne lule iz novijeg vremena. Na lijevoj esmi stoji plo a, na kojoj je nekad bio i natpis o gradnji toga objekta, ali je danas toliko istrugan, da se ni jedno slovo ne može razabrati.²² Ispod te plo e su i tri kamene poluja buke poput onih na starim nišanima. esme i danas služe svojoj svrsi i istan anim mlazom vode napajaju okolnu mahalu i žedne prolaznike. Izvori, koji opskrbljuju esme vodom, udaljeni su od esme oko jedan sat, ali se tu voda ne dovodi do izljeva unkovima, kao kod drugih starih esama, nego velikim i na svod zidanim kanalima, kroz koje se može i ovjek provu i, ako je u terezijama potreban popravak. Kanali vode u divergentnom smjeru od esama, a onaj desni tri puta je duži od lijevog. Dužina desnog je 10,35 m, lijevog 3,40 m, a visina i jednog i drugog do tjemena svoda iznosi 1,40 m, dakle upravo tolika, da se ovjek pognute glave može kroz njih provu i do terezije. Upravo ti kanali izdvajaju te esme iz uobi ajenog tipa esama po drugim mjestima Bosne i Hercegovine i ine ih osobito vrijednim gra evnim spomenikom. Tehni ka obrada kamena i sama izvedba lukova iznad izljeva i tih kanala kazuje da su esme nastale u doba, kad je tursko graditeljstvo u ovim stranama bilo još na visini, i, prema tome, sagra ene su negdje u šesna

²¹ Taj Kubadaga živio je negdje polovinom šesnaestog vijeka, i, prema tome, toga vremena nastala je i njegova džamija i okolna mahala. Spominje se me u živim god. 1554. Bio je konvertit (sin je »Abdulahov«) i vojvoda (upravitelj policije). Imao je ve i zemljišni posjed u današnjem Gornjem Šeheru, i vjerojatno je bio starosjedilac. Sve se to razabire iz spominjane zakladnice bosanskog sandžakbega Sofi Mehmed paše.

²² Po etkom ovoga stolje a razabirale su se tu, navodno, još prve dvije brojke (1 i 2) neke godine iz trinaestog stolje a hidžretske ere (1786 1882), a ona je mogla ozna avati samo popravak tih esama. — Podatak iz citiranog lanka Franje Cipre u *Školskom viestniku* XIII (1906), str. 619.

estom ili, najkasnije, u prvoj polovini sedamnaestog stoljeća.

Pet opisanih mahala ine lijevu stranu današnjeg Gornjeg Šehera. Da li je koja od tih četvrti, osim Careve mahale, bila izgrađena i prije 1528, ne može se utvrditi, ali se može s pouzdanošću reći to, da je taj kraj u prvim decenijima turske vladavine bio središte življenja itave okoline.

Upravo do četvrt vijeka iza dolaska Turaka u taj kraj pridolazi tu i jedan novi momenat, koji otada uveliko pospješuje izgradnju i cjelokupan razvitak Banje Luke. To je prijenos stolice bosanskog sandžakbega iz Sarajeva u Banju Luku. Time taj grad postaje političko središte ondašnje Bosne, a pojedini bosanski sandžakbezi glavni nosioci građevne djelatnosti u tome gradu. Taj prijenos izvršio je, vjerojatno, iz vojno strateških razloga oko godine 1553 bosanski sandžakbeg Sofi Mehmed paša, koji tu odmah otpočine gradnju velikog stila, a u tome ga poslije slijede, kako ćemo kasnije vidjeti, i njegovi nasljednici, sandžakbezi Osman Han i Ferhadbeg Sokolovi.²³ Bosna je u to doba bila sandžak, koji je s ostalim u ovim stranama pripadao beglerbegu od Rumelije. U septembru pak 1580 Bosna i sama postaje beglerbegat ili pašaluk, kojem u potpunosti pripada osim bosanskog još osam okolnih sandžaka, a njih se zapovjednici otada zovu beglerbezi i obnašaju vlast paše sa tri tuga. Time Banja Luka postaje upravno središte višega stupnja, što je još više ubrzalo razvitak grada, i ostaje takva sve do godine 1639, dok namjesnik stolica nije vraćen ponovo u Sarajevo.

²³ Safvetbeg Bašagi u Kratkoj uputi u prošlost Bosne i Hercegovine (Sarajevo 1900) navodi bez obrazloženja, da je god. 1553 stolica bosanskog sandžakbega prenesena iz Sarajeva u Travnik, i da je taj prijenos izvršio *bosanski namjesnik Malkocbeg*. Ja dopuštam mogućnost, da je bosanski sandžakbeg sjedio jedno vrijeme rene godine u Travniku nakon što je ostavio Sarajevo, a prije nego je prešao u Banju Luku, ali je to opet bio Sofi Mehmed paša, a nikako Malkocbeg, koji tada nije uopće bio sandžakbeg bosanski. A da je Sofi Mehmed paša prije Banje Luke sjedio jedno vrijeme u Sarajevu i Travniku, kazuje donekle to, što je i u ta dva mjesta, kao i poslije u Banjoj Luci, ostavio svoje zadužbine. U Sarajevu u mahali Ke edži Sinana sagradio je mekteb i za njegovo održavanje ostavio poseban vakuf, a to razabiremo iz njegove zakladnice od god. 1554 za banjolučke zadužbine, u kojoj određuje da mutevelija vakufa u Banjoj Luci bude ujedno i mutevelija vakufare enog mekteba u Sarajevu. Šta je pak sagradio u Travniku, o tome podataka nema, ali se zna da je za tu nepoznatu zadužbinu tu kupio i uvakufio jedno zemljište. To se jasno vidi iz zakladnice kasnijeg bosanskog namjesnika Šopa Salan amil Ahmed paše od 27. zilkideta 1170 (13. VIII 1758), kojom on određuje prihode za svoju džamiju amiliju (kasniju Sulejmaniju) u Travniku. Taj bosanski namjesnik osnovao je toga doba na tome zemljištu žitni trg i zakladnicom odredio, da se godišnja zakupnina za to zemljište plaća njegovu vlasniku, *vakufu Sofi Mehmed paše*. O tome zemljištu, koje leži do rijeke Lašve i isto no od džamije Sulejmanije, i na kojem je i danas žitni trg, vidi opširnije u mom lanku *amilija džamija i njen vakuf u Travniku (Glasnik Vrhovnog starješinstva Islamske vjerske zajednice 1942)*, u kojem je obrađena zakladnica Šopa Salan amil Ahmed paše.

Gornji Šeher. Sofi Mehmed pašina džamija i most na Vrbasu (1942)

Već je spomenut trg na desnoj obali Vrbase, na kojem je svijet kupovao i prodavao zemaljske proizvode. Stajao je suelice današnjoj Carevoj džamiji na lijevoj obali. Već po samoj prirodi poslovanja i prilaznim putevima nemoguće je da je stajao u praznom, nenaseljenom kraju, i po tome držim, da je taj kraj bio bar djelomično izgrađen i prije polovine šesnaestog vijeka, ako ne i u samo predtursko doba. Bilo kako bilo, ali je svakako rano morao postojati tu kakav most ili bar skela na Vrbasu, koja je povezivala trg i ovaj kraj sa suprotnim Podgračjem. A po etkom druge polovine šesnaestog vijeka, kad Banja Luka postaje središtem bosanskog sandžaka, otpočine tu u blizini toga trga i prijelaza preko Vrbase upravo masovna izgradnja. Već prvi bosanski sandžakbeg sa sjedištem u Banjoj Luci, spomenuti Sofi Mehmed paša, sin Abdul Muinov, renegat i na svu priliku Bugarin iz Sofije,²⁴ gradi tu džamiju, u njoj blizini na obali Vrbase javno kupatilo i most preko Vrbase,²⁵ pa na tri mjesta u neposrednoj blizini samih šezdeset i devet dućana, zatim jedan veliki han, zapravo karavan saraj, koji je imao u prizemlju prostranu staju, a gore na spratu dvadeset odaja za konačenje putnika i dva zahoda, te mlin na Vrbasu sa dva kamena i posebno druga dva sa po jednim kamenom, također na Vrbasu, ali na laćama. Kad su svi ti objekti bili dograđeni, privredni dio tih građevina zavjštao je za održavanje svoje džamije i spomenutog mosta i predao ga prometu svojom zakladnicom,

²⁴ Dr. S. Bašagi u *Znamenitim Hrvatima Bošnjacima i Hercegovcima u turskoj carevini* (Zagreb 1931) ubraja Sofi Mehmed pašu u domaće ljude, ali to nije ni im dokazano.

²⁵ Taj most stajao je na istom mjestu, gdje je danas onaj pješački prijelaz. Bio je od drvene građe, pa ga je više puta odnosio Vrbaš. Kako je stajao uz Carevu džamiju, zvao se u narodu i *Carevom uprijom*, iako ga nije car gradio.

pisanom na arapskom jeziku, a legaliziranom početkom safera 962 odnosno krajem decembra 1554 godine.²⁶ Usto je pokupovao u blizini i više ziratnih zemljišta i sve zavještao u istu svrhu.

Tim zadužbinama Sofi Mehmed paša otpo eo je novi period u izgradnji Banje Luke i Gornjega Šehera. Sofi Mehmed paša je tu izgradio dobar broj privrednih objekata, itavu, dakle, aršiju, i time udario jake temelje privrednom životu novog dijela grada. Taj dio grada po eo se otada, bez sumnje, lijepo razvijati, ali ne bješe naro ito duga vijeka. Godine 1688 Gornji Šeher nenadano zauzeše austrijske ete pod vodstvom Ludviga Baden skog, ostadoše u njemu vrlo kratko vrijeme i pri povla enju spalije i razoriše najve i dio naselja i s jednu i s drugu stranu Vrbase. Ti crni dani ostali su u živom sje anju Banjolu ana do dana današnjega. Tom su prilikom pored ostalih gra evina stradale i gotovo sve zadužbine Sofi Mehmed paše. aršija je sva izgorjela, a vakuf time ostao bez najvažnijih sredstava.²⁷ I od tih svih brojnih objekata do danas je ostala uzgor jedino još džamija, ali ni njezina zgrada — vidi se jasno po samome radu i obradi pojedinih elemenata — nije više ona iz šesnaestog stolje a. Od stare zgrade o uvala se jedino još sedrena munara, što se prislonila uz ovu današnju s njezine desne strane, i u koju se ulazi izvana, a ne iz unutrašnjosti, kao kod ve ine ostalih naših džamija. A sude i po toj munari, arhitektura prvašnje zgrade morala je biti veli anstvena i dostojna imena njezina osniva a. Današnja pak zgrada još na prvi pogled ostavlja neobi an dojam na motrioca. Situirana posve u strani, mimo gotovo sve druge džamije, munara joj kamena, masivna i majstorski izvedena, a sama zgrada kao da je sva od drvenog materijala. U predvorju je sistem drvenih stupova, koji nosi dio etverostrešnog krova na toj strani, a u desnom je kraju i omanji mihrab, kao i u nekih drugih banjolu kih džamija, pred kojim se obavlja zajedni ka molitva, kad je džamija prepuna ili zatvorena. Dosta prostrana unutrašnjost — 14,0 X 9,60 m — dijeli se u dva nivoa s visinskom razlikom od 20 cm. Cio unutrašnji namještaj izra en je od drveta, a mimbera još obojena i ukrašena vegeta bilnim ornamentima. Tu je i drugi sistem drvenih stupova sa strana i u zadnjem dijelu prostora s izrezbarenim jastucima, a nosi, kao i u Sulejmaniji džamiji u Travniku, musandru (gornju etažu) i strop. Pod lijevim dijelom musandre nalazi se pod kapkom omanja jama — udubak u zemlji kvadra

²⁶ Isprava, koja predstavlja najstariji poznati turski do kumenat o Banjoj Luci, u Vakufskoj direkciji u Sarajevu Nije original, kako se to dosad držalo. Po tipu vodenog znaka vidi se, da je papir pravljen god. 1602 (Italija), i prijepis je, prema tome, nastao negdje poslije te godine.

²⁷ Tada je propala još Careva džamija i na svu priliku tvr ava Banja Luka, kojoj iza toga nigdje traga nema.

²⁸ Džamiju paše prostrano groblje s gusto zasa enim nišanima u prednjem dijelu. Tu su i dva nišana na dva groba iz šesnaestog vijeka — vidi se jasno po samoj formi i vrsti kamena — ali je i jedan i drugi bez ikakva natpisa.

ti nog oblika s osnovicom od tek lm — i po tome se — vele — ova bogomolja prozvala i *Jama dža mijom*. emu je nekad služila ta udubina, ne može se re i. Nisu mi to znali kazati ni najstariji tamošnji ljudi.

Iznad ulaza u džamiju stoji kamena plo a i na njoj jedna poznata izreka (hadis) poslanika Muhameda i dvije hidžretske godine: 1196 (1782) i 1354 (1935). To su godine popravka džamije, i današnja zgrada e po svoj prilici biti iz te prve godine.²⁸

Kad je Sofi Mehmed paša sagradio džamiju, aršiju i ostale zadužbine, tendenca daljnjeg širenja grada i tu ide niz Vrbas, kao i na lijevoj obali, a ciglih deset godina izatoga (1563) nastaje u produženju nova mahala i džamija, koje i danas nose naziv po svome osniva u bosanskom sandžakbegu *Osmanu Šahu*. To je drugi poznati bosanski sandžakbeg, koji je pospješio razvitak Banje Luke.²⁹ U daljnjem produženju niz Vrbas nešto kasnije nastale su još dvije gornjošeherške mahale i džamije: *Kalenderija*, ili, kako se još zove, *Šiljkova*, i *Sitarija*. Džamije u svetri te mahale pravljene su od erpi a i s drvenom munarom i u svojoj vanjskoj i unutrašnjoj arhitekturi ni im se ne razlikuju od bosanskih seoskih džamija s drvenom munarom. *Kalenderija* je dotrajala i propala koju godinu poslije prvog svjetskog rata,³⁰ a druge su dvije i danas uzgor.

Kraj sa sumpornim vrelima uzvodno od Sofi Mehmed pašine džamije spominje se još god. 1554 u Sofi Mehmed pašinoj zakladnici pod turskim imenom *Ilidža*, što u leksi kom smislu zna i *toplīca*. Turci su još otprije dobro poznavali ljekovitost takvih vrela, pa su, bez sumnje, rano po eli iskorištavati i ta banjolu ka.³¹ I tu je morala nastati jedna mahala vrlo rano, ako ne i prije Sofi

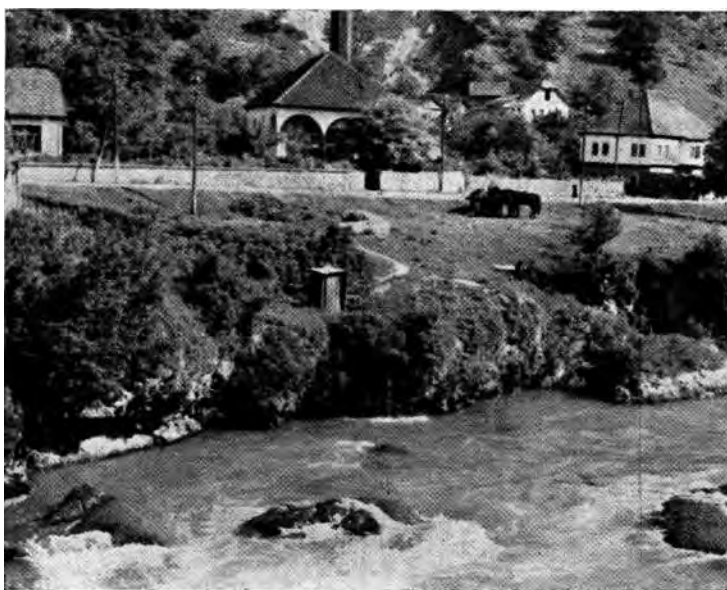
²⁹ Pisani izvori navode toga bosanskog sandžakbega pod imenom *Osman Han*. I on je, bez sumnje, ostavio ve i ime tak za uzdržavanje svoje džamije, ali od ega se on sastojao, to se više ne zna, jer je sve osim džamije davno tragom nestalo, a ni vakuf nama se nije sa uvala.

³⁰ Tko je po imenu bio sniva te džamije, ne zna se, ali je, nazire se iz samoga imena te džamije, vjerojatno bio der viš i pripadao islamskom misti kom redu kalenderija, što ga je oko god. 1300 osnovao *Kalender Jusuf Endelusiya*. Pristaše toga reda, kojemu ina e nema traga u našim stranama, imali su dužnost lutati neprekidno po svijetu obrijane glave i brade i živjeti prosja kim životom.

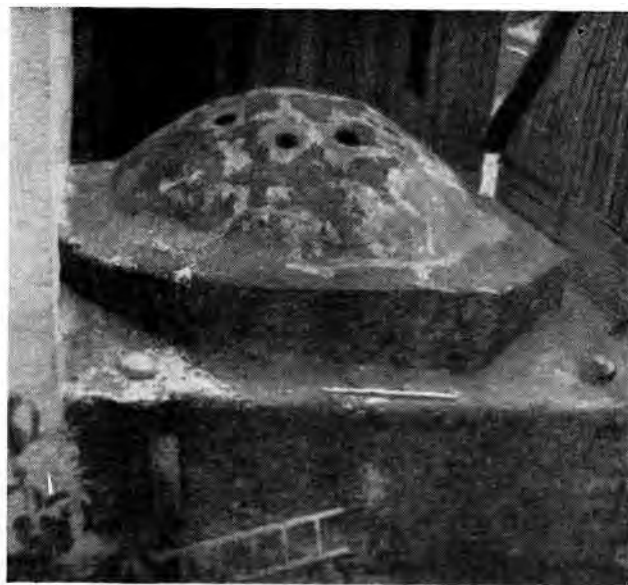
³¹ Iz starijeg vremena do danas su se o uvala tu dva omanja kamena bazena pod kupolom, koja ima odozgo okrugle rupe, a nedaleko su, s donje strane glavnog puta i do samog korita Vrbase, još dva sumporna izvora, Šugavica i Di reklija. Zgrada nad Šugavicom propala je u prošlom ratu, a Direklija je sva u stijeni i još i danas služi svojoj svrsi; nazvana je tako po kamenim *direcima* ili stupovima, što nekad stajahu kao dovratnici na ulazu u kupalište, i od kojih je jedan davno razlupan i uzidan u zid toga kupališta, a drugi je nedavno prenesen u banjolu ki muzej. Opis tih sumpornih vrela i gra evina na njima gledaj u ovim radnjama: *Putovanje po Bosni* od Ivana Kukuljevi a Sakcinskoga, Zagreb 1858, zatim *Puti (God. 1867 75)* Mihovila Pavlinovi a, Zadar 1888, potom *Bosna. Podaci o zemljopisu i pomesti* od Vj. Klai a, Zagreb 1878, te *O Banjoj Luci i njenoj okolici* od Fejze avki a u *Školskom viestniku* X (Sarajevo 1903) i nepotpisani lanak *Iz prošlosti Banje Luke. Gornji Šeher* u listu *Novo Doba* (Banja Luka) br. 30 od 18 XII 1942.

Mehmed pašine. To tim vjerojatnije, što je na tome dijelu, kako je već istaknuto, i u srednjem vijeku bilo bar kakvo naselje. A da je taj kraj i u tursko doba rano bio izgrađen i dobro naseljen, govori i okolnost, što je tu izgrađena i jedina banjolu ka musalla — otvoren prostor s mihrabom i mimberom — na kojoj je svijet u većem skupu obavljao zajedničku molitvu petkom i o bajramima.³² Turci su, naime, običavali u novoosvojenim mjestima me u prvim objektima graditi i musallu, a to pogotovo ondje, gdje nije bilo sredstava za džamiju, jer je izgradnja musalle bila i brža i jeftinija.

Tako se, eto, do kraja šesnaestog stoljeća, ili, još to nije, do osamdesetih godina toga vijeka razvilo deset mahala u današnjem Gornjem Šeheru, i to pet na lijevoj, a isto toliko na desnoj obali Vrbasa. Kad se i uzme u obzir srednjovjekovno naselje ispod tvrđave, opet je izgranja tih novih mahala i javnih objekata u njima predstavljala u ondašnjih pedeset godina neobičajno veliku građevnu djelatnost, kakva se nikad poslije nije osjetila u tome dijelu grada. Zemljište u tome kraju bilo je do tih godina potpuno iskorišteno i izgrađeno, i širenje grada tada prelazi dolje u ravninu, na područje današnjeg Donjeg Šehera.

Ilidža (god. 1942)

Stara banja na Ilidži (foto Dž. Elić, 1952)

III

DONJI ŠEHER

Kako je već istaknuto, u današnjem Donjem Šeheru bilo je prije Turaka kakvo takvo naselje, ali je taj dio grada doživio pravi procvat tek u tursko doba, devedesetih godina šesnaestog stoljeća. Zasluga za taj procvat pripada posljednjem bosanskom sandžakbegu (1574—1580), a prvom beglerbegu (1580—1588) Ferhad paši Sokoloviću, članu glasovite istoimene porodice iz sela Sokolovi a kod Rudog, koja je turskoj carevini dala velik broj umnih državnika i na bojnopolju junaka. Ono, što je Gazi Husrevbeg bio nešto ranije

Sarajevu, to je Ferhad paša Sokolović bio Banjoj Luci. On je tu na prostoru između potoka Crkvine i Vrbasa od godine 1579 do 1587 izgradio ništa manje nego dvije stotine i šesnaest javnih objekata: poznatu džamiju Ferhadiju, kraj nje mekteb i turbe za sebe, pa šadrvan i hamam i za njih poseban vodovod,³³ zatim sahat kulu, javne zahode, karavan saraj i ambar (skladište) za žito, pa u ne

³² Ostaci te musalle i danas se raspoznaju pod glavnim putem, što vodi kroz Ilidžu. Mimbera je porušena prije desetak godina, a mihrab se djelomično do danas očuvao.

³³ U Banjoj Luci bila su u tursko doba tri hamama. Jedan je sagradio, kako je već istaknuto, Sofi Mehmed paša, drugi Ferhad paša Sokolović, a treći je nastao u prošlom stoljeću u Kaštelu. O tim spomenicima gledaj studiju Hamdije Kreševljaković a *Banje u Bosni i Hercegovini (1462-1916)*, drugo popravljeno i prošireno izdanje, Sarajevo 1952, str. 95-97.

Ferhadija — kapija i
Šadrvan (oko 1930)

posrednoj blizini džamije dvije stotine samih obrtnih i trgovačkih dućana, itavu, dakle, aršiju, dalje most preko potoka Crkvine, drveni most preko Vrbasa u blizini tih objekata, do 2 km ka dalmaciji u širini od pet aršina od Gornjeg Šehera do potoka Crkvine i od mekteba do obližnje top hane, koja stajaše na mjestu današnjeg Kaštela, i koju je tako i sagradio Ferhad paša,⁸⁴ potom mlin na Vrbasu s tri vitla i šaraje ili dvore, u kojim je, prema njegovoj izričitoj odredbi, stanovati bosanski beglerbezi (mirimirani).⁸⁵ Usto je kupio i više zemljišta u Banjoj Luci i nekoliko kućnih zgrada izvan Banje Luke i sve to onda okrenuo u vakuf i napisao o tome posebnu zakladnicu na turskom jeziku u drugoj dekadi mjeseca safera 995 odnosno u trećoj dekadi januara 1587 godine.⁸⁶

⁸⁴ Bilo je to koju godinu prije 1587, jer se ve tada navodi u njegovoj zakladnici. Uskoro izatoga, za vlade sultana Mehmeda III (1595-1603), pretvorena je u grad, koji se jedno vrijeme zvaše *Novim gradom* za razliku od onoga u Gornjem Šeheru. To je današnji Kaštel. Potvrdu o postanku toga grada gledaj u citiranim Kreševljakovim evim *Našim starim gradovima*.

⁸⁵ Ti šaraji ležali su vjerojatno na samoj lijevoj obali Vrbasa i s gornju stranu današnjeg mosta, ondje, gdje je danas zgrada Gradskog narodnog odbora, ili nešto uzvodnije, gdje je danas kuća Bešlića. U Ferhad pašinoj zakladnici navodi se u blizini šaraja grob Ahmed dede, a jedan stari grob s dotrajalim drvenim turbetom doista leži u blizini, na onom humku kraj samoga Vrbasa, a podno Daudije džamije. Kad su ti šaraji propali, ne zna se. Na tome je mjestu od polovine prošloga stoljeća bio konak paše mutesarifa banjolu kog okružja, a njegova arhitektura može se bar donekle nazreti iz opisa, što ga je dao god. 1874 Mihovil Pavlinović u svojim citiranim *Putima* (str. 91): »Od Ferhadije po osmo pod pašin konak, pod sgradom rasporedanu na obloke (lukove), na hodnike, na trjemove. Pašin konak zakrivila baša, kojom se razlijeću žile i borije oko turbeta, što tu paše sagradile sebi i svome haremu u senet.«

⁸⁶ Original te zakladnice nije se sačuvao, ali postoje dva njezina pristupa na prijepisa. Jedan je u Vakufskoj direkciji

Ferhad paša je svojom zakladnicom dalje odredio, da se u budućnosti sagradi iz novih viškova njegova vakufa još u aršiji bezistan, a u blizini džamije medresa i posebno u ilište (darul ha dis), u kojem će se predavati islamska tradicija, a

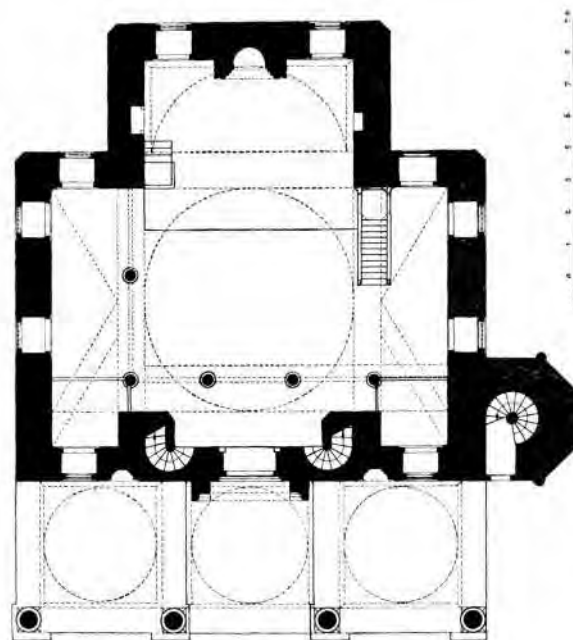
u Sarajevu, a drugi u 2 svesku *Kronike Muhameda Enverije Kadija* (str. 352-365) u Gazi Husrevbegovoj knjižnici u Sarajevu. Osim toga originalni tekst i njemački prijevod te zakladnice objavio je Asim Muftić u svojoj inauguralnoj dizertaciji *Mosche und Stiftung Ferhad Paša's in Banja Luka*, Leipzig 1941. Tu zakladnicu, inače prvorazrednu povjesnu ispravu, nije u našoj literaturi nitko koristio za biografiju velikog turskog državnika, a naše gore lista Ferhad paše Sokolovića. A ona nam daje o njemu slijedeće podatke: 1. Ocu mu je ime bilo *Rustembeg*. 2. Imao je dva brata, *Alibeg* i *Derviš pašu*, a i oni i otac im *Rustembeg* navode se tu me u umrlim (*Alibeg* je poginuo). 3. U *kasabi Livnu* imao je pokopanu djecu (ne navodi se, koliko ih je), a to nam kazuje, da je kao kliski sandžakbeg (od 1558, a može biti i od prije, pa do 1574) rezidirao upravo u tome mjestu. 4. Osim zadužbina u Banjoj Luci podigao je još u drugim mjestima ove zadužbine: u *Kostajnici* hamam, u *Livnu*, *Ravnom*, *Dobrunicama*, *Sogubini*, *Kratovu* i *Svinjaru* po han, u *tvrtavi Zemunik* džamiju, a u *tvrtavi Vrani* mekteb. 5. Odredio je, da uprava vakufa za njegova života bude u njegovim rukama, a poslije njegove smrti u rukama njegovih oproštenih robova, a kad oni izumru, ili ne budu radili po propisima zakladnice, onda će tu službu preuzeti njegovi potomci, koji će biti ujedno i nadzornici vakufskog poslovanja. To nam kazuje, da je Ferhad paša odlučio stalno se nastaniti sa svojom eljadom u Banjoj Luci, a tako je i bilo. Iz drugih se isprava vidi da mu je tu živio sin *Mehmedbeg* i unuk *Ferhadbeg* (sin prethodnog). Daljnji njegov potomak (na svu priliku praunuk) je banjolučki legator *Mustaj paša*, o kojem će biti još govora, i njegov sin *Mehmedbeg*, banjolučki kapetan, s kojim je na svu priliku izumro Ferhad pašin rod u Banjoj Luci. Kako se vidi iz natpisa, što u ga kasnije navesti, svoju džamiju u Banjoj Luci Ferhad paša je sagradio (ili barem gradio) god. 1579, a to nam sigurno kazuje, da je on tada sjedio kao bosanski sandžakbeg (u natpisu navodi se s titulom, *beg* a ne *paša*) u Banjoj Luci (a bio je zapravo tu još od god. 1574). I to je jedan od dokaza, da je Banja Luka postala upravno središte Bosne prije 1580 godine (mnogi naši historičari pogrešno navode, da je to bilo tek u god. 1583).

osim toga da se hamam udvostru i, t. j. da se do-
gradi i drugi, ženski dio, da se još karavan saraj
prekrije olovom, a kule pod mostom na Vrbasu
izgrade od kamena. Da li su sve te odredbe kada
ispunjene, ne zna se, jer je najve i dio Ferhad
pašinih zadužbina davno propao. Sigurno je samo
to, da je sagra ena kraj džamije medresa³⁷ i u ar-
šiji bezistan,³⁸ a to saznajemo iz putopisa Evlije
elebije, koji ih osobito isti e na prolasku kroz
Banju Luku 1661 godine.³⁰

³⁷ U Banjoj Luci bilo je svojedobno pet medresa: Fer-
had pašina, Atik medresa, Skorupova, Šibi eva i Fezija.
Ferhad pašina medresa je prva poznata ustanova i objekt te
vrste u tome mjestu. Kad je propala, ne zna se, samo je bila
uzgor i radila još god. 1661. *Atik medresa* ili, kako je još
zva hu, *Muštijina*, bila je preko puta obližnje Daudije džamije.
Tko ju je sagradio i kada, ne zna se sigurno, ali e po svojoj
prilici biti, da je nastala dosta rano (krajem XVI ili u prvoj
polovini XVII vijeka), i da joj je osniva isti onaj *Davud*,
koji je podigao po njemu nazvanu džamiju Daudiju do nje.
Može biti, da je to i najstarija banjolu ka medresa, i da je
dobila ime *Atik* (stara) izgradnjom upravo Ferhad pašine
medrese. Bila je to u zadnje doba prizemna zgrada od drve-
ne gra e, kao i ve ina starih turskih medresa u pokrajini, a
imala je jednu ve u predavaonicu (dershanu) i više manjih
odaja oko centralnog etvtastog dvorišta za stanovanje u e-
nika (internatski ure aj). Dotrajala je i propala do nekoliko
godina poslije Prvog svjetskog rata. *Skorupova medresa* sta-
jala je u blizini Sofi Mehmed pašine džamije u Gornjem Še-
heru, a zatvorena je i porušena do koju godinu iza okupacije
(1878). Tako se zvala po mutevelijama, koji su upravljali
njezinim vakufom, a bila je poznata, kao i Sofi Mehmed pa-
šina džamija, i pod imenom *Jama medresa*. Ni za nju se ne
zna, kad je nastala i tko joj je osniva. *Šibi eva medresa* sa-
gra ena je god. 1873 na desnoj obali potoka Crkvine u bli-
zini aršije, a nazvana tako po svome utemelja u, banjolu
kom trgovcu Hadži Jusufagi Šibi u, sinu Omerovu. Za uzdr-
žavanje te medrese, njezinih službenika i u enika osniva je
uvakufio u blizini trideset du ana i han s kafanom i deset
odaja za kona enje putnika, i o tome napisao posebnu zaklad-
nicu 13 ševala 1290 odnosno 4 XII 1873 (prijepis u Vakuf-
skoj direkciji u Sarajevu). Bila je to prizemna zgrada ma-
hom od drvene gra e s predavaonicom i dvanaest odaja. Uni-
štena je 31 V 1944 prilikom bombardiranja Banje Luke.
Fezija pak medresa, tako er prizemna zgrada s desetak odaja
i od drvene gra e, ležala je na desnoj obali Vrbasa tik sa-
moga mosta u Donjem Šeheru. Sagra ena je 1892, i prema
tome je najmla a banjolu ika medresa. Osnovao ju je sam
narod na podstrek Hadži Hfz. Ibrahim ef. Maglajli a,
kasnijeg reisul uleme, koji je bio prvi muderis u toj medresi,
i po kome se ona zvala i Maglajli evom. Jedan dio zgrade
bombardiran je 31 V 1944, a drugi je i danas uzgor. Godine
1917 ta je medresa fuzionirana sa Šibi evom, i tako su na-
stale kasnije *Ujedinjene medrese*. — O banjolu kim medre-
sama i njihovim nastavnicima gledaj još dobar lanak Ha-
lida Buljine *Iz poviesti banjalu kih medresa (Glasnik IVZ
XII — 1944)*, a djelomi no i lanak Mehmeda Handži a
etristogodišnjica Gazi Husrevbegove medrese u Sarajevu
(kalendar *Narodna Uzdanica* za 1937).

³⁸ Davno je ta gra evina propala, i više joj se ni za
trag ne zna. Ne smije se nipošto identificirati ni po mjestu ni
po samoj arhitekturi s onim današnjim banjolu kim bezista-
nom. Taj drugi objekt nastao je god. 1873, a sagradio ga je
spomenuti trgovac Hadži Jusufaga Šibi za svoju medresu
(vidi prethodnu napomenu!). Prvotno se sastojao iz obi ne
aršije s trideset du ana u dva reda, a kasnije je sve te du-
ane spojio zajedni kim krovom mutevelija Šibi eva vakufa
Hadži Hamid Hesedžinovi, sin Salihov, i tako je nastala
današnja pokrivena aršija, ili, kako se još zove, Šibi ev be-
zistan.

³⁹ Evlija elebi Sevahatnamesi, sv. V, Istanbul 1315
(1897 98), str. 504 505.

Džamija Ferhadija — tlocrt (arh. M. Fu i , 1952)

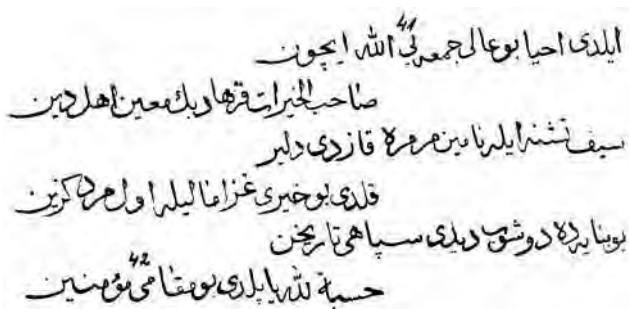
Ferhadija — vanjska arhitektura (snimak iz vremena
prije Prvog svjetskog rata)

Od tih brojnih Ferhad pašinih zadužbina do danas su o uване jedino još džamija, kraj nje Ferhad pašino turbe, šadrvan i sahat kula. Džamija Ferhadija, nazvana tako po njezinu osniva u, dominira itavom okolinom i u gra evnom smislu predstavlja osobito vrijedan spomenik. Ve samim tlocrtnim rješenjem izdvaja se iz standardnog tipa bosanskih kupolastih džamija, i uz Gazi Husrevbegovu džamiju u Sarajevu ini jedini primjer te vrste u našim stranama. Od drugih naših džamija odvaja je i neobi no visoki tambur, a ta razlika opaža se i izvana još na prvi pogled. Do drugog svjetskog rata je imala dva trijema, unutrašnji i vanjski — oba na stupovima. Vanjski je, dakako, bio mnogo prostraniji od unutrašnjega, a njegove interkolumnije biše kasnije zazidane. itav taj vanjski trijem propao je 31 V 1944 prilikom bombardiranja Banje Luke, i dobro je, što ga je nestalo, jer je strahovito nagr ivao likovnu cjelinu same džamijske zgrade. Unutrašnji trijem nosi sistem elegantnih mramornih stupova sa šiljastim lukovima i kapitelima, bogato dekoriran stalak titnim visuljcima. Glavni portal, kroz koji se iz trijema ulazi u džamiju, uokviren je šarenim mramorom, a masivna dvokrilna vrata rese blještave halke i okovi iz mjedi. U arhitektonskom i proporcionalnom smislu osobito se isti e sama unutrašnjost džamije. Nad centralnim prostorom, koji seže u dužinu 12,10 m, a u širinu 12,60 m, uzdiže se ove a kupola s tamburom, i njezino unutrašnje tjememjeri 17,5 m od poda. Namještaj je sav od kamena mramora, vrlo skladnih proporcija i solidne izvedbe, a na lijevom pobo nom zidu još prekrasan kaligrafski ornament, koji sadrži itavo jedno ove e poglavlje iz Kur'ana. Elegantna pak kamena munara, što se vije s desne strane džamijske zgrade, ide u red najljepših spomenika te vrste u ovim krajevima. Ima u horizontalnoj projekciji oblik peterokuta i vrlo ukusan stalaktitni dekor ispod šerefeta. Ulaz u munaru je, kao i kod Sofi Mehmed pašine džamije, izvana, a od podnožja do šerefeta vodi spiralno stubište s 128 kamenih stuba. Visina cijele munare iznosi 41,5 m, i po tome ide u red najviših u Bosni i Hercegovini.⁴⁰

Više ulaza u džamiju uzidana je posebna kamena plo a, a na njoj uklesan natpis o gradnji džamije u rimi klasi ne turske poezije. U transliteraciji taj natpis glasi ovako:

⁴⁰ Ljepota te džamije i njezine munare zapela je za oko mnogim putnicima koji su prošli kroz Banju Luku, a lijepe opise toga spomenika dadoše u svoje vrijeme Kukuljevi i Pavlinovi u citiranim svojim radovima, pa Johann von Asboth u svojim putopisnim slikama i studijama *Bosnien und Herzegowina*, Wien 1888, i Henrik Renner u svome djelu *Durch Bosnien und Herzegowina kreis und quer*, Berlin 1896 (hrvatski prijevod Ise Velikanovi a izišao u Mitrovici 1898 do 1900). Od novijih pak opisa isti em kao osobito vrijedne onaj dr a Petra Knolla u njegovu radu *O muslimanskoj umjetnosti u Bosni* («Književnik» II, br. 12, Zagreb 1928) i Asima Mufti a u spomenutoj njegovoj studiji na njema kom jeziku.

A to u doslovnom i nerimovanom prijevodu zna i:

Podiže ovu uzvišenu džamiju poradi Allaha gospodar dobrih djela i pomoga pripadnika vjere Ferhad.

Sa žednim ma em uklesa svoje juna ko ime u mramor.

Podiže ovo dobro bojnim imetkom taj odabrani ovjek.

Došavši ovoj gra evini re e (joj) Sipahi kro nostih:

»Poradi Allaha podiže se ovo mjesto vjernika.«

Druga polovina zadnjeg stiha originalnog natpisa sadrži kronogram, izražen arapskim slovima, kojih broj ana vrijednost daje hidžretsku godinu 987 (1579), a to je godina gradnje džamije.⁴³

Predaja veli, a na svu priliku je i istina, da je Ferhad paša sagradio tu džamiju i ostale svoje za dužbine otkupninom, što ju je dobio za oslobo enje zarobljenog grofa Wolfa Engelharda von Auersperga nakon što mu je oca Herberta, generala austrijskog cara Maksimilijana II, do nogu potukao 22 septembra 1575 kod rje ice Radonje i mjesta Buda kog u Hrvatskoj. U ime otkupnine za mladog Auersperga Ferhad paša je, po Pe eviji,⁴⁴ dobio 30.000 dukata i stotinu muslimanskih vojnika, koji su bili pali u sužanjstvo neprijatelju.⁴⁵

⁴¹ Tako u originalu poradi dužine stiha i iz metri nog razloga. Ina e bi trebalo pisati *džami'i*. U tekstu toga natpisa što ga donosi A. Mufti u navedenoj studiji, kod te rije i pogrešno je napisan *elif* iza slova *dzim*, jer ga nema u originalu.

⁴² Po pravilima turskog odnosno arapskog jezika ta bi rije , koja stoji u genitivnoj vezi s idu om, morala biti bez »j« na kraju, ali je tu tako namjerno ostavljeno, da se dobije željena hidžretska godina.

⁴³ Od kasnijih popravaka te džamije poznat mi je tek jedan iz god. 1652. Tada su vršeni neki popravci na munari, a to saznajemo iz jedne bilješke od 7 muharema 1063 (8 XII 1652), prema kojoj su toga dana majstori skinuli alem (završni mjedeni dio) s te munare, a mujezin Salih elebija, sin Isaov, prou io ikindijski ezan s gornje skele. — Turski rukopis u Državnom arhivu u Sarajevu, akv. br. 143, fol. 76a.

⁴⁴ Tarihi Pe evi, Istanbul 1283 (1866 67), str. 454.

⁴⁵ O tome otkupu mladog Auersperga i izgradnji Ferhad pašinih zadužbina sa uvala se, pored više pri a, i jedna narodna pjesma, koja se, zanimljivo, dobro podudara s fакtini m stanjem. Da je ta pjesma sa uvana od zaborava, zaslug a je itelja i vrijednog folkloriste Antuna Hangija, koji je do nje došao, kako sam veli, teškom mukom i poslije je objavio najprije u svome radu *Banjaluka. Grad i okolica u Školskom viestniku* od 1903 god., a poslije i u V knjizi Ma

Džamiju opasuje sprijeda prostrano dvorište ili harem, a ostraga nekako isto toliko groblje, prošarano kamenim nišanima mahom iz novijeg vremena. U haremu u samoj uzdužnoj osi džamije nalazi se lijep šadrvan s teku icom vodom, koja te e iz bazena na dvanaest naokolo poredanih lula, i s kupolom na osam drvenih stupova. I danas služi svojoj svrsi. Podignut je u isto vrijeme, kad i sama džamija, ali od tog prvog šadrvana do danas se održao jedino bazen od kamena mramora. Ostali dio (kupola i stupovi) bio je od drvenog materijala, pa je više puta popravljani i prepravljani. Današnji objekt nastao je negdje poslije austro ugarske okupacije Bosne i Hercegovine. To se jasno razabire po baroknojatici oko kupole, a i po piljenoj dasci, što danas proviruje na mjestima otpale žbuke naatici. Taj šadrvan i Ferhad pašin hamam, koji je stajao prema džamiji, samo s druge strane današnje glavne ulice, što tuda vodi, imali su poseban svoj vodovod, koji je radio sve do izgradnje modernog vodovoda u Banjoj Luci (1907—1908). Voda ie dovedena iz jednog jaeg vrela ak iz Pavlovca, i kad je vladala velika suša, a u gradu sve esme presahle, šadrvan je svejedno tekao kao i u najkišnije doba godine.⁴⁶

U haremu Ferhadije džamije su i tri masivna kamena turbeta oktogona oblika. Dva su pod ka

ti njih *Hrvatskih narodnih pjesama* (Zagreb 1909, str. 239 242) u boljoj jezi noj varijaciji (tu je navedeno, da je pjesma iz *Bista u turskoj* Hrvatskoj). Pjesma uva uspomenu na jedan vrlo svjetao isje ak iz prošlosti Banje Luke i izgradnje Donjeg Šehera, pa je upravo stoga ovdje u cjelosti prenosim iz Mati ina zbornika:

*Zakukala sinja kukavica,
usred zime, kad joj nije vrime,
na jabuci sprama Banjaluci,
na orahu prama Biogradu.
To ne bila sinja kukavica,
ve to bila Ošpergana majka,
po imenu pasu dovikuje:
»Aman, paša, mio gospodare!
Pusti meni Ošpergana sina,
is i blago, koliko ti drago!«
Kad to uje paša gospodare,
govori joj paša gospodare:
»Borom tebi, Ošpergana majko,
namisti mi veliku kaldrmu
od Tekije do Novoselije,
po šeheru hamame izvodi,
namisti mi veliku džamiju,
kao što je tvoja ruska crkva,
namisti mi sahat kulu bitu,
kao što je zvonik tvoje crkve!
Još mi dodaj tri tovara blaga,
i tri litre bijela bisera,
pusti u ti Ošpergana sina «
Kad to uje Ošpergana majka,
ona kupi mnoge sarahore,
ona gradi veliku kaldrmu,
od Tekije do Novoselije,
po šeheru hamame izvodi.
Razvaljuje svoju rusku crkvu,
pa mu gradi veliku džamiju
Razvaljuje zvonik svoje crkve,
pa mu gradi sahat kulu bilu.
Pa mu nosi tri tovara blaga
i tri litre bijela bisera.
Kad je taman sve to sagradila,*

menom kupolom, koja nekada bjehu prekrivena olovom, a tre e, nešto manje, prekriva obi an šatorasti krov na osam voda. Natpisa ni na jednom nema. Jedno je s desne strane džamije, a u njemu je pokopan Ferhad paša i, prema jednoj narodnoj predaji, njegov sin, a prema drugoj opet verziji neki njegov bezimeni unuk. Nad grobovima su drveni sarkofazi, prevu eni zelenom ohom. Na Ferhad pašinu grobu je karakteristi na alma na dvanaest burma (ovoja), kakvu su nekad nosili begtašijski derviši, pa se pretpostavlja, da je i sam Ferhad paša bio begtašija.⁴⁷ U drugome pak turbetu, što se nalazi u blizini šadrvana i u desnom uglu harema, tako er su dva sarkofaga prekrivena zelenom ohom, a po jednoj narodnoj predaji tu leže Ferhad pašin pomo nik Mustaj paša i njegov bajraktar, a po drugoj opet dvojica Ferhad pašinih bajraktara. I jedno i drugo turbe pripadaju zatvorenom tipu kupolastih turbeta, kakv se gotovo redovito gradio u šesnaestom stolje u nad grobovima istaknutijih osoba. Za ono prvo, Ferhad pašino, znamo iz njegove zakladnice, da je na injeno još za njegova života, prije godine 1587. Drugo se ne spominje u toj zakladnici, ali e biti, da je izgra eno brzo iza legalizacije zakladnice, odnosno Ferhad pašine smrti, za neke lanove njegove uže porodice. Usput je napomenuti, da

*i svoje mu dugovanje dala,
Opet kuka sinja kukavica,
na jabuci sprama Banjaluci,
na orahu sprama Biogradu,
opet kuka Ošpergana majka,
po imenu pašu dovikuje:
»Aman, paša, mio gospodare!
Ja ti platih svoje dugovanje,
puštaj meni Ošpergana sina!«
Kad je domu sinak dolazio,
pa vidio, što je i kako je,
da je majka crkvu porušila
i veliko blago potrošila,
umr sine za tri bila dana,
umr sine od velika jada.*

Antun Hangi tuma e i sadržaj pjesme u *Školskome vjestniku* smješta *Tekiju* iz te pjesme u Trn kod Banje Luke. To bi, me utim, prije mogao biti lokalitet *Tekija*, koji se do danas o uvao na desnoj obali Vrbasa u današnjem Donjem Šeheru. Dobio je ime po nekoj tekiji, koja je tu nastala prije god. 1630, a to se jasno vidi iz zakladnice banjolu kog lega tora Hadži Perviza, koja je nastala te godine, i o kojoj e biti posebno govora. Povjesni je anahronizam, što se ta *tekija*, bila to ustanova u Trnu, ili lokalitet u Donjem Šeheru, i *Novoselija* vremenski stavljaju prije Ferhad paše i njegovih zadužbina, jer je i jedno i drugo nastalo daleko poslije Ferhadije džamije. A to nam je ujedno i dokaz, da je i sama pjesma nastala mnogo kasnije, kad su bili ve izgra eni i Novoselija i mahale u lijevom dijelu Donjeg Šehera. — O istoj temi postoji još jedna narodna pjesma (96 stihova) u *Beharu V* (Sarajevo 1904 05), str. 362 363. Dikcijom je bolja od navedene, ali se u njoj spominje gradnja samo »bile Ferhadije«, vodovoda i »ravne kaldrmice«. Mladog Ošpergana tu zamjenjuje »vlaški kapetan«.

⁴⁶ Tako su bar god. 1874 pri ali Banjolu ani Mihovilu Pavlinovi u, i on to zabilježio u svojim *Putima* (str. 88). Sli nu predaju donijela je i *Bosanska Vila* 1890 na str. 340. Me utim, spomenuta narodna pjesma u *Beharu V* kazuje, da je ta voda dovedena iz *Motika*.

⁴⁷ Antun Šim ik u *Hrvatskoj enciklopediji* sv. 4, sub v. *derviš*.

Ferhad pašino turbe (foto Dž. Eli, 1952)

Ferhad paša nije uopće umro u Banjoj Luci, nego čak u Budimu, kad je tamo otišao za namjesnika. Tu ga je u septembru god. 1590 iz potaje ubio jedan njegov rob, i tijelo mu onda prenesoše u Banju Luku i pokopaše na označenom mjestu.

Kod onog trećeg turbeta pod šatorastim krovom, koje se nalazi s lijeve strane džamije, za paža se, me utim, mnogo slabiji rad, negoli kod prva dva spomenika. Majstor, koji ga je gradio, i ni se, nije bio dorastao za takav posao, i turbe je umjesto kupolom prekrivio običnim šatorastim krovom. Prema tome može biti, da spomenik ne datira uopće iz šesnaestog stoljeća, a ni ono se ne spominje u Ferhad pašinoj zakladnici. O osobi koja je tu pokopana postoje različite, me usobno oprečne verzije, ali se sve slažu u tome, da je to grobnica nekog ženskog čljadeta. Prva veli, da tu poiva Ferhad pašina majka, druga opet kazuje da je to grob njegove žene, a prema trećoj tu leži Ferhad pašina unuka Safi kaduna. Može se, me utim, pouzdano reći i samo to, da je to doista grobnica neke Safi kadune,⁴⁸ ali šta je ona zapravo bila Ferhad paši, o tome sigurnih podataka nema. Kad se ima u vidu, da je spomenik nastao daleko poslije Ferhad paše i njegovih zadužbina, onda bi ona posljednja tradicija bila još najbliža pameti.

U desnom zadnjem uglu u groblju iza džamije nalazi se još jedan spomenik memorijalne arhitekture vrijedan spomena. To je grob i nadgrobni spomenik glasovitog hercegovačkog vezira (1833 do 1851) i velikog ekonomskog reformatora Ali paše Rizvanbegovića Sto evi a, koji je pod zagonetnim i ni do danas nerazjašnjenim okolnostima poginuo od puštanog taneta krajem marta 1851 u logoru Omer paše Latasa u Dobrnji kod Banje Luke. Mrtvo mu tijelo prenesoše u Banju Luku i pokopaše na označenom mjestu. Nadgrobni spomenik sastoji se od velikog kamenog sarkofaga (dug 205 cm, a visok 105 cm) i nišana, te željezne ograde i mreže, koja s gornje strane obavija grob. I taj spomenik datira, me utim, iz početka ovog vijeka. Podigao ga je Hadži Hamidaga Huseđzinovića na zauzimanje i trošak Nazir Hulusi paše, koji je boravio u Banjoj Luci 1902 i idućeg godine.⁴⁹

U sklopu harema džamije Ferhadije nalazi se još jedan vrlo lijep građevni spomenik. To je ona mala esma, što stoji prema ulici na desnom vanjskom uglu harema. Monument nije tu slobodno postavljen, nego je ukomponiran u haremski zid, i čini jednu cjelinu s bedemom i kapijom džamijskog harema. Dobro prostudirani omjeri, gotovo minijaturna veličina i vrlo precizna i dekorativna tehnika rada pribavlja toj esmi osobit ugođaj i lijepu umjetničku vrijednost. Kameno korito, malo i u obliku polukalote, ne postavlja se na zemlji, kao kod drugih esama, nego je uzidano u masu i čini gotovo ornamentalnu muskulaturu arhitektonskog tijela. Iznad korita vije se izlomljen luk, a u središtu njegovu stoji blaže isturen esme taš s lulom, na koju teče voda. Završetak objekta resi niz trapezastih kruna, a sliče se vide i na obližnjoj haremskoj kapiji. O toj je, da nije bila namijenjena za pranje i uzimanje abdesta, nego da napaja i rashlađuje okolne poslenike i žedne prolaznike. A koliko je god služila praktičnim potrebama, toliko je isto, ako ne i više, dekorativno djelovala u svojoj okolini. Objekt, me utim, nije uopće iz turskog doba. Nastao je negdje poslije austro-ugarske okupacije prilikom jednog renoviranja džamijskog harema. A to se o toj vidi i po trapezastim krunama, tipičnim dekorativnim elementima egipatske arhitekture, koje staro osmanlijsko graditeljstvo uopće ne poznaje, i kojima slične, na pr., još vidimo na palači i bivše Gradske vijećnice u Sarajevu, građenoj po kanonima egipatske arhitekture.

⁴⁸ To se saznaje iz jedne bilješke od 15 reb. I. 1146 (26 XIII 1733), u kojoj se navodi, da je umro u Banjoj Luci u sarajima Ferhadbega Ferhadpašića tuzlanski kapetan Kiliđbeg Dervišbegovića, i da je pokopan pred turbe Safijakadune uz Ferhad pašinu džamiju. — Turski rukopis u Državnom arhivu u Sarajevu, akv. br. 142, fol. 31a.

⁴⁹ Natpis sa sadašnjeg i prethodnog prednjeg nišana objavio je u prijevodu Hajrudin Ćurina u svojoj opsežnijoj studiji *Ali paša Rizvanbegovića Sto evi a u Godišnjici Nikole upi a, knjiga XLVI* (Beograd 1937 — izdavač: IIR), str. 291-296.

patske gra evne škole. Zabilježih, eto, i to, neka se sa uva za budu nost.

U uskoj povezanosti s džamijom Ferhadijom i ostalim opisanim spomenicima uz tu džamiju stoji u kompozicionalnom smislu i susjedna sahat kula, koja je nekad odbijala a la turca sate. Danas je ona dobroano pregra ena i preina ena, ali dok je bila u prvotnom obliku, spadala je, svakako, u najljepše spomenike te vrste u Bosni i Hercegovini. Kvadrati no podnožje s osnovicom od 3,20 m neobi no je masivno i zidano od tesane sedre, a od istog je materijala, dakako, bio i gornji dio, u kojem su na etiri strane bila po dva otvora u obliku prozora svedenih na šiljasti luk, kroz koje se razlijebao glas zvona. U novije vrijeme ti su otvori zazidani i vrh nadozidan tvorni kom opekam, pa je tu smještena vatrogasna sirena. Tom je prilikom donji dio objekta i utegnut u dvije visine (oko 4 i 8 m) jakim željeznim obru ima. Tada je itav objekt i ožbukam, a time je ta lijepa gra evina jako nagr ena, pogotovo otkako je mjestimino žbuka otpala.⁵⁰ Od stare sahat kule osim donje mase do danas se sa uvao u prvotnom obliku i ulaz s jugoisto ne strane s polukrugom u gornjem dijelu i željeznim vratima veli ine 130 X 70 cm. Do rata bilo je tu i zvono, što je odbijalo satove. Na njemu je i latinski natpis: *Salio me je Bartol Padovan godine gospodnje MDL* Slova su salivena vrlo primitivno.

I tu sahat kulu sagradio je Ferhad paša Sokolovi nešto prije god. 1587. To razabiremo iz same Ferhad pašine zakladnice. Tu se, doduše, sahat kula izri ito ne spominje, ali se odre uje pla a službeniku, koji e voditi brigu o javnom satu, a posve je jasno, da je taj sat mogao onda stajati samo na sahat kuli. To je ujedno i najstariji poznati trag sahat kula u ovim stranama, a možda je upravo ta sahat kula bila i prva, koja je proradila u Bosni i Hercegovini.

Izgradnjom svojih brojnih zadužbina, koje po stadoše srce kasnijeg Donjeg Šehera,⁵¹ Ferhad paša je otvorio drugi veliki period u izgradnji Banje Luke, i grad se po inje otada naglo razvijati u sva etiri smjera. Za nepunih pedeset godina nastala tu, na lijevoj obali Vrbasa od potoka Crkvine prema jugu, osam mahala i džamija: *Daudija* ili, kako je još zovu po susjednoj i ve spomenutoj medresi, *Medreska džamija*, zatim *Arnaudija* ili *Teftedarija*, na Pobr u *Hadži Osmanija*, zatim *Si midija*, pod Laušom *Seferagina* ili *Pe inska*, a dalje prema jugu i Gornjem Seheru još *Ajardi pašina*, *Hadžibabina* ili *Šarena* i *Mehdibegova*. U tome nizu po postanku je posljednja ili bar pretposljednja *Hadžibabina* mahala. Razvila se nešto prije god. 1617, a upravo te godine podigao je tu svoju džamiju neki *Hadži Husejn*, danas poznat samo pod imenom *Hadžibaba*, po kojem se

⁵⁰ Opsežne restauratorske radove na toj sahat kuli, džamiji Ferhadiji, šadrvanu i okolnim turbetima upravo sad izvodi Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti u Bosni i Hercegovini.

Safi kadunino turbe (foto Dž. eli , 1592)

tako zove i okolna mahala. Tu godinu daje nam natpis na kamenoj plo i više ulaza u tu džamiju, kojeg tekst glasi ovako:

کرم و الله این مقام مؤمنین
از برای بندگی کان مخلصین
بیت حجار و مقام ساجدین
صاحب الخیر الحاج حسین
بارک اللهم این زیامقام
کتم این تاریخ زیابهر او
سنة ۱۰۲۶

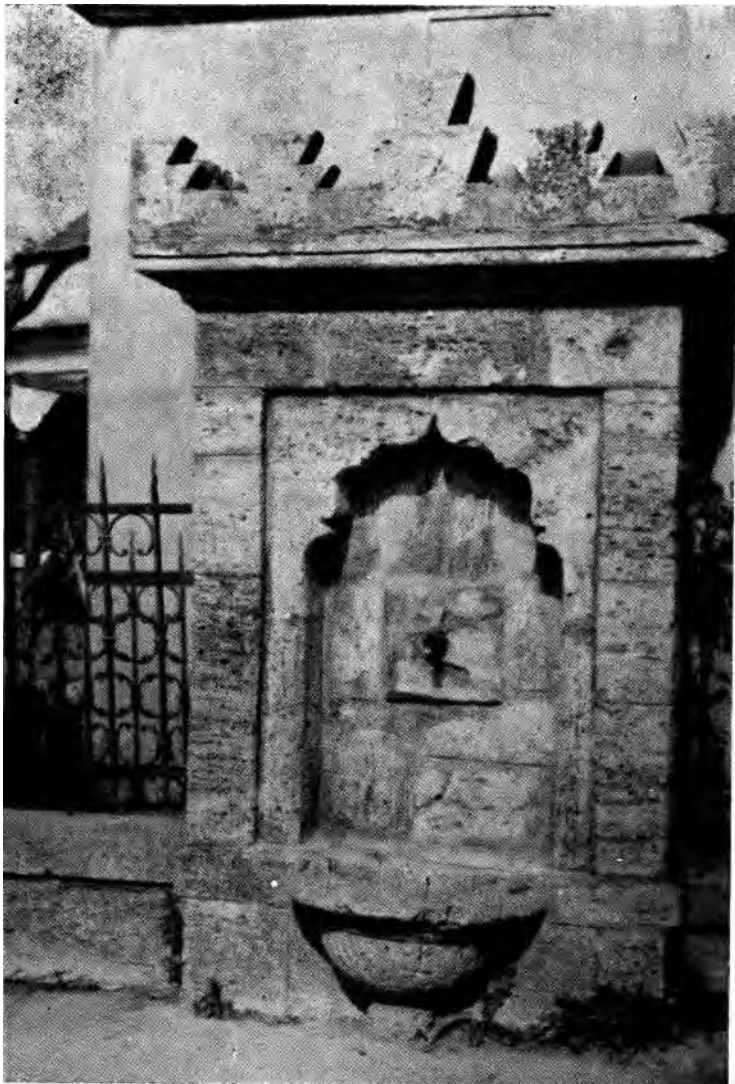
To u prijevodu zna i:

*Gospodar dobrih djela Hadži Husejn
sagradi uirae Allaha ovo mjesto vjernika.
Allahu, blagoslovi ovo lijepo mjesto
iskrenih robova!*

Za njega rekoh ovaj lijepi kronostih:

*»Ku a Milosrdnoga i mjesto poklonika!«
Godina 1026*

⁵¹ Današnji nazivi za ta dva dijela grada nastali su, bar u službenoj upotrebi, tek u prošlom stolje u. Današnji Gornji Šeher naziva se u Sofi Mehmed pašinoj zakladnici (1554) obi no *kasabom Banjom Lukom*, a tako se isto zove i današnji Donji Šeher u nešto kasnijoj Ferhad pašinoj zakladnici (1587). No, ve u toj drugoj ispravi opaža se izvjesna diferencijacija u nazivima tih dvaju dijelova grada: današnji Gornji Šeher tu se zove *Staro?n Banjom Lukom*. Prva pak poznata isprava, koja dijeli Banju Luku na *Gornju* i *Donju* potje e iz po etka ramazana 1057 (po etak oktobra 1647). To je zakladnica neke Hatidže, k eri Husejin efendi jine (vakufi 16.000 ak i za u enje Jasina i pla u hatiba u Carevoj džamiji), za koju se tu izri ito navodi, da stoji u *mahali Hun arija u Gornjoj Banjoj Luci* (dokumenat u Orijentalnoj zbirci Jugoslavenske akademije u Zagrebu, br. 349). A tako se Banja Luka službeno dijelila još u prvjoj polovini prošloga stolje a. U jednoj ispravi banjolu kog kadije od 1 VIII 1831 (21 safera 1247) južni dio grada zove se jednako *Gornjom Banjom Lukom* (H. Kreševljakovi , *Kapetanije i kapetani u Bosni i Hercegovini u Godišnjaku Istoriskog društva Bosne i Hercegovine* god. II — Sarajevo 1950, iril. — str. 123).

esma pred Ferhadijom (foto Dž. Eli, 1952)

Prve osobe, koje se ugledaše na Ferhad pašu Sokolovića i nešto više pridonijehle izgradnji Donjega Šehera, bijahu upravo njegovi najbliži suradnici i nasljednici. Tako teftedar njegova divhana Hasan efendija do petnaest godina poslije Ferhadije podiže divnu obližnju džamiju Teftedariju i uz nju ostavi lijepo imanje za održavanje, a drugi opet njegov suradnik Gazanferbeg napravi nekako istih godina Gazanferiju, najljepšu džamiju na desnoj obali Vrbasa. Iste te godine podiže svoju džamiju na Hissetima i time osnova novu, ve spomenutu mahalalu bosanski beglerbeg i jedan od bližih Ferhad pašinih nasljednika Ajardi Mustafa paša,⁵² a daljnji bosanski namjesnik Ibrahim Han sagradi opet za svog vezirovanja oko god. 1609 u Banjoj Luci imare, u kojem su prolaznici i gradska sirotinja dobivali besplatno ručak i večeru. Gdje je stajalo to imare, ne zna se, jer je davno propalo. Sačuvao mu je samo spomen doma i

historičar Salih ef. Hadži Husejnovi, inače zvani Muvekit.⁵³

Istaknuto je još u početku, da se banjolu kao stambena kuća posve izmijenila u svojoj vanjskoj arhitekturi. Od rijetkih kuća u današnjem Donjem Šeheru, koje su bar donekle zadržale staru plastiku, ovdje osobito ista stara kuća u Guši i u mahali Ferhadiji i na desnoj strani današnje ulice Jasipa Mažara, što vodi od džamije Ferhadije prema zapadu i Pobrugu. Kuća je kao cjelina i danas srazmjerno dobro očuvana, a u horizontalnoj projekciji pokazuje oblik četverokuta, koji se približuje kvadratu. Slobodno je situirana i građena u dvije etaže — donja od kamena, a gornja od drveta — a u tlocrnoj šemi ima oblik gotovo svih starijih muslimanskih kuća u Bosni i Hercegovini (halvati oko hajata u prizemlju i ardaci oko divhana na katu). Unutrašnje prostorije, međutim, prilično su izmijenile svoj prvobitni oblik, a u jednoj je čak i stari drveni strop nadomješten novim, žbukanim, koji stoji u velikoj disharmoniji sa starim namještajem i ostalim plohamu kuće. Likovnu cjelinu kuće prilično nagrću i ono vanjsko drveno stubište pozadi kuće, koje je, bez ikakve sumnje, sagrađeno kasnije prilikom neke nepoznate diobe vlasnika kuće. Od starih elemenata na katu održali su se do danas u prvotnom obliku jedino još divhana i abdeshana na strani toga vanjskog stubišta. Ali ono, zbog čega osobito ističem tu kuću, i ime se ona odvaja od svih ostalih u Banjoj Luci i drugim mjestima u Bosni i Hercegovini, jest njezina prizemna etaža — izvedena sva u kamenu tesancu. Kamen je neožbukani, zanimljivo, stoji u vrlo slikovitom odnosu s gornjom drvenom etažom, ma da gola kamena masa u najviše služe djeluje teško, fortifikatorno. Dokaz, da se drvo i kamen — dva najstarija i najplemenitija građevna materijala — mogu uspješno nadopunjavati! Daljnja osobita zanimljivost i umjetnička vrijednost te kuće ogleda se u onom, u Bosni jedinstvenom klesarskom dekoru na kamenim plohamu prizemlja. Tu je, naime, dosta vještih ruku nepoznatog majstora uklesala na raznim mjestima više likova (riba, ključ, stolarski oblici) u basrelefu, koji predstavljaju rijetke spomenike likovne umjetnosti na našem terenu iz doba turske

⁵² Ta džamija (bila s drvenom munarom, a propala oko god. 1930) i okolna mahala zove se po njemu još *Ajardi pašinom* i *Ašardi pašinom*. Taj namjesnik vezirivao je na Bosni, prema Bašagiću, tek godinu dana (1595-1596). Šta je ostavio za održavanje džamije, ne zna se, jer se zakladnica nije sačuvala. Upravo do stotinogodišnjeg osnutka te džamije napravio je u toj mahali jednu esmu neki *Hadži Šaban, sin Husejnov*, i ostavio lijep vakuf u zemljištu za njezino održavanje i u druge bogoštovne svrhe. U njegovoj zakladnici od 10 XII 1696 navodi se u blizini te džamije i posjed nekog *Ajardi a* (Ajardi zade), a to nam kazuje, da je Ajardi Mustafa paša ostavio u Banjoj Luci svoje nasljednike. Prijevod te zakladnice i daljnje podatke o tome vakufu vidi u mom lanku *Jedan banjolučki vakuf iz svršetka XVII stoljeća*, *El Hidaje* god. V (Sarajevo 1942), str. 138-143.

⁵³ Muvekit, *Tarihi dijari Bosna* (autograf u Orijentalnom institutu u Sarajevu) sub. god. 1018.

Kuća porodice Gušića (foto Dž. Eli, 1952)

vladavine. Da li su tim likovima klesar i prvotni vlasnik te kuće namijenili samo dekorativnu ili i apotropejnu svrhu, ili su to, možda, cehovni znakovi, o tome se zasad ne može reći ništa pouzdano. Tako se isto ne zna, ni kada je zapravo nastala ta kuća s tim ornamentima. O tome podataka nema nikakvih, niti to zna tamošnje stanovništvo, ali tehnika izvedbe i sam tip kazuje, da je kuća stara najmanje stotinjak godina.

U produženju ulice, u kojoj je ta kuća, nalazi se i džamija spomenutog tefterdara Hasana, iza Ferhadije najvredniji građevni spomenik te vrste u Donjem Šeheru. Po osnivačevu zanimanju narod zove tu džamiju i po njoj okolnu mahaluh *Tefterdarijom*, ali isto tako i *Arnaudijom*. Po čemu je dobila to drugo ime, teško se dosjetiti, osim ako tefterdar Hasan nije bio porijeklom Arnaut. Po svojoj arhitekturi i tlocrtnoj shemi predstavlja uobičajeni tip bosanskih kupolastih džamija, kakva je, na primjer, Ali pašina u Sarajevu, Aladža u Foči i dr. Sama tehnika rada i arhitektonski dekor gotovo je udlaku isti, kao i u Ferhadije džamije, samo što Ferhadija pokazuje veću razvijenost u horizontalnom i u vertikalnom smislu, pa se čini, da su taj dekor izvodili isti majstori, i to po uzoru

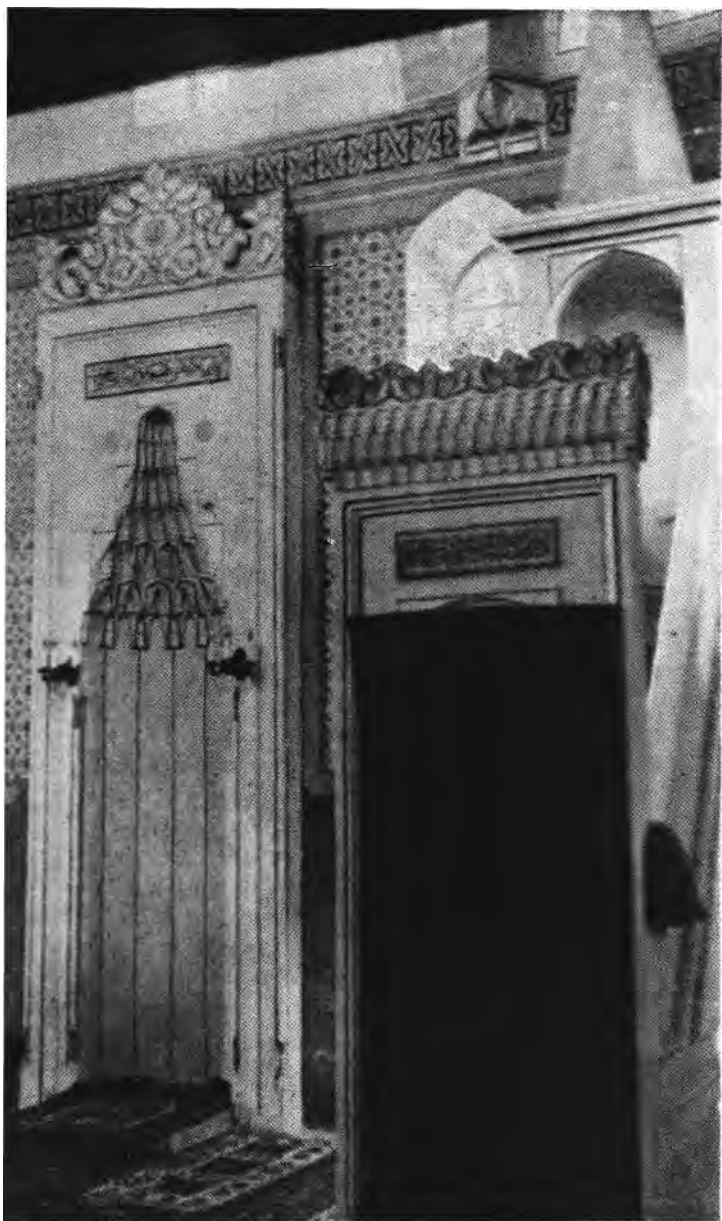
onog u Ferhadiji.⁵⁴ I tu su nekad bila dva trijema, kao i u Ferhadiji. Unutrašnji je i danas dobro očuvan, a od vanjskoga su se očuvale još samo baze kamenih stupova, na kojima je postavio. Po nutrica džamije je vrlo otmjena i dosta bogato dekorirana. Dekorativni dojam džamije pojačava osobito mimbera, građena sva od brušenog mramora, kao i ona u džamiji Ferhadiji, i ornamentalni stalaktitni sistem u gornjem dijelu mihraba. Ta džamija ima još jednu munaru, pravije rećeno, munaricu. Sagrađena je posve odvojeno od džamijske zgrade, na južnom rubu harema i kraj samoga ulaza s ulice u džamijsko dvorište. To je zapravo minijaturni kameni četvrtasti toranj s u njoj završetkom i otvorima na četiri strane u gornjem dijelu, kroz koje se daje ezan. Do podija, na kojem stoji mujezin, kad poziva na molitvu, vodi tek nekoliko kamenih stuba od podnožja. Tu

⁵⁴ Narodno pripovijedanje kazuje da su džamiju Ferhadiju gradili majstorbaša Rade i njegovi neimari. O tim graditeljima i džamiji Ferhadiji donio je zanimljivu narodnu priču Antun Hanga u spomenutoj svojoj radnji u *Školskom vjestniku* X (1903), 56. Pisani pak izvori znaju za druga dva neimara iz toga doba, koji su na svu priliku sudjelovali u gradnji te džamije. To su *dunder Hadži Nezir* i *tesar (nedždžar) Deli Spahija*. Obadva se navode kao svjedoci na kraju Ferhad pašine zakladnice.

munaricu zovu u Banjoj Luci *akšamluk*, jer se odatle daje ezan najviše za prvu ve ernju molitvu, akšam, ali i za koju drugu, dnevnu, kad mujezin zakasni peti se na veliku munararu. Takve muna rice imaju kod nas, koliko znam, još tri džamije u Mostaru, ali je ova banjolu ka u gra evnom smislu ljepša od ijedne mostarske.⁵⁵

Iznad ulaza u unutrašnjost džamije nalazi se u posebnoj kamenoj plo i uklesan natpis na turskom jeziku o gradnji džamije. Tekst glasi ovako:

⁵⁵ O tim mostarskim munaricama vidi kalendar *Narodna Uzdanica* za godinu 1940 (Sarajevo), str. 117-118.

Arnaudija — interieur (foto Dž. eli , 1952)

بوجامعی حول مادی اول محن خیر آثار⁵⁶
 مرضاة خدا ایچون مالنی ادوب ایشار⁵⁷
 بر صخ لطیفادی و بر صنع شریکای
 الاجر علی اللذیر سرین ادیحک ابرار⁵⁸
 عقوالمیه لطیفدن کم رعتی واسع در
 مجموع خطیبات و ذسنی اند غفار⁵⁹
 بوجامع زیبا یه آیانه ولیم تاریخ⁶⁰
 هاتف ددی ای سبزی دی جامع دفتر دار

۱۰۰۳

\. . r

A to u slobodnom prijvodu zna i:

*Kad podiže ovu džamiju onaj koji je obuzet
 dobrim djelima,
 Za ljubav Boga potrošio je svoje blago.
 To je krasan dvorac i veli anstveno umjetni ko
 djelo.*

*Neka Bog nagradi! — to postade ugodno stje-
 cište dobrih ljudi.*

*Neka svojom dobrotom oprostí (dobrotvoru)
 Onaj, ija je milost obilna.*

*On prašta njegove pogreške i grijehé.
 Kako da izrekнем kronostih ovoj divnoj
 džamiji?*

*Nevidljivi glas re e: O Sebzi,⁶¹ reci: »Džamija
 defterdara«!*

1003

Broj ana vrijednost slova rije i: »džamii defter dar« u posljednjem stihu originala daje hidž retsku godinu 1003 (trajala od 16 IX 1594 do 5

⁵⁶ Prva rije u tome polustihu *bu*, tre a *un* i etvrta *japdi* pisane u originalu tako, bez diakriti kih to aka.

⁵⁷ Rije i u tome polustihu *i un malini cdup* pisane u originalu tako, bez diakriti kih to aka.

⁵⁸ U prvom polustihu rije *idi*, a u drugome *ededzek* na kamenoj plo i tako, bez diakriti kih to aka. Rije pak *sarh* u prvome polustihu pisana je tako s to kom, a treba biti bez nje, jer u prvome slu aju daje zna enje bez smisla »vika«, a u drugome »dvorac«.

⁵⁹ Tre a rije u prvom polustihu pisana tako, bez svih diakriti kih to aka, a treba je itati *lufindan*. etvrta pak rije u drugom polustihu *zenbini* tako er bez to ke pod »b« i sa oštrim »z«. I slijede a *anin* u originalu bez hemzeta u *kefu*.

⁶⁰ Rije *tarih* u originalu isklesana tako, bez to aka pod »j« i na »h«.

⁶¹ Tko je bio taj pjesnik *Sebzi* ili *Sebziya*, koji je, bez sumnje, vrlo vješto baratao perom na polju turske poezije, dosada nije bilo ništa poznato, niti se njegovo ime navodilo gdje me u doma im ljudima, koji se istakoše u isto noj književnosti. A on je prema jednom podatku, što nam ga pruža Ferhad pašina zakladnica, živio u Banjoj Luci, nosio je titulu *elebija* (stariji naziv za pojam efindija), što nam kazuje, da je pripadao u enja kom staležu, i bio sin *Abdurah manov* (nije li to op enito ime krš anskog roditelja?). U Ferhad pašinoj zakladnici navodi se me u dvadeset i dva svjedoka na prvom mjestu, a to nam dalje kazuje, da je bio vrlo ugledna osoba, i da je, na svu priliku, iz njegova pera potekao i sam tekst Ferhad pašine zakladnice.

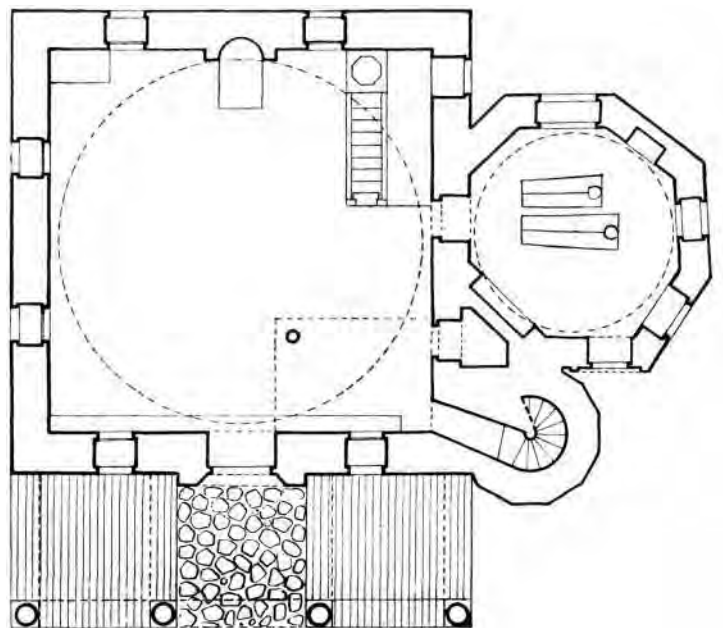
Arnaudija sa esmom i sjevernom kapijom (foto Dž. eli , 1952 godine)

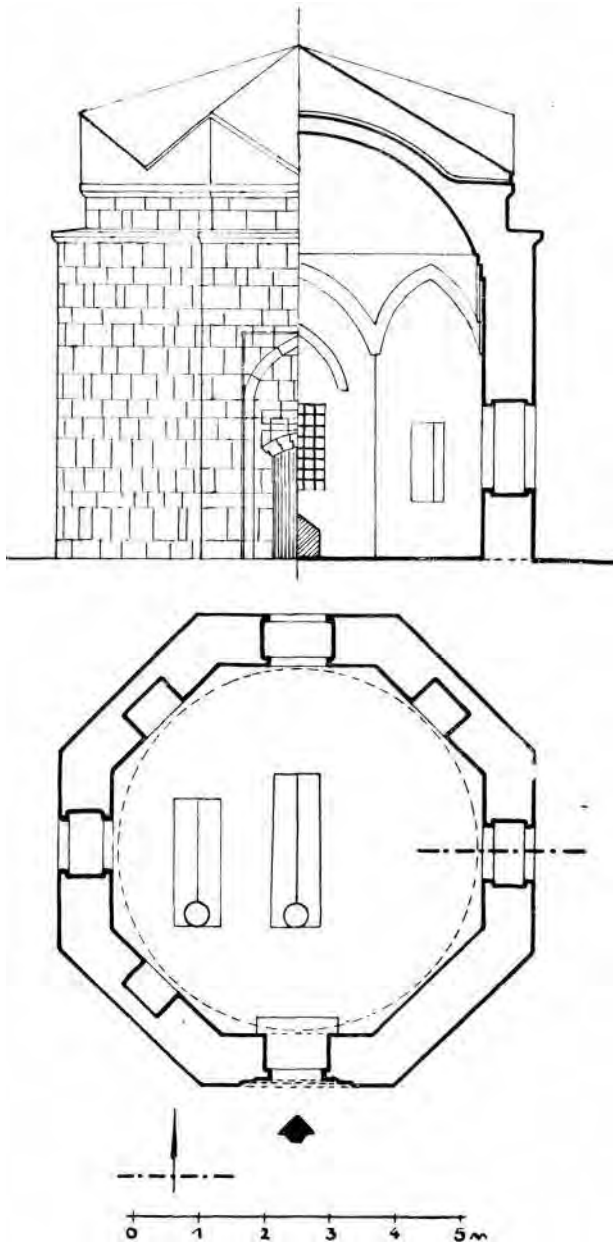
Munarica i turbe uz Arnaudiju (foto Dž. eli , 1952)

IX 1595), a ona je i posebno uklesana brojkama. Iz toga se, dakle, natpisa vidi, da je džamija građena god. 1594/95. Te iste godine i troškom istoga osniva a građena je bez sumnje i spomenuta munarica. Osniva tih objekata bio je, kako je navedeno, bosanski timar teftedar, suvremenik, suradnik i osobni prijatelj bosanskog beglerbega Ferhad paše Sokolovi a. To razabiremo iz same Ferhad pašine zakladnice, u kojoj je on supotpisan kao svjedok legalizacije. Sahranjen je u masivnom kamenom turbetu uz samu džamiju. Turbe je oktogona oblika i pod kupolom, i u svemu ima oblik kao i ono Ferhad pašino uz Ferhadiju, samo je nešto manje i nepravilna tlocrtnog oblika. Natpisa nad ulazom nema, i držim, da je sagrađeno još za osniva eva života, dakle, u isto vrijeme, kad i džamija. I u tom su turbetu dvije grobnice i nad njima drveni sarkofazi, prekriveni zelenom ohom. U onoj drugoj grobnici po iva — kažu — osniva eva žena.

Iako je Arnaudija građena u mnogo emu po uzoru džamije Ferhadije, teftedar Hasan je umjesto šadrvana pred džamijom podigao ove u esmu

Džamija Arnaudija — tlocrt (Dž. eli — M. Gološ, 1952)

Halil pašino turbe — presjek i tlocrt (Dž. Eli — M. Go loš, 1952)

i smjestio je uz ulicu, što vodi zapadnom stranom džamijskog harema, da se njome mogu služiti ne samo vjernici, kad idu u džamiju, nego i mahala, kad treba vode za kuću. Ta esma predstavlja vrlo lijep gra evni spomenik, samo joj je vodovod pokvaren i voda odavno ne teče, a nema više ni korita pred masivom esme. Pro elje, koje ima kvadratan oblik, resi vještim klesarskim dlijetom izrađen luk u obliku magareg hrbata, a s lijeve strane toga luka stoji udubina, u koju se nekad stavljala kova za vodu, i kraj nje u zidu ove i avao, za koji je bila vezana. itav objekt zidala je vješta ruka u kamenu tesancu, i spomenik svojim

oblikom, proporcijama, a i samom tehnikom rada ukazuje na velik uspon gra evne umjetnosti u ovim stranama u minulim vijekovima. Tehnika izvedbe te esme u potpunosti je ista, kao i u susjedne džamije, i bez svake sumnje oboje je poteklo u isto vrijeme i iz ruku istih majstora.

Kad smo kod te esme i džamije Arnaudije, onda ovdje valja spomenuti i obližnju drvenu džamiju *Hadži Osmaniju* na Pobr u, i to ne zbog neke njezine arhitektonske specifičnosti, nego upravo zato, što ona uva narodu uspomenu na glasovitog Budalinu Tala, osebujnog i jedinstvenog junaka cjelokupne naše narodne epike. U Banjoj Luci, naime, postoji i dan danas vrlo živa narodna predaja, da je Budalina Tale u jednoj buni Krajišnika protiv bosanskog vezira poginuo zajedno s Hrnjicom Halilom u Banjoj Luci i da je pokopan upravo tu, uz džamiju na Pobr u. Narod dalje pri a, da je prilikom nekog kasnijeg proširivanja džamije upravo preko Talina groba, a da se ipak o uva vidljiv spomen na Tala i njegov grob, napraviše u plavoj boji na džamijskom zidu na tome mjestu sliku njegova prednjeg nišana.⁶² A ta slika prilično nevjesto ruke stoji tu i danas i podsje a mahaljane i druge prolaznike na budalinu i naherenog juna ina naše narodne pjesme Tale Li anina. Može biti, da je ta predaja i istinita, i da pod onim zidom doista po iva Tale Li anin, samo o tome nema nikakvih dokaza. Dosada nije dokumentarno utvr eno ak ni to, da je Budalina Tale uop e kada i živio, ma da ga narodna pjesma stavlja u vrijeme i u društvo sigurnih historičkih osoba Mustajbega Li koga, bra e Hrnjica i Alije Boji i a. Nema nikakva zapisa ni o tome, kad je gra ena ili prepravljena spomenuta džamija, pa se ni s te strane ne može unijeti ništa svjetla u spomenutu predaju. Može se re i samo to, da su džamija i okolna mahala nastale najkasnije u zadnjim decenijima prve polovine sedamnaestog vijeka.⁶³

Od spomenika memorijalne arhitekture u Donjem Šeheru valja još posebno ista i dva monumenta nekako na samoj polovini puta iz Donjega Šehera u Gornji. Jedan od njih je dobro poznato turbe bosanskog beglerbega Halil paše, koji je upravljao bosanskim pašalukom neposredno iza Ferhad paše Sokolovi a i umro nešto poslije god. 1590.⁶⁴ Objekt predstavlja zatvoreni i bolji tip spo

⁶² Fejzo avki, *O Banjoluci i okolici*. *Školski viestnik* X (1903), str. 776. — J. Tanovi, *Jedan interesantan tip*. »Gajret« kalendar za god. 1333/1915 (Sarajevo), str. 43-45.

⁶³ Suvremeni izvori, istina, bilježe jednu takvu bunu u prvoj polovini sedamnaestog stolje a, pobunu Krajišnika protiv banjolu kog paše Mehmeda Vu e (1637-1639), a Bašagi u *Kratkoj uputi* i R. Lopaši u monografiji *Biha i Biha ka krajina* (Zagreb 1890) ak navode da je u toj buni doista u estvovao i poginuo Budalina Tale. Ni jedan, ni drugi, međutim, ne navode zato nikakva izvora, ali je ipak posve sigurno, da je i jedan i drugi to naveo samo na osnovi spomenute narodne predaje, koja je i danas vrlo živa.

⁶⁴ Halil paša je rodom iz Liv e polja kod Bos. Gradiške, gdje je i sagradio džamiju. Narodna pak pri a veli, da je potekao iz Banje Luke, upravo iz jedne siromašne ku e kraj

menika te vrste, kakav se gradio obično u šesnaestom stoljeću. U tlocrtnoj šemi ima oblik osme rokuta. U tri nasuprotne zida izgrađena su tri prozora, a na četvrtom opet ulaz s majstorski izvedenim lukom iznad vrata. Unutrašnji prostor prešela je kamena kupola, a nju opet izvana prekriva niski unjasti krov, koji se, zanimljivo, osamputa lomi poput lepeze i čini na obodu osam malih trokutastih pročelja, koje ovjenu avaju atiku spomenika. U turbetu su dva sarkofaga. Jedan je Halil paše, a drugi, manji i, bez sumnje, iz kasnijeg vremena, nekog Halil pašina bajraktara, kako tvrdi narodna predaja.

Drugi od ta dva monumenta nazrijeva se u gustom šibljju pod glavnom putem i kojih stotinjak metara sjeverno od Halil pašina turbeta. To je porodica nekropola glasovitog bosanskog vojskovođe Malko paše, koji je u prvoj polovici šesnaestog vijeka mnogo ratovao po Hrvatskoj i Slavoniji, i za kojeg je vezan prvi sigurni trag naše narodne epske poezije.⁶⁵ Nekropola ide u red najljepših spomenika te vrste na itavom Balkanskom Poluotoku i sa svojom impozantnošću stoji, o čemu, u uskoj vezi s nekadašnjim kičnim narodnim pjesmama, koje su slavile i veličale darovitog bosanskog vojskovođu. Nekropola se sastoji od omanjeg četverokutnog podija, kamene ograde što teče unakolo prave i prostran put oko grobova, te dva mermerna sarkofaga i tri para nišana na podiju. Podij je veličine 6 X 12 m, a izidan je iznad zemlje 90 cm. I podij i okolna ograda izvedeni su od pomno istesane sedre, a ograda je još i prekrivena posebno profiliranim pločama od kamena krečnjaka. Na dva uzdužna kraja nekropole (gornjem i donjem) stoje dva velika kamena sarkofaga: dugi su 2,40 m, široki 1,30 m, a visoki točno 1 m. Sastoje se iz vrlo pomno istesanih veličina od istog bijelog mermera, koji se za ovakve potrebe dovažao čak iz Makedonije. Od istog su kamena i nišani. Prednji na Malko begovu grobu kvadrati nog je presjeka, vrlo tanak i dug (oblik, što ga redovito sretamo na grobovima istaknutijih osoba šesnaestog stoljeća) i s vješto modeliranim turbanom na vrhu, a obadva na onom drugom grobu imaju oblik ploče, koja na vrhu naglo prelazi u prignje čini šiljasti luk. Pod jednim sarkofagom pokopan je *kliski sandžakbeg Malko beg sin Osmanov*, a pod drugim njegov sin, *kapetan Gradiške Džaferbeg*. Malko beg je umro u mjesecu rebiulu 973 (izme u 26 X i 23 XI 1565), a Džaferbeg poginuo u septembru 1560. Sve se to

toga turbeta. O toj predaji, do koje se ne može mnogo držati, vidi u spomenutom radu Fejzavića u *Školskom Vjesniku X* (1903), str. 774-775

⁶⁵ Naime, Slovenac Benedikt Kuripešič u svom poznatom *Itinerariumu* prolazi i kroz Kamengrad na putu za Carigrad veličajući da se po Hrvatskoj i po Bosni mnogo pjeva o *Malkoši* u («Malkoschitz») i o njegovim vrijednim djelima. Sad se vidi, da nije na mjestu naga anje T. Maretića («Naša narodna epika», Zagreb 1909, str. 8), da bi taj Malkoši mogao biti identičan sa Stjepanom Maljkovićem iz kasnijih naših narodnih pjesama.

Halil pašino turbe sa sjevera (foto Dž. Eli, 1952)

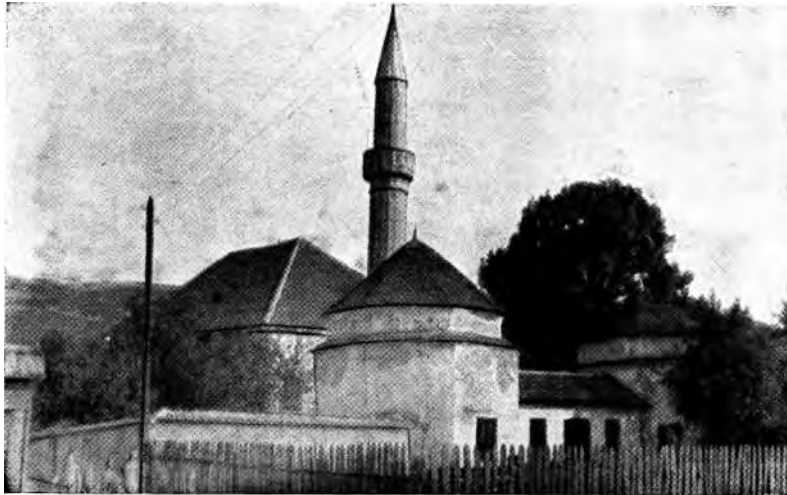
vidi iz obojanih natpisa na nišanima. Natpis na Malko begovu grobu kratak je i uklesan na prednjem nišanu, a onaj na Džaferbegovu dosta je duži i na zadnjem nišanu.⁶⁶

Izme u ta dva groba nalazi se i treći, ali u njemu nema sarkofaga, nego samo visoki i dosta arhaični nišani. Tko tu leži, to se ne zna, jer natpisa na nišanima nema. Može se reći samo to, da je pokojnik bio iz uže Malko begove porodice.

Godine su prolazile, a Banjolu čini, zabavljeni svojim nedaćama i brigama, sve su više zaboravljali slavnog Malko pašu i njegovu sinu. Nekropola je zarasla u gusto šibljje, a po nišanima se uhvatila debela mahovina, koja je potpuno prekrila natpise, i o postanku te nekropole isplele se onda u narodu čudne legende, koje su govorile o svemu, samo ne o pravom stanju stvari. I tako je tu nekropolu obavijala tama sve do god. 1943, dok šibljje i mahovinu nije raščistio i natpise otkrio Muhamed Garović, marljivi istraživač naše prošlosti pod turskom vladavinom. Istom se tada ukazala sva veličina i vrijednost te nekropole u historijskom i umjetničkom smislu.

To bi bio pregled razvoja lijeve strane Donjega Šehera do potoka Crkvine. Grad se, međutim, proširio neznatno i preko toga potoka, a posebno i znatno jače na desnoj obali Vrbasa. S druge strane toga potoka razvilo se poslije osnutka Ferhad pa

⁶⁶ Obadva prednja nišana i zadnji sa Džaferbegova groba danas su u banjolučkom muzeju. Natpise je s velikim trudom riješio Hazim Šabanović i objavio ih zajedno sa prijevodom u svom vrlo vrijednom prilogu *Natpisi na nadgrobničkim spomenicima Malko bega i njegovog sina Džaferbega* u *Prilozima za orijentalnu filologiju i istoriju jugo-slovenskih naroda pod turskom vladavinom II* (Sarajevo 1951), str. 249-258.

Džamija Gazanferija s turbetima
(foto Dž. eli, 1952)

šinih zadužbina daljnjih pet mahala, kojih središta bijahu džamije: *Paši eva*, *Hadži Omerova* ili *Dola ka*, *Sijamija* ili *Šehova*, *Kalauzija* i *Heri eva*. Kad su nastale te mahale i njihove džamije, поближе se ne zna, jer natpisa ni na jednoj džamiji nema, a nisu zasad poznati ni kakvi drugi pisani spomenici, koji bi nam to pitanje bar koliko osvijetlili. Džamije u tim mahalama gra ene su sve od erpi a i s drvenom munarom. Od njih je danas uz gor jedina još Hadži Omerova na Docu, a i ta je u novije vrijeme dosta nagr ena i u estetskom smislu upropaštena zatvaranjem interkolumnija u predvorju (sofama) zgrade.⁶⁷ Paši eva pak džamija bila je pred današnjim Higijenskim zavodom, a propala je prije austro ugarske okupacije. Sijamija ili Šehova džamija stajala je na mjestu današnjeg vakufskog hotela Palas i bila centar toga dijela grada. Kako nije imala dosta džemata, porušena je god. 1931, da ustupi mjesto spomenutom hotelu. Njezin materijal prenesen je u selo Mehovce i od njeg tu napravljena nova džamija, koja se po staroj prozvala tako er Sijamijom. Kalauzija džamija stajala je na Docu, u današnjoj ulici Đure Pucara. Propala je prilikom bombardiranja Banje Luke 31 V 1944. Heri eva pak džamija, posljednja prema sjeveru u lijevom dijelu Donjeg Šehera, bila je u produženju te iste ulice, a propala je koju godinu prije prvog svjetskog rata.

Sjeverno od tih mahala preko Crkvine sterala se krš anska mahala Varoš, u kojoj su stajali pravoslavni i katolici, i posebna mahala *Ciganluk*, u kojoj su, kako i samo ime veli, obitavali Cigani. Varoš je vjerojatno stara bar koliko i obližnje mahale preko Crkvine, ali se znatnije po ela širiti, kako je spomenuto još u po etku, tek u drugoj polovini prošloga stolje a.⁶⁸

⁶⁷ U haremu te džamije najstariji datirani nišan potje e iz godine 1194 (1789).

⁶⁸ Izgradnji toga dijela grada mnogo je doprinijela prva bosanska željeznica pruga Banja Luka Dobrljin, puštena u promet 17 I 1873, a tome je svakako mnogo doprinio i nešto raniji osnutak trapistanskog samostana *Marija Zvijezda* na

Pre imo sada na desnu obalu Vrba. Taj dio starog Donjeg Sehera po eo se razvijati istodobno, kad i onaj na lijevoj obali, dakle, neposredno iza osnutka Ferhad pašine džamije i ostalih javnih objekata, a do etrdesetih godina sedamnaestog vijeka u njemu je izraslo pet mahala i šest džamija. Po vremenu postanka prva je svakako mahala *Gazanferija*, najbliža prvoj donjošeherskoj mahali Ferhadiji na suprotnoj strani. Njezino središte ini istoimena džamija u današnjoj ulici Mirka Kova evi a, koja s još dva stara objekta u neposrednoj blizini predstavlja najvredniji gra evni spomenik Banje Luke na desnoj obali Vrba. Džamija je kvadrati na oblika s osnovicom (vanjskom) od 12 m, i, prema tome, ide u red prostranijih spomenika te vrste. Prvotna zgrada davno je propala, a po svojoj prilici bila je prekrivena kamenom kupolom (kvadrati na osnova!). Prilikom neke kasnije obnove kupola je i dalje zadržana, samo je sad izgraena od drvenog materijala i prekrivena etvero strešnim šatorastim krovom. Ta kupola i danas stoji u toj džamiji i svrstava taj objekt u onaj mali broj naših džamija s drvenom kupolom ispod krovišta. Pri posljednjem renoviranju džamije, koje je izvršeno prije dvadesetak godina, jedan dio glavnog zida prezidaše opekom, a tom prilikom zazi-daše i interkolumnije trijema, te džamija time osta u arhitektonsko estetskom smislu veoma nagr ena. U tom zatvorenom trijemu i danas stoje dva mihraba na dvije strane, poput onih u Ferhadije džamije. Oniska i sedrena pak munara s desne

desnoj obali Vrba u Delibašinu Selu (sagra en 1869), koji je u ono vrijeme bio od velike važnosti u gospodarskom životu sjeverne periferije grada. — Prvi rad o toj prvoj i projektima daljnjih bosanskih željeznica napisali su godine 1873 ing. Geiger i Lebret u be kom stru nom asopisu *Allge meine Bauzeitung* pod naslovom *Studie uber Bosnien, die Hercegovien und die bosnische Bahnen unter Beschreiben einiger genereller Tracirungs Methoden* (poslije izišao i separat). O trapistanskom samostanu pak gledaj lanak Rudolfa Zaplate *Trapisti kod Banje Luke* u *Glasniku Jugosl. prof. društva* za juni avgust 1934, i drugi, nepotpisani, *Kako su trapisti došli u Bosnu* u *Obzoru* od 12 II 1934.

strane džamije gra ena je bez osobitog arhitektonskog dekora i bez stalaktitnih ornamenata ispod šerefeta. Džamija i okolna mahala i danas nose ime po svom osniva u Gazanferu, koji je, kao i tefterdar Hasan, bio suvremenik i osobni prijatelj Ferhad paše Sokolovića. I on je supotpisao Ferhad pašinu zakladnicu iz god. 1587. Iz toga potpisa se vidi da je on bio banjolu ki vojvoda, a usto i zaim — lenski vitez s godišnjim prihodima višim od 20.000 ondašnjih ak i. I to je sve što se zna o njemu. Prema tome, džamija je nastala negdje istih godina, kad i Arnaudija na drugoj strani. Gazanferbegova zakladnica nije se sa uvala, po kojoj bi se moglo to no re i, koje je to godine bilo. A nema ni uobičajenog natpisa više ulaza.

Džamiju opasuje prostrano groblje s grobovima i nišanima iz novijeg vremena.⁶⁹ Sa sjeverozapadne pak strane džamiju i njezino omanje dvorište zatvaraju od ulaza dva kamena turbeta, povezana drvenom kapijom, na koju se ulazi u dvorište i džamiju. A ta turbeta i kapija izme u njih u kom pozicionalnom smislu pokazuju zanimljivo rješenje i daju s masivom džamije u pozadini neobično lijepu sliku. Gledaju i s ulice ta turbeta, kapiju izme u njih i džamiju iza njih, motrilac ima dojam da se nalazi pred kapi kulama koje stare tvrđave, a ne pred objektima memorijalnog i sakralnog značaja. Taj dojam proizlazi iz samog načina komponiranja turbeta s džamijom i prilaznim putem, a u tome upravo i jest specifičnost i vrijednost tih spomenika. Smještaj tih turbeta proizišao je iz unaprijed smišljene prostorne osnove u odnosu na džamiju, a to nam kazuje da su obadva objekta nastala u isto doba. To, uostalom, potvrđuje i potpuno ista tehnika građenja i kod jednog i kod drugog objekta. Oblik turbeta je osmerokut, kao i kod već opisanih drugih turbeta iz šesnaestog vijeka, a i jedno i drugo prekriva sedrena kupola, koja se izdiže izravno iz zidova bez prelaznih elemenata tambura. Kupole se vide samo iznutra. S vanjske strane visoki šatorasti krov na osam voda. Natpisa nema ni na jednom turbetu, iz kojeg bi se vidjelo, kad su nastali ti spomenici, i tko u njima leži, ali se i pored toga s mnogo vjerojatnosti može reći, da ih je gradio sam Gazanfer za sebe i svoju bližnju rodbinu. U lijevom je turbetu jedan drveni sarkofag, a u desnom dva, i okolni mahaljani kazuju, da u onom prvom po imenu sam Gazanfer, a u onom drugom dva njegova sina nepoznatih imena.

Kroz kojih etrdesetak godina iza nastanka mahale i džamije Gazanferije razvile su se na toj strani još *Mala aršija* — trg i četvrti po redu trgovački i obrtnički centar Banje Luke, koji je imao i svoju posebnu džamiju — i četiri mahale: od

⁶⁹ S lijeve strane samoga ulaza u džamiju nalazi se i grob bivšeg reisul uleme Ibrahim ef. Maglajlića, koji je umro i pokopan tu, kako se vidi iz natpisa u turskom jeziku, god. 1355 (1935).

Gazanferije prema sjeveru *Mejdan* i *Kul*, a prema jugu *Hadži Salihija* ili *Stupnička* i *Hadži Pervizova* u Potoku. Džamije u tim mahalama i Maloj aršiji građene su sve od običnog materijala i s drvenom munarom, i od njih se u građenom smislu iste mimo ostale jedino ona u Maloj aršiji. Građena je od kamena i u dvije etaže. U prizemlju bijahu tri dućana s isto toliko trgovačkih magaza, a na katu prostorija za bogoslužje. Porušili su je prije dvadesetak godina, jer je bila posve dotrajala. Džamije pak u mahalama i danas su uzgor. Od svih je po vremenu postanka na svu priliku najkasnije nastala ona u Potoku. Sagrađena je god. 1630, a osnivač joj je *Hadži Perviz*, sin *Abdul Azizov*. To se vidi iz osovane Hadži Pervizove zakladnice,⁷⁰ koju je 27. ramazana 1039, odnosno 10. maja 1630, legalizirao ondašnji banjolu ki kadija i dobro poznati naš pjesnik Muhamed Nerkesija, Sarajlija.⁷¹ U toj ispravi se kraj oko te džamije naziva *Novom mahalom*, što se reče, da je tek izgrađeno. Tom zakladnicom i sa kasnijim četiri dodatka na originalu, koje su potvrdili kasnije banjolu ke kadije, Hadži Perviz je ostavio u Banjoj Luci i niz privrednih dobara, iz kojih se uzdržavati džamija i njezini službenici: dvanaest dućana, od kojih je jedan u Ferhad pašinoj aršiji, a ostali u blizini Ferhad pašina mosta, zatim dvije bašće, jednu u blizini Ferhad pašina mosta, a drugu kod *tekije*,⁷² i gotovinu od 58.568 ak i, koje se davati u promet (zajam) uz 10% godišnju kamatnu stopu. Tako njegova džamija postala središte nove i po svojoj prilici po postanku posljednje mahale u tom kraju, koja se otada naziva njegovim imenom, a oni dućani, bašće i gotovina biše od znatnog ekonomskog značaja u životu ondašnjih i kasnijih Banjolućana.

Posljednja dva dodatka u svojoj prvoj zakladnici Hadži Perviz je dao napisati i legalizirati krajem ševala 1047 odnosno polovinom marta 1638. To je bilo svakako potkraj njegova života. Bio je tada po svojoj prilici prikovan za postelju, jer legalizaciji na sudu nije mogao osobno prisustvovati, pa je to uinio preko opunomoćenika, nekog Mahmud elebije. Brzo iza toga je i umro. Svakako prije hidžretske godine 1052 (11. IV 1642—21. III 1643), jer se u jednom daljnjem, petom i posljednjem dodatku zakladnici, kojim te godine neka Fatima, kći Abdulahova, ostavlja gotovinu od 2.300 ak i

⁷⁰ Tu zakladnicu, koje se original nalazi u Vakufskoj direkciji u Sarajevu, i one dvije starije (Sofi Mehmed pašinu i Ferhad pašinu) koristio je Hamdija Kreševljaković i na osnovu njih i drugih podataka napisao odličan članak *Banja Luka XVI i XVII stoljeća u Glasniku Jugosl. prof. društva* za juni avgust 1934. godine.

⁷¹ U njegovu kadijskom pečatu razabire se hidžretska godina (1)030 (1621), a to je daljni podatak za njegovu inakom oskudnu biografiju, jer nam kazuje, kad je završio nauku i postao kadija.

⁷² Po toj tekiji koja stajala na desnoj obali Vrbasa u Donjem Šeheru, zove se i danas *Tekijom* kraj oko nje, a na taj se lokalitet po svojoj prilici odnosi ona narodna pjesma o gradnji džamije Ferhadije (vidi napomenu 45).

za spomenutu džamiju, Hadži Perviz navodi ve me u pokojnicima. A tko je bio taj ovjek i posljednji ve i banjolu ki legator, malo se može o tome re i. U tre em dodatku navodi mu se titula aga, i po tome sude i obnašao je neku vojni ku ast. U prvotnoj zakladnici ocu mu je ime *Abdul Aziz*, a ovdje, u tre em dodatku, *Abdul Mennan*. To nam, dalje, posve sigurno kazuje, da je Hadži Perviz bio konvertit, jer takva i sli na op enita

imena roditelja nava ahu u ispravama, kako je op enito poznato, sinovi ove grude, iji su roditelji ostali u staroj vjeri, a oni primili islam. Imali se još u vidu, da su one dvije baš e, što se vakufe, bile njegova nasljedna baština (u zakladnici ne navodi kao drugi legatori, da ih je kupio), onda se može re i i to, da je bio starosjedilac, Banjolu anin.

IV

NOVOSELJIA

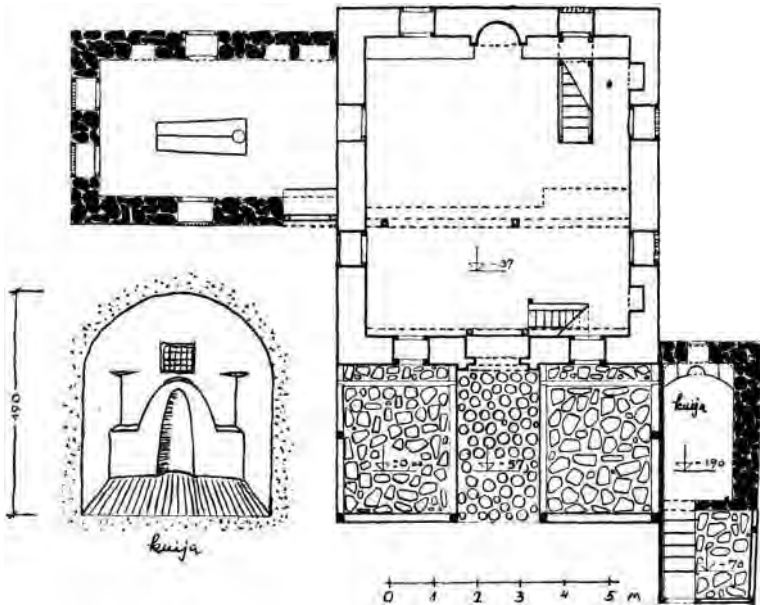
I gornji i Donji Šeher, vidjeli smo, nastali su u šesnaestom stolje u i bili još krajem toga vijeka lijepo razvijeni. Najjužniji pak i tre i dio stare Banje Luke, današnja Novoselija, naseljen je, međutim kasnije, kako to i samo ime kazuje. Predaja veli, da su se tu naselili žitelji iz obližnjeg Trna, kad je tim mjestom harala kuga, ali kad je to bliže bilo, o tome se dosada nije znalo. U tom novom naselju, koje se raširilo tako er s obje strane Vrbasa, i koje je do danas zadržalo u gra evnoj strukturi i urbanisti kom smislu više izraz ve eg sela s ve inom poljodjelskog stanovništva, negoli prave gradske etvrti, razvilo se u prošlosti pet mahala i šest džamija. Mahale nose i danas nazive po osniva ima džamija u njima, i na lijevoj su obali Vrbasa *Hadži Kurtova* i *Hadži Zulfikarova* (Lijeva Novoselija), a na desnoj *Hadži Mustaj pašina*, *Sabanagina* i *Hadži Firuzova* (Desna Novoselija). Pet istoimenih džamija je u tih pet mahala, u svakoj po jedna, a šesta, Behram efendijina, nalazi se na usamljenom prostoru na južnoj

periferiji *Hadži Firuzove* mahale, i ona je jedina u Banjoj Luci, koja nikada nije imala svoje posebne mahale. Sve te džamije gradili su doma i majstori od erpi a i drveta i s drvenom munarom, i u arhitektonskom smislu ni im se gotovo ne odvajaju od ostalih naših džamija te vrste. To su i jedini stariji gra evni spomenici u Novoseliji. A kad su nastale te džamije, one i okolne mahale, i tko su bili njihovi osniva i, podataka o tome nema za sve. Nešto više može se re i jedino o Behram efendijinoj i Mustaj pašinoj džamiji, uz koje se nalaze još po dva spomenika, pa u se na njih i osvrnuti, jedno stoga, a drugo, što nam upravo te dvije džamije daju klju , pomo u koga možemo nešto dublje u i u prošlost Novoselije, i što nam vjerojatno daju dvije krajnje vremenske granice, prvu i posljednju, razvitka toga dijela grada.

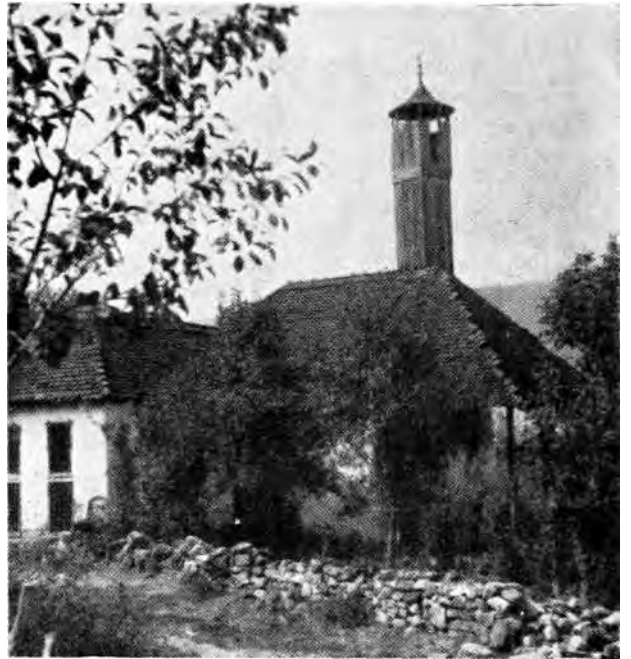
Behram efendijina džamija omanja je zgrada s otvorenim trijemom na osam drvenih stupova, drvenom i dotrajalom munarom i etverostrešnim

Novoselija — tip ku e (foto Dž. eli , 1952)

Behram efendijina džamija s turbetom i kuijom — tlocrt (Dž. eli — M. Gološ, 1952)

Behram efendijina džamija s turbetom — vanjska arhitektura (foto Dž. eli, 1952)

krovom pod crijepom. Unutrašnji prostor, u kojem je namještaj skroman i vrlo jednostavan, seže u dužinu 6,70 m, a u širinu jedva 6,20 m. Na desnoj strani samoga ulaza u džamiju je podzemna kućica, u koju se silazi niz pet kamenih stuba. Narod je zove *kuijom* i veli, da je tu osniva džamije i te kuće, Behram efendija, provodio vrijeme u ibadetu. Prostorija je na ba vasti svod, koji jedva proviruje iz zemlje, i veoma skromnih omjera. Dužina joj je 3,10 m, a širina 1,60 m, a visina do tjemena svoda tek 1,90 m. U jugoistočnom zidu, nasuprot ulazu, nalazi se mala niša za mihrab, a iznad nje prozor i, kroz koji prodire unutra oskudna svjetlost. A uz lijevi zid džamije i pod džamijskim krovom je i drugi spomenik, turbe unutrašnje veličine tek 5,25 X 3,0 m, u kojem leži osniva džamije Behram efendija. Nad samom grobnicom je drveni sarkofag (kubura) s ohom i turbanom. Natpisa nema. Monument je građen od priprosto tesana kamena, a u nj se ulazi neposredno iz džamije, i po tome bi se ta bogomolja mogla označiti i nekom vrstom grobne džamije, kakvih inače nema nigdje na našem terenu. Ulaz je napravljen na mjestu, gdje je prije toga, o čemu, bio prozor, i po tome se dade zaključiti, da je turbe nastalo poslije džamije, a po svojoj prilici podigao ga je sam narod u po čast Behram efendiji.

Sva tri ta skromna objekta uvaju uspomenu na starca Behram efendiju, prema kojem se i danas gaji veliko štovanje u muslimanskom dijelu stanovništva Banje Luke, a osobito onog dijela grada. I danas vrlo živa narodna predaja u Banjoj

Luci veli za nj, da je bio vrlo učen i pobožan uvijek, da se bavio naukom i pisao knjige.⁷³ A ta narodna predaja nije bez osnove. Na desnoj plohi mimbere u džamiji o čemu je jedan zapis, što ga je pisao vrlo vještom rukom po svojoj prilici sam Behram efendija, i koji nam upravo to potvrđuje. To su zapravo dva distiha na arapskom jeziku, a glase ovako:

و عمر طويل ويوم كبير
كتابي بمن قليل
سأتي زمانا غريبا يباع
سنة 1047

To u prijevodu znači:

*Pisao sam knjigu lijepim pismom
kroz dug život i po čisto dan.*

*Doći će pak vrijeme, a ja ću umrijeti kao kakav
tu inače,*

a knjiga mi se prodati nipošta.
Godina 1047

Makar taj zapis i ne bio originalan (stihovi su su preuzeti iz istoimene književnosti), on nam ipak dosta kazuje o životu i radu toga čovjeka. Potpu

⁷³ Išao neki kadija u Banju Luku na službu — pri čemu narod — i tu negdje u Novoseliji vidio kraj puta Behram efendiju kako piše nekakvu knjigu i usput uva ovce. »Kad su im ovakvi obani, onda ja ne trebam u ovome mjestu!« — rekao nato u čemu kadija i vratio se, odakle je i došao.

no, dakle, kongruentna pojava, kao što je i u Pruscu bio nekako u isto vrijeme glasoviti pravnik i pisac Hasan afija. Ali dok o Hasanu afiji podosta toga znamo iz knjiga, a imamo sa uvane i njegove rukopise, o Behram efendiji pisana historija ne zna ništa, niti je dosada poznato ijedno njegovo djelo. Ako Behram efendija nije bio običan prepisiva knjiga, mogu e je, da e budu i istraživa i naše prošlosti i nai i na koji njegov rukopis, a ja ovdje navedoh o njemu tek toliko, neka se bar to sa uva.

Velika je sreća i vrijednost, što je ispod navedenog zapisa u stihovima sa uvana i označena hiddžetska godina pisanja. Ona je trajala od 16 V 1637 do 4 V 1638. Cigle te četiri brojke kazuju nam ne samo kad je nastala džamija, i kad je živio njezin osniva Behram efendija, nego kad je najkasnije nastalo i samo naselje. Ako uzmemo, da je džamija nastala navedene godine, a može biti da je i prije, samo je naselje zasnovano svakako još i prije džamije, jer se džamije podižu na naseljenom, a ne na praznom području. Ta je godina ujedno i najstariji poznati trag Novoselije, i ona nam pomicen unatrag osnutak toga dijela grada za gotovo stotinu i pedeset godina od dosada poznatog najstarijeg izvora o Novoseliji.⁷⁴

A mnogo prije toga dosada prvog poznatog spomena Novoselije iz kraja osamnaestog stoljeća nastala je i posljednja mahala Hadži Mustaj pa

šina, nazvana tako po utemeljiva džamije u toj mahali. Ona je i teritorijalno posljednja mahala Novoselije prema Gornjem Šeheru, i stoga je neki ubrajaju i u Gornji Šeher. Živa je danas narodna predaja u Banjoj Luci, koja kazuje, da je Hadži Mustaj paša bio banjolučki kapetan i potomak Ferhad paše Sokolovića. A on je, prema tome, identičan s kapetanom Mustafa pašom Ferhadpašićem Sokolovićem, za koga navodi Bašagi, po poznatom turskom biografskom djelu *Sicilli Osmani*, da se kao kapetan istakao u ratovima protiv Austrije, i da je onda za zasluge imenovan pašom i namjesnikom u Tripolisu; Bašagi, dalje, veli, valjda po istom izvoru, da je god. 1708. postao namjesnikom u Bosni, i da je tu i umro.⁷⁵ Prema svemu tome, njegova džamija s okolnom mahalom nastala je negdje krajem sedamnaestog stoljeća ili, najkasnije, u prvim decenijama osamnaestog. Danas je to stara i trošna zgrada. Od ostalih džamija te vrste odvajaju je donekle jedino krupne vegetabilne slikanje na bijelom zidu predvorja. Natpisa, dakako, nema nikakva.

Kraj te džamije su i dva isto tako posve trošna četverokutna turbeta, nikla iz ruku domaćih neimara. Jedno je kraj samog Vrbasa, a u njemu je pokopana — vele — neka djevojka, pa se po tome zove *djevoja ko turbe*. Drugo je opet do samog puta, što danas vodi put Jajca, a u njemu su dvije grobnice. U jednoj leži sam Hadži Mustaj paša, a u drugoj, manjoj, neki njegov sin. Tako bar veli narodna predaja, a zapisa nema nikakva, koji bito i potvrdio.⁷⁶

⁷⁴ Dr. Gustav Bodenstern, *Povjest naselja u Posavini god. 1718—1739*. 6. *Beschreibung von dem Konigreich Bosnien* (Gl. Zem. muzeja 1908, str. 95—112). Bodenstern taj opis pogrešno stavlja u označeno vrijeme. On je uistinu nastao tek u 9 deceniju osamnaestog vijeka i bio oko god. 1787 štampan u Beču, kako je na to već ukazao H. Kreševljaković u svojoj studiji *Kapetanije i kapetani u Bosni i Hercegovini* (Godišnjak Istoriskog društva, 1950, str. 95).

⁷⁵ Dr. S. Bašagi, *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini*, Zagreb 1931, str. 56. — Izvjesnu pomutnju u to pitanje unosi desetak pisama Mustafa alajbega Ferhad pašića, datiranih od god. 1696 pa do 1706 (*Starine XII* str. 4—32), u kojima on navodi za sebe, da je *muselim Banja Luke i sve banjalučke krajine*. Mogu e je, da je to jedna te ista osoba. Ako je tako, a po svojoj prilici i jest, onda je postao kapetan i paša negdje poslije god. 1706, i, prema tome, s Bašagićevim podacima, čini se, nešto nije u redu.

Neuvjerljivo je, naime, da je za dvije godine (1706—1708) mogao postati kapetan i paša pa namjesnik u Tripolisu i u Bosni. Džamiju je, dakako, mogao napraviti i prije, dok je bio muselim.

⁷⁶ Narodna predaja veli, da je isti taj Hadži Mustaj paša napravio tu u blizini i most preko Vrbasa, nešto niže džamije, a od njegovih se uporišta doista i danas raspoznaju temelji na lijevoj obali te rijeke. Iz jednog zapisa u citiranom turskom rukopisu (akv. br. 142 fol. 4a u Drž. arhivu u Sarajevu) vidi se, da je taj most propao u velikoj poplavi Vrbasa godine 1730, i ne zna se, da je više ikada bio obnovljen. Na toj istoj lijevoj strani Vrbasa ima i jedno vrelo, koje se zove *Sokolovac*, a narod kazuje, da se tako prozvalo po Hadži Mustaj pašići Sokoloviću. Ako je to to no, a vjerojatno jest, onda je Mustaj paša i tu ostavio svoju za dužbinu (esme ili vodovod).

ZAVRŠNA MISAO

Iz dosadašnjih izlaganja jasno se vidi, da se Banja Luka naglo razvila u šesnaestom stolje u iz neznatnog srednjovjekovnog naselja, kojemu gravitaciono središte bješe trgovište pod tvr avom u današnjem Gornjem Šeheru. Upravo u tome stolje u nastao je najve i broj mahala i svi oni vredniji arhitektonski spomenici u tome mjestu. Banja Luka je ve u to doba bila središnja to ka trgovine, obrta i prometa cijele Bosanske Krajine, a osim toga i upravno središte višega stupnja, i stoga se grad znatno izgradio i širio i kasnije, u sedamnaestom stolje u. Do pedesetih godina toga stolje a, dok je tu bilo sjedište bosanskih namjesnika, razvitak Banje Luke postigao je vrhunac.

Grad se, me utim, jednim dijelom širio nešto i kasnije (Hadži Mustaj pašina džamija i mahala!), i do prvih godina osamnaestog stolje a izgra eno je tu sigurno trideset i šest mahala,⁷⁷ isto toliko džamija, i ve i broj drugih spomenika.⁷⁸ Svi putopisci sedamnaestog stolje a, koji su prošli kroz Banju Luku, opisuju je kao velik i napredan grad. Putopisci obi no navode, da je Banja Luka tada imala tri do etiri hiljade ku a, a to zna i, da je bila ve a i naseljenija, negoli potkraj turske vladavine i pod austro ugarskom okupacijom.⁷⁹ Banja Luka je tada bila u pravome smislu šeher, i upravo tada mogla se odnositi na nju ona lijepa banjolu ka narodna pjesma:

*Kolika je šeher Banja Luka,
s kraja na kraj puna djevojaka!
Svaka ima po ašika svoga,
sama Fata trides i etiri.
Svaka ode za ašika svoga,
sama Fata osta neudata!*

⁷⁷ Kažem sigurno, jer nije pouzdano, da su se do toga doba razvile i daljnje dvije ciganske mahale: Ciganluk i Kul Cigani.

⁷⁸ Sve te mahale postoje i danas i u narodu nose stare nazive, a od džamija danas ih je još 27 uzgor.

⁷⁹ Radi upore enja vili ine Banje Luke iz polovine sedamnaestog stolje a i do dvije stotine godina iza toga objavljujem ovdje jedan dragocjen popis banjolu kih mahala i ku a iz 1851 godine. Ovaj je popis službena isprava, i sastavile su ga ondašnje banjolu ke vlasti i prema njemu razrezale porez u grošima na žiteljstvo grada. Dokumentat se danas nalazi u Državnom arhivu u Sarajevu (akv. br. 139 folio 6a), a glasi ovako:

	70 kuća	6330 groša
1. Gazanferija	35	2250
2. Kul	56	5040
3. Mejdan	27	2430
4. Potok	29	2610
5. Stupnica	21	1890
6. Sitarija	27	2430
7. Hadži Zulfikarova	21	1890
8. Hadži Kurtova	31	2790
9. Hadžibeg zadetova	31	2790
10. Džaferagina	32	2880
11. Hun arija	27	2430
12. Tabaci	25	2250
13. Pe ina	47	4230
14. Mehdibegova	44	3960
15. Hadžibabina	13	1170
16. Aparđi pašina	32	2880
17. Daudija		

	17 kuća	1530 groša
18. Seferagina	14	1260
19. Simidija	54	4860
20. Teftedarija	19	1710
21. Pobre	53	4770
22. Ferhadija	39	3510
23. Paševa	21	1890
24. Sijamija	31	2790
25. Hadži Omerova	40	3600
26. Kalauzija	9	810
27. Heri eva	16	1440
28. Mustaj pašina	11	990
29. Šabanagina	18	1620
30. Ilidža	29	2610
31. Sofi Mehmed pašina	18	1620
32. Osman Šahova	4	360
33. Kalenderija	32	2880
34. Hadži Firuzova	103	9270
35. Varoš	17	1530
36. Kul Cigani	23	2070
37. Ciganluk (Goli Cigani)		

Prema tome popisu, koji nam daje vili ine i pojedinih mahala, Banja Luka je god. 1851 imala 1126 ku a. Valja, me utim, odmah napomenuti, da to nije i kona an broj. Tu je sigurno bilo još ku a, koje nisu uop e pla ale poreza i koje, prema tome, nisu ni ušle u taj popis. Banja Luka je, dakle, mogla tada imati još kojih pedesetak ku a. U drugoj polovini prošloga vijeka, kako je poznato, sjeverni dio Banje Luke po inje se znatno širiti i izgradio, i ve god. 1879 Banja Luka broji 1741 ku u sa 9560 stanovnika.

Résumé

Banja Luka, aujourd'hui la ville la plus grande et la plus importante de la Bosnie occidentale, présente dans son urbanisme et ses constructions deux types distincts: un type turc plus vieux, du XVIe siècle, et un type nouveau, type européen, qui s' est développé du côté nord à partir de 1870.

Ce travail montre l'origine et le développement du type turc. Le point de départ de cette partie de la ville fut une petite agglomération moyenâgeuse avec une forteresse et des eaux thermales sulfureuses, dans l'actuel Gornji Seher (partie sud de la ville). De là vient d'ailleurs le nom actuel de la ville. En 1528, les Turcs occupèrent tout le territoire et cette petite agglomération, dont il ne reste aucun bâtiment d'alors, commença à se développer et devint une grande ville de type oriental, qui s'étendit plus tard sur les deux rives du Vrbas en trois quartiers: Mornji Seher, Donji Seher i Novoselija. Ce développement de la ville est dû en grande partie aux riches habitants du pays, qui étaient assez nombreux, et à plusieurs gouverneurs, représentants du sultan en Bosnie, qui y résidèrent de la moitié du XVIe siècle à 1639. A cette époque le quartier turc de la ville avait déjà pris l'aspect

général qu'il a encore aujourd'hui. C'est alors que furent élevés un grand nombre de monuments. Sur les deux rives, des maisons furent librement disposées, entourées de verdure, et possédant une magnifique vue sur tous les côtés.

On construisit encore à ce moment-là environ trois cents magasins et ateliers d'artisans, d'où proviennent les quatre centres commerciaux de type oriental (carsija), 36 mosquées, deux bains publics fermés, plusieurs écoles, des mausolées, des fontaines, des conduites d'eau. Tous ces monuments portent les signes distinctifs de l'architecture musulmane de l'époque. Parmi les monuments publics, celui dont l'architecture est particulièrement remarquable, c'est la mosquée Ferhadija qu' éléva en 1579 le gouverneur bosniaque d'alors, Ferhad beg Sokolovic, originaire du pays. Ces monuments, ce sont naturellement des architectes turcs qui en ont dirigé la construction, mais des architectes de l'endroit et des environs, des tailleurs de pierre de Dalmatie y ont aussi participé. Les architectes du pays ne se sont pas lancés dans des problèmes de construction difficiles, mais ils se sont distingués dans l'architecture profane.

KONZERVATORSKI ZAHVAT NA FERHAD PAŠINOJ DŽAMIJI U BANJOJ LUCI

TRAVAUX DE CONSERVATION A LA MOSQUEE DE FERHAD PACHA DE BANJA LUKA

Jedan od najljepših spomenika turske epohe u Bosni i Hercegovini, Ferhad pašina džamija u Banjoj Luci, popravlja se u ove dane od posljedica ratnog razaranja. Ne samo rat, nego i promjene u politici i društvenoj prošlosti Bosne stvorili su od slu aj a Ferhadije konzervatorski problem kompleksne naravi. Budu i da naši konzervatorski zavodi iz dana u dan unapre uju svoje djelovanje, vjerujem, da e biti od koristi re i koju o tome, kojim se putem pošlo u konkretnom slu aj u.

Kada je Ferhad paša sagradio svoju džamiju nad Vrbasom, istovremeno je udario temelje i prvoj mahali budu ega Donjeg Šehera. Prva se mahala razvila u sjeni džamije na relativno zašti enom podru ju, koje je od ostalog terena dijelio rukav Vrbasa Crkvina. Centralni objekt te prve gradske etvrti bila je nova džamija, situirana na pravokutnoj parceli, ograda enoj kamenim zidom. Oko džamije je nastala uža trgova ka etvrt sa sajmištem, a s vremenom su se manja, trabantska naselja slila u jedinstven grad. Jak impuls u razvoju grada predstavlja austrijska okupacija Bosne i Hercegovine, jer u to doba prelazi centar grada od Ferhadije na današnje svoje mjesto.

To se je dogodilo tako naglo, da se je arhitektura malih zgradica oko džamije izmijenila samo površno: na vanjštini, a ne u sadržaju i volumenu. Ostala je sitnog mjerila, namijenjena lokalnoj trgovaci i obrtni koji djelatnosti. Džamija je u relaciji prema tim zgradama ostala nepromijenjena: održala je svoje mjerilo, što je od presudne važnosti.

Držim, da e urbanisti uo iti taj momenat i zajedno s konzervatorima iskoristiti povoljnu situaciju održanjem harmoni nog ekvilibrija džamije i okolice. Sve korekture, koje treba što prije izvesti na okolnim zgradama, imaju, dakle, samo »kozmetički« karakter.

Uže podru je džamije — spomenički ensemble, što ga ine džamija, šadrvan, turbeta i nišani — predstavlja uravnoteženu cjelinu za sebe. Ta je cjelina ponešto izgubila na svježini i kompletnosti isto nja ke arhitekture zbog toga, što su osnovne popratne pojave, elementi vode i vegetacije, zapušteni kao posljedica urbanizacije naselja, koje je postajalo sve sli nije bezli nu gradu Zapadne Evrope 19. stolje a. Kultura vrtova i teku e vode, toliko karakteristi na za svo podru je islama, svedena je ovdje na zapuštenu tratinu i mjedenu vodovodnu pipu na stijeni šadrvana. Kako da shvati-

mo oduševljenje turskog putopisca Evlije elebije, kada on, u svoje doba, gotovo u svakom gradu Bosne nalazi nebrojeno mnoštvo esama, potoka i šadrvana, mnogo ulistana i vo njaka? Nikako druga ije, ve kao manifestaciju literarne naravi, je

ŠADRVAN — PREVENTIVNI ZAHVAT NA BALDAHINU

Kada se je baldahin nad šadrvanom bio po eo nagibati, Banjaluci su se sjajno snašli: jednostavnim podupiranjem pomo u improvizirane skele omogu ili su da se na miru i nakon razmišljanja izvede zahvat, koji stoji pred nama kao naredni zadatak. — Preventivna zaštita više vrijedi od svih dopisa i jaukanja: rje it primjer za sve organe vlasti i posadne konzervatore kako se najbolje pomaže Zavodu.

ŠADRVAN — KRITIKANOSTI KAKO STUPOVA BALDAHINA

Stupovi baldahina popustili su u ležaju, jer su umetnuti u betonsko postolje pa na spoju trunu. Pažljivom izvedbom novih kamenih postolja i okapnice pa izolacijom vlage i impregniranjem stupova omogućit će se popravljeno baldahinu, da se održi još mnogo godina. — Restaurator će skinuti premaz sa mramorne stijene vodoskoka, kao i sa željezne ograde, pa će ti dijelovi šadrvana ponovno progovoriti dosada skrivenom ljepotom svog materijala.

dnog ideala, kome je možda i nesvjesno služio i Ferhad pašin arhitekt. On nije zaboravio ni šadrvana ni esme ni drve a.

Ti se poetski elementi ne mogu zamijeniti obinom instalacijom.

Pre imo, me utim, na ona pitanja u vezi s pojedinim objektima oko džamije, kod kojih se isprepli u konstruktivni i ekonomski uvjeti s na inom oblikovanju.

Potreba da se na šadrvanu poprave pokrov i stupovi baldahina navela je pojedinca na pomisao da se stari drveni dijelovi potpuno uklone, a da se mjesto njih izvede nov baldahin u plemenitijem materijalu. To rješenje nije prihvatljivo. Jedan je razlog u tome, što bismo tako izgubili, bez nužde, autenti ni dio spomenika, a drugi je u tome, što bi plemenitiji materijal (na pr. stupovi od mramora umjesto od drveta) poremetio graduaciju njegove kvalitete. Stari je arhitekt rafinirano i znala ki pošao od prostijeg gradiva prema skupocjenom; mi tu ispravnu koncepciju treba da poštuemo.

Op enito se može re i, da itava kompozicija generalno i u detaljima izražava jedinstven princip hijerarhije. Stoga konzervator uva i *turbeta* Ferhad paše i njegovih bajraktara, premda je bilo naba enih ideja da se eventualno ukloni jugoisto no turbe. Treba jednom uo iti, da najve u pogrešku može konzervator po initi upravo onda, ako izgubi iz vida osnovnu koncepciju arhitektonske kompozicije jednog spomenika ili spomeni kog kompleksa. Svaka manja pojedinost ili tehni ka nekorektnost može mu se oprostiti, a esto i ispraviti. Pogreške su u koncepciji, me utim, neispravljuje.

Sama *zgrada džamije* popravlja se, zasada, izvana. Može se re i, da nema gotovo nijednog građevnog elementa, na kojem nije potreban zahvat bilo zbog djelovanja »zuba vremena« bilo zbog ratnih razaranja. Do rata se je na zapadnu, sjevernu i južnu stijenu originalnog Ferhadova zdanja naslanjala krovna konstrukcija prizidanih prostorija. Kada je ta bila ratom porušena, ostale su na zidovima nazidnice obješene na kukama. Mjesta gdje se je krovna ploha prislanjala na stijenu od tesane sedre ošte ena su djelovanjem atmosfere. Dio sjevernog zida pod vijencem postradao je od požara, tako da mu je sva površina ispućala od vru ine. Na više mjesta okrhnutu je po

KROVNE PLOHE DŽAMIJE I ŠADRVANA

Kod popravaka pokrova i novog pokrivanja valja paziti na dobre spojeve, sigurne od prokišnjavanja, a tako izvedene, da se poštuje na in, kojim se izražava stari arhitekt: džamija je koncipirana kao aglomeracija istih geometrijskih volumena, te radi toga valja izbje i pokrivanje, kod kojeg se radi limarskih spojeva pojavljuju oštre izrazite pruge, koje razjedinjuju obline

DŽAMIJA — JUŽNA STRANA U SKELAMA

Na minaretu i stijenama džamije vide se ošte enja od krhotina granata. Ta se ošte enja popravljaju umetanjem plo a od sedre, a ako su sitna, plombiraju se kitom od kamena brašna. — Iza džamije je groblje s lijepo izra enim nišanima od mekog kamena. Restaurator treba s nišana o istiti koru s mahovinom i lišajima pomo u posebne etke i lopatice. — Austrijska željezna ograda uz plo nik i elektri ni vodovi javne rasvjete, koji u svim smjerovima presjecaju nebo, nagr uju džamiju. Ogradu valja ukloniti, a vodove zamijeniti podzemnim kablom.

VIJENCI DŽAMIJE I ŠEREF A MINARETA

Jednostavna i vrsta profilacija vijenaca ne može do i do izraza zbog nepažljivog limarskog završetka lima na okapnici. Vertikalnu dasku valja ukloniti, pod limeni pokrov podložiti rubni lim i gornju lamelu previti oko rubnog lima. — Šerefa je bila provizorno popravljena nakon bombardiranja. Sada su oko nje skele. Obnovit e se tako, da e se ponovno mo i doživljavati u isti mah sva strogost sistema uz slobodu variranja oblika njezinih stalaktita. Nestat e i one crne pruge nad šerefom. To su nosa i za rasvjetna tijela — improvizacija, koja e se zamijeniti smišljenim sistemom rasvjete.

SJEVEROISTO NIUGAOFERHADIJE

Stijena je džamije išarana na silu izvedenim reškama, pa gledalac umjesto originalne, savršeno iste plohe vidi zapravo mrežu rešaka. Ne samo da je ovakav zahvat neispravan obzirom na likovnu koncepciju zgrade, ve i obzirom na tehnološke uvjete: nakon kratkog vremena ispadao bi cementni mort iz svojeg ležaja u obliku štapi a zbog nejednakog stezanja morta i kamena.

SJEVEROZAPADNI UGAO S TRIJEMOM I MINARETOM

Ovdje je uz džamiju bio prizidan još jedan dio radi proširenja prostora. Krovna ploha naslanjala se o zid, tako da je na tom mjestu vidljiv trag na zidnice kao oštećenje, nastalo od oborinskih voda. Velike oštećenje plohe popravljaju se ulaganjem sedrenih ploha. Tambour najviše kupole građen je od opeke, pa je njegova površina ožbukana.

vršina udarcima granata, naročito na munari. Mehaničkim i kemijskim utjecajima bio je oštećen pokrov izveden što od bakrenog, što od olovnog lima.

Prvi zahvati na džamiji mogu se zapravo ubrojiti u oštećenja, jer su bili započeti s nedovoljno kvalificiranom radnom snagom, pa su se zbog toga bile potkrale neke pogreške, koje su međutim bile brzo otklonjene. Uostalom izvedba je bila u rukama građevnog poduzeća obavezanog da radi u okviru normi, koje su preferirale što brži tempo izvedbe. Pritom se, posve prirodno, gubilo na kvaliteti. Za ilustraciju može nam poslužiti metoda kojom se obrađivala površina zidova od sedre: radnici su dlijetom iz ravnine, glatke plohe zida izbijali reške, a potom su ih ispunjali cementnim mortom da bi ih nakon toga ponovno izvukli okruglim željezom. Taj je postupak kao neispravan napušten u samom početku, tako da su se izvedene reške u cementnom mortu oistile i naknadno popravile kitom od kazeina i kamenog brašna. Taj materijal i postupak zadovoljava tehnološki i estetski. Jednako se popravljaju manja oštećenja nastala udarcima krhotina granata, dok se veće ru-

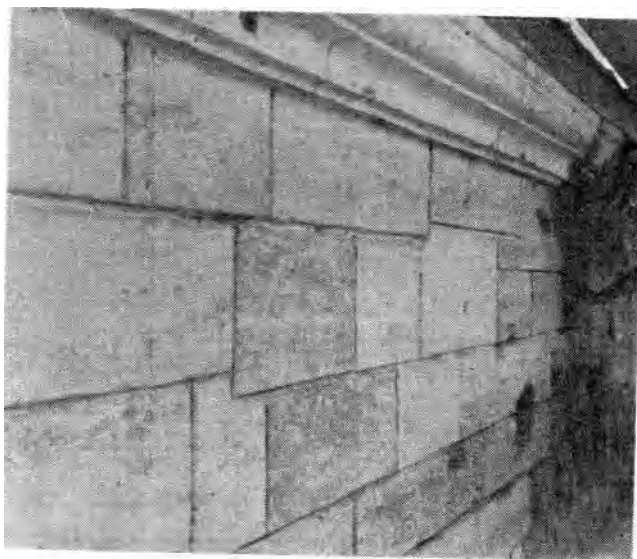
pe u zidu popravljaju ugradnjom ploha od sedre vezanih za masu zida bakrenim sponama.

Još je neriješeno pitanje stupova na glavnom sjevernom dijelu džamije. To su četiri monolita, kako se ini od pješnjaka. Budući da su prežbukani i bojadisani neuspjelom i naivnom marmorizacijom, a neki od njih naknadno stegnuti prstenastim zategama, možda će se morati zamijeniti novima. Glavnu riječ ima ovdje stati ar.

Kod limarskih radova treba obratiti pažnju ne samo na ispravan odvod oborinske vode, nego i na to, da uobičajenim detaljima stoji ih i leže ih preklopa ne stvorimo neugodan dojam oštih pruga, koje optički nagriju plemenite oblike kupolica, zakrivljenih površina krovova i stožastog plašta minareta. Naročito brižljivost pri obnavljanju zaslužuju *alemi*, ti vanredno profinjeni arhitektonski detalji, koje stari majstori nijesu pozlabivali raskoš, već zbog toga, što su vrlo dobro poznavali

SJEVERNA STIJENA — ZONA POD VIJENCEM

Vidljive su dvije vrste oštećenja: lijevo iskopane reške ljudskom rukom, a desno tamna mrlja na mjestu, gdje je sedra raspucala od vatre nekog ranijeg požara. — Lijeva se strana popravljala zatvaranjem reški kitom od kamenog brašna, a desna obloženjem sedrenim ploham. Popravci su usmjereni prema postizanju optički istog oblika metodama solidnog zanata. Ekipa, koja danas radi na gradnji, izvrsno poznaje svoj posao.

ekonomiju efekta u arhitektonskom komponiranju. Pri obradi alema opet se oituje onaj prije spomenuti princip hijerarhije. I ovdje opažamo, da je arhitekt na kulminacijom to kama (vrh kupole i šiljak minareta) primijenio detalj preciozan i po obliku i po materijalu.

Pojedini dijelovi džamije bili su polihromirani, a danas ih vidimo preslikane nevjestom rukom i bojama koje nisu u prvobitnom skladu. Potrebno je da restaurator ispita struganjem gornjih premaza, kakva je originalna polihromacija, da bi se na temelju tih podataka mogla restaurirati boja na pojedinim ploham, a ostale površine me u sobno koloristi ki uskladiti. Pritom valja imati na umu, da je islam donio u Evropu svoju vlastitu skalu boja. Iz toga slijedi, da e likovni suradnik morati ograničiti svoju paletu služe i se isključivo tom, islamskom skalom. Konzervator mu mora dati — unutar te skale — dovoljno slobode.

Kada se završe ti osnovni radovi, konzervator e nastojati da Ferhadiju prikaže publici u najboljem svjetlu — u doslovnom i prenesenom smislu tog izraza.

U unutrašnjosti prostora džamije pružaju se velike mogu nosti indirektno rasvjete osvjetljavanjem svodnih ploha skrivenim izvorima svjetla, tako da se prostor obasja refleksom svjetlosnih zraka sa svodova.

Vanjska je rasvjeta u uskoj povezanosti s režimom javne rasvjete. Zgodnim smještajem i izborom prikladna tipa rasvjetnih tijela, igrom osvjetljenih i zasjenjenih ploha na tamnoj pozadini neba dat e se ovom spomeniku dostojno mjesto u noj slici Banje Luke.

Ferhadija — južna strana
nakon izvršenog zahvata

Résumé

La mosquée de Ferhad Pacha à Banja Luka panse ces temps-ci ses blessures de guerre. La guerre, et aussi les modifications apportées dans la structure politique et sociale de la Bosnie, ont fait du cas de Ferhadija un problème de conservation de nature complexe. La mosquée elle-même et ses dépendances immédiates: bassin, mausolées, monuments funéraires présentent un tout bien équilibré; et de la composition

entière, en général et dans les détails, se dégage un principe de hiérarchie conforme à l'ensemble. L'auteur indique quelle voie l'on a suivie, dans ce cas concret, en tenant spécialement compte de chaque monument particulier et de toute espèce de travaux qui se sont présentés au cours de cette restauration.

RADIOVOJE LJUBINKOVI

STVARANJE ZOGRAFA RADULA

Jedna etapa našeg zidnog slikarstva i ikonopisa

LES CREATIONS DU PEINTRE RADUL

Pri dosadašnjem ispitivanju našeg srednjevekovnog stvaranja nije se obratila pažnja na likovne koncepcije koje su imali pojedini slikari prema tehnikama koje su koristili. Proučavanje je uglavnom bilo upućeno ka fiksiranju opšte linije razvoja našeg stvaranja i izdvajanju pojedinih škola u

bitnim crtama. Udeo pojedinih slikara u okviru ovih škola tek se razmatra,¹ jer se materijal još uvek prikuplja. Međutim, iako se ne može trenutno prići definitivnoj studiji i razradi problema, oni se već u sadanem stanju u izvesnoj meri jasno iskrtavaju.

Prilikom priprema za izložbu našeg srednjevekovnog slikarstva u Parizu, 1949 godine, vršeno je u Restauratorskoj radionici Narodnog muzeja u Beogradu išćenje nekoliko ikona iz crkve sv. Klimenta (ranije Bogorodice Privlepte) u Ohridu. Ovaj rad je obavio Zdravko Sekuli, restaurator Narodnog muzeja. Dve među njima: ikona Blagovesti (sl.1) i ikona Raspeća, pokazale su, jednom o išćenju, neobičnu srodnost sa poznatim delima kraja XIII i početka XIV veka, posebno sa slikarskim krugom oko Evtihija i Mihaila. Uvrstiti ih među dela ovih dvojice slikara tada je izgledalo suviše smelo: imena Evtihija i Mihaila, koliko je tada bilo poznato, bila su vezana samo za spomenike okoline Skoplja i državu kralja Milutina. Naš odnos prema ovom pitanju izmenio se potpuno posle išćenja fresaka koje je restaurator Centralnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Skoplju Zdravko Blaži izvršio u sv. Klimentu u Ohridu tokom 1950 godine, kada su na freskama ove crkve otkriveni potpisi pomenute dvojice slikara. Uz to, tom prilikom je Zdravko Blaži otkrio i neke druge, na izgled potpuno propale ikone, među njima: Osezanje Tomino, Javljanje iza zatvorenih vrata, Silazak u Ad i dr., koje su mojoj hipotezi pridodale

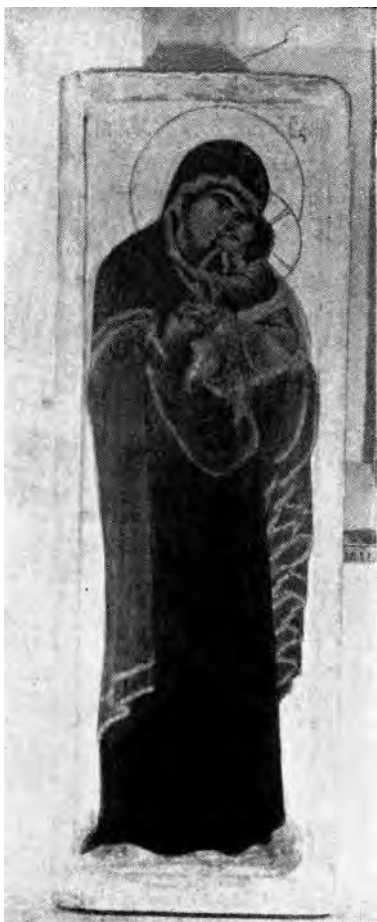
neke elemente, tako da danas sa sigurnošću možemo tvrditi, da nabrojane ikone zaista pripadaju

Sl. 1. Ikona Blagovesti — riznica sv. Klimenta u Ohridu — rad slikara Evtihija i Mihajla

¹ Vlad. R. Petković, Jedna slikarska škola XIV veka, Glasnik skopskog naučnog društva, knj. III, Skoplje, 1928, 51—66; Vlad. R. Petković, Jedan srpski slikar iz XVI veka, uskršnji broj »Pravde« za 1934 god., 21; Vlad. R. Petković, Legenda sv. Save u starom živopisu srpskom, Glas CLIX, drugi razred 81, Beograd, 1933; Đoko Mazali, Na tragu jednom starom ikonopiscu, Glasnik Narodnog univerziteta 1940, br. 1—4, 28—30; V. R. Petković, Un peintre serbe du Boke Kotorske XIV siecle, Me langes Ch. Dichl, T. H. 1930, Pariz, 133—136; Đ. Mazali, Nekoliko starih ikona. Glasnik hrvatskih zemaljskih muzeja u Sarajevu, god. LIV, 1943, Sarajevo, 214—219, i dr., ne citiraju i radove koji se odnose na dubrovačko slikarstvo koje je bolje proučeno.

delu Evtihija i Mihaila.² Na ovim ikonama pojavljuje se isti tretman figure u grupi, isto povezivanje pokreta, isti odnos prema arhitekturi u poza u, i sasvim sli an, samo nešto brižljiviji crtež. Kao prestone ikone, one su bile najvažniji ukras ikonostasa, najbliže vernima i kao takve sa najvećom pažnjom obrađene. Na njima su slikari dali najviše što su mogli.

Sl. 2. De ani, ikona Bogorodice umilenija

Zidno slikarstvo Evtihija i Mihaila sa uvalo se u tri razna spomenika: sv. Klimentu u Ohridu (iz 1295 godine), sv. Nikiti kod Skoplja (iz oko 1308 godine) i Starom Nagorinu kod Kumanova (iz 1317 godine). Sudeći po stilu, delu Evtihija i Mihaila verovatno pripadaju i freske manastira Protaton na Svetoj Gori (po etak XIV veka). Ova atribucija postala mi je još verovatnija posle otkrivanja fresaka u sv. Klimentu u Ohridu u kojima se javljaju identična likovna rešenja i ikonografski obrasci.

U celokupnom delu Evtihija i Mihaila živopis sv. Klimenta je likovno grublji, ali i tretmanom i

² Mirjana Prović Ljubinković, Nekoliko ohridskih ikona iz XIII i XIV veka, Jugoslavija, br. Makedonije, 1952, 83.

likovnim rešenjima neposredniji i inventivniji. Pored izvesnih grešaka u crtežu, on obiluje novim slikarskim zamislima koje predstavljaju u punom smislu te reči i datum u likovnom stvaranju našega srednjega veka. Živopis sv. Nikite i Starog Nagorina pripada zreloj, mirnijoj epohi njihovog slikarstva, vremenu kada delaju kao dvorski slikari kralja Milutina.

Zanimljivo je da se otkrivene ikone, koje su rađene za ikonostas sv. Klimenta, verovatno oko 1295 godine kada i freske u crkvi, stilski nadovezuju za drugi period njihove delatnosti, t. j. za fresko slikarstvo u sv. Nikiti i Starom Nagorinu. Crtež je dovršen, a lica meko modelirana i analizirana uz znatno korišćenje efekata toplih i hladnih tonova. Boranja prate određenu — utvrđenu — šemu, ali se organizuju logičnije, te se šematizam gubi. Arhitektura u poza u slikana je bogatije sa insistiranjem na obradi detalja. Rukopis slikara je negovan i isti. Poređenje pomenutih ikona i kasnijih dela zidnog slikarstva ovih umetnika pokazuje isto likovno shvatanje sa neminovnim razlikama koje sa sobom povlače dve različite slikarske tehnike. Zidno slikarstvo nužno mora imati širi potez, a ikona negovaniji detalj. Međutim, treba podvući da u drugoj fazi svoga fresko stvaranja ovi umetnici koriste isto tako meke i sitne etke, te u tom pogledu približuju svoju fresko tehniku tehnici ikonopisa.

Sl. 3. Detalj ruku na ikoni Bogorodice umilenija, De ani

Sl. 4. Ikona Hrista Spasitelja, ikonostas Man. Zrza, rad mitropolita Jovana (1394 godine)

Sl. 5. Verovatni autoportret zografa Dimitra iz Leunova u crkvi manastira sv. Nikole Topli kog kod sela Džvanja

N. P. Kondakov³ je smatrao da se ruska ikona razlikuje od vizantiske time što vizantiska ima svoj specijalni likovni razvoj i samostalne sopstvene uzore, nezavisno od zidnog slikarstva, dok se ruska ikona oslanja na iskustva i postojeće obrasce zidnog slikarstva. Ukoliko je Kondakovljeva teza ta na (a to bi mogla pokrenuti samo detaljna proučavanja vizantinskih ikona), mi bismo se našli u našem slučaju sa prvim delima naših poznatih slikara pred injenicom koja bi bila značajna za našu istoriju umetnosti na odvajanje naših likovnih škola od tradicija Vizantije i na vezivanje u jednu celinu likovnog razvoja našeg slikarstva, bez obzira na tehniku.

Imena slikara sa ovih prestonih ikona i fresaka u manastiru De anima nisu poznata. Pretpostavka da bi jedan od njih mogao biti „СРЪГЪ РЪШНИ“⁴ mada verovatna (Dorde Manozisi, Jedan zapis kapitela iz De ana, Starinar III, knj. V. — 1928, 1929 i 1930 g., 185—191) nije dosada dobila nove podrške u izvorima da bi se mogla prihvatiti kao gotova injenica.

Nepoznati slikari (ili možda grešni Sr) najstarijih delova živopisa u De anima, koji su radili,

³ Ruska ikona

sude i po stilu, i sa ovane prestone ikone sa prvobitnog ikonostasa (Hristos, Bogorodica Umiljenja (sl. 2), sv. Nikola, Jovan Preteča, Arhanđel Gavriilo)⁴ prenose, za razliku od Evtihija i Mihaila, na svoje ikone koncepciju *zidnog slikarstva*. Površine su tretirane širokim, nedetaljnim potezima, naročito pri obradi odela. Međutim, lica i ruke, specijalno na ikoni Bogorodice, obratniji su drukčiji i analizirani su i crtežom i bojom sa velikim insistiranjem na obradi detalja i spretnošću u da se ovi likovno što efektnije iskoriste (sl. 3). Između živopisa i zidnog slikarstva ni kod njih nije postavljena precizna razlika.

Pre dve godine, blagodareći i aktivnosti restavratske radionice Centralnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Soplju, otkrivena je u manastiru Zrze signirana ikona mitropolita Jovana, poznatog slikara živopisa crkve sv. Andreje kod Skopja.⁵ Ikona je iz 1394 godine. Pretstavljala Hri

⁴ L. Mirković, Crkvene starine iz De ana, Peći, Cetinja i Praskovice, Godišnjak muzeja Južne Srbije, Skoplje 1941, 97—101, slika 1 i 2.

⁵ Ivan Zdravka Blažević koji je izvršio iskopavanje ove ikone nalazi se u štampi u Zborniku zaštite spomenika kulture, knj. II.

sta. Ona se povezuje u celini za likovna shva-
tanja i tehniku koju je mitropolit Jovan ispoljio
pet godina ranije u obradi živopisa sv. Andreje.
Posebno je karakteristi na istovetnost obrade lika
i ruku na kojima se javlja isti na in isticanja sve-
tloš u pojedinih istaknutih delova kao i identi-
na grafi ka šema. Razlika koja se ose a, uglavnom se
ti e toplijeg tonaliteta ikone, verovatno, usled žu-
kastog laka koji povezuje i razmekšava kolorit
(sl. 4).

Stvaranje mitropolita Jovana je posebno izra-
zito. Mesto ranijih, esto šematskih slikarskih reše-
nja, baziranih uglavnom na postoje im slikarskim
tradicijama, mitropolit Jovan unosi u ustaljene
ikonografske likove svežinu opserviranih oblika
postavljenih u prostor i svetlost. Minuciozne sli-
karske analize oblika i igre svetlosti i senke, koje
su posebno vidne na glavama i rukama njegovih
svetaca, ak i u njegovom zidnom slikarstvu, indi-
cirale bi na njihovu zavisnost od iskustva koje je
ovaj umetnik stekao u ikonopisu.⁶

Slikarski stav Jovanovog brata, zografa jero-
monaha Makarija, možda da bi se mogao dobiti
pore enjem o uvnih dela zidnog živopisa Ljubo-
stinje⁷ i novona ene prestone ikone Bogorodice u
manastiru Zrze⁸, ali ono je otežano jer je ikona

⁶ O mitropolitu Jovanu kao fresko slikaru vidi pom-
lanak Vlad. R. Potkovi a, Jedna slikarska škola, Glasnik
skopskog nau nog društva, knj. III, str. 51—66.

⁷ Đor e Sp. Radoji i , Makarije živopisac Ljubostinje,
Starinar, Nova serija, 1950, knj. I, 87—90.

Sl. 6. Ikona Bogorodice — rad zografa Dimitra 1543 god.

prili no ošte ena baš u svojim završnim potezima,
a sam ljubostinjski živopis je u lošem stanju i sa
te ta ke nedovoljno prou en. Ipak, posmatranje
o uvnih portretnih likova — minuciozna obrada
lica i vrata, osobito svetlosnih efekata na njima,
srodni shvatanju koje probija u slikarstvu mitro-
polita Jovana, ukazuju na iskustva »štafelajne«
slike.

Sli no je i sa delima dubrova kog slikara prve
polovine XIV. veka Ivana Ugrinovi a. Za njega iz
arhivskih podataka znamo da je osim slika koje je
radio dobijao narudžbine i za ukrašavanje soba, sli-
kanje zavesa i grbova⁹. Me utim, od celog njego-
vog rada o uvalo se malo: velika oltarska slika u
kapeli sv. Antuna na Kolo epu i ostaci fresaka u
franjeva koj kapeli u Stonu.¹⁰ Na oltaru je jasan
uticaj gotskog shvatanja. No još nije izvršeno upo-
re enje, te se zasada ne može govoriti o njegovom
likovnom shvatanju zidne i »štafelajne«
slike.

Isto tako danas je nemogu e uporedno prou a-
vati ikonopisno i fresko delo Vicka Lovrina:¹¹
cavtatsku palu sa uništenim freskama u hercego-
va kom manastiru u Tvrdošu — Trebinje.¹²

U crkvi napušetnog manastira sv. Nikole To-
pli kog kod sela Džvanja na putu Bitolj—Ki evo
ima živopisa koji je signiran potpisima dvojice
dosada nepoznatih slikara: Dmitra iz sela Leuno-
va i zografa Jovana. U severnom paraklisu crkve
nalazi se i prvi, u našem stvaranju poznati, sigurni
portret slikara, kojeg na ovom mestu prvi put obja-
vljujemo: DMITAR kao slikar — ktitor, verovatno
je sam živopisao sebe u stavu donatora, ma da
nije isklju eno da je portret radio i njegov sarad-
nik zograf Jovan (si. 5). Pored živopisa (iz 1537 g.)
na razrušenom ikonostasu sa uvale su se prestone
ikone Bogorodice (si. 6), Hrista, sv. Nikole, ikone
Save i Nemanje sa kompozicijom Silaska sv. Duha
nad severnim dverima, ikona Uspenja sa likovi-
ma Kozme i Damaskina (nad carskim dverima) i
Deisisna plo a i krst datirane 1543 g. Na tri ikone
se potpisao DMITAR ot selo Leunovo.³³

⁸ Zdravko Blaži , Zbornik zaštite spomenika kulture, knj.
II, lanak u štampi.

⁹ Dr Ljubo Karaman, Pregled umjetnosti u Dalmaciji,
Zagreb, 1952, 69.

¹⁰ Cvitko Fiskovi , Umjetni ki obrt XV—XVI stolje a
u Splitu, Zbornik u proslavu petstogodišnjice Marka Maru-
li a, Zagreb 1950, 145.

¹¹ Kruno Prijatelj, Slikari XVII i XVIII stolje a u Du-
brovniku, Starohrvatska prosvjeta, tre a serija, sv. 1, Zagreb
1949 (1951), 5i

¹² orovi , Die herzegovninischen Kloster, Beilagen.
Wiss Mitt. aus Bosnien und Herzegovina, Band XIII, Wien
1916.7.

¹³ Manastir sv. Nikole Topli kog u Džvanju nije dosada
prou on. Glavni zapis nad zapadnim vratima naosa objavio
je u Zborniku za istoriju Južne Srbije i susednih oblasti,
Skoplje, 1936, 274, Milovan Koki , sa izvesnim greškama u
itanju. Natpis glasi:

**ИЗВОЛЕННЕМЪ ШЦА И ПОСПЪКШЕННЕМЪ СНА И СВЕРЪ-
ШЕННЕМЪ СТГО ДУХА И ПОМОЩНОЮ СТГО СВЪЗДА СЕ И
ПОПИСА СИН БОЖСКИ ХРАМЪ АРХИЕРЕА И ЧДОТВОРИЦА НИ-**

Odnos izme u zidnog slikarstva i ikonopisa ni kod Dmitra nije promenjen. Figure i kompozicije na ikonama su minijaturna transpozicija slikarskih shvatanja i znanja koje je DMITAR primenio u ži vopisu (sl. 7). Razlika je pre izazvana nužnom upo- trebom odgovaraju ih tankih i mekih etki i pre- ciznijom obradom minijturnih detalja (oka nosa, usta i dr.), dok je opšta šema figura i kom- pozicija tuma ena identi no.

Ni u radu popa Strahinje ne ose a se razlika izme u shvatanja zidnog živopisa (Aran eli na Tari — 1591. Dobrun priprata — 1606 godina, Ozren — 1609 godina, Gradište — 1620 godina)¹⁴ i ikonopisa.¹⁵

Dosada povla ene paralele izme u likovnih shvatanja koja se ocrtavaju u delima zidnog sli- karstva i ikonopisa istih umetnika pokazuju da su otstupanja uglavnom neznatna i fakultativna uslo

**КОЛАЕ И ПОТРУЖДЕНІЕМЪ. ННУМЕНА ЕРМОНАХТ ПАК
НУТІА И СЪ БРАТІАМИ ИНОЦН. И ПОТРУДИ СЕ КИР
ДМИТРЪ И ПОПИСА ЦРКОВЪ И БИ НОВИ КТИТВОР
И БЪРЪ ТА ГО ПРОСТИ АМНИ ЕТОВЪ ХЗМЪ**

Ostali natpisi koje ovom prilikom objavljujem, nisu do sada publikovani:

**† АННЕРΘΗ ΚΑΙ ΚΑΤΡΩ ΚΑΙ ΑΝΝΟΡΘΩΘΕΝ Θ ΘΗΟΣ ΝΑΩ
ΤΟΣ И ПОТВАРХТОС. КИР ДИМИТРИС.** (Nad nišom protezisa)

ΤΟΥΣ ΧΖΜΕ - (na kraju himne pod kompozicijom Bogorodice šire od nebesa — u aspidijalnoj konhi.

† ДМИТРЪ СЕ ПОТРУДИ И ПОПИСА. (nad vratima na isto nom zidu priprate, koji iz priprate vode u naos).

ΧΕΙΡ ΙΩ ΖΩΓΡΑΦΩ ΕΤΟΥΣ ΧΖ . . . (na popre noj gredi priprate. — Ovaj zograf Jovan verovatno e biti onaj koji je živopisao i crkvicu sv. Marine na Prespanskom Jezeru, a za koga je Miljukov prepostavio da je živio u XIV veku i bio identi an sa mitropolitom Jovanom).

**ΠΡΙΜΗ ΓΗ ΜΟΛΕΝΙΕ ΡΑΒΑ СВОЕГО КИР ДМИТР ΕΤΟΥΣ
ΧΖΠΑ** (na prestonoj ikoni Hrista na ikonostasu).

ΠΟΜΕΝΗ ΓΗ ΡΑΒΑ СВОЕГО ДМИТРА Ω СЕΛ(Ο) ΛΕΥΝΟΒ(Ο)
(na ikoni Silaska sv. Duha, — Selo Levunovo nalazi se kod Mavrovih hanova).

. . . . Ο ДМИТРА Ω СЕΛ(Ο) ΛΕΥΝΟΒ(Ο) (na ikoni Uspenja).

† ДМИТРЪ (kraj portreta u severnom paraklisu).

¹⁴ Dr. M. Filipovi — Đ. Mazali, Manastir Ozren, Spomenik SAN, 101, knj. III, Beograd, 1951, 94 95.

¹⁵ Jedina meni poznata, a dosad neobjavljena ikona ovog slikara, nalazi se u manastiru Mora i. Ikona je iz 1600 go- dine. Pretstavlja Hrista sa 12 apostola raspore enih oko njega. Natpis glasi:

ВЪ ЛЪТО ЗРН (zapisi crnom bojom levo od Hri- stovog kolena) **СІЮ ИКОНЪ ПИСА СТРАХИ
Ω МEG(TO) ВЪДИМАЕ.** (zapisi na jastuku po Hristom, zlatnom bojom).

Sl. 7. Sv. Marija i sv. Julita, rad zografa kir. Dimitra. Ži vopis crkve Manastira sv. Nikole Topli kog kod sela Džvanja (1537 god.)

vijena slikarskim materijalom. Me utim, ipak tre- ba ista i da se tokom XIV veka ose a izvesna ten- dencija za likovnim diferenciranjem, istina, ne uvek dosledna, i bez trajnog rezultata u stavu. Umetnici se opredeljuju kao pojedinci, zadržava- ju i svoje naklonosti i tehni ka znanja bilo zidnog slikarstva, bilo ikonopisa, pri svom radu u obema tehnikama. Jedinствена slikarska koncepcija i re- šenje ovog pitanja traži se, ali tokom XIV veka, koji je pružao i materijalne uslove za njeno tretir- ranje, ona se ne nalazi. Poznija dela nastala pod nepovoljnim uslovima, ne postavljaju ovo pitanje kao slikarski problem, ve se vra aju ustaljenim rešenjima i udobnostima koje pružaju utrvjeni pu- tevi. — Pa ipak, posmatraju i u najgrubljem pro- eku radove poznatih slikara, ikonopisaca i živo- pisaca, moramo konstatovati da se u tehnicu zid- nog slikarstva nedostaci zanatskog znanja i slikar- ske savesti ispoljavaju mnogo ranije i da prazni šematizam koji se i u njemu i u ikonopisu javlja u kasnijem zidnom slikarstvu sve više pada u o i. Ikonopis zadržava duže prili an likovni kvalitet.

Sl. 8. Pri eše apostola, rad zografa Radula u crkvi sv. Jovana Prete e u Crkolezu iz 1673 godine

Dok naši slikari XVI i XVII veka oslanjaju uglavnom svoja shvatanja na stare tradicije, kod Radula, glavnog slikara patrijarha Maksima, od koga se sa uvaio dobar broj dela zidnog slikarstva i ikona, problem odnosa zidnog slikarstva i ikonopisa se javlja u nešto izmenjenom vidu sa izvesnim li-nim stavom.

Radulovo stvaranje vezuje se po nama dosad poznatim delima za relativno kratak vremenski period od 1671 do 1677 godine.

Najstarije meni poznato Radulovo delo je ikona sv. Dor a sa 14 scena iz života sve evog, koja se nalazi u manastiru Mora i, a koju je Radul slikao prema zapisu 1671 godine (Zapisi i natpisi, br. 1659).

Godine 1673 Radul je slikao freske u crkvi Jovana Prete e u Crkolezu¹⁶ (si. 8), a 1674 godine u Pe i ikonu sv. Vra a Kuzmana i Damjana¹⁷ (si. 9), sa 16 scena iz njihova života i kompozicijom De isisa u vrhu. Zapis na ikoni glasi:

**СЯ ИКОНЯ СЯПИСЯ СЕ ПОКЪЛЕНІЕМ
ПГЪСЪШНО ПАТРИАРХА КЪР ХАЦИ МЯ-
ЗИМА ТРЪДОМ Н МЯЗДОЮ ІЕРМОНЯХ**

¹⁶ Vlad. orovi , Prilozi za našu staru književnost i istoriju, Zbornik za istoriju Južne Srbije i susednih oblasti, knj. I, str. 90-96.

¹⁷ L. Mirkovi , Crkvene starine, str. 127, pominje ikonu sa godinom ali bez natpisa.

¹⁸ Crkvene starine, Godišnjak Muzeja Južne Srbije, knj. II, str. 125, sl. 33.

**ВІСЯРНОНА СЕСТРИЪЯ СТАГО КЪР ХАЦИ
МЯЗИМА БЪ ДЯ ПРОСТЫ: Б А ХЗР-П В-
ЦОЗЪОЪЦХНОЮ КЦАГЪВЪЧНЗН ЗЦНШ-
СЪЗА (РАДУЛА РУКОЮ ПРОСЪТІТЕ МЕ ГРЕШНАГО)**

U Pe skoj riznici se nalazi ikona Bogorodice Umdlenija (si. 10), iji je zapis ve objavio L. Mirkovi¹⁸. Profesor Mirkovic nije tom prilikom obratio pažnju na stilsku identitnost ikone Hrista i sv. Nikole koja se danas nalazi na ikonostasu kapele 6v. Nikole levo od carskih dveri, a koja svakako pripada »templu« o kome Radul govori u zapisu na Bogorodi inoj ikoni.

Iste, 1677 godine Radul je radio ikonu sv. Nikole sa žitijem za manastir Nikoljac. Zapis na ikoni objavio je sa mnogo grešaka Ljuba Stojanovic¹⁹.

Pored navedenih dela, koja su sa izuzetkom pomenute ikone Hrista i sv. Nikole u kapeli sv. Nikole

¹⁹ Zapisi i natpisi, br. 5702. Zapis je kasnije itao Branko Cvijeti , Zapisi crkve sv. Nikole u Nikoljcu kod Bijelog Polja, Zbornik za istoriju Južne Srbije i susednih oblasti, Skoplje, 1936, str. 229. U 1677 godinu bi verovatno trebalo staviti i zapis u izgorelom rukopisu Narodne biblioteke 153 — Zapisa i natpisi, br. 4581 — u kome se pominje »Raduo pisac« kao svedok pri prenosu stvari i knjiga manastira Ravne Reke iz Dobrilovine u Nikoljac. Ve je VI. orovi , Manastir Dobrilovina, Godišnjica Nikole upi a, knjiga XIII, 1934, 171, pomišljao da e »Raduo pisac« biti identit an sa Radulom iz Crkoleza. Po ovom zapisu i rukopisu Narodne biblioteke moglo bi se pretposaviti, da se Radul bavio i prepisivanjem i iluminiranjem knjiga.

Sl. 9. Ikona sv. Kuzmana i Damjana u riznici Peške Patrijaršije, rad zografa Radula iz 1674 godine

Sl. 10. Bogorodica umilenija, prestona ikona, verovatno sa ikonostasa kapele sv. Nikole u Peškoj patrijaršiji. Rad zografa Radula iz 1677 godine

u Peškoj patrijaršiji sva potpisana Radulovim imenom, za njegovo stvaranje treba vezati — na osnovu identičnosti rukopisa, odnosa prema boji, tumačenju kompozicije, usvojenom maniru u obradi senki i osvetljenih površina, posebno na licu, kao i po izboru i obradi ornamenta — živopis kapele sv. Nikole u Pe i iz 1674 godine (sl. 11).

U sarajevskoj Staroj crkvi, na ikonostasu nalazi se 20 ikona delom oštećenih. Grupa prazničkih ikona vezuje se obradom za Radulovo stvaranje. Specijalno je u tom pogledu karakterističan na in tretiranje kompozicije, pokreta i prostora, odnos prema osvetljenim i osenjenim partijama, kolorit, kao i izvesne sklonosti ka osobenom načinu šematizacije lika i figure. Kako je Vladislav Skari²⁰ prema »jednoj crkvenoj bilješci« utvrdio da je ikonostas »sapisan« 1674 godine, to bi se rezultat upoređenja stilskih osobina ovih ikona sa Radulovim ikonopisnim delom kao i podatak o godini živopisanja sarajevskog ikonostasa poklopio i sa vremenom poznate slikarske aktivnosti zografa Radula. Tome treba dodati kao prilog mojoj pretpostavci i da je, što svedoče svi dosada poznati zapisi vezani za Radulov rad, Radul bio tesno vezan za pa-

²⁰ Vladislav Skari, Srpski pravoslavni narod i crkva u Sarajevu u XVII i XVIII vijeku, Sarajevo, 1928, 6.

trijarha Maksima²¹. Patrijarh Maksim je duže vremena bio u neposrednoj vezi i sa sarajevskom crkvom (od 1665 do 1672 godine)²² te ne bi bilo isključeno da je preporučio Radula da izvrši obnovu izgorelog ikonostasa. Ne insistiraju i na ovoj atribuciji kao definitivnoj sa moje strane, prestružnog išćenja i detaljnije likovne analize ovih ikona, skrećem na ovom mestu pažnju na izvesne istorijske i likovne momente koji je čine verovatnom²³.

²¹ U Pe i je radio za njega i živopis kapele sv. Nikole, njen ikonostas i ikonu Kuzmana i Damjana. Radul pominje patrijarha Maksima i kad nije lično za njega radio (ikona u Mora i, živopis u Crkolezu), a pominje ga čak i onda kada Maksim nije više patrijarh (Nikola). — Sravnj R. Gruji, Narodna enciklopedija, knj. II, pod Maksim S'opljanac, 652, koji kao godinu Maksimovog napuštanja patrijarškog prestola beleži 1674 godinu.

²² Vlad. Skari, pom. delo, 13 14.

²³ U delu Doris Wild, Les icones, art religieux de l'orient, Berne 1947 na tabli 18 objavljena u boji ikona sv. Trojice, označena kao rumunska a datirana u kraj XVI veka. Na ikoni levo u dnu čita se potpis 'ΡΑΔΟΥΛ' koji autor nije razrešio. Sa rukopisom Radula ova ikona ima samo daleke srodnosti, a s obzirom na ruscizme u natpisu, kolorit i izvesna potpuno oprečna i zanatski prilična rešenja ne bi se mogla vezati za stvaranje zografa Radula. Uz to, datiranje je nepravilno i proizvoljno, kao što je, uostalom, slučaj i sa skoro svim ostalim ikonama koje delo reprodukuje i neozbiljno obrađuje.

Sl. 11. Sv. Nikola isceljuje kralja Stefana De anskog. Kapela sv. Nikole u Pe skoj Patrijaršiji (1674 god.), verovatno rad zografa Radula

Anika Skovran, asistent konzervator Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture, skrenula mi je pažnju da je u crkvi sv. Nikole Bistri kog naišla na ikonu sv. Nikole sa 16 scena iz njegovog života na kojoj se nalazi, uz duži zapis (patrijarh Maksim se ne pominje) godina 1635 i potpis slikara tajnom bukvicom 1635 - P. što bi verovatno upućivalo na našeg Radula, jer nije isključeno da je u godini broj M mogao biti pogrešno očitano mesto P.

U zidnom slikarstvu zografa Radula (bilo da je u pitanju potpisani živopis u Crkolezu, bilo nepotpisani u Pe i) provejava isto shvatanje. U zidnom slikarstvu se oslanja na starije uzore i bira jednostavnije ikonografske obrasce tretirajući ih me utim dekorativnije. Lica, naročito u kompozicijama, dobila su određeni oblik sa naglašeno širokim čelom i velikom glavom. Često se javlja karakteristična trougaona forma glave, posebno kod likova sa bradom. Planine tretira skoro kao ornamenat: zrakastim boranjem u vidu trougla u kojem se temenu javljaju naglašeni zaseci. Zatalasano vodu obrađuje dekorativno paralelnim šrafiranjem. Za njegov način rada, posebno figura prve zone, karakteristična je ornamentalno shvaćena crta slika na omegi kojom naglašava podonjake i jagodice. Inkarnat mu je uglavnom hladan, sa tamnim umbrama senkama oko oči koje tamnijom bojom samo iscrtava. Ruke daje uglavnom grafički, bez

raslanjavanja i završnih iscrtavanja. Obrada odela je sasvim uprošćena — deluje dekorativno kao monohroma bojena ploha. Za arhitekturu u pozadu, me utim, Radul ima više interesa. Sem kreneliranog ravnog zida, koji posebno od XVI veka postaje pratilac kompozicija našeg živopisa, svoje kompozicije dopunjuje vitkim građevinama sa krovom na jednu ili dve vode, visokim trobrodним zgradama i — redovnim pratiocem njegovog radu — karakterističnom belom krstoobraznom crkvom sa kubetom na visokom tamburu. Ona deluje kao prikaz sasvim određenog objekta slika i Mora i.

Kada slika ikone, Radul im prilazi na dva načina. Scene iz života svetaca, koje često radi, ponavljaju uglavnom likovna rešenja sa zidnog slikarstva samo u kvalitetnijem obliku i sa više likovnog osećanja i slikarstva. Kad radi veće ikone svetaca, nimbovi se gotovo gube u pozadu. A na liku Bogorodice iz Pe i na pr. najosvetljenije partije: prostor pored oka, vrh nosa i iznad usta dobija nove oblike stilizacije — ispod i pored oka pojavljuje se red belih paralelnih zapeta na najosvetljenijim mestima. Ovakav dekorativni tretman osvetljenih partija, posebno oko oči, primiće kasnije i Maksim Tujković koji je, obnavljajući i ikonostas sarajevske crkve, imitirao Radulova slikarska rešenja i rukopis.²⁴

Da li direktno preko man. Mora e i Radula ili preko Tujkovića, Rafajlović, glavni predstavnici kotorske ikonopisne škole prihvatili su jedan deo ornamentalnog shvatanja Radulovog i uprošćujući ga, a isto i rusificirajući, preneli ga do XIX veka.

Jedan niz elemenata Radulovog slikarstva se nalazi veoma delimično drugog slikara u Mora i u kapeli sv. Nikole (1639 godina), kapeli sv. Simeona (1649 god.) i velikoj ikoni sv. Save i Simeona (1645 god.). Karakteristično je u njima oslanjanje na sate ikonografske uzore i insistiranje na nizu scena iz života svetitelja. Kod nepoznatog mora kog slikara ima vršne veze sa realnošću. Njegove pretstave manastira Mora e kao i zanimljiva rešenja enterijera (u kapeli sv. Nikole) pokazuju slikara veoma visoke kvaliteta i oštrije opservacije, a njegovi likovi su više diferencirani i izdvojeni, naročito u ikonopisu (lik Save i Nemanje

²⁴ Pišu i o »ekspresionizmu u ikonografiji« Đ. Mazali (Stare ikone i drugo. Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1936, knj. XIVIII, 62) isti je da kod Tujkovića »u prvom redu upada u oči mnogo razvijeniji gornji dio lica prema donjem, široke lične kosti i ne visoko čelo«. »Svi dublji dijelovi lica vrlo su tamno izbojeni osobito oko i sa okolinom, upalo lice i dio brade. Kao ogroman kontrast tome uzvišeniji dijelovi lica izmodelovani su konano prugama bijele boje.«

Me utim, ove osobine Tujkovića nije stekao samostalno, kao što pretpostavlja Đ. Mazali (pom. delo, 63), već ugdaju i se na Radula. A treba naglasiti da je Tujkovića radio ne samo u Sarajevu već i u Nikoljcu (Branko Cvijeti, Zapis u crkvi sv. Nikole u Nikoljcu kod Bijelog Polja. Zbornik za istoriju Južne Srbije i susjednih oblasti, Skoplje, 1936, 227), gdje je imao prilike upoznati Radulovo delo.

na ikoni. Me utim, kod njega se ve pojavljuju izvesna rešenja koja e prihvatiti pa i potencirati Radul. I on ima karakteristi ne u kuku jako izvijene figure u gdekojim scenama. I kod njega se javlja sli na stilizacija planina i zatalasane vode, lice sa širim elom (ma da ne tako upadljivo kao kod Radula), široka palmeta u prizemnoj zoni i neobi no stilizovani irealni cvet, te bi mogli sa sigurnoš u re i da je Radul dobro poznao slikarstvo svoga prethodnika u Mora i, ukoliko nije bio, što je verovatnije, i njegov ak.²⁵

Me utim, moramo naglasiti da je Radul u svo- me delu dekorativno i stilizovano preneo rešenja mora kog majstora izbacuju i gotovo sve što bi bilo više povezano sa realnoš u. Više ili manje jasno, više ili manje dosledno gotovo svi elementi i slikarstva i ikonografije imaju kod njega tendenciju ka dekorativnom. Ova dekorativnost nije kod

²⁵ Uz to reba ista i i neobi nu podudarnost duboreznog rarna u Mora i na ikoni sv. Save i Simeona i duboreznog rama na ikoni Kuzmana i Damjana u Pe i kao i duboreza na ostacima ikonostasa u kapeli sv. Nikole i Stare crkve u Sarajevu.

njega lišena svežine i izvesne logike. Me utim, slikari koji ga nastavljaju, njegove osobine pretvaraju u manir. ini se da je on sĐor em Mitrofanovi em, nepoznatim majstorom ikone sv. Save i Simeola u Mora i, i Avesalomom Vuji i em (ikona sv. Luke u Mora i) najbolji ikonopisni ilustrator života svetaca u XVII veku i kao takav jedan od najizrazitijih pretstavnika pe sko mora ke ikonopisne škole.

Zaklju uju i ovaj pregled odnosa naših poznatih slikara umetnika freske i ikone, konstatujemo da se u XVII veku u Radulovom delu pojavilo možda i nesvesno ose anje potrebe razlikovanja tehnike i stilske obrade zidne slike i ikone. Za razliku od freske, koja u Radulovom delu ostaje i dalje više manje u tradicijama šematskoga rada karakteristi nog za zanatska shvatanja umetnosti XVI XVII veka, ikonopisno stvaranje Radulovo sadrži novine uglavnom dekorativnoga sadržaja, koje njegovo ikonopisno stvaranje izdvajaju od ranijeg, daju i mu svežinu (istina, ne uvek umetnici ke vrednosti), koju njegovi prethodnici, prate i stare tradicije, nisu imali.

Résumé

L'auteur de cet article relate le résultat de ses observations sur la création artistique de quelques peintres serbes du moyen âge par rapport au matériel utilisé. Il trace un parallèle entre leurs travaux sur des tableaux et sur un mur, et il en arrive à la conclusion que leurs principales caractéristiques sont de nature technique et qu'elles permettent de reconnaître ces peintres et de les classer. C'est un phénomène semblable que l'auteur a remarqué dans la peinture du 16e et du 17e siècles, qui a traité des thèmes d'iconographie orthodoxe, et qui imite de trop près les modèles anciens.

Cependant, à cette époque, un personnalité se détache; c'est le peintre Radul, qui de 1671 à 1677 a travaillé à Mo-

raca, Crkolez, Pec, Nikoljac etc., probablement à Sarajevo (Vieille Église). Il a créé, en iconographie, son type de tête humaine et un schéma pour esquisser des murs et de l'eau. Il soignait spécialement l'arrière - plan des tableaux et les remplissait de constructions architecturales. Il modelait en blanc les parties nues du corps de ses personnages et il avait une technique spéciale pour éclairer le dessous des yeux. Cette façon de peindre eut une grande influence sur beaucoup de jeunes iconographes, qui en firent bientôt une manière et l'imitèrent jusqu' au début du XIXe siècle.

Dans la peinture murale, Radul est resté au niveau des autres peintres de son temps.

Ing. arch. JURAJ NEIDHARDT, suradnja DŽEMAL ELI

STARI MOST U MOSTARU

Arhitektonsko urbanisti ka problematika konzerviranja i restauriranja mosta i okoline te kori-giranje udaljenijih objekata, koji opti ki pripadaju okolini mosta

Le VIEUX PONT DE MOSTAR

UVOD

Uski, krivudavi soka i i, stoljetne ku e pokri-
vene plo om, sjenovite, kaldrmisane i cvije em za-
sa ene avlije, minareti poput kopalja od kamena,
izrazito suptropska flora smokva i empres —
intenzivno plavo nebo, smaragdnazelena Neretva,

mediteransko sunce, što stvara divne kontraste
svjetla i sjene — to je stari Mostar. Razvijaju i se
od postanka koliko u duhu doma eg shvatanja i
stvaranja, toliko i pod utjecajem dalmatinsko
mediteranskog i orijentalno turskog naziranja, on

STARI MOST SA KULAMA — POGLED S JUGA. Snimak iz vremena prije gradnje mekteba na lijevoj obali. Kamena aglomeracija, uglavnom, još nenarušena nekontroliranom izgradnjom u kapitalisti koj epohi.

pretstavlja kulturno historijski i turisti ki jedno od najinteresantnijih naselja naše zemlje.

Stari most sa svojim kulama pretstavlja atrakcionu poentu grada. Ovaj vanredno vrijedni objekt našeg kulturnog naslije a dao je Mostaru ne samo ime, nego je postao njegovom personifikacijom. Stari most je ono što je za Pariz Notre Dame, za Moskvu Kremlj ili za Carigrad Aja Sofija.

Nažalost, nije sve ruži asto. Pojedini dijelovi grada su skoro potpuno goli, bez vegetacije, gdje žega postaje nesnosna, usto ne higijenski uslovi života, pomanjkanje vode, neure ena, a negdje i

neizra ena kanalizacija, otvorena ubrišta, koja kuže zrak, ne isto a i stjenice. U gradu vlada urbanisti ka zbrka, osje a se pomanjkanje regulacione osnove. U eri kapitalizma u devetnaestom i prvim decenijima dvadesetog stolje a, kada je u sveop oj trci za profitom bio potpuno izgubljen osje aj za zajednicu, gradilo se kako je tko htio, privredna anarhija odrazila se i ovdje u izgradnji grada i taj obru urbanisti ke anarhije stigao je do same kamene aglomeracije oko mosta.

U mogu nosti smo da greške etapno i sukcesivno ispravljamo. Jedna od prvih etapa u tom redoslijedu je ova studija planskog rada.

PROŠLOST

Nepunih dvadeset metara nizvodno od sadašnjeg Starog mosta nalazio se u petnaestom vijeku lanani most, od koga se još i danas vide na lijevoj strani ostaci uporišne kule, koja se u nekim zapisima naziva Herceguša. Sam grad nastao je negdje polovinom petnaestog vijeka, navodno ga je sagradio 1440 neki Radivoj Gost, koji je bio u službi hercega Stjepana Vuk i a Kosa e. U petnaestom vijeku to je malo naselje, koje se dolaskom turske vlasti u izmijenjenim društvenim i ekonomskim prilikama naglo razvija. Potreba pravovremenog i dobrog posluživanja jedne ogromne armije, koja se stalno nalazila u pokretu, okuplja kraj mosta proizvo a e i posrednike; malo naselje na ovoj stratejski i prometno važnoj to ci postaje centar trgovine i zanatstva.

U šesnaestom stolje u Mostar se naglo razvija. Grade se brojne džamije, medrese, dva hamama, tri hana, osnivaju se dvije javne biblioteke... Za

vladavine Sulejmana Veli anstvenog grad se opa suje zidom i kulama, pretvara se u tvr avu. Isti sultan pod konac svoga života šalje graditelja Hajrudina, u enika Kodža Mimar Sinanova, da stari lanani most iz rimskog doba zamijeni novim, danas Starim mostom. Hajrudin gradi most raspona blizu trideset metara, visine u usponu luka 21 m od ljetnog vodostaja, gradi remek djelo, jedan od najzna ajnijih spomenika orijentalne arhitekture kod nas, koje e postati simbolom grada. Evlija elebija se oduševljava i upore uje ga s dugom, a pjesnik Derviš paša Bajezidagi Mostarac posveuje mu stihove.

Prvi put spominje ovaj most turski geograf sedamnaestog stolje a Hadži Kalfa, koji piše: »U Mostaru ima most na jedan svod, sazidan 974 god.« (odgovara 1566 po našoj eri). Putopisac Evlija elebija u svojoj »Sejahatnami« kaže izme u ostalog: »Mostar zna i kopri li šeher (grad s mostom).

MAGAZE NA LIJEVOJ OBALI.— Aglomeracija raste stepenasto od najmanjih objekata do najviših

Po pri anju latinskih historika bio je ovdje nekad lan ani most, gvozdeni lanci bili su debeli kao stegno .. .«

Izvedbu mosta Evlija pripisuje Mimar Sina nu, no postoji dokumenat iz 1568 god. iz koga se nedvojbeno vidi da je ovo djelo Hajrudinovo. (Ovaj dokumenat donosi moderni turski povjesni ar Ahmet Refik u svojoj monografiji o Mimar Si nanu.) U narodu pak ima pjesma o Radi Neimaru s bezbroj puta ponovljenim motivom Stoje i Stojana, kao i neke druge legende.

Kule kraj mosta nastale su kasnije. Postoji natpis na mostu, po kojemu je most sagra en 974 (1566), a kula 1087 (1676). Prema nekim histori a rima te godine je sagra ena lijeva kula, dok je desna morala nastati još kasnije. Ovo ruši nepro vjerenu tezu da su kule podignute i iz stati kih razloga, naime da poja aju uporište luka mosta u terenu. Pa i na in obrade kamena upu uje na razne vremenske periode postanka: dok je most iz pomno klesanog kamena, kao i ve ina objekata šesnaestog vijeka, dotle su kule iz lomljenjaka ili poluobra ena vapnenca.

Lijeva kula, koja se kasnije nazvala Herce guša, kao i lijeva kula lan anog mosta, služila je do okupacije 1878 kao baruthana. Ima šest etaža i preko tri metra debele zidove; u osnovi je polovica kruga. Desna kula, zvana Halebinovka, služila je donjim dijelom kao tamnica, a u gornjim katovima kao stražara.

Nekako paralelno sa mostom i kulama, kroz šesnaesti i sedamnaesti vijek nastali su i drugi važni arhitektonski spomenici grada, koji e još biti spominjani. Može se re i da još stotinjak godina nakon gradnje mosta cvjeta orijentalna arhitektura kod nas, a onda stagnira i zamire.

PRILAZ MOSTU SA PRIJE KE ARŠIJE.

— Visina magaze opada prema mostu, da bi se, preko stražarnice i donjeg dijela kule, poja ao dojam kontrapunkta

ANALIZA

U konkretnom slu aju ne radi se samo o važnom kulturno historijskom spomeniku, nego i o jedinstvenom trodimenzionalnom urbanisti kom fenomenu, pa je potrebno analizi postupka pristupiti sa što više razumijevanja i osje anja. Nema za to šablone niti recepta. Ne radi se samo o uspostavljanju objekta u njegovom prvobitnom historijskom obliku, ne radi se samo o zadovoljenju turisti kih potreba, o otvaranju vidika i sli no, nego o nizu komponenata (kulturno historijske, soci jalno društvene, urbanisti ko arhitektonske itd.), koje traže svaka svoje ispravno rješenje.

Najbolnija to ka kod ve ine obnova historijskih spomenika leži u neispravnom postavljanju samog

problema. Manija za rušenjem, za otvaranjem vidika gdje treba i gdje ne treba, može se nazvati pravom boleš u. Pitamo se, zašto ovakvi historijski spomenici moraju biti vidljivi kao reklamne table. Klasi an primjer rušila kog duha u tom smislu pretstavlja rušenje velikog zida s kulom ispred zagreba ke katedrale zbog nekakvog problemati nog vidika na neogotsku gra evinu, kao da jedan zid nije sastavni dio gra evine, jedan stepen gra evine u njenim relacijama prema okolini. Da nas ne bi pokoljenja koja slijede nazivala barbarima i da ne bi morala ispravljati naše greške, potrebno je da pri emo rješavanju ovog prvenstveno prostorno plasti nog gra evnog problema vrlo ozbilj

no, gotovo nau no, uzimaju i u obzir i sve opti ko vizuelne zakone, kao i druge komponente.

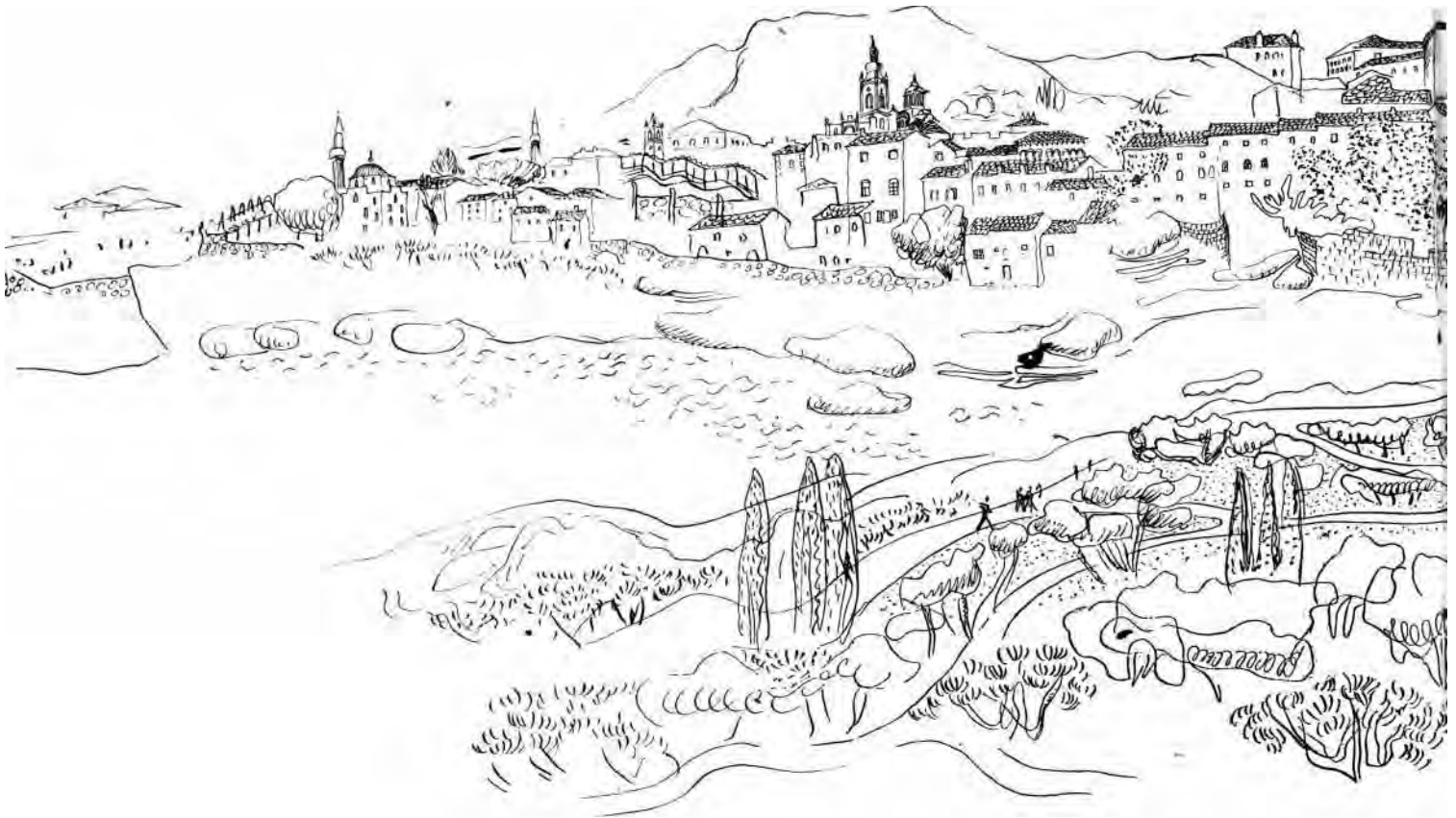
Poznato je, na pr., da mali objekti pokraj ve ih daju ovomu mjerilo i ine ga opti ki ve im. Pokraj svog prirodnog fenomena, dubokog korita sa plavozelenom Neretvom, tajna ljepote mostarskog Starog mosta leži u odnosima gra evnih masa me usobno. Po ev od malih mlinica, stepenastih krovova magaza pa do kula, vidimo, da se tu radi o jednoj aglomeraciji raznih kockastih, valjkastih i parabolih geometrijskih tijela, koja terasasto i prirodno teku s terenom, spuštaju i se naglo prema koritu rijeke. Sve je to sagra eno iz sivkasto bijelog vapnenca, sagra eno iz istog materijala na kome je sagra eno, a pokriveno kamenom plo om iste boje kao i zi e, tek za nijansu svijetlijom, jer je kiša ja e pere i sunce ja e pe e. Taj impoznant ni luk sa svojim kulama, zdanjima i krovovima, koji su se ovako sivkasti na sivom, nenamješeno, kao neke sige, na i kali okolo, ini u okviru divljeg pejzaža Neretve i krša tako harmoni nu cjelinu, da, apstrahiraju i detalje, sve skupa više sli i na veliku stijenu na kojoj su izrasli kristali, nego na predio u kome je ovjek gradio za svoje potrebe. Pa ipak, to je sve tvorba teške i mu ne prošlosti, gdje je ovjek, u vje itoj borbi za svoj opstanak i samoodržanje (ratovi, ropstvo, plemenske mržnje itd.) umio u taj kamen unijeti samoga sebe, svoj temperamenat, svoju psihu, svoju vedrinu. Vi-

dimo i po ostaloj Evropi objekte po sadržini sli ne mostarskim kulama, no mra ni riterburzi djeluju jezivo, dok dubrova ki obrambeni plašt nosi u sebi neizrecive ljepote, nešto raspjevano, svojstveno mediteranskom ovjeku, kamo dobrim dijelom spada i Mostarac.

Koloristi ki, itava stvar skoro da se daje svrstati u pojase. Dolje modrozeleno, u sredini sive obale i zdanja sa pokojom tamnozelenom mrljom zelenila, a iznad toga intenzivno plavo nebo, puno žarkog sunca u ustreptalom uzduhu.

Konstatiraju i princip historijske aglomeracije stigli smo u srž problema i pronašli osnovni motiv kome je podre eno itavo plasti no zbivanje oko mosta, koje se stolje ima formiralo. U tom nizanju historijskih elemenata jasno se vidi kada nastupa doba, koje odstupa od principa aglomeracije i anonimne ahitekture i prelazi u formiranje dominantnih, samovlasnih arhitektonskih ostvarenja, koja potpuno prekidaju kontinuitet tih gra evnih masa i stvaraju disharmoniju. Me u ostalim, tu je slu aj na lijevoj obali Neretve sa zgradom mekteba u kolonijalnom stilu, s praznim prostorom na Glavnoj ulici pokraj trafo stanice, a da i ne govorimo o ogromnim zgradama GNO a i trokatnici Doki a, koje svojom predominantnoš u ugrožavaju cijeli pitoreskni prostor oko mosta.

Nema sumnje da je kod rješavanja ovog problema potrebno dati i prioritet spomeniku, dok e u

AKSONOMETRIJA PREDJELA OKO STAROG MOSTA. — Unesene su predložene korekture. itav kompleks od Glavne

novim dijelovima grada utilitarni i prometni momenti biti od presudne važnosti. Mora se paziti da regulacijom ne upropaštavamo ovakve historijske cjeline. Mogu e e pro i i više stolje a, a da nemo sagraditi nešto sli no, jer ovakva me usobna harmonija je produkt društvene discipline koja se stvara stolje ima. Ve krovovi sa crvenim crijepom unose u taj historijski ambijent disharmoniju, pa bi i obnovu krovova trebalo usmjeriti tako da se pokriju kamenim plo ama ili, kod novijih objekata, sivim salonitom i eternitom, kako bi se dobile svijetle krovne površine, karakteristi ne za staro hercegova ko naselje.

Za obnovu historijskog dijela grada potrebno je ne samo znanje nego i osje aj, jer je u konkretnom

slu aju nemogu e stati na neko akademsko stanište i izgraditi taj gra evni kompleks onako kako je nekada izgledao. Odmah se postavlja pitanje: kada? To je sve nastajalo stolje ima, svaki komad u drugo doba. Isto tako, bilo bi pogrešno zaključiti da se u te gra evne mase ne bi smjelo ukomponirati nešto moderno. Baš bismo time odstupili od našeg staništa historijske aglomeracije. Naprotiv, kao što na grudi amorfne mase kristali bez prestanka nastaju i razvijaju se, tako neka u ovoj aglomeraciji i moderno doba ostavi svoj trag.

Pitanje je samo, da li smo kao arhitekti i urbanisti dorasli zadatku: dogra ivati tu kamenu aglomeraciju.

PRIJEDLOZI

Pošto je predmetna grupacija historijskih objekata prili no odvojena od novijih dijelova grada, može se pristupiti parcijalnoj regulaciji ovog podru ja bez znatnijeg utjecaja na ostalu regulaciju grada. Uostalom, regulacija grada mora e se podrediti tom prioritetnom zahvatu.

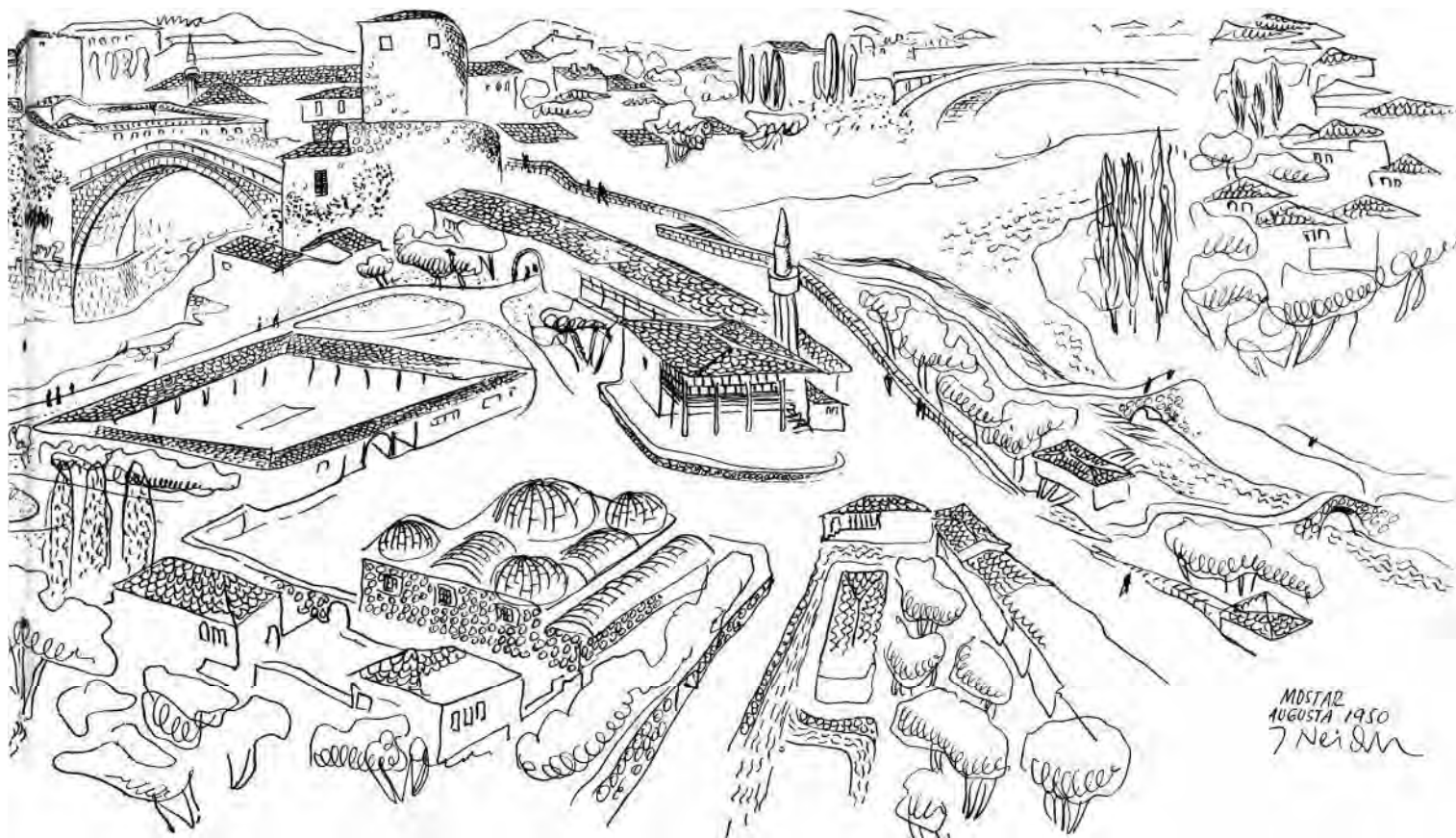
U historijski dio grada treba da se uklju i prostor od Male Tepe (8)¹ do poviše Lu kog mosta

(9)¹ s jedne i druge strane Neretve, te od glavne ulice (10) na lijevoj strani do Prethuma, Semovca (11) i Baš ina (12) na desnoj obali.

Unutar toga podru ja name u se sljede i zahvati:

Malu Tepu proširiti u obliku terase nad Neretvom a sa divnim izgledom na Stari most, gdje

Vidi situaciju.

ulice do Šemovca i Baš ina, te od Male Tepe do Lu kog mosta moramo nužno tretirati kao jedinstvenu cjelinu

bi se poslovni ljudi, koji se na pijaci zadržavaju, mogli odmoriti.

Koski Mehmed pašinu džamiju (13) sa medresom² restaurirati. Ovaj spomenik iz 1612 godine, okružen zelenilom i vrlo slikovit iza devet visokih dimnjaka medrese, mora djelovati vrlo snažno i reprezentativno na svakoga, tko sa ove strane bude prilazio historijskom podruju grada.

Zgradu GNO a (6) i trokatnicu Doki (7) treba sniziti za jedan kat bar s prednje strane (razumljivo, u daljnjoj budućnosti kad to bude moguće).

Na slobodnom prostoru kraj trafo stanice (5) na Glavnoj ulici izgraditi turistički restoran i kafišanu. Odatle se bit će krasan vidik na most (1), kule (2 i 3) i rijeku. Zgrada mora biti jednospratna, u prizemlju uzdignuta na stupovima da se iz Glavne ulice tako er dobije pogled na most. Objekat treba riješiti u nekoliko terasa, od toga jednu na katu, drugu u prizemlju u ravnini Glavne ulice, treća u ravnini Kujundžiluka (14), koja bi obuhvatala i prostor pod peštinom, a četvrta na stijenama pored rijeke, sve to međusobno povezano rampama. Ispod peštinne je ljetna divna hladovina, pa će turist po danu biti dolje kao u podrumu, a navečer se popeti gore. Terasa u ravnini Kujundžiluka može biti toliko prostrana i tako riješena da služi za ljetne priredbe i zabave, a gornje terase mogu se izbaciti prema rijeci u obliku doksata, time bi se dobili bolji vidici, a objekat se bolje uklopio u aglomeraciju grada. Ovo mjesto moglo bi biti i ishodišna točka, odakle bi polazile turističke grupe s vodičem na razgledanje starina, slično kao što služi peristil u Splitu. U tom slučaju treba predvidjeti neki atrij za skupljanje, mogućnost parkiranja automobila i autobusa itd.

Zgradu mekteba (4) kraj mosta, u kojoj je sada smješten embrio muzeja, treba nešto sniziti i prilagoditi ambijentu. Stvaranjem jednog atrija, koji bi povezao ovu zgradu s egiptovom ahajinom džamijom (15) i kulom Hercegušom (2) oformio bi se jedinstveni muzejski prostor s ulazom iz Glavne ulice, a izlazom niz stubište kule. Prostor Careve džamije (16) između u pomenutog stubišta i mosta tako er bi se mogao uklopiti u muzejske površine. Put bi posjetioca muzeja vodio dalje direktno na most, kao najveći i predmet zbirke, a završavao bi u desnoj kuli, gdje bi u zadnjem katu bio uređen prostor za odmaranje.

Magaze pokraj lijeve kule treba obnoviti, eventualno neke sniziti, a prostor od egiptovih hajina džamije prema Lučkom mostu treba dopuniti stambenim zgradama u volumenu i formi, koja će

² Nažalost, pred godinu i po medresa je porušena i tako upropašten jedan krasan historijski ansambl, a sam trg je izgubio od svojih mogućnosti prostornog smisla. Horizontalna kamenog zida sa dimnjacima je stepen nevjerovatne ljepote, koji će trebati ponovo uspostaviti, a to će ujedno biti i jedino sretno rješenje urbanističkog detalja. Slučaj ovog rušenja, kao i rušenja džamije na Spilama, o kojoj će još biti govora, pokazuje jasno koliko treba da bude kikirurg urbanist pažljiv kad pravi zahvate u tijelu jednog historijskog urbanističkog ansambla.

odgovarati ambijentu. Ovaj skup kuća treba da ostane kao protuteža bloku magaza na uzvodnoj strani mosta, s tim što treba izvršiti asanacione radove.

Područje desne obale Neretve od Lučkog mosta do Radobolje treba podvrgnuti arhitektonskoj reviziji i dopuniti stambenim zgradama kao i na lijevoj strani.

Prostor između Radobolje može se koristiti za kupalište, s plažama (25), a padinu iznad Radobolje do Prijeke aršije, te do Šemovca i Spila (17)³ na drugoj strani treba urediti kao park sa pješačnim stazama u obliku serpentina. Oba mosta a na Radobolji (18 i 19) treba sa uvati od daljnjeg propadanja.

Na Prijeke aršiji (20) sa strane Radobolje treba porušiti prodavaonice između u prilazu jednom i drugom mostu u i time otvoriti vidik na ušće. (Usprkos našeg ponavljanja o konzerviranju, a ne rušenju, savremeni urbanisti restaurator mora prihvatiti i tome gdje je to opravdano. U ovom slučaju mi dajemo ušće u savremenu namjenu: kupalište sa parkom, i želimo to odozgo vidjeti kao društvenu atrakciju. Pošto je ova skupina vrlo dotrajala, a njeno uklanjanje nam ne krnji aglomeraciju oko kule, to predlažemo rušenje objekta, ali samo ovdje na označenom potezu). Na uglu kod kapije kroz koju se prilazi mostu treba ostaviti par dužina i a i urediti ih. Takvo prekidanje vidika na ušće potoka ja će se skoncentrisati pažnju onoga tko prilazi mostu na kule i sam most.

Sve mlinice (21) i njihove potoci će treba sauvati.

Na lijevoj strani Prijeke aršije treba izgraditi niz prodavaonica između u Tabake džamije (21) i kule da se dobije stanovita, opravdana povezanost — kontinuitet.

Hamam (23) kraj Tabake džamije treba konzervirati a u daljoj budućnosti u potpunosti rekonstruisati, što treba predvidjeti u etapnom planu restauracije spomenika.

Tabhana (24) tako er traži svoje rješenje. Ova historijska zgrada, po površini relativno vrlo velika, ne djeluje nametljivo jer je prizemna. Zgodnom adaptacijom može se urediti kao prostor za povremene izložbe.

Baš e na desnoj obali Neretve nasuprot Kujundžiluku i Maloj Tepi mogu se pretvoriti u lijep park, a na obali rijeke urediti šetalište koje bi se protezalo sa Prijeke aršije na jednu stranu u park iznad Radobolje pa preko mosta a dalje uz obalu do Lučkog mosta, te na drugu stranu između u kule i Tabake džamije, ispod Tabhane, kroz baš e

³ Na ovom mjestu do prije dvije godine stajala je jedna stara džamija. Neretvom i Radoboljom grad se kraj Starog mosta dijeli na tri dijela: Minareti triju džamija, egiptovih hajina, Tabake i ove, prostorno su povezivali ova tri dijela grada, no rušenjem vertikale na Spilama veza je prekinuta — nastala je pometnja u urbanističkim relacijama pojedinih dijelova.

SITUACIJA HISTORIJSKOG DIJELA MOSTARA. — Kod rješavanja ovoga područja treba dati prednost historijskom momentu, dok se suvremene utilitarne potrebe imaju presudnu ulogu u urbanizmu novijih dijelova grada

uz obalu sve do Titova mosta, a eventualno i ispod mosta dalje uz vodu.

Stari most i kule treba uvati od propadanja, te eventualno u kulama urediti neke zbirke gradskog muzeja.

Slobodne prostore treba zasaditi zelenilom.

Konzervacije i restauracije pojedinih historijskih važnih objekata potrebno je izvesti što vjernije, ali tako da imaju neke svrhe, kao što su muzejske zbirke, biblioteke, razna kulturna društva i slično. Magazini i dućani pokraj glavnih arterija mogu se urediti kao prodavaonice za knjugu radinost, za lijepu knjigu, za razne umjetničke galerije i izložbe, za propagandu itd. Jednom riječju, cijeli taj užični sklop oko mosta mogao bi postati ne samo težište turizma, nego i manifestacija kulturnog života starog i današnjeg Mostara. Na taj način bismo ne samo ovalili pojedine zgrade od propadanja nego im dali i savremeniju funkciju, koja će ih dalje uvati na prirodan i jednostavan način.

Kod svih tih obnova treba voditi računa da odgovaraju savremenoj higijeni i komforu, a naro-

čito kod novih građevina da se prilagode ambijentu. Treba isto tako paziti da kod restauracije historijskih objekata za razne svrhe unutarnja arhitektura ostane u skladu sa vanjskom.

Ima mnogo detalja u koje se u okviru ovoga članka ne možemo upuštati. Svakako je hitno potrebno zaštititi od rušenja sve ono što treba da ostane i uvati ga od daljnjeg propadanja. Mnogi problemi nisu uopće obuhvaćeni, možda ima stvari koje nisu ni uočene, pa to sve tokom daljnjeg rada treba rješavati. A pošto svaki stručnjak, specijalista svog zanata, nastoji riješiti problem jednostrano — historičar nastoji sa uvati spomenike, urbanist zanemaruje historijske pojedinosti obuhvatajući i cjelinu itd. — bilo bi potrebno da se za ove poslove formira poseban radni kolektiv, u kome bi se našli i historičar, i arhitekt urbanist, i geometar, i fotograf, i maketar. Nakon pripremnih radova — historijskih i arhitektonskih urbanističkih studija, tehničkog i fotografskog snimanja, izrade modela i stvaranja programa djelovanja i paralelno s njima — ovaj kolektiv treba da pristupi i realizaciji programa. Jasno je da se sve to ne da izvesti u relativno kratkom roku. Međut-

MOST SA DESNOM KULOM I STRA
ŽARNICOM. U trodimenzionalnoj kom-
poziciji raznih kockastih, cilindri nih i
paraboli nih tijela, mali objekti daju
već ima mjerilo i time ih vizuelno još
snažnijim.

tim, po ev od opravke pojedinih objekata, treba voditi računa da se sve snage i krediti planski i efikasno koriste, da time pojedinu etapu do konačne faze, pa makar to trajalo i deset godina.

Zaboravimo što je u injeno, ne optužujmo nikoga za sve ono što su pokoljenja, pa i mi sami zgriješili prema kulturnom naslije u Mostara, kao i drugih mjesta, ali ne dopustimo dalje upropašćavanje. Prema svakome, tko unosi nesklad i disharmoniju, moramo biti nemilosrdni i brutalni — moramo ga spriječiti u takvom djelovanju.

Konačno, moramo pristupiti planski izradi studija, planova, namjena itd., a onda tek operativnom zahvatu.

*

Ovaj članak je pisan prije više od dvije godine, već u ono vrijeme kao revolt na ono što se događalo, a pogotovo je sada aktuelan, kada su izvršena i dalja rušenja i kada se skoro istovremeno oppravljaju kule, most i neki drugi spomenici kulture u Mostaru.

Na cijelom Balkanu ima nekoliko ovakvih točaka, koje treba čuvati kao oko u glavi, no to nije

posao koji se može riješiti dekretima, to je pitanje srca. Za rekonstrukciju predlažemo jednu harmoničnu grupu: dirigenta i nekoliko solista (historičar, urbanist, arhitekt...). Harmoničnu, jer u smislu historijske aglomeracije treba da i uvijek, odnosno kolektiv koji dalje sarađuje, bude upravo takav da ne bi unio disharmoniju, po pravilu: djelo je izraz društva.

U gornjem lanku izneseno je samo jedno stanovište. Ima detalja o kojima se može i treba diskutovati. Osnovna želja je bila da se prona neka načela, neke zakonitosti koje su pozitivne i koje treba preuzeti iz prošlosti i transformirati a potrebe suvremenog života. Bez ikakvih postavki, vrstih načela, koje treba postaviti gotovo naučno, ne možemo pristupiti rješavanju arhitektonsko-urbanističkog ambijenta kao što je aglomeracija objekata oko mostarskog Starog mosta.

Na nama je da ovakve analize ne ostanu samo u arhivu, nego da urodimo plodom, tim više što je zaštita arhitektonskog naslijeća a zakonom zaštićena.

Résumé

Les auteurs s'occupent des problèmes d'architecture et d'urbanisme que posent la conservation et la restauration du Vieux Pont de Mostar et de ses environs immédiats. Ce monument d'une exceptionnelle valeur, témoin de notre civilisation passée, est devenu, en quelque sorte, la personnification de la ville.

Cet ensemble historique, harmonieux, composé de corps géométriques divers, cubiques, cylindriques et paraboliques, est tombé en ruines pendant l'ère capitaliste quand, dans le trouble des rapports économiques et sociaux, chacun construisait comme il 'entendait. Nous sommes aujourd'hui en état de réparer successivement ces fautes passées et cette étude d'un plan de travail est un premier pas dans ce sens.

Ing. arch. IVAN ZDRAVKOVI

OPRAVKA KULA KOD STAROG MOSTA U MOSTARU*

RECONSTRUCTION DES TOURS DU VIEUX PONT DE MOSTAR

Stari turski kameni most u Mostaru, po kome je možda samo mesto i dobilo svoje ime, poznat je ne samo po svojoj lepoti, nego i po smeloj konstrukciji. Sa svega jednim lukom izvanredne linije i za ono doba velikog raspona prelazi se sa jednog na drugi kraj Neretve, tj. iz jednog u drugi deo varoši. Uz ovaj most su docnije izgrađene kule, sa svake strane po jedna, koje su branile pristup ka njemu, a koje sada, zajedno sa njime, ine jednu skladnu arhitektonsko urbanisti ku celinu. Kule su vrlo visoke i, što je interesantno, polukružnog su oblika, a ne kružnog.

Sva ta tri objekta usled dejstva vremena, a naročito usled zapuštenosti u toku rata prilično su oronuli i na njima su se primećivali tragovi kvarenja i rušenja, tako da je bila više nego potrebna njihova opravka i dovođenje u što ispravnije i izdržljivije stanje. Pogotovu što most još i sada služi i što su kule usled zapuštenosti bile neupotreb- ljive.

Na poziv Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture NR Bosne i Hercegovine, koji je stavio sebi u zadatak da izvrši opravku mosta i kula, pozvan sam da kao stručnjak u estvujem u radu na njihovom što boljem uređenju i dovođenju u ispravno, odnosno u prvobitno stanje. Detaljnim pregledom samoga objekta na dan 25 I 1952 godine zaključeno je da se na njemu imaju u prvom redu osposobiti kule kod kojih je sasvim dotrajala međuspratna drvena konstrukcija, te se na njih nije moglo popeti. Zatim je na samom objektu — mostu, odnosno kod njegovih oslonaca moralo da se ukloni raslinje, koje je svojim korenjem toliko

razorno dejstvovalo na zidove, da ih je po elo rušiti; pojavile su se pukotine koje su već bile zabrinjavajuće. I najzad, bondru na kućicu iznad zapadnog ulaza na most toliko je bila oronula, da je pretila opasnost da se svakoga asa sruši na glave prolaznika. Zbog toga je odlučeno da se pristupi odmah izradi međuspratnih drvenih konstrukcija u kulama sa potrebnom izradom stepenica za penjanje na njihove spratove pa njihovu ponovnom pokrivanju, kao i opravku svih ošte-

Zidovi desne kule prije konzervacije

* Stari most po eo se izgrađivati 1557 godine, a njegova izgradnja trajala je deset godina. Potpuno je dovršen tek 1566 godine o emu postoji i natpis uklesan u kamenu ispod mosta, koji na turskom jeziku glasi: »Džisri bina sene 974.« što u prevodu zna i: »Gradnja mosta 1566.«

Graditelj mosta ne može se sa sigurnoš u utvrditi. Neki smatraju da je stari most projektovao i sagradio Mimar Sinan, uveni turski graditelj onoga doba, a Ahmet Refik u svom zapaženom delu »Mimar Sinan« (Istanbul, 1931) pripisuje njegovu izgradnju izvesnom neimaru Hajrudinu. Most je sagrađen iz sopstvenih sredstava sultana Sulejmana zvanog Zakonodavca (1520—1566), a na pismenu molbu samih Mostaraca.

Most je monumentalno delo turskog građevinarstva toga doba. U jednom je luku dugom 27,34 metara. Visina od vode do vrha luka iznosi nešto malo više od 22 metra, dok je širok 4,5 metara. Izgrađen je sav od kamena.

enih delova na njima, kako u unutrašnjosti tako i na drugim njegovim delovima, ukloniti i pukotine je izraslo u glavnim obalnim ležištima mosta, kao i na drugim njegovim delovima, ukloniti i pukotine zaliti cementnim mlekom (špric betonom) ukoliko nije poremećena struktura zida; u protivnom preizdati ih ponova i tako dovesti ceo most u ispravno stanje. Na posletku stražarsku kulu od bondruka iznad zapadnog ulaza na most potpuno osposobiti kako bi u njoj mogao da stanuje uvar mosta, koji će voditi i na istom i ispravnom održavanju ne samo mosta već i pogotovu kula. U jednoj od kula, zapadnoj, na najvišem spratu smestiti kafe restoran sa lepim izgledom na ponor mosta kroz njene prozore, a u drugoj, istočnoj, na koju će se samo peti, omogućiti pogled na ceo Mostar kako bi se još više uživalo u njegovim džamijama sa vitkim i smelim munarama. (Namena ovih kula nije još definitivno utvrđena).

Navedeni poslovi, koji su se pokazali kao neophodni za potpuno osposobljenje mosta i kule kraj njega i njihovo dovođenje u ispravno stanje izvršeni su dosta dobro, prema datim uputstvima

Stražarska kula u toku konzervacije

a koja su zahtevala veliku pedantnost pri radu i specijalan odnos prema samim objektima.

Na obe kule te na stražarskoj kuli i ribarnici (zgradi pred ulazom u zapadnu kulu) temeljito su opravljeni krovovi, u kojima je izmenjena sva dotrajala građa, te oštećene kamene ploče pokrova zamenjene novim, a njihovo podmazivanje kod prepokrivanja izvedeno produžnim malterom.

U me uspratnim konstrukcijama kula izmenjene su stropne grede i postavljeni podovi od rezane borove grede, te izvedene stepenice kroz sve spratove. Na zapadnoj kuli postavljeni su novi prozori »na surmu« (vertikalni posmik) od borovine i ulazna vrata od hrastovine. Na stražarskoj kuli izvedena je nova trula i postavljena zdrava hrastova građa sa jastucima u donjoj, nosivoj konstrukciji. Izmenjeni su dotrajali delovi bondrurnih zidova, postavljen drveni strop, šest novih prozora i vrata od borovine.

Popravljeni su obimni zidovi u podnožju kula. Stepeništa, kojima se prilazi kulama, dovedena su u red i noviji, betonski delovi zamenjeni kamenim. Pod u prizemlju istočne kule je kaldrmisana, a isto tako i ophodna staza na desnoj kuli. Oštećeni delovi žbuke u unutrašnjosti kula su popravljeni, a stražarska kula omalterisana izvana i iznutra.

Krilni potporni zidovi mosta istočni su od raslinja (rusovima i divlja smokva). Severoistočni zid je preizdan u visini četiri reda kamena i terasa na završetku popločan. Potporni zid na severnoj strani ispod zapadne kule imao je veliku pukotinu i pretio je opasnost odrona. Skinuto je pet redova kamena, zemlja iza njega izbačena, pukotina zatvorena, a u visini petog reda odozgo zid usidren za stenu jakim profilima betonskog željeza i to usidrenje zabetonirano, pri čemu je sa vanjske strane postavljena kamena obloga. Preostali deo zida do vrha preizdan je kamenom i završen popločan terasom. Na levoj obali, jugozapadni zid nakon istog od raslinja na završetku omalterisan.

Nije restauriran stražarski most pred zapadnom kulom, jer podaci za njegovu restauraciju nisu bili dovoljni. Tako nisu postavljeni željezni kapci na prozorima zapadne kule, jer bi to predstavljalo znatno povećanje troškova, a za namenu kule gotovo bi bili i od smetnje.

Pri izvedbi su se potkrale neke greške. Upotrebom produžnog maltera na kamenom zidu dobio se plavkastosivi ton fuga, koji ne harmonira sa starim zelenkastocnim patiniranim spojnica.

Zbog nedovoljnog nadzora upotrebljena je rezana borova građa u me uspratnim konstrukcijama kula, iako smo opisom radova izito tražili tesanu. Naknadno smo tu grešku pokušali ublažiti stesavanjem oštih rubova vidljivih greda. Osim toga, stubište u zapadnoj kuli izvedeno je u neodgovarajućoj konstrukciji i u prejakim dimenzijama grede.

Lijeva kula nakon konzervacije

Ali, naročito neukusna greška nastala je na severozapadnom potpornom zidu mosta. Nešto isto iz gradske kanalizacije prelazila je preko zida i prouzročila znatna oštećenja. Uprava gradskog vodovoda, koja je bila pozvana da to dovede u red, dala je usje i u zidu vertikalni kanal i sa vidljive strane ga zatvoriti betonom, imitirajući u betonu vez kamena kao na ostalim delovima zida. Potrebno je obiti beton i ugraditi odgovarajuće kamenje, a kanal provesti drugim putem.

Izvedeni konzervatorski radovi pošli su 6. marta 1952. i završeni 19. jula iste godine. Troškovi rada iznose 1,850.917 dinara.

Po završetku ovih poslova pristupilo se opravci i uređenju i drugih zgrada koje se nalaze u neposrednoj blizini mosta i kula, kao i uređenju cele okoline kako bi se sa uvao u svom sadašnjem stanju jedan kutak Mostara, najljepši i najprivlačniji, a uz to tako istorijski od značaja i vrednosti. Najzad, dovođenjem u ispravno stanje svih tih objekata i okoline ispunjena je i jedna dužna obaveza ne samo prema samom Mostaru, već još više prema samim objektima, koji su to u potpunosti zaslužili.*

* Foto snimke u ovom lanku napisao je autor, prvi 1951, a drugi i treći 1952.

Résumé

Dans cet article l'auteur relate les circonstances qui ont fait entreprendre la conservation des deux tours du Stari most (Vieux Pont) de Mostar. Il décrit tous les travaux

nécessités par cette entreprise, travaux qui furent la première étape dans la conservation, autour de l'Ancien Pont, de l'ensemble des bâtiments qui font partie du vieux Mostar.

KONZERVATORSKI ZAHVAT NA MOGORJELU

Kratak osvrt na problematiku radova

TRAVAUX DE CONSERVATION A MOGORJELO

Oko 1 kilometar južno od apljine, na humci koja se lagano spušta prema Neretvi, stoji u ponešto pustom kraju gusti šumarak empresa. To je Mogorjelo, poznata anti ka gra evina, danas u ruševinama zaodjenuta tamnozelenim velom mediteranske flore. Prvim slovima jednog rimskog epitafa pored samog ulaza, ini se kao da je reeno uglavnom sve što se danas može izre i o ovom spomeniku kulture: DIIS MANIBUS SACRUM.¹

O tim se ruševinama malo što zna, a nije sigurno posvjedoeno ni ono što se pretpostavlja. Jedni ga smatraju vojni kim logorom, drugi opet naziru u njemu obrise gospodskog dvorca. Prema nekim istraživa ima on bi datirao iz I vijeka nove ere, drugi ga, me utim, stavljaju u IV vijek. Iako Mogorjelo stoji tu na našem dohvat, mi ga se uistinu nismo do sada pravo ni dotakli, jer ono što se uva i pokazuje na brežuljku nedaleko apljine, to je samo ljuštura i okvir jednog života i jedne kulture, koja se ovdje razvijala i cvjetala, a ije su tekovine danas tek djelomi no pristupa ne javnosti u zbirka ma Zemaljskog muzeja u Sarajevu i kratkim izjavama nekoliko arheologa. Kakvo su kulturno blago ostavili njegovi stanovnici, a koje je nakon uništenja zgrada ostalo dugi niz vijekova zakopano me u zidovima, o tome se može osvje do iti tek onaj kojemu se pruži prilika da vidi zbirke muzeja u Sarajevu. Kulturno historijska vrijednost Mogorjela leži, me utim, u širem kompleksu, ije komponente ine vrijeme, mjesto i na in njegovog postanka, a tu vrijednost mi danas tek naziremo u nekim njegovim detaljima.

Kada je 1893 g. na stupcima Glasnika Zemaljskog muzeja² objavljen nalaz »utvr enog logora rimskog, što ga narod zove Mogorjelo« — tada je prvi put izre en sud kojega je usvojio njegova kasniji istraživa i konzervator, dr. Karlo Patsch. Otkopavanje ruševina izvedeno je u godinama 1899 do 1903. Pokretni arheološki materijal (novac, keramika, željezni alat i sli no) prenesen je u muzej, a tako er i foto negativi sa iskopavanja. Zabilješke autora dospjele su vjerojatno u Be , no Karlo

Maly spominje, me utim, u jednom floristi kom prikazu³ neki rukopis u Zemaljskom muzeju, uz napomenu da je iz njega crpio historijske podatke za svoj rad. Dr. Patsch⁴ progovorio je u javnosti o Mogorjelu vrlo oskudnim izjavama sumarnog karaktera, iz ega se može zaklju iti da je pomišljao na izdavanje jedne ve e iscrpne studije, no ova njegova ideja nije do danas ostvarena. Mišljenja raznih stru njaka išla su u raskorak sa njegovim zaklju cima, i to ne samo po pitanju datiranja, nego i same namjene objekta. On je vjerojatno pod dojmom ve ranije donesenog zaklju ka prišao Mogorjelu kao vojni kom kastrumu iz I vijeka nove ere, i ostao pod tom sugestijom do konca života. Obzirom da su njegovi dokazi bili više op ehistorijskog karaktera, jasno je da oni nisu bili dovoljno uvjerljivi. Njemu nasuprot je ve i broj stranih stru njaka⁵ uzeo u obzir tehni ke osebine objekta i pokretnih nalaza, pa na temelju toga datirao gra evinu u IV vijek nove ere. Suvišno je naglašavati da su iz ove potonje metode rezultirali vjerodostojniji zaklju ci, koje dr. Patsch nije mogao jednostavno odbaciti. Možda je i ovo temeljito razmimoilaženje u pogledima na objekat bilo jedan od uzroka što nije došlo do objavljivanja materijala u zamišljenoj formi.

Do sada su o Mogorjelu objavljene u svemu dvije iscrpne studije sa specijalnom temom. Karlo Maly dao je prikaz o biljnom svijetu Mogorjela,⁶ dok je dr. I. remošnik obradila kerami ki materijal.⁷ Ovaj potonji rad zanimljiv je po tome što je ispitivanjem keramike tako er potvr ena teza o datiranju objekta u IV vijek nove ere.

Zidovi koje danas vidimo na Mogorjelu, pripadaju srednjem, tj. drugom periodu gra evinske djelatnosti na onom mjestu. U jugoisto nom dijelu prostora stoje pod sadašnjom površinom zemlje tragovi poljoprivrednog imanja iz ranijeg perioda rimske dominacije u ovim krajevima. Ova vila ru

³ Gl. z. m. 1927, str. 90.

⁴ Gl. z. m. 1914, str. 158—161.

⁵ E. Anthes: Bonner Jahrbucher 122, godina 1912, str. 152—153. — F. Oelmann: Bonner Jahrbucher 133, god. 1928, str. 123—124.

Dr. K. Patsch: Gl. Z. m. 1914, str. 159 (bilješka).

⁶ O. c.

⁷ Gl. z. m. 1952, str. 241 i dalje.

¹ U slobodnom prevodu: »Mjesto posve eno mrtvima.«

² Gl. Z. m. 1893, str. 526.

Mogorjelo 1902 godine. Objekt oslobođen naslaga zemlje, ali još nije provedena konzervacija zidova niti zasađeno drveće. Pogled sa sjevera. (Snimio dr. K. Patsch, foto arhiv Zavoda)

stika razorena je po svojoj prilici u doba kada je sagrađen objekat kojega sada vidimo. Možda ne bismo mnogo pogriješili ako bismo onu prvu građevinu datirali u I vijek nove ere, iako nam nisu poznati elementi za njeno vremensko opredjeljivanje (ukoliko su uopće vršena istraživanja u toj dubini). Koncem III, ili tokom IV vijeka n. e. izgrađen je na tom mjestu objekat o kome ovdje govorimo, a nakon što je on propao u nekoj katastrofi oko 400 te godine nove ere, prostor ruševina poslužio je kao ukopno mjesto okolnog stanovništva. Ne zna se to no vrijeme kada se započelo tim ukopavanjem, no tokom Srednjeg vijeka izgrađene su ovdje dvije bazilike, od kojih je sjeverna imala kriptu.⁸ Danas jedva naziremo njihove tragove, jer su obje građevine takore i zbrisane sa površine zemlje, budući da su, izuzev kripote, horizontom nadvisivale objekat kome je bilo posvećeno otkopavanje od 1899—1903 godine.

Nakon što je Mogorjelo potpuno otkopan (1903 god.) dr. Patsch je pristupio konzervaciji zidova, koji su na taj način ostali sačuvani. O tom želimo ovdje da iznesemo nekoliko primjedbi. Ovaj konzervatorski zahvat čini izuzetak na području Bosne i Hercegovine, jer ni kod jednog drugog otkopavanja antičkih objekata nije do tada, a ni poslije, izvršena zaštita otkrivenih zidova.⁹ Ovim propustom je, između ostaloga, propalo i nekoliko vri-

jednih spomenika, kao što su terme i kurija u Gradini kod Srebrenice, objekti na Ilidži, pa niz starokršćanskih bazilika.¹⁰

Mogorjelo je do sada otkopavanja bio odlično sačuvan. Ovako dobro stanje objekta pružilo je konzervatoru mogućnost da ga bez mnogo preinaka uzdrži u onom stanju, u kojem ga je zatekao nakon iskopavanja. Dr. Patsch je taj posao riješio na dosta originalan način, pokrivanjem zidova pločama, po uzoru na hercegovačke krovove. Dobre strane ovog pokrivanja sastoje se u tome što za polaganje ploča nije potrebno prethodno pregrađivanje gornje površine zidova, nego je dovoljno da se ta površina ovisi od zemlje i biljnog truleža, a zatim u manjem obimu pripravi za polaganje ploča. One se slažu na način sličan sistemu savremenih »eter nit« azbestnih krovnih ploča, samo s tom razlikom što su ove moderne, tvornički proizvedene ploče, tanke, i prikivaju se na drvenu podlogu. Hercegovačke ploče su prirodnog porijekla. One se sastoje od vapnenca koji se taložio u slojevima debljine pogodne za ovaj posao, dakle oko 1 do 2 cm. Ploče su dosta teške, stabilne i otporne prema najjačem nevremenu. One su razne veličine, i površinom obično premašuju dimenzije modernih azbestnih ploča. S obzirom da je sam Mogorjelo izgrađen najvećim dijelom od lomljenog i grubo

⁸ Gl. z. m. 1893, str. 527.

⁹ Izuzetno su na Ilidži izvršeni 1950—51 godine konzervatorski radovi na otkopanom antičkom objektu.

¹⁰ Radi ilustracije navodim slučaj bazilike u Zenici. Svi naši naponi oko pronalaska mjesta na kojem je stajala ta bazilika, na sjevernoj periferiji današnje Zenice, ostali su do sada bezuspješni, jer joj se poslije otkopavanja zameo svaki trag.

Mogorjelo 1952. godine. Pogled u istom pravcu kao na slici 1. Ruševine su zastrte bujnom mediteranskom vegetacijom, u kojoj se naročito ističu u empresi. (Snimak: Foto služba B. i H. foto arhiv Zavoda)

pritesanog vapnenca, jasno je da ovaj krov ni po materijalu, a ni boji, ne odudara od starih zidova. On, dakle, u tom pogledu bitno ne mijenja izgled ruševina. Građen prema potrebi u dva razna nagiba, tj. na jednu i dvije vode, on je iz statičkih razloga uvijek dužinom povezan u vodoravnom pravcu, pri čemu je dr. Patsch vodio strogo računa da se poravnavanjem suviše ne ošteti sa uvani dio, a ni da se vrševine nadozide na mjestima gdje je to iziskivala potreba. Jasno je da je moralo biti i jednog i drugog posla, no njemu se pribjegavalo samo u krajnjem slučaju. O tome se vrlo dobro može osvjedočiti na dokumentarnom materijalu u foto arhivu Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH.

Dakako da je za takav krov u specijalnim prilikama, koje vladaju u Mogorjelu, potreban stalan uvar koji će o njima voditi brigu. Mnogi zidovi ne prelaze visinu od 15 metra, pa se posjetioci rado uspinju na njih, a time lome i ugrožavaju stabilnost ploče. Na mjestima do kojih posjetioci ne mogu lako doći, pokrov je ostao uglavnom još u dobrom stanju, no takvih je mjesta relativno malo. Sada, 50 godina nakon akcije dr. Patscha, morali smo pristupiti ponovnom namještanju tih ploča, jer je Mogorjelo bio vrlo zapušten utisak. Tome su, dakako, mnogo doprinijele ratne prilike, kada je Mogorjelo već i puta iskorišten kao strateško uporište.

Sistem »krovova« na Mogorjelu ima jednu, da je tako nazovemo, pedagošku manu. Kod posjetilaca kojima se ranije nije pružala prilika da vide antičke ruševine, čine ti krovovi dojam da su sa-

stavni, originalni dio historijskog objekta. Takve se posjetiocyte mora specijalno upozoravati na činjenicu da oni predstavljaju tek mjeru zaštite starih zidova.

Manje zidne površine, tako na pr., stupovi trijemova na sjeveroistočnoj strani, zaštićeni su busenjem zemlje sa posijanom travom. Ova se trava ljeti obično sasuši, ali ipak svojim korijenjem održava zaštitni zemljani pokrov. Ovakve površine bilo bi nemoguće zaštititi pločama, jer ne postoji dovoljna površina na kojoj bi se one mogle nesmetano držati. Trava koja veže zemlju na tim stupovima, raste i razvija se u vlažnim dobama godine, tj. onda kada kiša pada. U sušno doba godine i ona se sasuši, no onda je opasnost za zemlju manja, budući da nema onih atmosferskih elemenata koji bi inače uticali na njeno odronjanje.

Konzerviraju i Mogorjelo dr. Patsch je došao na ideju da ruševine okruži gustom mediteranskom vegetacijom. On je pritom imao u vidu tehničku i estetsku preimutva koje može pružati flora u zaštiti ruševina ovoga tipa. Nadalje je bilo u planu osnivanje botaničkog vrta mediteranskog tipa, čime bi dvije različite kulturne manifestacije bile sjedinjene na istom prostoru. Nasadi u Mogorjelu nisu, međutim, nikada službeno priznati u tom smislu.

Objekat je položen u dolini Neretve, u južnoj Hercegovini. On leži u prostoru između visokih bosansko-hercegovačkih planina s jedne strane, i Jadranskog mora s druge strane. Jasno je da su strujanja zraka u ovom zračnom kanalu ponekad

Sjeveroisto na strana Mogorjela. Snimak iz doba otkopavanja, vjerojatno 1899 godine. Pogled od juga prema sjeveru. (Snimio dr. K. Patsch, foto arhiv Zavoda)

vrlo jaka, toliko, da jednostavni krovovi od crijepa ne mogu izdržati pritisak. Kasna jesen i zima dosta su kišoviti, dok je ljetno vrlo suho i vruće. Prema starijim podacima¹¹ prosječna godišnja temperatura iznosi 13,9° C, najniža moguće a temperatura zabilježena je 1912 godine sa -6,8° C, a maksimalna 1916 godine sa 38° C. Područje spada u pojas mediteranske klime, pa tako i biljni svijet Mogorjela nosi na sebi pečat naše primorske vegetacije. Kompleks ruševina uokviruju redovi cipresi (*Cupressus sempervirens* L.), koji tako u neku ruku čine zid protiv prejakog sunca i žage, udaraca vjetrova, kišnih kapljica i svih njihovih atmosferskih elemenata. Zajedno sa drvećem koje je zasajeno na slobodnom unutrašnjem prostoru, ovi cipresi vrše u neku ruku funkciju klimatskog regulatora. I u doba najveće ljetne žage ima u Mo-

gorjelu dosta hladovine. Vjetrovi koji ponekad silnom snagom pušu iz hladnijih gorskih predjela, također se zaustavljaju, ili ublaže svoju snagu, na gustoj pregradi drveća. Isto tako i kiša, koja bi u nanosu oluje pokatkad mehaničkim djelovanjem razarala i po sebi slabe zidove, zaustavlja se i razbija o grane cipresa. I ne samo to. Ta ista vlaga, razbijena i razdijeljena uticajem vegetacije podjednako na cijeloj površini, po elab se naglo isparavati na plohama koje su okrenute sunanoj strani. I tu igra važnu ulogu sjena drveća, koja ne dopušta da se suncu izložene površine suviše brzo rješavaju upijene vlage. Tako se u hladovini, više uticajem strujanja zraka, zidovi isparavaju podjednako i daleko sporije nego na otvorenom i suncu izloženom prostoru.

Da li žive drveća ugrožavaju stabilnost zidova? Praksa je pokazala da kultivirana flora Mogorjela nije ni na jednom mjestu izvršila ma kakvo ra-

¹¹Podaci prema K. Malom u Gl. z. m. 1927, str. 87.

Sjeveroisto na strana Mogorjela u zapuštenom stanju po završetku rata (Foto služba B. i H., 1952, foto arhiv Zavoda)

Isti pogled kao na slikama br. 3 i 4. Stanje nakon izvedene opravke 1952 godine
(Snimio Š. Bešlagi, foto arhiv Zavoda)

zorno djelovanje na tom spomeniku kulture. Žile nasa enog drve a, a naro ito brojnih empresa, ne idu u širinu, nego u dubinu. Ne samo da te žile ne probijaju sebi put u horizontalnom pravcu, dakle prema zidovima, nego još svojom okomitom tendencijom i ja inom štite malo nagnuto tlo od sklizanja i odrona. Od nasa ene bjelogorice na slobodnom prostoru nekadašnjeg dvorišta unutar zidova samo se brijest (*Ulmus campestris*) pokazao kao nepoželjan gost, jer su njegove daleko rasprostranjene žile mogle vremenom postati opasne za gra evinu. Ovo je sprije eno. Za drugo drve e nisu se mogle ustanoviti sli ne osebine.

Veliku opasnost za zidove pretstavlja rusovina, (pajasen, *Ailanthus glandulosa*) koja u velikom broju raste kao samorodna po zidovima, a prodornom snagom svojih žila teško ugrožava njihovu stabilnost. Dosada je u nekoliko akcija poduzeto njezino upanje i otkopavanje, no rezultat nije zadovoljio. U planu je uništavanje kemijskim putem.

Zelenilo daje Mogorjelu ne samo prijatan izgled, nego svojim mediteranskim karakterom pojaava onaj »anti ki« i »rimski« ugo aj na tim ruševinama. Osim toga je veliki i pusti prostor ruševina biljnim pregradama razbijen u nekoliko vizuelno zatvorenih parcela koje takore i svaka živi svojim životom, i pored toga što je sve skupa povezano u jednu cjelinu. Zeleni južnja ki okvir u inio je da i same ruševine djeluju gotovo kao dekor pozornice za neku pastoralu.

Biljnim je nasadima na Mogorjelu izme u ostalog u injen pokušaj da se pogledom na ruševine

umanji dojam mrtvila, što je u sli nim slu ajevi- ma esta pojava. Elementi života bilja i ljudi su razli iti, no budu i da su stari stanovnici sa ovog mjesta otišli u nepovrat, a za nove nema krova ni potrebe, preostalo je da na simboli an na in taj život obnovimo zelenim nasadima. Svakog prolje a oživi Mogorjelo u okviru svoje prirode, koja sivim zidovima daje ugo aj romanti nih slika Arnolda Bocklina.

Život ovih zidova ima svoju problematiku. Završetak rata do ekao je Mogorjelo u vrlo trošnom stanju. Plo e su poispadale, ili se pomakle iz svog osnovnog sjedišta, dok je rusovina sve više širila svoje razorno korijenje u slabim zidovima. Stari uvar Ante Šetka je u me uvremenu preminuo, a njegova udova i nasljednica u službi, Anica Šetka, nema više snage za posao oko namještanja plo a. Njena je, me utim, zasluga da je Mogorjelo uvijek ist i uredan.

1947 godine, tj. u doba kada još nije postojao Zavod za zaštitu spomenika kulture, ekipa Zemaljskog muzeja u Sarajevu pristupila je op em ras- iš avanju zapuštenog spomenika. etiri, godine kasnije (1951) Zavod je otpo eo obnovom konzervatorskih radova manjom akcijom na sjeverozapadnom dijelu. U 1952 godini temeljito je obnovljena cijela sjeveroisto na strana Mogorjela. U narednim e se godinama nastaviti radom do kona- nog završetka.

Tokom diskusije, koja je vo ena u vezi sa ovim radovima na obnovi Mogorjela, izre ena su, izme- u ostaloga, mišljenja da bi trebalo izmjeniti sistem konzervatorskog postupka. Prema tim prijed

lozima trebalo bi plo e kao zaštitu zidova zamjiniti prikrivenim slojem betonskog maltera, kao izolatora vlage pri gornjoj površini zidova. Ne vidim dublji razlog da bi se mijenjao sistem kojega je ostvario dr. Patsch, a koji je tokom polovine jednog stolje a dobro izvršio svoju funkciju. Kada isporujemo fotografije iz doba otkopavanja sa današnjim stanjem, onda vidimo da je u proteklih 50 godina kiša izaprala jedan dio žbuke na zidovima. Ako imamo u vidu funkciju plo a koje poput krova ispadaju preko zidova, onda moramo pretpostaviti da bi konzervacijom na malomas spomenuti na in zidovi bili još više ošte eni, nego je to danas slu aj.

Novost u sadašnjoj akciji sastoji se u tome da se plo e ne polažu više na suhi zid, nego u namaz produženog maltera, a zatim se istim malterom same me usobno povezuju. Na ovaj e na in u normalnim prilikama izdržati još duže nego je to do sada bio slu aj.

Unutarnji zidovi u sjeveroisto nom dijelu, koji je obnovljen 1952 godine, bili su djelomi no izgraeni od opeke koja se iz nepoznatih razloga postepeno lomi i troši. Na nekim je mjestima to ras-

padanje zauzelo ve e razmjere, tako da smo morali pristupiti poja avanju uglova malim stupovima koje smo izgradili iz starog materijala (opeka, uskladištenih poslije otkopavanja). Na taj je na in proširena površina krovova i na one dijelove zidova koji uslijed raspadanja ne teku više okomitim pravcem, nego se u ve em ili manjem nagibu spuštaju prema zemlji. Ovi su zidovi gra eni na na in svojstven anti kom Mogorjelu, no ipak tako da ih stru njak može uo iti kao modernu gradnju.

Dok se po pitanju nastavka ovih radova na jugoisto nom i jugozapadnom dijelu zasada ne pokazuju problemi koji bi prelazili granice prostog mehani kog preslaganja krovnih plo a, dotle je sjeverozapadna strana djelomi no ošte ena u tolikoj mjeri, da e biti potrebna temeljita restauracija, a djelomi no i rekonstrukcija pojedinih zidova. Za njihovo obnavljanje upotrebi e se dokumentarni fotografski materijal iz doba otkopavanja Mogorjela, koji nam daje to an uvid u stanje zidova neposredno nakon oslobo enja od nanosa zemlje. Naša je namjera da objekat održavamo u onom stanju kako je zate eno u doba iskopavanja.

Résumé

La conservation de ce qui reste de la construction romaine du IVe siècle de notre ère, à Mogorjelo, non loin de Capljina est un travail unique en son genre sur le territoire de Bosnie et Herzégovine, d'autant plus intéressant qu' il a été exécuté dans les premières années du XXe siècle et d' une façon assez originale. Il a été dirigé par le Dr. Karl Patsch, alors conservateur au Musée National de Sarajevo, section de l' Archéologie classique.

Dans cette esquisse, l' auteur analyse le système particu-

lier dont on s' est servi pour protéger ce monument culturel : on a d' abord recouvert les murs de minces plaques de pierre calcaire et on a ensuite planté autour des ruines toute une flore méditerranéenne, qui, en cordon épais, constitue un excellent rideau contre les coups du mauvais temps.

Pendant la dernière guerre, la construction a été partiellement endommagée et, actuellement, des travaux sont en cours pour réparer les installations de conservation précédemment construites.

DVE DRVENE CRKVE U BOSANSKOJ KRAJINI

DEUX EGLISES EN BOIS A BOSANSKA KRAJINA

U prouavanju našeg gra evinarstva zauze e veliko poglavlje mesto o našoj drvenoj arhitekturi, koja je još uvek tako malo prou ena. Posle Finske i delova nekih severnoevropskih zemalja, Jugoslavija zauzima prvo mesto po bogatstvu svojih šuma i drvenih gra evina, a od svih krajeva naše države Bosna je najbogatija i jednim i drugim. To gra evinarstvo raznovrsno je po svojim oblicima i nameni; iznena uju e po svojoj inventivnosti, zanimljivo starinom ukrasnih motiva, veoma pou no u pogledu prilago avanja prirodnim uslovima i potrebama života, a u svojoj celokupnosti sa uvalo je ve im delom arhai nost i pe at istoriskog razvoja i utkaja koji su prelazili preko naše zemlje i koji su pretrpeli naši ljudi.

Pored raznolike koristi koju pruža ovako prouavanje, mo i e da se izvu e još nešto: da se u prili noj meri rekonstruiše izgled naše srednjevekovne narodne arhitekture, koja je, s manjim izuzetkom gradova tvr ava i crkava, u ogromnoj meri bila drvena.

U prvoj polovini srednjega veka velike i guste šume prekrivale su ve inu zemljišta Evrope, posebno Balkan. Krstaši se mu e po neprohodnim šumama naših zemalja.² Posle propasti naših srednjevekovnih država te su šume još jednom izburne, da evropski putnici sa velikom pratnjom i strahom prolaze kroz njih.⁴ A. Lamartin u prvoj polovini XIX veka naziva Šumadiju »okeanom srpskih šuma«.

¹ Tehni ka snimanja izvršio je i za ovaj lanak snimke izradio Evangelos Dimitrijevi , arhitekt Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih retkosti u Sarajevu. On mi je tako e dao izvesne savete i tehni ka objašnjenja, na emu sam mu zahvalan.

² Jire ek: Istorija Srba, sv. I, str. 181, 184, 191—192.

³ Bertrand de la Brokijer, Putovanje preko mora, izdanje Istoriskog društva NR Srbije — Beograd 1950, na str. 127 veli: »... i pro oh kroz vrlo veliku šumu, koja je u planinama ne mnogo visokim ni teškim za prelaz, nego pošumljenim«, a na 129 str: »A zatim sam jahao... kroz veliku šumu i teškim šumskim putem preko brda i dolina. Ali, iako je to šumoviti planinski kraj. •.«

Benedikt Kuripeši : Putovanje kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju; — Svjetlost — Sarajevo 1950 godine, preveo sa njema kog Đor e Pejanovi , — na 21 str. kaže: »... Donja Bosna je vrlo brdovita, ima na sve strane velike šume. ...«

⁴ Brokijer: Putovanje preko mora, str. 125.

Kuripeši : Putovanje kroz Bosnu... str. 27.

Blagodare i tom prirodnom obilju drvene gra e, oduvek su naši narodi u šumovitim krajevima Slavonije, Bosne, Srbije i nekim delovima Hrvatske gradili svoje stambene i sporedne gra evine od drveta, kao i svoj nameštaj i dobar deo poku stva.

U prvim stole ima srednjega veka po zapadnim i drugim delovima Evrope bile su ne samo drvene stambene zgrade, no i same tvr ave i kule ili njihovi delovi.⁵

Naše crkvene i svetovne gra evine u srednjem veku bile su u ve ini slu ajeva drvene. Jedan iz vešta iz XIV veka veli: »Ku e i dvorovi kralja i vlastele podignute su od atme i drveta.«⁶ U Dubrovniku do po etka XV veka bilo je drvenih ku a.⁷ U XIV stole u u dubrova koj okolini pomiju se seoske drvene ku e pokrivenne slamom.⁸ Sv. Sava I i Danilo II gradili su drvene crkve.⁹

U Bosni iz srednjega veka u prili nom broju o uvane su ve e i manje kamene gradine bosanskih vladara i vlastele u ruševinama. Ali stambene zgrade i dvorovi po zamkovima nesumnjivo su bili od drveta, te nam ništa nije ostalo od njih. Na srednjevekovnim nadgrobnim mramorovima u Bosni i Hercegovini ima dosta elemenata koji to potvrđuju.¹⁰ S razlogom pretpostavljam da je u srednjem veku po ovim oblastima bilo crkava¹¹ najviše drvenih, te nam se nije o uvala nijedna. Ali to ne zna i da je staro drveno gra evinarstvo izu

⁵ A. Deroko: Srednjevekovni gradovi u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji, str. 21—24.

⁶ Godišnjica XIV, 1894, str. 31—32.

⁷ Jire ek: Istorija Srba sv. III, str. 276.

⁸ Isto, str. 277.

⁹ Teodosije: Život sv. Save. — Srpska književna zadruga, knj. 180, str. 156; Danilo II: Život kraljeva i arhiepiskopa srpskih. — Srpska književna zadruga, knj. 257, str. 286.

¹⁰ Alojz Benac: Olovo, Beograd 1951 god., str. 62—68.

¹¹ Dr. . Truhelka: Natpis Kulina Bana. — Glasnik Zemaljskog muzeja X, 1898 god., str. 617—622.

Lj. Kova evi : Manastir Dobrun. — Starinar 1885, str. 20—22.

M. Kašanin: Manastir Dobrun. — Starinar IV, 1923 g., str. 67—68.

D. Mazali : Hercegovna crkva kod Goražda i okolne starine. — Glasnik Zemaljskog muzeja za 1940, str. 26—43. — Stari grad Jajce. Crkva sv. Luke. — Glasnik Zem. muzeja 1952, str. 80—92.

Testamenat gosta Radina: ». A 3A ypdMk

mrlo bez traga zauvek. Poznato je da se stare forme u ove ijem istoriskom razvoju održavaju predanjem vrlo dugo i da nose u sebi tragove i uspomene i od desetinu hiljada godina, kako u jeziku, obi ajima, tako i u oru ima, nošnji, pa i gravinarstvu. Tako i naše drvene gra evine nose u sebi daleke slovenske tragove i srednjevekovna predanja ste ena i ostvarena na tlu Bosne sa pri mesama i dodacima novih elemenata iz poznijih vekova do naših dana.

DRVENA CRKVA U MALOM BLAŠKU

Na šesnaest kilometara isto no od Banje Luke, kod banje Slatine, na padinama brežuljaka razasuto je selo Malo Blaško, koje pripada Narodnom odboru opštine Veliko Blaško u srezu banjolu kom. Po pri anju stanovništva Malo Blaško je oduvek bilo zasebno selo. Sada ima 113 domova. Stanovnici su pravoslavni Srbi i dve ku e Slovenaca naseljenih od 1925 g.

Na zemljištu Malog Blaška nailazi se na tragove starijeg naselja. Po njivama seljaci izoravaju ostatke od zemljanog posu a. Na e se i po koja srebrna para Marije Terezije i turskih bakaruša.

Na zapadnom kraju sela, u bukovoj i hrastovoj šumi Osoje, na proplanku jedne glavice me u retkim lipama, nalazi se stara drvena crkva, posve ena Roždestvu sv. Bogorodice (Mala Gospojina). Mesto na kome je crkva veoma je staro. Oko crkve je groblje sa nekoliko starih mramorova ste aka, sa ostacima nadgrobnih kamenih krstova iz XVIII veka i sa grobovima iz XIX stole a i skorašnjeg vremena. Groblje je i danas za bliže susedstvo aktivno, obeleženo kitnjastim drvenim krstovima, sa bogatstvom oblika narodne izrade po obi ajima ovoga kraja.

Po pri anju meštana bilo je ranije na ovom groblju oko 20 velikih ste aka. Pre više godina dva najve a su razbijena i neki ljudi su od njih ozidali bunare. Narod se ljutio na njih i negodovao. Nisu poslušali, ali se nisu dugo ni koristili. Voda je presušila a bunari se zasuli, te seljaci tuma e to kao posledicu nedela.

Kao i svuda na podru ju gde se nalaze ste ci narod, impresioniran njihovom velinom, pri a o krupnim ljudima i divovima koji pod njima leže. Za mramorove veli da su stavljeni zbog nekih životinja koje su u staro vreme iskopavale i jele mrtvace. Ste ci su delom od sedre i od kre njaka. Za kre njak seljaci kažu da takvog kamena nigde nema u neposrednoj okolini, no samo u majdanu kod Kiseljaka — kod izvora kisele vode u Slatini — u daljini na dva kilometra od ovog groblja, u

и за гробъ гдѣ ли кости есаѣ и леѣ”

Lj. Stojanovi : Stare srpske povelje i pisma II deo, str. 156.
Milan Karanovi : Grobna crkva etc, izdanje Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1934 god.

Kuripeši : Putopis kroz Bosnu, str. 22 i 31.

Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih retkosti za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu, pored zaštite raznih istoriskih i umetnikih objekata, poklanja veliku pažnju i ovoj vrsti narodnog gra evinstva i stavlja pod zaštitu izvestan broj karakteristi nih istoriskih i izrazitih gra evinskih objekata drvene arhitekture. Izme u ostalih, zaštitio je dosada i dve drvene crkve u Bosanskoj Krajini: drvenu crkvu u Malom Blašku i brvnaru u Jeli ki, o kojima e biti re i u ovom lanku.

de i se kako su ovalike stene prevla ili po neravnom terenu.

Od stare nekropole sada viri iz zemlje nekoliko grubih plo a, polupani i razbacani komadi po crkvenoj porti i dva bolje o uvana primerka. Jedan u obliku sanduka sa zaobljenom gornjom površinom, dužine 1,70, širine 1,05 i visine na uglovima 0,60 m., bez ikakvih ukrasa i oznaka. Drugi je od sedre, napola o uvan i s jedne strane okrnjen, širok je 0,75 a visok 0,63 m. Na elu je urezan usmo kraki krst. Svakako je ste ak mla i od ostalih.

Sa uvano je 4—5 starijih spomenika iz XVIII veka u obliku krsta, od belog kre njaka, manjih dimenzija, razli itih oblika, dva sa ornamentima i zapisima. Na jednom je ostatak zapisa i samo se može pro itati:

ЗДЕ П ... Д(?)АРНІС ... Ж ... Е ... ТА ... ЛН
ПР(Е)СТАВІ СЕ М(ЕСЕ)ЦА ДВГШТ(А) Н ІА77 Т.

S druge strane su ornamentii.

Na drugom spomeniku je s prednje strane za pis: ЗДЕ ПОЧІВА РАБ (ВОЖИ) ПЕТАРЪ БОСІОУ І ПОЖІВЕ ЛЕТА НЕ І ПРЕСТАВІ СЕ МЕСЕЦА ІКТОВРІЯ І ДІЖЕ МШ КРСТ СТОАН СІН(О)ВАЦ ЕР(О) ХА7НД.

Druga je strana ukrašena isklesanim krstom.

Niko ne zna od naroda kada je podignuta sa danja crkva, a pri a se da je oduvek bila tu i da joj ima preko 500 godina. Slušali su od veoma starog oveka, Blagoja Jokmirovi a, kome su »rasli drugi zubi« i koji je umro pre 40 god., da mu je pri ao otac kako je zapamtio kada je sadanje drveno »korito« na slemenu promenjeno. Narod po minje i nekoga pop Đukana Mušica, koji je ukopan s južne strane pored crkve jer nije bilo više mesta sa istoka poviše oltara gde su se obi no sahranjivali sveštenici. Kad je živeo taj sveštenik, ne zna se, ali po pri anju pok. Jove Mušica, koji je ro en 1868, a umro 1943 g., kazivao mu je otac da im je u familiji bio taj pop Đukan. Sva ta verovatna prianja ho e da naglase, na narodni na in, veliku starost crkve.

Legenda pri a kako je crkva sagra ena negde u šumi, pa je sama došla preko no i na sadanje mesto. I ta pri a ima svoje razumno tuma enje i opravdanje.

Sem toga, oko crkve ima zasa enih lipa, o igledno ove ijom rukom, jer po okolnim šumarcima nigde nema ovog drveta. Jedno staro stablo ima u pre niku više od 1 i po metra. Postoji panj jedne još sitarije, koju je oborio grom 1943 god. Bila je još deolja i šuplja. To je tako e znak starine, pošto lipa sporo raste.

O ve oj starosti ove crkvice imamo neposrednih i nesumnjivih istoriskih podataka. Na drvenom »kolu« — polijejeju, koji visi o konopcu na sredini crkve, izveden je zapis priložnika:

СІЕ КОЛѢ ПРИЛОЖИ ГЕВРГІЕ ЦРКВЕННИХЪ ИЗ ЦЕРНОГО ПЕРХА В ЦЕРКОВЬ БЛАШКІЮ В ХРАМ ЖЕ Р(О)ЖА (ЕСТ)ВА ПР'ЕСКА)ТІЯ Б(О)ГОРОД(И)ЦИ ЛЕТА Г(О)С(НО)ДНА ХАЩ'ѢДА ГВ 1761 ГОДА, МАРТА 12. ПОДПИСЪ ИЗДАДЕСЯ ЧР(Е)З ІОУСЕНѢА ПОПОВИЧА, АГГРС(Т)А 18 ДЕНІХЪ, ПРИ ПАРОУС ДАМЯНС ПОПОВИЧС ХАЩ'Ѣ.

Ovaj zapis iz 1761, odnosno 1765 g., jasno dokazuje postojanje Blaške crkve u drugoj polovini XVIII veka. Crkva je sagra ena pre ovoga datuma. No u zapisu se ne govori ništa kojim je povodom priložen polijejeju, da li prilikom podizanja ili obnove hrama. Pretpostavljam da je mogla biti pre obnova, i to neku godinu ranije pre navedenih ili, možda, i pre itave decenije. Na to nas upu uje i stari antimins ove crkve iz 1743 g., osve en od patrijarha Arsenija IV,¹² ma da se ne zna da li je namenjen baš ovoj crkvi. Može se pretpostaviti da je crkva postojala mnogo ranije, pa je prilikom bojeva oko Banje Luke, izme u 1737—1739, zapu

stela, ošte ena ili izgorela, te je pedesetih ili šezdesetih godina obnovljena ili ponovo podignuta po se anju na staru. Sam oblik crkve, prostota spoljašnjeg izgleda, kao najobi nije starinske drvene kule, i jednostavan na in gradnje pokazuju bolje no išta njenu starinu. Njen izvanredan krov od hrastovog klisa sa pet slojeva daš ica, koje su dugim vremenom trunule i doterale danas na dva do tri sloja sa itavim rojem ogolelih starinskih kovanih eksera, tako er svedo e veliku starinu. Prema svedenju ovome, današnja crkvena gra evina je stara najmanje 200, pa i 250 godina. Staro groblje daje povoda da se misli sa izvesnom sigurnoš u da je tu postojala crkva i pre ovoga doba, ako ne sada nja zgrada, onda druga, starija, jako sli na ovoj, koja je tako e mogla trajati preko dve stotine godina. Na taj na in se može opravdati narodno predanje o njenom petstogodišnjem postojanju na ovom mestu. A njeno poreklo možda poti e iz srednjeg veka.

U pogledu legende o njenom udesnom preseljenju preko no i, koja je proširena po svim našim krajevima o sli nim, ak i zidanim objektima ove vrste, ako nije samo opšta legenda, može se protuma iti da je njeno pripremanje izvršeno krišom u šumi, pa posle za neko kratko vreme tajno sklopljena i pred izvesnom netrpeljivom okolinom razglašeno da je sama došla. Tajanstvena pri a sra unata je na utisak koji je imao da obezbedi opstanak bogomolje.

CRKVA

Crkvena gra evina je konstruktivno u svojoj prostoti veoma zanimljiva, a u pogledu rešenja pojedinih delova prostora pokazuje inteligentnu smišljenost i spretnu dovitljivost graditelja. Na tako skromnom prostoru od svega 28 m² majstor je uspeo da rasporedi i da crkvi ne samo potrebne delove sa odre enom namenom no i više od toga, što nije neophodno, kao, napr., pritor i hor. U isto vreme konstruktivni elementi vrlo esto su iskoristiš eni i u dekorativne svrhe, a linija, oblik crkve, drveni materijal i ukrasni elementi svojom sirovom jednostavnoš u u prirodnoj seoskoj sredini deluju vrlo živopisno i poetski.

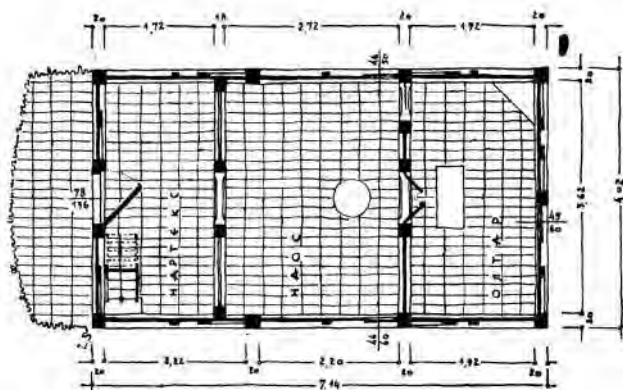
Crkvica ima potpuno pravougaonu osnovu. Duga je spolja preko 7 m, široka 4 m, visina obimnih zidova 1,63, a sa krovom do vrha slemena spolja oko 4,90 m. Srazmera je skladno postignuta i prijatno deluje. Krov je visoko, dosta strmo izveden, lepo zaobljen s eonih strana, a nešto izvijena krila natstrešnice, duboko spuštena sa svih strana, zakrtila su crkvu od vlaženja sa kapavice i od udara atmosferilija s boka. Blagodare i tome, osnovna brvna i zidovi dobro su se o uvali do danas.

Lep oblik krova, savesna i ukusna obrada klisa, najbolji su ukras ove, u svojoj vrsti divne crkvice.

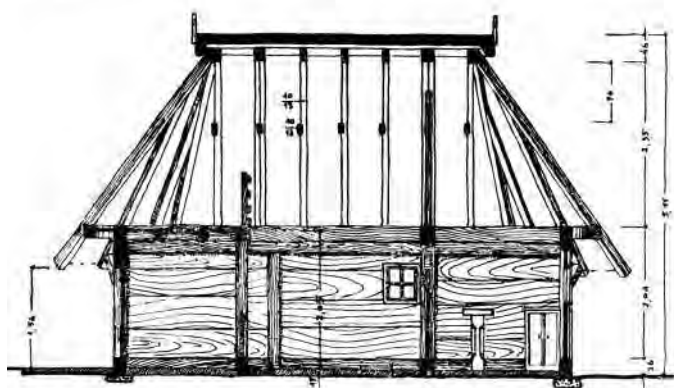
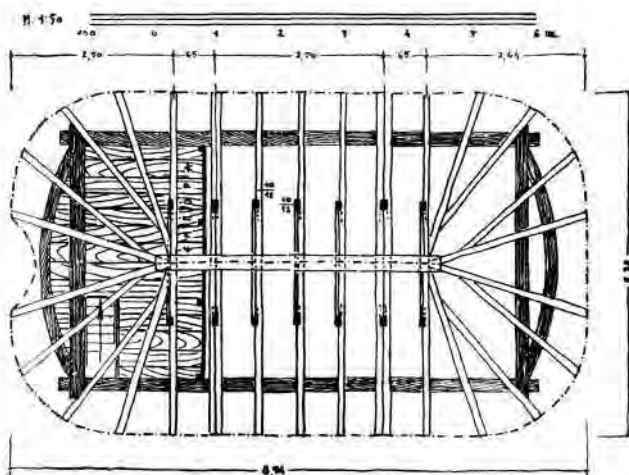
Gra evina je skeletnog sklopa, na injena je od zdrave i dobre hrastovine. Ispod uglova i pojedinih mesta osnove postavljeno je grubo pritesano kamenje, na koje su položena osnovna, lepo otesana brvna »podvale« ili »položnice«, kako narod veli, pravougaonog preseka, duga 7 m, široka 0,20, a visoka 0,26 m, povezana na uglovima »kosim preklopom.« Na prabližno jednakom razmaku u osnovna brvna uglavljeni su stupci »na ep«, koji nose ven anicu, prenose teret krova na temelj i služe za postavljanje »nasipa« — drvene ispune zidova. Uzdužnom sredinom stupaca use eni su žlebovi uglastog preseka s obe unutrašnje strane za uvla enje i užljebljivanje zidnog »nasipa« — tesanih dasaka od 5—6 cm debljine. Ven anica je sa temenima stupaca spojena »na ep«. Spolja, izme u konstruktivnih stupaca uspravno je postavljena »na ep« po jedna uža i tanja potporna gredica da spre i krivljenje zidnih dasaka. Njoj je dodato i poja anje u vidu dijagonalno udarene kornice, iji su krajevi utopljeni u ven anicu i podvalu, a na preseku sa potpornom gredicom ukovana je klincem. Na bo nim zidovima nalazi se

¹² Zapisi i natpisi, br. 2857.

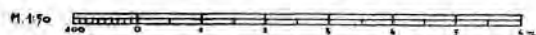
М Л О Б Л Ђ Ш К О

Ц Р Е В Ђ А Л А Г Р О В Ђ И Н И

М П Р Е Ђ А Л А Г Р О В Ђ И Н И

samo po jedna kosnica izme u ugaonih i srednjih stupaca, a na isto noj oltarskoj strani uglavljene su po dve, u dijagonalnom položaju, dok na zapadnom zidu ih nema, nisu potrebne, pošto je zidna konstrukcija oja ana sa dva stupca dovrtnika. Kosnice vrše još jednu pomo nu konstruktivnu funkciju, u vrš uju gra evinu da se ne »povede« — ne iskrivi. Stati ki su sasvim pravilno postavljene od vrha ugaonih stupaca do dna srednjih, a u isto vreme prave i dekorativni utisak.

Krov je gra evinski najzanimljiviji. Kostur krova se sastoji iz više pari rogova, koji su svojim vrhovima spojeni, bez slemenja e. Slemenja a je zamenjena druk ijim konstruktivnim rešenjem. Na po metra ispod spoja rogova, po jedna ukovana gredica — »panta«, »veznik« — vezuje vrsto svaki naspramni par rogova. Jednim pravougaonim za sekom rogovi leže na ivici ven anice i produžuju se svojim krajevima još za itav metar, obrazuju i široku strehu od 65 sm. No veoma zna ajno i karakteristi no je rešenje na ugaonim oblinama krova. Da bi se izbegao greben, koji je veoma nezgodan za pokrivanje klisom, upotrebljeni su dvostruki rogovi, zajedni ki povezani jednom popre nom gredicom, »veznikom«, sa naspramnim. Dalje uobli avanje izvedeno je pomo u prirožaka. Preko rogova na izvesnom rastojanju pri vrš ene su svuda uokolo baskije, koje još bolje i ja e povezuju robove i kona no ine stabilnom celu krovnu konstrukciju. Na uglovima gra evine rogovi su po duhva eni kratkim podupira ima — »potpornici ma« ili »pajantama« — koji podupiru rogove, a oslanjaju se na zid.

Preko baskija udaren je klis kao krovni pokriva . Klis je od lepo obra enih hrastovih daš ica u obliku dugih jezika sa klinastim vrhovima. Pri uzdužnim rubovima daš ica use eni su plitki kanali za odvo enje vode da bi što manje dopirala vlaga izme u sastava klisa. Daš ica su pore ane u slojevima jedne preko drugih tako, da slede i sloj uvek pokriva spojeve prethodnog, što istovremeno ini lep dekorativni efekat. Narod veli da je na ovoj crkvi bilo devet slojeva klisa, pa je vremenom trunuo, te sada ima svega dva do tri najviše, na kapavici ostao je samo jedan. Narodno kazivanje je preterano. Po svemu izgleda da nije bilo više od pet slojeva. Klis je pri vrš en starinским kovanim ekserima, sa krupnim nepravilnim glavama. Sada ogoleli klinci strše iznad klisa, ali se po njihovoj veli ini vidi da nisu zakivali nikako devet slojeva. Na kraju krova, nad vratima hrama, isti u se krupni, obezglavljeni klinci. Bilo ih je oko dvadeset i to sa iskovanim slovom S iz srpskog grba. »Šuckori« su 1914 godine sve ove glave ise kli kleštima. Sleme je pokriveno »koritom« — jednim koritasto izdubljenim brvnom, etvero uglog preseka. »Korito« se ne dubi na jednoj strani

Malo Blaško — konstrukcija crkve brvnare (ing. E. Dimitrijevi , 1952)

brvna, nego sa obe strane ivice. Sadanje korito, prema navedenom pri anju, je iz prve polovine XIX veka.

Zbog velike nizine strehe, lu no je ise en njen deo ispred ulaznih vrata da bi se omogu io što lakši ulazak u crkvu.

Unutrašnjost hrama podeljena je u tri nejednaka dela: oltar, srednji deo (naos) i pritvor. Oltar je dug 1,40, srednji deo 2,70, a pritvor 1,70 m. Širina unutrašnjosti iznosi 3,60 m. U severoisto nom uglu oltara smešten je žrtvenik u vidu drvenog dolapa sa kopcima. Na sredini je sveti presto na jednom, vrlo lepo profilisanom i ukrašenom, punom drvenom stupu. Preko njega je etvrtasta otesana plo a. Primitivna oltarska pregrada je uglavljena krajevima izme u konstruktivnih stupaca zidova pomo u jedne osnovne i arhitravne grede, oja ana sa tri upravne gredice dovratnika carskih i severnih dveri. Izme u stupaca ikonostas je ispunjen užljebljenim daskama. Pregrada je visoka 1,90 m. Gore na sredini je uglavljena jedna gredica, koja strši ka slemenu i ukovana je za popre nu »pantu« što spaja par rogova. Na taj na in u vrš en je ikonostas i dobio se potrebni krst na njegovom vrhu. S obe strane krsta na arhitravu

po etka XIX stole a. Po rubovima ukrašene su palmetama i uokvirene tordiranim vrpcama, a stubi na sredini je od stilizovanih lotosovih cvetova. Slikarski deo u crtežu i boji nije tako ni stereotipan ni loš.

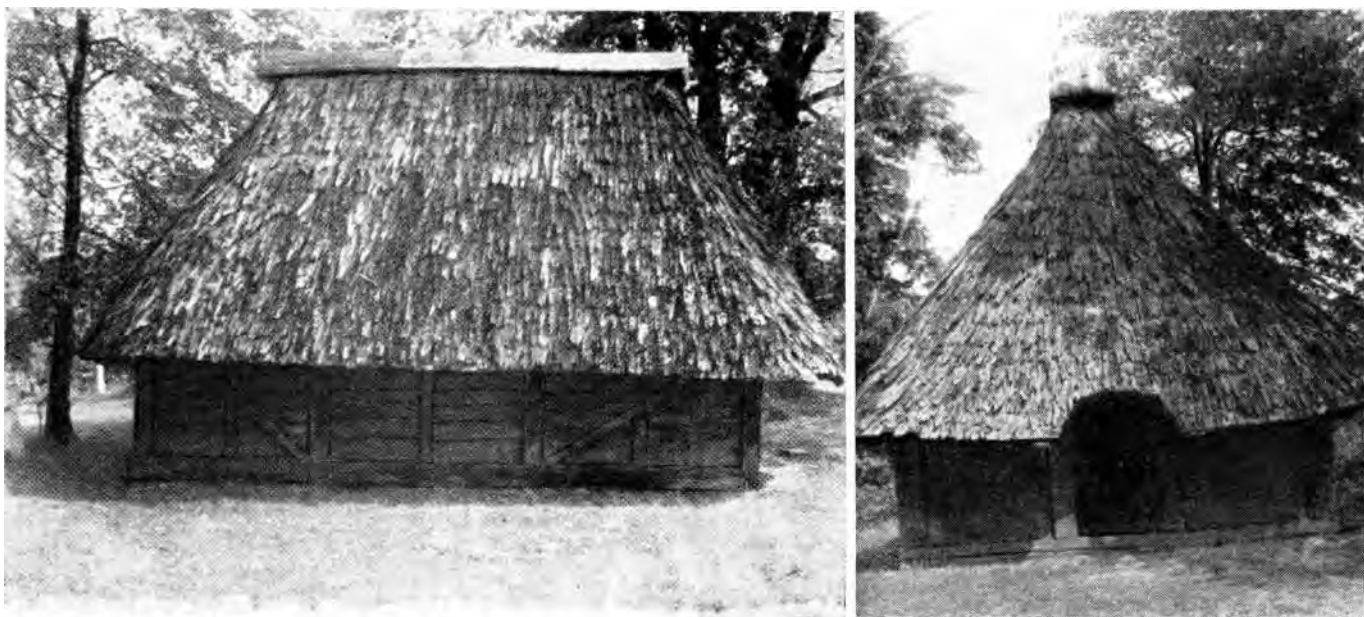
U srednjem delu hrama, blizu oltara, je okrugli kameni amvon, a s desne strane grub pevni ki drveni sto.

Pritvor i naos odvaja tako er pregrada od užljebljenih dasaka izme u etvorouganih stupi a. Njegova ravna daš ana tavanica istovremeno služi kao pod horu ili ženskoj crkvi. U jugozapadnom uglu, uzane i strme, kratke drvene stepenice vode na hor, koji je s prednje strane ograden niskom ogradom, a sa zapada, iznad crkvenog ulaza, elipsasto se proširuje, što omogu uje kosina i oblina krova.

Hram je patosan ciglom pred 50 godina, ina e je bila zemlja.

Crkva nije zasvedena niti ima tavanice, nego se vidi gola krovna konstrukcija.

U sredini naosa visi o konopcu pomenuto drveno »kolo« — polijelej. Poligonalnog je oblika, sastoji se iz osam pravougaonih daš ica, veli ine 40 X 15 cm, koje su uokvirene profilisanim letvica

Mala Blaško — crkva Male Gospojine (foto P. Momirovi , 1952)

su krupne drvene i široke krstaste rešetke sa krsti ima na vrhu, odrene za ikone sv. Bogorodice i Jovana Bogoslova.

Na ikonostasu pore ane su novije ikone razne veli ine, iz druge polovine XIX veka, bez ikakve vrednosti. Pažnju zaslužuju carske dveri — »verska vrata« — kako ih narod naziva. Po pri anju donete su iz Slavonije preko Save »još za turskoga suda«. Dveri su zanatsko delo iz kraja XVIII ili

ma. Na unutrašnjoj strani polijeleja islikani su heruvimi, grubog crteža i prostog kolorita, a sa spoljašne strane krinovi i petolisne ružice. Na jednoj daš ici spolja izveden je crnom bojom pomenuti zapis ktitora.

Prvobitno oltar je dobivao slabo osvetljenje kroz tri malena proreza na zidovima. Prozor i i se zatvaraju s unutrašnje strane navla enjem drvenih kapaka na ovaj na in: s tri strane oko otvora

prikovane su daš ice sa polužlebom. Po ovome okviru pomera se kapak. Docnije su prose ena tri ve a prozora: jedan na oltaru i dva u srednjem delu hrama, sa pervazima, demirima i staklenim oknima.

Crkva ima samo jedan ulaz, sa zapada. Vrata su pravougaonog oblika, od tri debele hrastove daske koje su spojene pomo u užlebljenih kušaka trape zastog preseka i pri vrš ene klincima. Vrata se okre u na prstenastim kova kim baglamama.

U crkvi je sve drveno, sve u stilu materijala, narodnog drvodeljstva i rezbarije. Drveni su veliki i mali sve njaci, ru ni krstovi, ak i kandila, ali su ona novije izrade savremenog drvoreza. Bio je i drveni putir pa ga je neko odneo pre Drugog svetskog rata. Veliki broj prazni nih ikona za ce livanje, mahom gravure gr kog porekla iz 1716 god. i docnije, prilepljene su na uokvirenim daskama, esto sa kopcima i ukrasima narodnog duboreza.

Uprkos svojoj starosti gra evina je u dobrom stanju, ali klis je izdao. Slojevi su istruleli, te crkva prokišnjava. Ovo može za kratko vreme dovesti u pitanje i elu zgradu, sto bi bila velika šteta. Promenom krovnog pokriva a hram bi se obezbedio za dugi niz godina.

U crkvi ima i nekoliko starijih knjiga sa zapi- sima. U prestonom sv. pismu novoga zaveta, ru- skog izdanja iz XVIII veka, na završetku Teofilak tovog predgovora, zapisano je:

СНА КНИГА БОЖЕСТВЕНАЯ ГЛАГОЛЕМАА И БОГОДЪХ- НОВЕНАА НОВАГО ЗАВЕТА ШЕНОКИ Е РАКЪ КОЖИ Ї- РЕЙ . . . О МАЛН . . . ЧЪ ОУ НОЖІЧК ІО — СЪФРЕМЪ СТОАН(О)КІИЪ.

Ispod gravure i po etka Matejevog jevan elja:
(К)НИГА СВЪКТА ІЕВА(Г)ГЕЛІЕ ШКШІІ (РАКА) БОЖА ЦКІЕТА СЕВІ НА СПОМЕНЪ СКАШІИЪ КОГ ДА ПРОСТІ.

Ispred dela apostolskih:

(С)ЛА КНИГА АПШТОЛЪ ШКШІІ (РАКА БО)ЖА МАРІЯ СЕВІ НА СПОМЕНЪ . . . СКАШІИЪ КОГ ДА ПРОСТІ.

Na starom služevniku ruskog izdanja iz prve polovine XVIII veka zapis ispo etka:

ПИСА ПОПЪ ДИМИТРОНА МИСОСАНИЧЪ ХАУЛАГ, 18088.

Na donjim okrajcima je ostatak nekog zapisa:
. ЦРКВЪ 176, ХАЦЪ.

Na istoj knjizi na 117 i 118 strani donjeg okraj ka ispreturana je i slabo ispisana beleška:

. ГА ДАКОНА (ДАКОНА) БАРН(И)ЦА.

С(І)А ПИСА КНИГА СВЕТАЯ . . (АНТ)СРГНА ПОПА КО Б ИЗ ЦРКВЕ БЛАШКЕ, ПОПА СПАСОА БРАНЦЕ.

Na spomenicima u groblju kod crkve ima gro- bova sveštenika iz porodice Varnica: Teofana Var nice, jereja, 1827—1895, i Petra Varnice, svešte- nika, 1867—1922 god. Teofan je Petra posvojio i školovao.

Vredi zabeležiti da je oko crkve bilo oko 30 drvenih ladara, koje podižu pojedine porodice da bi imale gde da se sklone od vremena prilikom crkvenih zborova. Sada ih je svega pet.

CRKVA BRVNARA U JELI KI

Timar je prostrana ravnica u donjem toku Go- mionice, izme u planine Kozare i banjolu ke Vrho vine. Zemljište je dosta rodno, a vlažna dolina bogata so nom travom. Naselja su: Jeli ka, Slavi ka, Radosavska, Niševi i, Sraitinska, Gradina, Ma ri ka, Busnovi, Bistrica, Omarska i Rakeli i.

Na sedam kilometara južno od sadanje žele zni ke stanice Piskavica, s desne strane reke Go- mionice, nalazi se selo Jeli ka. Po strmim brego- vima su razni zaseoci ovog naselja, a središte mu je na jednoj poširokoj terasi re ne obale ispod Po povi a Brega, zvano Lipik. Na Lipiku je stara crk- va brvnara i škola. Po svoj prilici, u prošlosti ovde se formiralo kao neko duhovno središte za pravoslavne Srbe Timara. Postanak i podizanje crkve na ovom otvorenom mestu objašnjava nam umnogome narodno predanje. Pri a se da je ne- kada pre sadanje crkve bila manja i to na levoj obali Gomionice, ispod ku e Nikole Turši a, na mestu Ku iština. Crkva je li ila na obi nu ku u, nešto sli no gra evini u Malom Blašku. Pripoveda se kako je preseljena u Lipik za jednu no , deo po

deo išao je s ruke na ruku, pa je razglašeno da je sama promenila mesto. Ipak je bila skrivena u gu- stoj šumi, od koje i danas ima prore enih ostataka. No gra evina je vremenom oronula i pala. Preda- nje dalje nastavlja: U to doba bio je knez Timara neki Radiša. Kod Radiše je bio neki de ak kao slu- ga, po drugima bilo je neko »zalutalo Ture«, pa su ga Turci jednom prilikom odveli sobom i tako je do speo u Carigrad, izu io škole i postao paša. Paša pozove kneza Radišu na vi enje u Carigrad i tom prilikom knez dobije odobrenje da podigne crkvu. Kako narod pri a, crkva je pravljena tri godine. Brvna su use ena kod današnje crkve Gologlavice u selu Mari koj. Deset kova kih vignjevaipo više kova a kovalo je klince i potrebnu gvož ariju za crkvu. Majstor baša, veli se, bio je neki Jovo anak iz Prijedora. Krov je pokriven sa »devet slojeva iverja« — klisa, a široka streha spuštena je do polovine zida. Po knezu Radiši crkva je na- zvana »Radiša« ili »Radišina crkva.« Hramovna slava je Prenosenje moštiju sv. Nikole (Mladi sv. Nikola) 22. maja.

Oskudni su istoriski podaci o kraju Timaru. Nešto više imamo o Jeli ki i njenoj crkvi. Po crkvenim knjigama u Jeli ki i manastiru Gomionici sa- uvali su nam se razni pomeni timarskih svešte- nika i parohijana iz jeli ke parohije.

U crkvenom muzeju u Sarajevu, na psaltiru stare srpske štampe, sa uvaо nam se pomen o popu Ninku iz Timara iz 1699 god.¹³ 1742 god. pominju se timarski popovi Lazo i Damjan.¹⁴ U trebniku manastira Gomionice, ruskog izdanja iz vremena carice Katarine II, pre 1785 god., na prvim donjim okrajcima prvih listova ispisano je: **Сіа книга тревникъ мнѣ грѣшного ієхреа попа Иліе Даме- новића. Тимаръ м(ѣсе)ца ісан кг хашѣне.**

Na koricama se kasnije zapisao gomionički ka- ludер: **Писа поп Гавро Сте(п)нић: село Тимар звани.**

Na zadnjoj korici istog trebnika: **хаша(?)и сіа книга г(а)годема попа Никола Елича. Ђксшн є Младш себи, гроша ке, за цвмен себи: Ми- лоша, Чсрѣ (Дугу), Рѣжица(?), Стониц, Нанкс(?).**

Читала љса(п)ша Милоша: Дамен, Стеваниа, Стака, Мишала . . . Стою.

1816 god. spomenuti su gomionički monasi Me- letije i Neofit „Ѓ Тимара“.¹⁵

U Jelički, odnosno Timaru, две су porodice davale sveštenike i kaludere ovoj crkvi i okolini: Popovići i Jelići, u toku XIX i XX veka, a po svoј prilici i ranije. Po Jelićima je i ime selu.

U oktoihu malog formata, ruskog izdanja u Mos- kvi 1764 god., jeličke crkve, na prvom praznom listu je zapis: **хашни сіа книга попа малаго Ми- канла сина попа Лазе из Тимара Поповића, ме- сеца декемврие денъ и.**

Na malom prazničkom mineju manastira Gomi- onice, ruskog izdanja iz doba Katarine II, na ро- четним listovima: **Ксшн попъ Миканло книгъ ми- нен ѿ Максима калѣера и ви цене гроша кд.**

Drugom rukom: **Сна писа Миканло, ѿ сот- корениа мира 7329, писа месеца ашариа денъ 4 д ѣткѣ ѿ рождества 1821 хашка.**

Подписъ кад се престави поконни попъ Григо- риа, попа Дамкна Тешћа (валјда Елића) синъ, Ѓста мѣ братъ его Ташдоръ. Била година ка(д) се редиш 18(0)6 хашъ. Тадај поче счнти книгъ (dodato drugom rukom) попъ Симе Кочић. Сне писа попъ Мишанло попа Лазе синъ ѿ села Ти- мара, шшк попа Гавре, прѣте.

Na ovog Mihajla i njegovu suprugu se vero- vatno odnosi i zapis u malom psaltiru beogradskog izdanja 1852 god., na praznom listu ispo etka:

Када се престави пресвѣтера (И)шка хашни но- мера. Када се пр(е)стави поп Мишанл, тади є номера хашѣла.

Po rukopisu i jeziku ove je zapise pisao pop Gligorije, verovatno rodom iz ovog kraja i nasled- ник jelićkih sveštenika. Isti Gligorije zapisao je u malom trebniku (akatistu), ruske štampe XVIII v., na praznom listu ispočetka: **Би година хашке годи- на када се поп Глигориа запопи.**

Na jednom komadiću papira, u služebniku štam- panom u Moskvi 1752 g. pop Gligorije zabeležio je: **Година ви хашнд поп Глигориа даш арара снє номеро г наадє и ке стотина.**

U služebniku ruskog izdanja iz prve polovine XVIII v., na prvom praznom listu zapisao je: 1845 **хашме знати се када се престави попа Стефана Елића дјете Тодора.**

Na poslednjim praznim listovima: **Ксшн оѣс книгъ поп Степан Елић, син прѣте Симе Елића с Тимаръ.**

I ovaj se zapis odnosi na jeličku crkvu, u istoj knjizi: **Прилжи Гавро Толимир гроша рм.**

Drugom rukom: **Сіа книга знати се раѣшн цю сам даш сѣвне пара Павлѣ Т(о)лимирѣ за цр- квѣ (crkvu) гроша рм.**

Tolimiri su iz Jeličke, potomei jednog brata kneza Radiše.

Na Popovića Bregu je starije groblje, zvano Đurića groblje. Tu su sahranjeni i mnogi svešte- nici jeličke crkve. Na jednom kamenom krstu пише: **Знати се када се престави попъ Івсипъ Еличъ отац попа Гавре, мѣсеца априана денъ і 10 го- дине 1834.**

Na drugom spomeniku isklesano je: **Поп Ни- кола брат попа Гавре престави се мѣсеца марта кв денъ године 1852, подписанъ поп Тодоръ 1859.**

Iz navedenih podataka može se zaklju iti da je Timar imao iz davnina sveštenike, u XVII veku, i pre. Svakako da je imao i crkvu. Kao što казује predanje, crkva je bila uvek u današnjoj Jeli ki i bila je svagda дрвена, jer nigde nema pomena, ni tragova ni predanja o kakvom zidanom hramu u ovom kraju.

O vremenu gra enja sadanje crkve brvnare u Jeli ki imamo urezanu godinu u segmentnom luku spolja, iznad ulaznih vrata sa zapada: 1841. Dese

¹³ Zapisi i natpisi, br. 2060.

¹⁴ Zapisi i natpisi, br. 2847.

¹⁵ Zapisi i natpisi, br. 3964.

tica ovoga datuma, zbog svog starinskog oblika, stvara kod mnogih zabunu, pa je esto pogrešno itana i udno tuma ena. Stari na in pisanja e-

tvorke nije mogao zgodno da se izvede u drvetu kao rukopisna, pa joj je data posebna, sli na stilizacija.¹⁶

CRKVA

Tip drvene crkve u Malom Blašku je stariji i prostiji, kako po obliku tako i po na inu gradnje i po obradi materijala, sli an obi noj seoskoj ku i, kako su se pravile skromne crkve u XVIII veku. Brvnara u Jeli ki pretstavlja sasvim druk iji tip, tip malo razvijenije gra evine ve ih dimenzija, majstorske obrade drveta, smelije gradnje, iskusnu ruku i ukusniju dekorativnost. Hram u Malom Blašku je rad obi nog seoskog graditelja, dok crkva u Jeli ki je savršenije zanatsko delo uvenih Osa ana iz prve polovine XIX veka. To su nesum

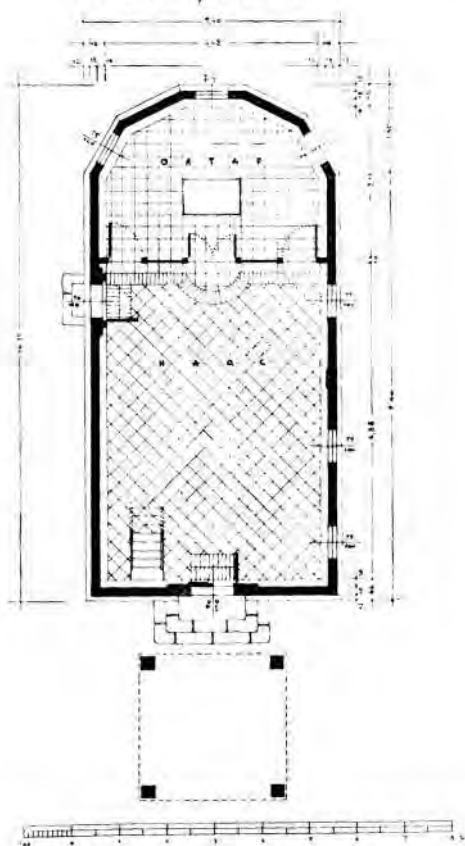
njivo i znaci vremena i prilika u kome su obe crkve nastale. Pored ostalih vrlo izrazitih razlika pokazuje to i samo mesto i položaj ovih crkava. Hram u Blašku je u brdu, skriven u šumi, gra en krišom i kradom sklopljen. U Jeli ki je u dolini, ipak u šumi, ali podignut sa znanjem i odobrenjem turskih carskih vlasti.

Jeli ka crkva nije ostala onako kako je prvobitno sagra ena. Izme u 1890—1895 god. izdignuta je na ozidani kameni temelj, iznutra su malteri sana brvna i svod, na oltaru i naosu prose eni su veliki prozori, a spolja je dodat zaseban zvonik grube izrade. To u suštini nije izmenilo karakter gra evine, sem prosecanje prozora, koje ak slabi zgradu, ali je crkva izgubila dosta od svoje specifi ne lepote, koju pružaju ovakve drvene gra evine.

Osnova jeli ke crkve je izduženiji pravougaonik sa poligonalnom, petostranom oltarskom apsidom,

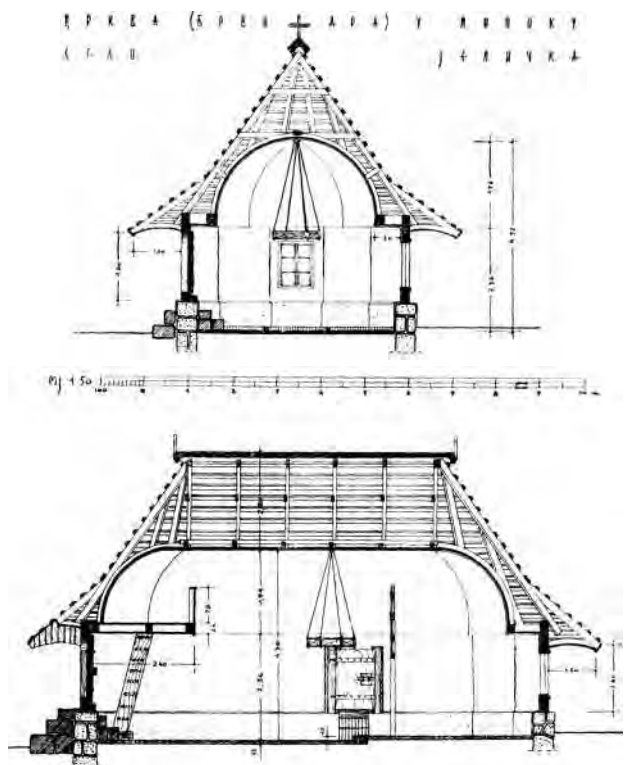
¹⁶ Na crkvi brvnari »Pokajnica« kod Velike Plane u Srbiji, urezana je slično godina podizanja crkve 1818. Slično je i na ikonostasu samo su osmice dole zaokrugljene 1818 na formu crkvenoslavenskoga S. Prvi slučaj sa osmicama je sličan kao i četvorka kod Jeličke crkve, samo je obratno postavljena. To je verovatno osatski način urezivanja brojeva. — Arh. D. St. Pavlović: Stare crkve brvnare u Srbiji. — Muzeji, organ srpskog muzejskog društva, br. 6, str. 113.

— ЦРКВА (БРВНАРА) У ЛИПИКУ
СЕЛО ЈЕЛИКА

Crkva u Lipiku, selo Jeli ka — tlocrt (ing. E. Dimitrijevi , 1952)

ЦРКВА (БРВНАРА) У ЛИПИКУ
СЕЛО ЈЕЛИКА

Crkva u Lipiku, selo Jeli ka, presjeci (ing. E. Dimitrijevi , 1952)

dakle u obliku la e. Dužina pravougaonika spolja iznosi 9 m, dužine apsida 1,85 m, a širina crkve 5,40 m. Zbog blagog nagiba zemljišta visina zidanog sokla je nejednaka, kreće se od 0,45 m. na isto noj strani pa do 0,90 m. na zapadnoj. Visina drvenih zidova sa venanicom iznosi 2 m. Strmi krov je visoko izdignut na sleme, sa lepo zaobljenim uglovima, pokriven sitnim klisom. Pri venanici se izvija i obrazuje široku natstrešnicu. Visina cele crkve sa ozidanom osnovom do vrha slemena je oko 7,30 m. Ceo je hram građen od vrste hrastovine, izuzev dodatog kamenog temelja.

Dok je u Malom Blašku skeletna građevina, crkva u Jeli ki je sva od masivnih brvana. Osnovna debela i glatko otesana brvana — »podvala«, kako ih narodno neimarstvo naziva — danas leže na izdignutom kamenom temelju. Nekada su bila položena na zemlju. Ona su visoka 0,37 m. Ostala brvana, lepo složena, uzdužno se režu do venanice. Na uglovima sa zapadne strane, uzdužna brvana bo njih zidova i popreka na zapadne fasade vezana su dvostrukim pravim preklpom. Kod građenja bo njih zidova veoma je zanimljivo jedno konstruktivno rešenje. Pravougaoni deo crkve dug je 9 m. Teško je bilo na i toliko duga stabla jednake debljine, a postavljanje stupca se htelo po svaku cenu izbeći i iz konstruktivnih razloga. Onda se pribeglo ovakom, svakako tada uobičajenom rešenju. Na kraju brvana od oko 6 m. use eni su »slepi ertovi«, tako isto i na produžnom kra im brvnima. » ertovi« su su elice spojeni, a preko njih verovatno udaren gvozdeni veznik — klanfa, te se tako nastavljaju brvana potrebne dužine. Šupljina kod ertova ispunjena je sa spoljne i unutrašnje strane grednim hrastovim oplatom potrebne punoće i visine, te na taj način prividno obrazuju stupac. Ovakav način nastavljanja brvana, na prvi pogled izgleda udan i nelogičan. Jednostavnije i lakše bi bilo postavljanje stupca i užljebljivanje brvana. Me utim iskusni graditelj je dobro znao da bi plitkim žljebom doveo u pitanje trajnu sigurnost brvana, a kopanjem dubokog žleba oslabio bi stupac, a u oba sluaja još bi se onemogućilo povezivanje greda železnim veznicama. Navedenim rešenjem postignuta je vrsta veza, a oplatom veće pojačanje i fingiranje stupca. To je rešenje primenjeno samo kod južnog zida. Me utim, sa severne strane nije bilo potrebno. Tu su pomogli široki i jaki stupci dovratnika severnog ulaza sa kojima su brvana povezana na žleb.

Da bi se dobio poligonalni oblik apsida, a ipak postigla potrebna vrstina i povezanost građevine, pribeglo se rešenju sa dvostrukim kosim preklpom i kosim zasecanjem preteklih krajeva brvana, te je tako doterana ivica na prelomima poligona. Kose linije veza na uglovima apsida daju živost i lepotu ovome delu građevine.

Sva su zidna brvana ujednačene debljine 0,17 m, pravougaonog preseka, samo su nejednake visine. Temeljne grede su visoke 0,37 m, dok se visina

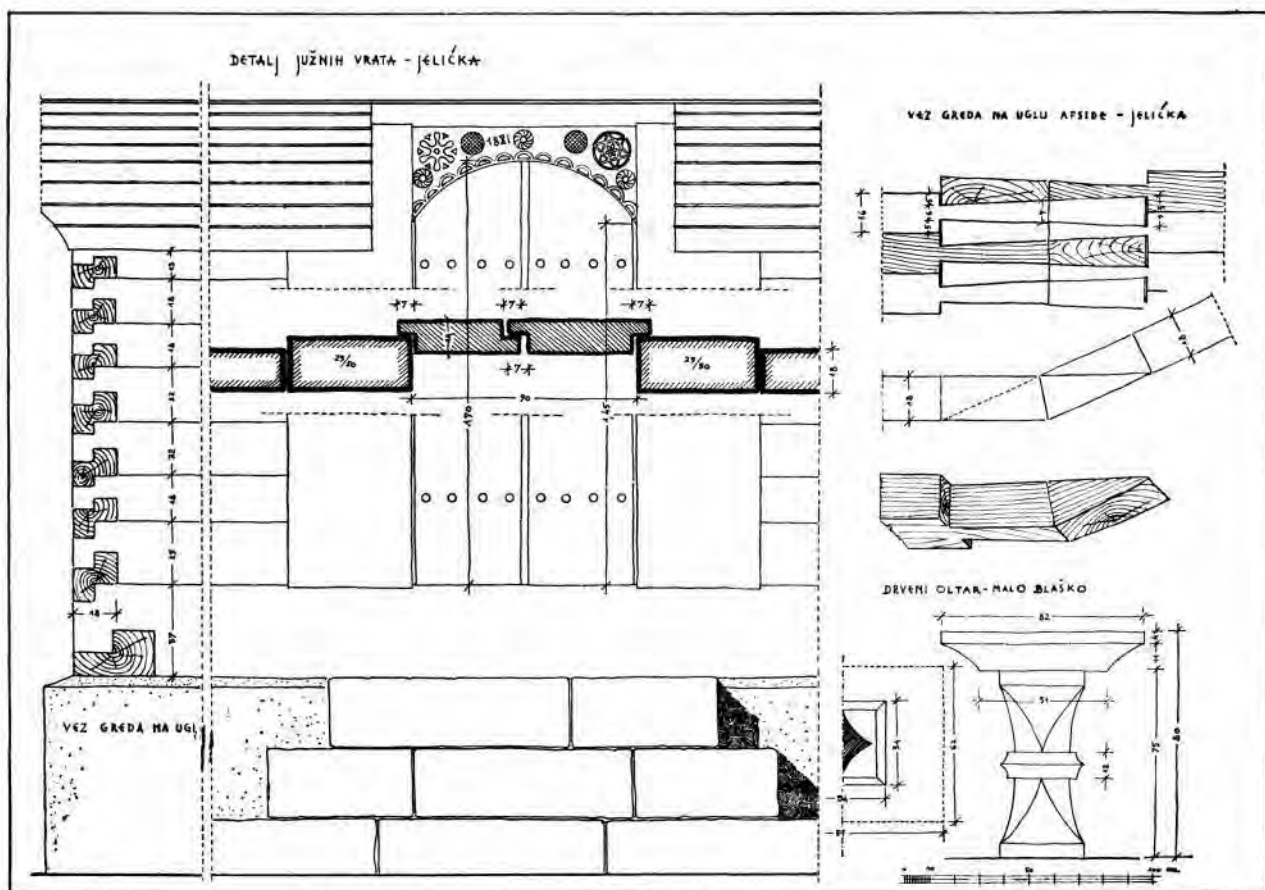

Crkva u Lipiku, selo Jelička (foto P. Momirović, 1952)

ostalih kreće od 0,25 pa do 0,13, čak i 0,08 m do venanice. Radi veće vrste brvana su na sredini ili drugim mestima i na vezama prikovana jakim gvozdenim klinovima.

Venanica kod Jeličke crkve vrši, pored svoje redovne namene, još jednu funkciju, o kojoj u govoriti kad bude reč o svodu. Konstrukcija krova je slična kao kod blaške crkve. Kostur sa rogovima, bez slemenja, samo su rogovi povezani dvostrukim stegama — »pantama«. Zaobljeni deo krova ima potpuno kupasti oblik. Iskonstruisan je pomoću prirožaka, bez podvostruavanja ugaonih rogova. Natstrešnica je izvijena dodavanjem spoljnih prirožaka. Ne zna se da li su puni ili poduprti pantama. Potstrešnica je zasvedena šašovcima od mekog drveta na celoj dužini, a elo potstrešnice opšiveno je tako da šašicama mekog drveta, sa vencem izrezanih polukrugova na donjoj strani. Preko rogova dolaze baskije i po njima lepo izrezano, tanko i sitno hrastovo »iverje« — klis — u više slojeva, po narodnom kazivanju devet, ili čak i jedanaest. Klis je pri vršenju velikom količinom kovanih klinaca, kvadratnog preseka i nepravilne glave. Usled istrulelih slojeva »iverja« strše ogoleli i zarali. Klis nije nikada menjan otkad je crkva na injena. Menjano je samo, po narodnom prianju, »korito« na slemenu tri puta dosada.

Svod hrama konstruisan je veoma duhovito, što odaje veštog i dovitljivog graditelja, koji je u svome poslu virtuozan. Osnovna brvana svoda, pravougaonog preseka, ne leže na bočnim zidovima, nego su odmaknuta od venanice za 0,60 m., u slobodnom prostoru unutrašnjosti hrama, oslanjaju i se krajevima na zapadni zid i na prve strane oltarskog poligona. Brvana su poduhvaćena nizom kratkih gredica (trupaca) na preklpom, kao kakvim konzolama, koje su preklpajene i svakako

Detalji sa crkve u Jeli ki i Malom Blaškom (ing. E. Dimitrijevi , 1952

ukovane na završnim brvnima bo nih zidova crkve. Odozdo su pritisnute ven anicom i težinom krova, te je stabilnost gredica i stabilnost brvana svoda potpuna. U brvnu svoda u vrš ena su polukružna rebra na potrebnom razmaku. S boka su rebra prihva ena za rogove, a temena su im povezana na celoj dužini svoda gredom, koja je privrš ena za stege — »pante«. Konstrukcija svoda oltarske polukalote izvedena je pomo u rebara kra eg luka, kao kod brvnare u Takovu.¹⁷ S unutrašnje strane na rebra su prikovani šašovci, te je dobijen poluobli asti svod celom dužinom crkve i oltarska polukalota. Svod je visok 4,30 m. od poda, a raspon mu je 3,25 m. Napomenuo sam ve , da je unutrašnjost crkve omalterisana. Popatosana je ciglom. Hram je podeljen u dva dela: oltar i naos. Oltar je za 0,10 cm izdignut. Kameni sv. presto je na jednom kamenom stubu od mekog kre njaka, obra en i profiliran sli no prestonom stubu u Malom Blašku. Ikonostas je postavljen delom u naosu hrama. Podignut je devedesetih godina, prilikom opravke crkve. Ima troje dveri. Ne pretstavlja nikakvu vrednost. Svod crkve je delom živopisan,

¹⁷ Branislav Đ. Koji : Stara gradska i seoska arhitektura u Srbiji. — Beograd 1949 god., str. 150.

prosto i neukusno. Na zapadnom delu podignut je hor takode prilikom opravke crkve. Na hor vode uske i strme stube.

U pogledu otvora crkva ima dvojna vrata: glavna sa zapada i sporedna sa severne strane. Zapadna su izme u dva široka stupca dovratnika, koji su u isto vreme i konstruktivni elementi gra evine za utvr ivanje brvana zapadnog zida. Poviše ulaza use en je svod natstrešnice. Nadvratnik je dekorativnog karaktera i obrade, lu nog oblika, ukrašen po rubu luka vencem izrezanih polukrugova, a ostalo polje ispunjeno je sa tri pup aste rozete, jednom pao astom, jednom sa upisanim Solomonovim slovom i dvema manjim sa dijagonalnim rešetkastim urezima. Tu je urezana i godina kada je crkva podignuta. Na prerezima potstrešnice šupljine su zatvorene daskama od mekog drveta na kojima je tako e izra ena po jedna rozeta.

Vrata su dvokrilna, masivna i pravougaonog oblika. Svako krilo je iz jednog komada drveta. Na pole ini pri vrhu i dnu užlebljeni su kušaci — tanje gredice radi postavljanja baglama. Baglame su gvozdene, dvostruko savijene, obrazuju prsten; uglavljene su u kušake, odnosno dovranike i svojim dvostrukim krajevima povrnute su na unutrašnjim stranama. Spolja su kušaci prikovani redom

glavatih klinaca, više dekorativno. Krila pri zatvaranju prelaze pragove vrata i sa unutrašnje strane utvrđuju se poprečnim mandalom ili prevorom. Ulazi se na tri kamene stepenice, a u crkvu se spušta niz dve.

Severna vrata su jednokrila, prostija i manja. Iz jednog su komada drveta. Imaju prosti lučni nadvratnik, kušake sa redom klinaca, iste baglame. Zatvaraju se starinskom bravom i velikim ključem. Ulaz ima jedan kameni basamak.

Prvobitni prozor i i prorezani su u dva susedna brvna, u veličini 0,20x0,20 m. i verovatno su se zatvarali navlačenjem malih kapaka s unutrašnje strane. Bilo ih je pet, tri na oltaru i dva na naosu. Sada su prozor i i zatvoreni drvenom ispunom. Prilikom pomenute opravke crkve prošle godine su tri velika prozora na oltaru i dva na južnom zidu srednjega dela hrama, radi boljeg osvetljenja. Na prozorima su gvozdjeni demiri, dva staklena krila i spolja gvozdjeni kapci. Time je iskvarena i naružena gra evina.

Ispod crkve, pred zapadnim ulazom, podignut je posle austriske okupacije visoki drveni zvonik na četiri stupca, ograden daskama, grube i proste izrade, četvrtastog preseka; sužava se pri vrhu. Drvene stubbe vode na sprat.

Porta je prilično prostrana i ogradenjena. U njoj su još dve tri preostale ladare.

Crkva u Jeli ki predstavlja izvanredno majstorsko delo naših narodnih graditelja iz prve polovine XIX veka, kako po svojoj duhovitoj konstruktivnosti, tako i po lepoti, savesnosti i savršenstvu obrade materijala. U celini deluje ukasno sa svim arima drvenih građevina u okviru divne poljske okoline. Ona je biser drvenog graditeljstva ne samo Bosanske Krajine, no i celitave Bosne. Stoga zaslužuje ve u pažnju i brigu oko njenog održavanja. Krov crkve je u ravan stanju, prokišnjava, jer su slojevi klisa istrunuli. Na više mesta krov je zakrpljen plehom. Potrebno bi bilo da se što pre, pod stručnim rukovodstvom Zavoda, pokrije novim klisom istog oblika. Bez velike muke i troškova mogao bi joj se u mnogome povratiti stari izgled obijanjem tankog maltera sa unutrašnjih zidova i svoda, da bi se videlo drvo. Hor bi tako e trebalo ukloniti, jer je delo novije prepravke. Probijene prozore trebalo bi uskladiti koliko je moguće sa građevinom, a vremenom izmeniti oltarsku pregradu i dati joj stari izgled i karakter po ugledu na ostvarene primerke ove vrste. Gvozdene predmete, sve njake i dr. zameniti drvenim kako je i bilo. Zvonik, koji zaklanja zgradu na njenom lepom ulazu i koji svojom neskladnom linijom i nezgrapnošću u obradi strašno odudara od građevine, treba srušiti ili premestiti u drugi kraj crkvene porte, gde ne e smetati. Njegovi su stupci pri dnu ina e natruleli, te predstavlja i opasnost za crkvu.

Od zanimljivih crkvenih predmeta vredi pomenuti jedan drveni krst sa urezanim crtežima poznatih tema: raspeće i praznika, rusti ne obrade, značajnih za proučavanje narodne rezbarije.

Od interesa su pored navedenih i drugi zapisi iz starijih crkvenih knjiga.

U oktobru malog formata, ruskog izdanja u Moskvi 1764 g., na poslednjem praznom listu: **ЗНАТИ СЕ КАКО ПОИЗ ПЕШО ПОИШ ГАВРИ ДАДЕ УВШ КНИГШ УКТОИ ГРОША 20 1849.**

Dveri ikonostasa iz crkve u Malom Blaškom (foto P. Momirovi, 1952)

U knjizi Novi zavet, moskovskog izdanja 1738 g., na prvom praznom listu: **Евангеліе ꙗ апостолаъ еже естѣ нови завет мѣк раба Анто́нна Оодо́ровића дѣка. Писа м(есе)ца априлаа дана 15 год. (1)793.**

Na drugom praznom listu: **Евангелие и апо- столъ еже естѣ нови заветѣ, ѡкспн є Теодоръ Стряковичъ своемѣ шцѣ Миханлѣ и сестри Ма- рини предѣ дѣшѣ за вечни спомен, Б(о)гѣ да има вѣде вѣлико.**

U osmoglasniku ruskog izdanja iz 1764 god., na drugom praznom listu; **Сна книга ѡктѡицѣ: ѿ- рѣа Іванна изъ Дервенте естѣ. И шенови є Ла- заръ Іванновиѣъ вчитель тешанскій, вьстѣ из ше(х)рѣ Сараева. С благодатню кожию, аминь.**

Na malom psaltiru ruskog izdanja iz 1752 god., na donjim okrajcima ispo etka zapisana je godina: **хѣѣ.**

Drugom rukom: **Книга . . . ѡгалти(р) ѡкспн Ана(?) лѣкта ѡ Хр(и)ста 76 аго 8 школн стѣбнич- кой при магистре Георгіи Гаѣшин дѣяконѣ.**

U služebniku ruskog izdanja iz prve polovine XVIII veka, na drugom praznom listu: **Писа Ристо попа Гавре Єлиѣ ис Тимара: Боня Бога, ѣнин право па се не боѣ никога, вѣди 8 своемѣ благо- разумань, а кадѣ што поѣннешѣ радити, смотри свагда истинѣ и нигдѣ**

Na donjim rubovima iste knjige: **. 8 свѣтѣ црквѣ Николаа и ѣй цена гроша 8 . . .**

Drugom rukom: **Сна светла и божественнаа книга глаголемаа службеник хѣѣв месеца денѣд.**

U malom molitveniku ruske štampe iz po etka XIX stole a, na jednoj praznoj strani piše: **Сна книжница молебная Триѣсна Кипиѣа, пароха бан- клѣвчкога ꙗ жителя исте вароши. Баня Лѣка, 12 окто(в)ар 1838.**

Na drugom praznom listu, drugim rukopisom: **Ока книга попа ѿерея Христо, — молебникѣ, мо- литваѣъ. Писа К на 1842 лѣкта. Писалѣ 8 Сара- евѣ.**

Kuriozuma radi navodim zapis nekadašnjeg sveštenika Simeuna Popovi a, protojereja, junaka Ko i eve pripovetke »Mra ajski proto«. U oktoihu be kog izdanja iz pedesetih godina XIX v. na prvom listu ispasano je crvenim mastilom itko i lepo:

Приложи: Симеунъ Поповиѣъ протојерей и парох Елиѣки цркви Радишиној у Јелиѣима, 1905. г. за свој споменѣ.

Ima još jedno dve knjige sa njegovim potpisom. Kod crkve se uva i njegova stolica, srezana od jednog velikog trupca, na kojoj je prota sedeo pri- likom ispevanja naroda.

Résumé

Les églises en bois de Malo Blasko et de Jelicka près de Banja Luka en Bosnie, présentent deux types différents.

Celle de Malo Blasko est d'un type plus ancien, de la moitié du XVIIIe siècle. Elle est de dimensions modestes, de forme et de construction assez simples, et elle n'est guère décorative. Elle ressemble à une vieille maison de bois et elle est l'oeuvre d'un constructeur quelconque.

Celle de Jelicka est une construction massive plus ample et plus complexe, plus intelligemment réalisée et assez décorative, de la première moitié du XIXe siècle.

Pour les deux églises, la construction de la toiture mérite une attention particulière: la forme des toits est très belle.

HAMDİJA KREŠEVLJAKOVI

SARAJEVSKE DAIRE

Prilog izu avanju spomenika turske arhitekture u Bosni

LES »DAIRE« A SARAJEVO

Daira je arapska riječ, i u leksi kom smislu zna i *krug*, *kružnica*, a u turskoj građevnoj umjetnosti označuje poseban skup trgovačkih magaza (robnih skladišta) oko jednog dvorišta, pod jednim krovom i s jednim, zajedničkim ulazom s ulice u dvorište. Magaze u *dairi* situirane su oko manjeg ili većeg centralnog dvorišta, one, prema tome, dvorište *okružuju*, pa upravo odatle i ime takvom skladištu. Takvih objekata bilo je kod nas, čini se, jedino u Sarajevu. U drugim trgovačkim mjestima Bosne i Hercegovine, koliko znam, nije ih bilo, a nije ih bilo ni u drugom velikom trgovačkom centru, Skoplju na Vardaru. Da li su ti spomenici nešto naročito, sarajevsko, ne znam, ali, bez obzira na to, oni već i zbog svoje građevne specifičnosti i malobrojnosti u našim stranama zaslužuju posebnu pažnju i arhitekta i kulturnog historičara.

Bitni sastavni dio *daira* su magaze, koje susrećemo gotovo redovito i uz sve orijentalne *duane*.

Svaki trgovački *duan*, a poneki i obrtni *ki*, imao je u pozadini magazu, u kojoj se držala razna roba. Magaze su uvijek građene od solidnijeg materijala. Zidane su od kamena i čerpiča. Podim je popločan ili popločan podnicama, a strop je također od debelih podnica ili od direkta (*dizma*) s nabojem od čerpiča i kreča, ponekad debelim do jednog metra. Ako je magaza prostranija, onda je po sredini magaze greda od hrastovine (*okaga*), koja se, osim na zidove, opire još na stup ili *ursiju* s jastukom (T nosa). *Ursija* je uvijek postavljena na *taban* (stopu) od kamena. *Taban* je na gornjoj plohi udubljen. Ta je udubina poput velike šoljice, a u nju upada *ursija*, koja ima na toj strani klin. Ponajčešće je *taban* u obliku prikrajene četverostrane piramide. *Okaga* i *ursije* su potrebne da drže teret naboja.

Zidovi su magaze debeli preko pola metra. Ako koji od zidova magaze izlazi na sokaču, onda je taj zid iznutra magaze pokovan debelim hrastovim daskama. To se gradilo zbog toga, ako bi lupež noću u izsokaču prorovio zid, da mu te daske prije ulaz u magazu. Ovako su pokovane i neke kućne magaze (na pr. Bakarevića magaza u današnjoj ulici Dragice Pravice). Vrata su uvijek građena na svod. Okvir je od lijepo tesana kamena. Ima ih jednokrlnih i dvokrlnih. Krila (ka-

nati) su uvijek od željeza. Željezne ploče, od kojih su vrata sastavljena, kovale su se u Varešu, a daljnji sastav tih ploča vršili su kovači u mjestima, gdje se magaza gradila.

Brave za magazna vrata donošene su mahom iz Dubrovnika.

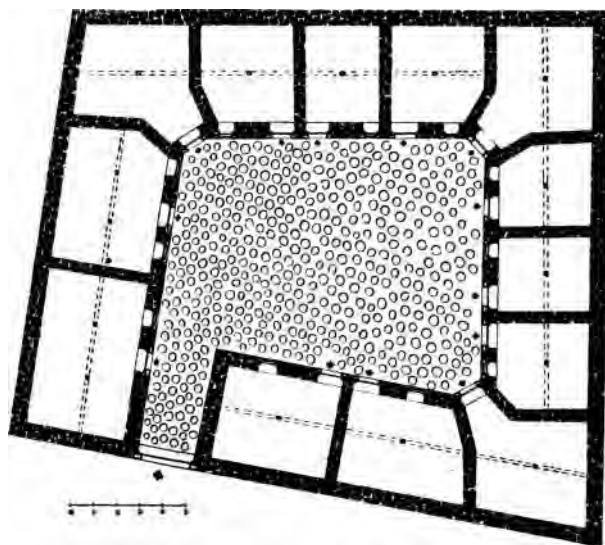
Iza magaznog praga pod je u debljini zida ili nešto šire popločan pločom, kako *vatra*, kad bi se pojavila, ne bi mogla zahvatiti drveni pod.

Prozori su pravokutnog ili kvadratnog oblika, a bilo ih je i na svod. Na njima su uvijek *demiri* i gvozdeni kapci.

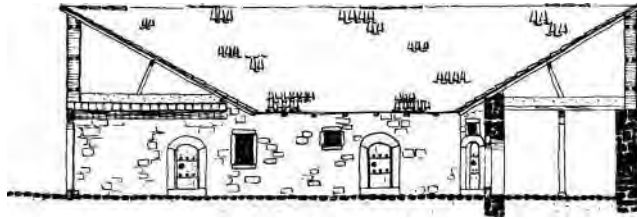
Bilo je *duana*, koji su imali magazu na katu. Iz prizemne magaze vodile su *merdevine* na kat. Za takve se *duane* reklo, da imaju donju i gornju magazu, a onim *duanima* s prizemnom magazom reklo se — *duan s magazom*. Dok je magaza u prizemlju mogla biti bez prozora, gornja magaza ima uvijek bar jedan prozor.

Duana s gornjom i donjom magazom bilo je u Sarajevu naročito u Velikom turiluku, Bazar džanima i Kundurdžiluku.

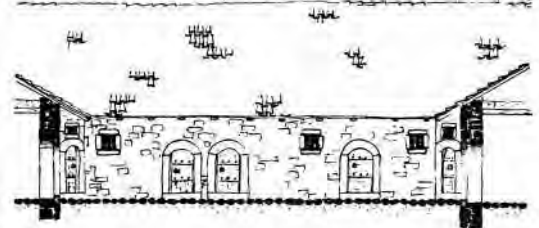
Duana s gornjom magazom nije nikada bilo oko Brusa bezistena, Gazi Husrevbegovog bezistena, oko Bašaršijske i Ekrekijine džamije,

Daira u Hala ima — tlocrt (1952)

SJEVERNA FASADA

ISTO NA FASADA

Daira u Hala ima — dvorišne fasade (1952)

dok ih je bilo u Velikom ur iluku uz harem (dvorište) Begove džamije.

Bilo je magaza prizemnih i na kat, bez du ana, naro ito u Oprkanju, Hala ima i Malom ur iluku, pa u jednom soka i u u Kundurdžiluk ulici.

Pod Kova ima prema ekrek ijinoj džamiji bio je jedan du an, koji je, osim donje i gornje magaze, imao još dvije magaze potpuno u zemlji, a porušen je 1942 g. Tako je to bila trospratna zgrada. U magaze u zemlji silazilo se ispod du ana, a u magaze iznad zemlje iz du ana. One magaze u zemlji gra ene su od kamena, a strop im je svod od sedre. Svod od sedre imale su još magaze u dvorištu Dženeti a ku e u današnjoj Titovoj ulici (srušena 1942 g.), a isto tako i magaza u Saburinoj ku i u istoimenoj ulici.

Nekoliko majstorski gra enih magaza u prizemlju i na katu bilo je i u Ajas pašinoj mahali (danas kraj oko hotela Centrala).

Magaze dubrova kog tipa u Hala ima imaju poseban ulaz u magaze u prizemlju, a poseban u magaze na spratu.

Nad nekim su magazama sagra ene na katu sobe. Takav je slu aj kod magaza u prizemlju Mori a hana i bivše Kolobare, a tako je nekad bilo soba i nad nekim magazama u Oprkanju.

Ima još jedna magaza, u kojoj je strop od sedre, ali to nije ni kupola, ni ba vasti svod. Taj je svod gra en poput krova ku e, gdje su dvije strane istokra ni trapezi, a druge dvije istokra ni trokutu.

Osje ao sam potrebnim da sve to kažem prije nego pre em na opis daira, koje su ustvari prave magaze i ništa drugo, samo što ove magaze imaju zajedni ko svoje dvorište.

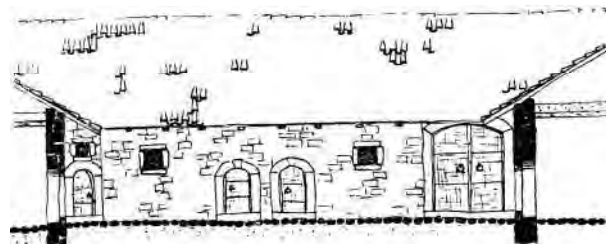
Daira je, kako rekoh, skup od više magaza nanižanih oko zajedni kog dvorišta. To je dvorište pravilan etverokut (kvadrat ili pravokutnik). Dvorište je opasano visokim zidom. Unutar toga zida niža se magaza do magaze. Sve su te magaze po dairama uvijek prizemne. Krov im je na jednu vodu. Gra ene su kao i one magaze uz du ane. Jedino se razlikuju magaze u uglovima dvorišta smještajem prozora iznad vrata, koja su koso postavljena, dok su kod ostalih magaza prozori sa strane vrata. To je stoga, što magaze u uglu dvorišta imaju samo onoliko lica, koliko zahvataju vrata. Svi magazni prozori okrenuti su u dvorište.

U dairu se ulazi kroz velika, na svod gra ena vrata, kroz koja je mogao lako u i konj pod tovarom. Krila su gvozdna, dok su kod svih magaza u dairama bila vrata s jednim krilom.

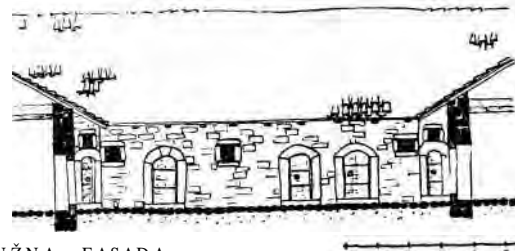
Dvorište je malo nagnuto prema sredini, i odavde je vodio mali kanal ispod vrata daire, kojim je otjecala kišnica.

Visoki zid s uli ne strane daire bio je brana od vatre.

Koliko mi je poznato, u Sarajevu je bilo pet daira. Toliko ih je bilo do 1879, t. j. do onog velikog požara, u kome je strašno nastradao ovaj grad, a naro ito njegov centar. Sve su, na svu priliku, sagra ene u novije vrijeme. U izvorima XVI i XVII stolje a nisam im našao spomena, a ne spominje ih niti ijedan putnik XVII stolje a, iako neki od njih opširnije govore o sarajevskoj aršiji. Bi e, prema tome, najvjerojatnije, da su sve nastale u XVIII stolje u, nakon velikog i najkata strofalnijeg požara od g. 1697. Za neke od njih možemo to i sa sigurnoš u re i. I ako daira nije bilo prije ovog požara, onda je svakako on, kao i

ZAPADNA FASADA

JUŽNA FASADA

Daira u Hala ima

dvorišne fasade (1952)

prijašnji požari, uprokovao da se pribjeglo gradnji daira.

Od ovih pet daira jedna je sagra ena u Hala ima, druga blizu stare Careve uprije, tre a kraj ekrek ijine džamije, etvrta uz Staru pravoslavnu crkvu, a peta u današnjoj Kundurdžiluk ulici. Po vlasniku prva se zvala *Hadžimuratovi a*, druga *Hadži Bešlijina*, tre a *Hadžiganferova*, etvrta *Crkvena*, dok mi nije poznato, kako se zvala ona u Kundurdžiluku.

Hadžimuratovi a daira u Hala ima sagra ena je nešto prije januara 1776, a sagradio ju je sarajevski trgovac Hadži Ibrahim, sin Hadži Muratov, stanovnik Careve mahale. On je podigao na zemljištu Hadži Isaova vakufa deset magaza. To je zemljište bilo dugo 30, široko 28 aršina, a sastojalo se od etiri parcele. Za to se zemljište pla alo Hadži Isaovu vakufu 1080 ak i godišnje mukate (kirije). Zgrade, što su nekada stajale na one etiri parcele, izgorjele su 1697 g. Tek g. 1723 ustanovljene su granice ovih parcela. Otada pa do izgradnje onih deset magaza, t. j. daire, stajalo je ovo zemljište prazno. I ovo je opet jedan nov dokaz kako se Sarajevo sporo oporavljalo nakon požara od 1697 g.

Ova je daira izgubila nešto od svog prvobitnog izgleda, što su u njoj porušene tri magaze do ulice, a na tome mjestu sagra ene su tri nove magaze i nad njima stan. Desilo se to negdje oko 1900 g. Osim toga diobom pregra ene su još etiri magaze nepoznatog vremena, pa je u ovoj dairi danas 14 magaza.

Po izumr u porodice Hadžimuratovi a prešle su ove magaze u vlasništvo više trgova kih porodica i jednoga vakufa. Danas je u ovoj dairi svega 14 magaza, koje su bile u derutnom stanju do 1952 g. Ove godine temeljito je restaurirao Muzej grada Sarajeva pod nadzorom arh. J. Neidhardta tu dairu.

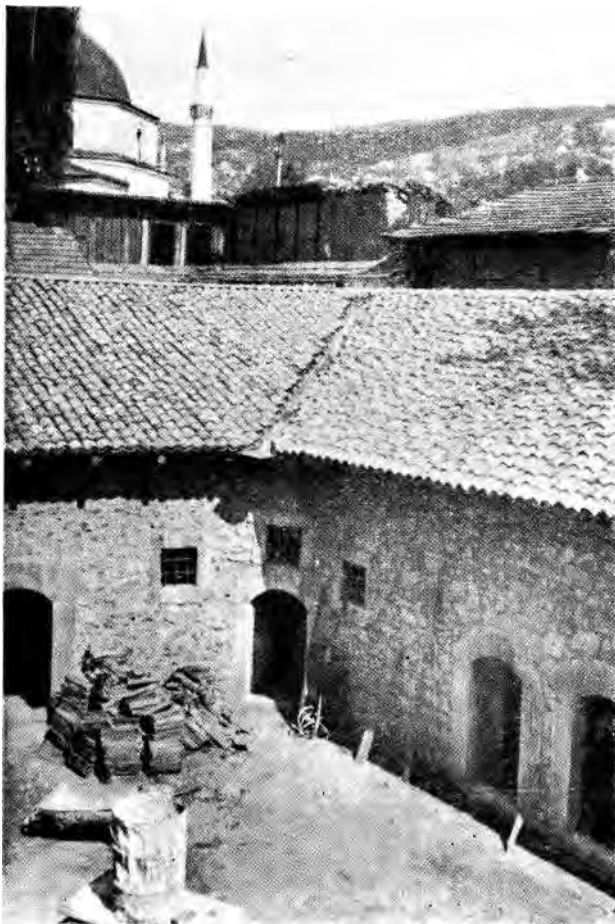
Crkvena daira na Varoši nastala je poslije izgradnje današnje zgrade Stare pravoslavne crkve, dakle, poslije 1730 g. ili poslije 1788, kada je crkva popravljana nakon jednog požara. Zid, koji je dijelio dvorište crkve od ulice kao i dvorište daire, gra en je u isto doba, i nije stariji od XVIII stolje a.

Ovo je danas najbolje sa uvana daira. U njoj je samo pretvorena jedna magaza u crkveni muzej, dok je ostalih pet magaza ostalo gotovo netaknuto. Magaze su te daire prostranije od magaza ostalih djelomi no o uvanih daira, ali je dvorište znatno manje.

U toj dairi ima jedna magaza dužine 10, a širine 5,5 m, i to je najve a poznata magaza u da irama. Šesta magaza ove daire petvorena je u crkveni muzej 1939 g. Zazidana su vrata iz dvorišta daire, a nova su otvorena iz dvorišta crkve.

Daira u Hala ima u toku restauracije (foto I. Tomatinovi , 1952)

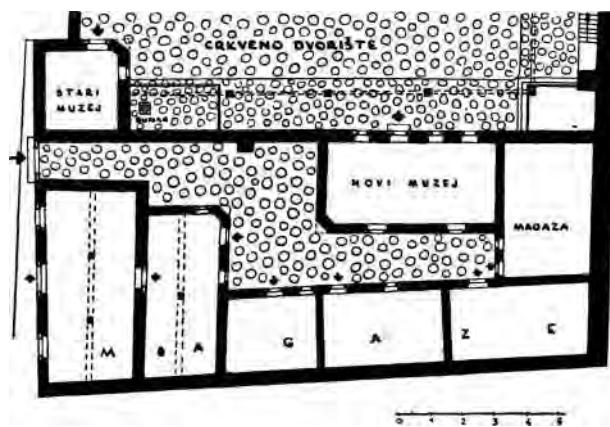
Daira u Hala ima u toku restauracije radova 1952 (foto Š. Bešliagi)

Hadži Gazanfer ili *Hadži Kazafer* bio je veliki trgovac, a živio je polovinom XVIII stolje a. Na Vratniku je imao ogromnu ku u s kulom u dvorištu. Po njemu je prozvana दौरa kraj ekrek i jine džamije u današnjoj Koi a ulici (prije Nova Testa). O postanku ove daire ništa pouzdano ne znam. U njoj je bilo desetak magaza. Prednji dio ove daire porušen je 1865 g., kad je prosjena Nova Testa, a zapadni njen dio srušen je kad se gradila ona nova zgrada, t. j. oko 1906 g. Tako je ovdje od stare daire ostalo svega pet magaza.

Hadžikazaferovi i su izumrli u ovom stolje u, a pojedine magaze ove daire bile su u vlasti drugih vlasnika još prije 1850 godine.

Hadži Bešlija दौरa stajala je ondje, gdje je danas baša kafane Visoko, a porušena je 1897 g. pri regulaciji Miljacke od Latinske uprije (danas Principov most) do Šehrije (Vije nica). U toj je dairi bilo 25 magaza. Kada je ova दौरa sagraena, ne znam. Njezin je vlasnik bio Hadži Mustafa Bešlija, jedan od velikih trgovaca, a umro je 1796. Ulaz u ovu dairu bio je iz ibuk ijske ulice.

O dairi u Kundurdžiluku znam samo to, da joj je ulaz bio uz Hrasninu magazu, da je propala 1879 g., i da su joj podor savnili sa zemljom 1898 g.

Daira uz Staru pravoslavnu crkvu — floert (1952)

Résumé

Un »daira« est un ensemble de pièces aux murs de pierre autour d'une cour commune, qui servaient d'entrepôt commercial. L'auteur fait un bref historique et la description

des »daira« qui ont existé à Sarajevo. Il y parle donc des deux »daira« qui ont été conservés jusqu'à ce jour, dont l'un, celui de Halaci a été restauré en 1952.

ŠEFIK BEŠLAGI

PROU AVANJE I ZAŠTITA STE AKA RECHERCHES SUR LES »STE CI« ET PROTECTION DE CES MONUMENTS

I

Ste cima se nazivaju srednjovjekovni nadgrobni kamenovi ove ih dimenzija i karakteristi nih oblika koji obilježavaju grobove naših slavenskih predaka po brežuljcima, ravninama i planinama Bosne i Hercegovine i dijelova Srbije, Crne Gore i Dalmacije koji grani e sa Bosnom i Hercegovinom. To ime se odomailo kod obrazovanijih ljudi i jednog dijela građana, dok se ovi nadgrobni kamenovi u pojedinim krajevima zovu i »mramori«, »mašeti«, »biljezi«, »gr ka«, »rimska«, ili »kaur ska« groblja. Ima ih nekoliko desetaka hiljada na broju, a ranije ih je sigurno bilo mnogo više. Obino su u skupinama (najve e nekropole broje oko 300 do 400 ste aka), ali ih ima i pojedina njih. Oblici su im razli iti, monoliti su ili sastavljeni od dva komada. Naj eš e su klesani od vapnenca. Neki su ukrašeni reljefima, udubljenim ili plasti nima šarama i figurama životinja i ljudi, a poneki imaju i natpise u bosanskoj irilici (»bosan ici«).

Ste ci su jedinstvena i zna ajna kulturno istorijsko umjetni ka pojava. Pored nešto povelja, pisama i ostataka utvr enih gradova vladara i feudalaca, oni predstavljaju vrlo važne i skoro jedine izvore i dokumente za upoznavanje istorije našeg srednjeg vijeka.

Zna aj ovih spomenika kulture dugo vremena nije bio uo en, pa nije bila ni pravilno shva ena potreba njihove zaštite i nau ne obrade. Rijetki su bili pojedinci koji su se za njih zanimali, a o nekoj organizovanoj zaštiti, ili o sistematskom prou avanju može se govoriti od najskorijeg vremena. Tek je Narodna revolucija, koja je izmijenila odnos prema spomenicima kulture uopšte, donijela i nov odnos prema ste cima kao spomenicima kulture.

Slovenac Benedikt Kuripeši , koji je kroz Bosnu proputovao 1530 godine, u svom putopisu spominje i ste ke. U XVII vijeku još dvojica francuskih putopisaca (Lefevr i Pule) u svojim putopisima spominju ste ke. Poslije toga, tek u XIX vijeku ponovno se piše o ste cima. Tada je ubrzo porastao broj naših i stranih putopisaca i nau nih radnika koji u svojim radovima ili uzgred spominju ste ke ili o njima nešto opširnije pišu. Ozbiljnije prou avanje ste aka zapravo po inje osniva-

njem Muzejskog društva, odnosno Zemaljskog muzeja u Sarajevu krajem prošlog vijeka. Ali i to nije bila viša inicijativa pojedinih nau nih radnika, koji su se time bavili uz druge, za njih najvažnije nau ne poslove. Neobi an oblik, kakva osobita šara, ili natpis na ste ku — to je ono što je prvenstveno privlailo pažnju tih nau nih radnika. Tako je, onda, došlo do poneke bilješke, fotografskog snimka, crteža, ili lanka o ste cima. Od takvih koji su se u prošlom i u po etku ovoga vijeka bavili ste cima me u naše nau ne radnike treba ubrojati: Fra Martina Nedi a, Kukuljevi a Sakcinskog, Kaera, V. Vuleti a Vukasovi a, Franu Radi a, Popa Stjepu Trifkovi a, Luku Zorea, iru Truhelku, Đor a Stratimirovi a, Vejsila ur i a, Nikolu Mandi a i Vatroslava Jagi a, a od stranih: Radimskog, Jire eka, Lušana, Sterneka, Kanica, Blaua, Hernesa, Verno a, S. de Maria, G. de Mortija, Ivensa, Vilkinsona, Kotljerevskog, Vilkea i Rovinskog. Zna ajne podatke i radove o ste cima ostavili su nam do Oslobo enja: Truhelka, Hernes, Vukasovi , a onda ur i i Zore. Od savremenih nau nih radnika dosada su nas najviše zadužili: dr. Alojz Benac, Dimitrije Sergejevski, Doko Mazali i dr. Milenko Filipovi .

Prema podacima arheologa Radimskog, prije šezdeset godina u BiH bilo je preko 50.000 ste aka. Ako pretpostavimo da su ovi podaci približno ta ni, onda je sasvim sigurno da je ranije moralo biti još mnogo više ste aka. Tokom vremena oni su iz mnogih uzroka nestali. I danas ih je znatno manje nego prije šezdeset godina. Niko se nije brinuo da se oni zaštite. Inicijativa pojedinih kulturnih ljudi i nau nih radnika u tome pogledu ostajala je bez podrške nadležnih vlasti, kako okupatorskih, tako i onih u staroj Jugoslaviji. Ve ina građana nije mogla da shvati važnost zaštite ovih spomenika prošlosti.

*

U narodu, naro ito na selu, sa uvale su se mnoge pri e o ste cima, a još uvijek ima i praznovjerica u vezi sa ste cima za koje ne znam da su negdje objavljene. Mislim da nije suviše ako neke od njih, koje smo ove godine zabilježili, sasvim ukratko navedem ovdje:

U Srednjoj i Zapadnoj Bosni naj eš a je pri a o Grcima: U Bosni su u davna vremena živjeli Grci. Oni su imali svog kralja. Jedne godine je i ljeti pao snijeg, pa su oni zbog velike hladno e napustili ove krajeve. Iza njih su ostali grobovi. — Ova pri a ima nekoliko varijanata. Jedna govori da je zima trajala sedam godina uzastopno, a druga da je zima trajala tri godine. Jedna, opet, kaže da je kralj imao k erku koja nije htjela da ostavi blago, zbog ega ju je ovaj prokleo, te ona zato i danas kao zmaj uva to blago u nekoj pe ini i samo ljeti izlazi na plandovanje na planinu Osje enicu. Jedna, pak, varijanta govori da su Bosanci istjerali Grke i zagospodarili zemljom.

Oko Prnjavora se uje pri a o divovima koji su se igrali »kamena s ramena« i otuda da su nastali ovi kamenovi ste ci.

U Srednjoj Bosni je esta i pri a »o svatovskom groblju«: Susreli se svatovi i pobili se. Svi su izginuli. — Negdje se govori da su svatovi bili kršanski, negdje da su muslimanski, a negdje da su jedni kršanski, a drugi muslimanski. Ova pri a se obi no odnosi na slu aj kada se dvije nekropole

nadu nablizu. Oko Kupresa se pri a da su se svatovi smrzli.

uje se i pri a o djevojci koja je bila toliko jaka da je u jednoj ruci nosila ste ak, a drugom da je prela vunu.

Negdje se pri a da je bila kuga i da je stoga nastalo ovo ili ono groblje.

U nekim krajevima postoji vjerovanje da e »naletiiti oluja«, ako se ste ak pomakne. U mnogim krajevima se vjeruje da su kosti pokopanih ljudi mnogo ve e nego naše kosti, jer da su »stari narodi bili ve i i ja i od nas«. Negdje vjeruju da kiša može pasti kad se iz groba izvu e jedna kost i stavi na ledinu (kad ovlada suša). Ili da uo i Blagovi jesti ispod ste ka izbija plamen ako je pod njim »blago«. Što se ti e natpisa na ste cima, postoji vjerovanje da oni zna e: »Ako me prevališ, obra dova eš se«, i »ako me ne prevališ, obradova eš se«, ali da to skoro niko ne zna da pro ita. Isto tako se vjeruje da s druge strane ste ka piše (kad se ste ak prevali): »Pu e li ti u repu?«, ali se ovo uzima više kao pošalica.

II

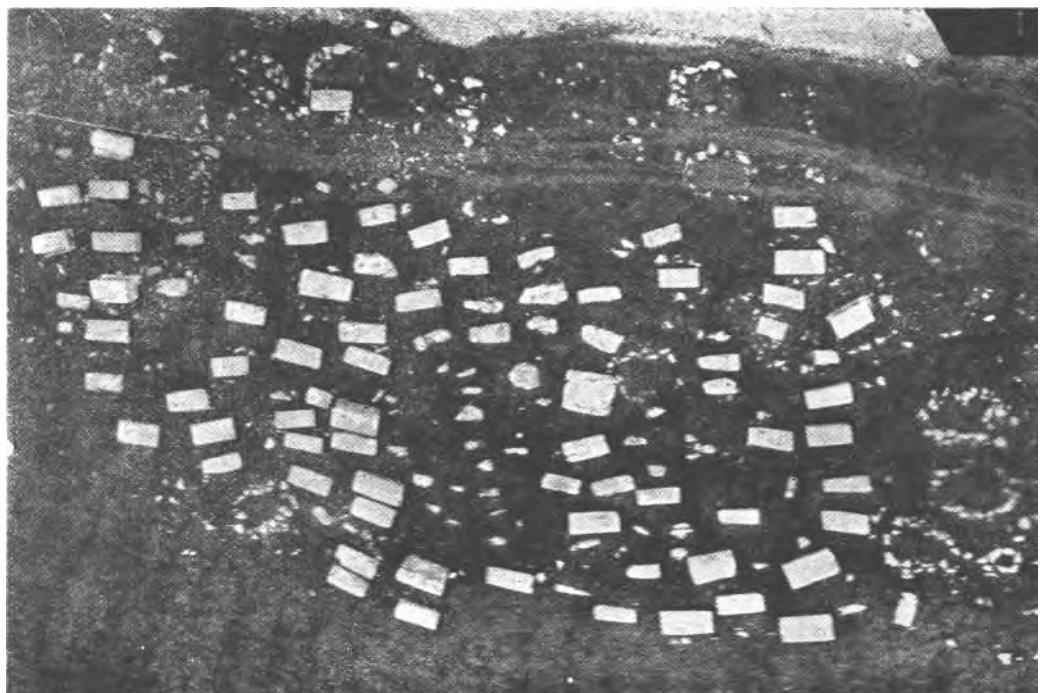
Poslije Oslobo enja, najviše inicijativom Zemaljskog muzeja, odnosno njegovih nau nih radnika, a kasnije i Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture u Beogradu i Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Sarajevu, dolazi do niza organizovanih akcija sistematskog prou avanja i zaštite ste aka. Interes i aktivnost tih i još nekih ustanova i pojedinaca za nau nu sistematsku obradu ste aka poja ala je Izložba naše srednjovjekovne umjetnosti u Parizu 1950 godine.

Me u pojedinim nau nim radnicima koji su se zalagali za organizovanu akciju sistematske obrade ste aka isticao se je tada dr. Milenko Filipovi . On je u jednom svom elaboratu upu enom Zemaljskom muzeju u Sarajevu, 1948 godine, davao su-

gestije i plan rada i predlagao obrazovanje posebne komisije koja bi po posebnim pravilima i programu organizovala i rukovodila akcijom, u Bosni i Hercegovini (takav, još nešto razre eniji elaborat objavljen je u prvom broju »Zbornika« Saveznog instituta u Beogradu, 1951 god.).

Nekako u isto vrijeme dr. Alojz Benac, nau ni saradnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, prvi od nau nih radnika pristupa radu na sistematskoj obradi ste aka. Godine 1949 on završava poslove oko prikupljanja gra e u Radimlji (A. Benac: »Radimlja«, 1950 god., izdanje Zemaljskog muzeja u Sarajevu), a 1950 godine završava obradu nekropola kod Olova. Dimitrije Sergejjevski, tako er nau ni saradnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu,

Nekropola u Govoznu iza Treskavice kod Kalinovika (avionski snimak iz neobjavljene zbirke V. ur i a)

Nekropola na Radimlji (foto A. Kujan, 1949)

na poziv Zavoda za zaštitu spomenika kulture NR Crne Gore, obrađuje nekropole u Nikšićkom polju, 1949. godine, a 1950. godine on prelazi na rad u kraj kod Srebrenice u Bosni.

U maju 1950. godine na sjednici Savjeta za zaštitu spomenika kulture u Beogradu predstavnik Zavoda iz Sarajeva ističe potrebu efikasnije zaštite stećaka u BiH. Savezni institut vodi inicijativu za organizovanje jedne široke i sistematske akcije evidencije i obrade stećaka ne samo u BiH, nego u svim krajevima gdje postoje stećci.

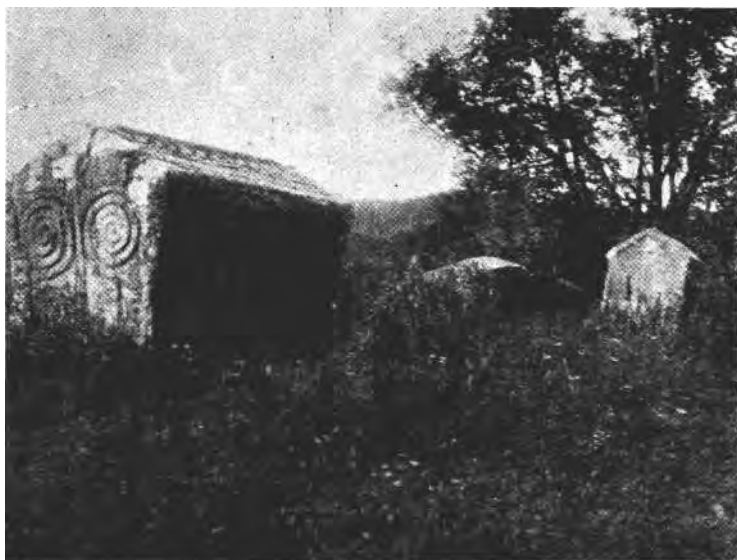
U tom periodu, neposredno iza Pariške izložbe, i naša i strana štampa dosta pišu o stećcima. »Nastavni film« u Zagrebu obavlja snimanje kratkometražnog filma koji je uglavnom posvećen stećcima u Bosni i Hercegovini.

Paralelno s rastućim interesom obrazovanijeg svijeta i kod nas i na strani stećaka uoči se avansni odnos mnogih građana prema njima. Tek tada nam je pošlo za ruku i kako su na mnogo mjesta stećci prevaljeni, kako su oni oštećeni, kako su grobovi dirani, itd. Ustanovili smo da su »zbog vremena«, ratovi i atmosferičke uveliko smanjili broj stećaka, a preostale oštetili, da su austrougarski »kulturtregeri« i vojnici u Prvom svjetskom ratu marljivo tragali za »blagom« ispod stećaka, a da je i poslije Oslobođenja bilo dosta sluajevih njihovog namjernog uništavanja. U vlasništvu komunističke sarajevske vlasti, naprimjer, stećke nekropole su upotrijebljene kao građevinski materijal za ceste, zadrugne domove i stambene zgrade. U krajevima gdje su se zadržale legende o predrasudama o »prstu božjem« tamo su stećci bolje očuvani. Ovakav odnos prema stećcima diktirao je ozbiljnije shvaćanje potrebe zaštite i poduzimanja efikasnijih mjera u tome pogledu.

Na inicijativu Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture u Beogradu održana je u Sarajevu, u decembru 1950. godine, konferencija stručnjaka. Na toj konferenciji je sistematski rad na obrađivanju stećaka postavljen kao problem najšireg značaja i sa gledišta zaštite spomenika kulture i sa gledišta naučnog i političkog interesa i potreba naše zemlje. Na bazi prijedloga tadašnjeg Ministarstva za nauku i kulturu NR BiH na konferenciji je stvoren plan rada u svim zainteresovanim republikama. Po tome planu su predviđene četiri radne etape: 1. Anketno prikupljanje opštih podataka o stećcima i njihovo sređivanje; 2. Provjeravanje tih podataka; 3. Sistematsko naučno ekipno obrađivanje pojedinih lokaliteta; i 4. Publikovanje rezultata prikupljanja naučnog materijala. U vezi sa publikacijama naučnog materijala predviđene su, kasnije, istoriske, arheološke, etnografske, lingvističke i druge studije. Na konferenciji je ovaj plan razrađen za 1951. godinu i u njemu su predviđena konkretna zaduženja Saveznog instituta, Zemaljskog muzeja u Sarajevu i Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Sarajevu, kao i pojedinih naučnih radnika. Osim toga date su neke sugestije i prijedlozi Ministarstvu za nauku i kulturu NR BiH i Saveznom institutu u Beogradu. Riješeno je da istavom akcijom rukovodi meštarska komisija koju će pri Saveznom institutu postaviti Ministarstvo za nauku i kulturu Vlade FNRJ.

Smatram da je potrebno da se ovdje u ini barem kratak osvrt na rezultate i iskustva sistematske akcije na obradi stećaka u prvoj godini:

Do formiranja meštarskog rukovodstva nije došlo, jer se naučni radnici, na koje se je Institut obrađivao, zbog zauzetosti u svojim redovnim poslovima, nisu mogli odazvati pozivu. Te godine u ostalim republikama nije bilo nikakve aktivnosti u smislu stvorenog plana u Sarajevu —barem nama o tome nije ništa poznato. U našoj Republici se je radilo po principima i etapama kako je to postavila konferencija u decembru 1950. godine i, može se reći, da su postignuti rezultati bolji nego što su se očekivali. To se naročito odnosi na etapama

Ste ak nekropole na Stuparima — Kladanj (foto D. Sergejevski, 1939)

ketnog prikupljanja podataka. Zavod Bosne i Hercegovine, uz pomoć bivšeg Ministarstva prosvjete i Zemaljskog odbora Saveza sindikata prosvjetnih radnika, uspio je da u ovome poslu angažuje veliki broj uitelja seoskih osnovnih škola koji su obišli nekropole u svojim školskim područjima, zabilježili potrebne podatke u naročito ustrojene arke i dostavili ih Zavodu. Tako su oni popisali 1425 nekropola. Iako je bilo područja gdje je ovaj posao površno obavljen, ili gdje uopšte nije obavljen, ipak je većina posla dobro svršena. Ovaj popis je pokazao da je sada, općenito, mnogo manji broj stećaka nego što je bio ranije (prije 60 godina). Tako je, naprimjer, u 14 srezova, u kojima je popis obavljen, zabilježeno da ima 8465 stećaka, a prema ranijem popisu je trebalo da bude 16258 stećaka. U vlaseni kom srezu, naprimjer, zabilježeno je da ima 2170, a ranije je bilo 6115 stećaka.

U poslovima provjeravanja popisa u estvovalo je 20 studenata sarajevskog i 5 studenata beogradskog Filozofskog fakulteta, koji su prethodno, putem kraćeg kursa na katedri istorije umjetnosti Filozofskog fakulteta u Beogradu i seminara Za-

voda u Sarajevu pripremljeni za rad na terenu. U ovoj etapi postignuti su različiti rezultati; općenito, oni su slabiji nego što smo očekivali. Za razliku od nekih studenata, koji su svoj zadatak savjesno izvršili, moramo priznati da su neki to shvatili nedovoljno ozbiljno. Isto tako, mora se priznati da je za ovaj rad bilo i objektivnih poteškoća.

Dr. Benac i prof. Sergejevski su bili vrlo aktivni ove godine. Oni su sa svojim mladim saradnicima, koji su im pomagali najviše u stručnim tehničkim poslovima, ekipno obradili nekropole kod Širokog Brijega i kod Srebrenice. Osim toga, prvi je potpuno pripremio za štampu materijal u vezi sa Olovom i poe na obradi nekropola kod Oplića. Treća planirana ekipa (međurepublička), koja je trebalo da radi u okolini Sarajeva, nije organizovana, jer se nisu javili stručnjaci za rad. Isto tako, nažalost, nije došlo ni do predviđene međurepubličke konsultativnog sastanka stručnjaka na jednoj nekropoli u BiH, prije početka rada, a radi dogovora o principima i metodama u radu, kao ni do sastanka poslije jednogodišnjeg ekipnog proučavanja nekropola, radi izmjene iskustava i dogovora o daljnjem radu.

Savezni institut je izdao lijepo opremljenu monografiju »Olovo« (A. Benac: »Olovo«, izdanje Sav. instituta u Beogradu 1951 god.) a monografija »Nikšićko polje«, na kojoj je prof. Sergejevski još ranije radio, nije mogla biti potpuno dovršena, nego je izvadak iz nje predat Cetinju na štampanje. (Napominjem da je ove godine štampano, izvan plana stvorenog u Sarajevu, jedan rad koji se odnosi na stećke u Hrvatskoj: A. Horvat: »O stećcima na području Hrvatske«, Historijski zbornik, 1951).

U ovom periodu bilo je važno učestvovanje Saveznog instituta. Naročito je bila znatna njegova materijalna pomoć — za podmirenje troškova rada studentskih ekipa, štampanje materijala u vezi sa akcijom popisivanja, troškove ekipa za obradu nekropola i štampanje monografije. Institut je utrošio oko 850000 dinara. Osim toga, Institut je ustupanjem filma o stećcima, i na drugi način, znatno pomogao našu propagandu.

Stećci nekropole na Ravanjskim Vratima — Kupres (foto Š. Bešlagi, 1952)

U Sarajevu je završena i bibliografija o stećcima, koju je Institut uvrstio u treći broj svog »Zbornika« koji se nalazi u štampi.

U agitaciji i propagandi popisa i zaštite stećaka u injenju je tako nerprilno: napisano je više članaka u dnevnoj i periodici koj štampi, održano nekoliko predavanja najstarijim učiteljima srednjih škola i milicionerima i dato nekoliko filmskih predstava sa tumačenjem.

U martu 1952 godine u Sarajevu je održana druga konferencija po pitanju sistematske obrade stećaka. Na ovoj konferenciji su bili prisutni ne samo predstavnici Instituta, Zemaljskog muzeja, Zavoda i Savjeta za prosvjetu, nauku i kulturu NR BiH, nego i Zemaljskog odbora udruženja učitelja, Istoriskog društva BiH, Udruženja likovnih umjetnika BiH, Instituta za folklor BiH, Muzeja grada Sarajeva, Muzeja stare pravoslavne crkvene opštine u Sarajevu, kao i izvjestan broj pozvanih naučnih radnika iz Sarajeva. Konferencija je pretresla rad u prošloj godini, konstatovala uspjehe i propuste u tome radu i dala smjernice za rad u 1952 godini. Zaključeno je da se nastavi sa prikupljanjem podataka, da se u tu svrhu traže podaci iz neobrađenih krajeva, a i da se provjeravaju već prikupljeni. U ovome radu da se saraduje sa Udruženjem učitelja, a da se na saradnju pozovu i druge organizacije koje bi mogle biti zainteresovane ovim poslovima. Zavod će raditi na sređivanju podataka i vršiti pripreme za stvaranje karte rasprostranjenosti stećaka. U akciji uređivanja stećaka još će se pažnja davati i se posvetiti propagandi i u tu svrhu, pored dosadašnjih formi rada, više koristiti film i pokušati da se angažuju i klubovi prosvjetnih i naučnih radnika i narodni univerziteti. Konferencija je izrazila mišljenje da se zasada možemo orijentirati na oko 8 do 10 posebnih monografija o najinteresantnijim oblastima stećaka. Isto tako, izraženo je mišljenje da se za ovogodišnje ekipno uređivanje lokaliteta uzmu u obzir nekropole oko Kupresa i oko Ljubuškog, te one u dolini Neretve, koje su ugrožene zbog aktuelnosti potapanja te doline Jablaničkim jezerom, kao i one u Sarajevskom polju, koje su također izložene mogućnosti oštećenja zbog intenzivne građevinske djelatnosti u ovome kraju. Stalo se na stanovište da monografske publikacije o pojedinim karakteristikama oblastima čine jednu cjelinu i da nose oznake jedne serije, bez obzira ko ih izdaje. U tu svrhu je predloženo formiranje zajedničke redakcije u okviru centralnog rukovodstva. Konferencija smatra da je objavljivanje ostalih radova o stećcima stvar autoru i njihovih ustanova, kako u pogledu izbora tema, tako i u pogledu izdavača. Odlučeno je da se Saveznom Institutu predloži da dovršenu monografiju »Široki Brijeg« od dr. Benca štampa u svojoj režiji kao treću u svesku, a Zemaljskom muzeju da »Srebrenicu« od Sergejevskog izda kao četvrtu svesku iste serije.

Stećak na nekropoli u Ravanjskom Polju — Kupres
(foto Š. Bešlagi, 1952)

Stećak u Fatnici — Bileća (foto P. Momirović, 1952)

Ste ak iz Lisića — Konjic (foto Đ. Basler, 1952)

U cilju što boljeg rukovođenja i koordinacije rada na proučavanju ste aka u BiH, predloženo je da Savjet za prosvjetu, nauku i kulturu NR BiH postavi komisiju pri Zavodu. Isto tako, da bi se izbjegli neki prošlogodišnji nedostaci i što prije stvorili uslovi za sintetske radove u ovoj oblasti, predloženo je Institutu da ponovo pokuša da obrazuje meurepubličku komisiju i da pokrene i ostale republike na aktivan i sistematski rad.

Iako ovogodišnji rad još nije završen, odnosno njegovi rezultati još nisu sumirani i sretni, moguće je, a i potrebno, da se u ovome izvještaju i na njih, barem ukratko, osvrnemo:

Iz sredstava Saveznog instituta izvršeno je novano nagrađivanje trinaestorice uitelja koji su se u prošlogodišnjoj akciji popisivanja najviše založili. Angažovanjem uitelja nastavljeno je dalje prikupljanje podataka o ste cima. Iz nekih srezova i školskih područja, gdje 'to prošle godine nije bilo

svršeno, sada su podaci prikupljeni. Ali, još je ostalo neobuhvaćenih područja. Provjeravaju i podatke, na razne načine, uvidjeli smo da među njima ima još dosta nepotpunih i nesigurnih.

U toku ljeta ekipno obrađivanje lokaliteta obavljeno je u dolini Neretve (Konjic Rama), oko Ljubuškog, Kupresa i Sarajeva, kako je to i planirano. Na ovim poslovima angažovani su pored ranijih naučnih radnika i novi, tako da je krug stručnjaka (ako se tim imenom mogu nazvati) na prikupljanju naučnim ste cima sada povećan. Zavod je formirao dvije ekipe, a po jednu Zemaljski muzej i Gradski muzej u Sarajevu. Materijal je sada u srećivanju i pripremanju za štampu.

Od ranije prikupljenog materijala monografija »Široki Brijeg« nije mogla biti štampana u izdanju Saveznog instituta, nego je upravo sada na štampanju u izdanju Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Isto tako je i monografija »Srebrenica« već data u štampu u izdanju Zemaljskog muzeja.

U zavodu je dovršena i jedna studija o ornamentima ste aka.

Obrazovana je republička komisija za BiH, a meurepublička pri Saveznom institutu nije. Prema jednom saopštenju iz Instituta, Savjet za nauku i kulturu Vlade FNRJ smatra da meurepublička komisija nije potrebna, jer da to rukovođenje može obaviti sam Institut koji inače koordinira rad svih zavoda. U vezi s tim, nije došlo ni do obrazovanja meurepubličke redakcije u okviru meurepubličkog rukovodstva.

Nije nam poznato da li je i šta radeno na obradi ste aka u krajevima izvan BiH, osim to da je Institut formirao dvije ekipe koje su radile u srbijskom dijelu doline Drine i da je u Cetinju štampan izvod iz monografije »Nikšićko polje« (D. Sergejevski: »Srednjovjekovna nekropola kod Petrove crkve u Nikšiću«, izdanje Narodne knjige u Cetinju, 1952 god.). (Napominjem da je u toku ove godine štampan, izvan plana stvorenog u Sarajevu, još jedan rad koji se odnosi na ste ke u Bosni: Paula Korošec: »Srednjovjekovne nekropole okoline Travnika«, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1952 god.).

Ste ak sa nekropole Križevci u Olovu (foto A. Kuran, 1951)

Htio bih da rezimiram neka iskustva i zapažanja iz dosadašnjeg rada na obradi ste aka kako bi nam to moglo poslužiti kao orijentacija za dalji rad.

Iz podataka u Zavodu, rekognosciranja nekih krajeva i onoga što je objavljeno u monografijama može se zaključiti da su ste ci rasprostranjeni skoro na itavom području BiH, osim sjeverno od linije koja bi se, otprilike, mogla povući od Bijeljine prema Banjoj Luci i sjevero zapadno od linije Sanski Most — Drvar. Najgušće i najbrojnije nekropole nalaze se u Hercegovini (više u centralnom i sjevernom dijelu), u Centralnoj Bosni (područje oko Sarajeva) i u Istočnoj Bosni (Vlasenica Sokolac Rogatica).

Iz dosada prikupljenog materijala vidi se da su osnovni oblici ste aka: ploča (prosječne dimenzije: 170 X 70 X 25 cm), sanduk, koji je sličan ploči, samo što je nešto viši (prosječna visina oko 50 cm) i sljemenjak, koji je sličan sanduku, samo što je od njega viši i što ima krov na dvije vode po dužini (visina mu jako varira, od 60 do 120 cm). Ploče obično leže na zemlji, ili na komadima ploče, sanduci najčešće na ploči, ili na postolju koje je sa sandukom monolitno (ima ih i na goloj zemlji), a sljemenjaci imaju svoje postolje koje je odvojena ploča, ili je monolitno sa ste komom.

Relativno je malo ste aka sa ukrasima, a još manje sa natpisima. Pošto se je dosada, uglavnom išlo za tim da se obrade oni ste ci koji su ukrašeni, ili koji imaju natpise, sve više nam ostaju oni koji nemaju nikakvih znakova. Ukrasi su različiti i teško bi se mogli kategorisati. Ipak nam izgleda da bi se oni, zasada, mogli svrstati u grupe: simbolični znakovi (polumjesec, krst, sunce, rozeta, štita), biljni i geometrijski ornamenti (vitice, vitice sa trolistom, razne bordire, spirale, tordirana užeta, stilizovana drveća, i dr.) i figuralne pretstave (turniri, lov, kolo, fantastični motivi, i t. d.). U ovoj godini je pronađen i pročitani samo jedan ste ak sa natpisom (Konjic).

Interesantna je pojava sve većeg broja krstova kao ornamentalnih motiva na ste cima. Sigurno je da je pojava većeg broja krstova značajan faktor u raspravama o bogumilima, odnosno o »Bosanskoj crkvi.« Već sada se može tvrditi da su se neki poznati javni radnici odveć požurili da ste ke tretiraju isključivo »bogumilskim grobovima«, »bogumilskom plastikom« i slično, ili da su neki naučni radnici potpuno pogriješili tvrdeći da na ste cima nema vjerskih motiva, »pa čak ni križa«, kao i to da se znak krsta na ste cima pojavljuje »sasvim izuzetno« (Truhelka, Solovjev).

Ste ci su najčešće klesani u vapnencu (ima ih i od konglomerata, od granita i drugog kamenja) koji se je vadio, lomio i doturao iz obližnjih majdana. Već dosadašnji materijal nam govori o različitim klesarskim školama. Svakako je najvažnija hercegovačka majstorska klesarska škola čiji se

Ste ak sa nekropole Nani i u Olovu (foto A. Kučan, 1949)

Ste ak sa nekropole Gradac kod Konjice
(foto Š. Bešliagi, 1952)

uticaj osje a i u nekim dijelovima Bosne (napr. Kupres). Bosanske škole imaju svoje karakteristike. Ako se uzme kao ta na pretpostavka nekih nau - nik radnika (Dr. Filipovi , Dr. Benac i drugi) da neki ste ci predstavljaju ku e, onda se i po ste cima jasno vidi da je hercegova ka ku a druga ija od bosanske. Prema dosada objavljenom materijalu ini se da su bosanske, naro ito sjevernije, klesarske škole nešto nižeg umjetni kog nivoa (osim Srebrenice koja predstavlja specifi nost u tome pogledu).

U datiranju ste aka nije se mnogo postiglo. Zbog oskudice elemenata datiranje ostaje još uvijek velika teško a u radu na obradi ste aka. A rješenje pitanja vremenskog perioda pojave ste aka baš je jedan od najvažnijih klju eva za upoznavanje istorije srednjeg vijeka naših naroda. Natpisi mogu, doduše, dosta da nam kažu, ali oni su rijetki. Prekopavanje grobova ispod ste aka, možemo re i, nije ni vršeno. Ono malo što je u tome pogledu ura eno nije nam donijelo ni minimalnih rezultata. Po ostalim, ne baš uvijek sigurnim, indicijama sve više ima osnova pretpostavka da ste ci pripadaju XV i XIV vijeku.

Najve e poteško e u dosadašnjem radu na sistematskoj obradi ste aka mogle bi se svesti na dvoje: nedostatak stru no sposobnih ljudi i nedostatak materijalnih sredstava. Za poslove oko nau ne obrade ste aka nemamo, takore i, uopšte stru njaka. Njih zasada obavljaju stru njaci drugih poslova. Ali, malo je arheologa, istori ara umjetnosti, etnografa i drugih koji se mogu odvojiti od svojih redovnih poslova i uspješno raditi na obradi ste aka. Veliki nedostatak se osje a i u preparatorima, crta ima i fotografima, koji su nužno potrebni kao lanovi ekipa. Malena materijalna sredstva i nedostatak modernije opreme za rad na terenu tako er uveliko otežavaju poslove. Na mnogo mjesta se osje a potreba hitne intervencije za zaštitu ste aka, da se ispravi ako je prevallen, da se o uva ili spoji otkinuti dio ste ka, da se obavi odljev natpisa ili ukrasa, itd., ali je to sve skop ano sa prili no velikim materijalnim izdacima.

*

Kako dalje nastaviti rad?

Svi se sigurno slažemo u tome da zapo eti rad ne samo da je potrebno nastaviti, nego ga još i proširiti. Prije svega, nužno je da se završi posao oko evidencije, tj. da se iz svih krajeva pokupe podaci o ste cima, da se, gdje je to potrebno, prikupljeni podaci provjere, a onda da se oni srede, kako bismo znali gdje ima ste aka, i kakvih vrsta po oblicima, ukrasima, natpisima i drugim svojstvima. Odmah potom, a ve i paralelno s tim radom, mogu e je raditi na stvaranju karte rasprostranjenosti ste aka po broju, vrsti, itd.

U vezi sa evidencijom usko je vezan i posao zaštite ste aka. A zaštita je, opet, uveliko ovisna od pravilnog objašnjavanja važnosti ovih spomenika kulture. Za ovu svrhu se mora prona i ve i

broj ljudi u svim krajevima. Nije mogu e sve poslove te vrste vršiti samo iz centra Republike, ili se osloniti na tako malen broj nepla enih povjerenika Zavoda. Zar nije mogu e stvoriti neke centre zaštite i propagande u unutrašnjosti Republike, oslanjaju i se pri tome, u prvom redu, na prosvjetne radnike, na saveze kulturno prosvjetnih društava i na sama kulturno prosvjetna društva? Možda bi se moglo ubrzati stvaranje društava za zaštitu starina u nekim mjestima, a i turisti kih društava, koja u svojim statutima ne bi smjela da mimo i u i brigu o starinama? Ne govorim uopšte o savjetima za prosvjetu i kulturu narodnih odbora koji su i po Zakonu dužni da se najviše staraju o zaštiti spomenika kulture na svojim podru - jima. Muzeji bi bili vrlo podesne ustanove oko kojih bi se mogli stvarati takvi centri, ali su oni u BiH malobrojni i još se i sami bore za stvaranje osnovnih uslova egzistencije i rada.

Poslovi oko ekipne obrade lokaliteta ostaju zasada kao najvažniji. Bezuvjetno je potrebno da se organizuje izmjena iskustava ljudi koji su dosada na tome radili bilo u BiH, ili u kojoj drugoj republici. Na sastanku gdje bi bili dosadašnji stru ni radnici, a eventualno i novi, koji bi htjeli da u estvuju u ekipnoj obradi ste aka, utvrdili bi se metodski principi u daljem radu. Mislim da bi inicijativu za takav sastanak mogao da dade Savezni institut.

U vezi sa ekipnom obradom nužno je da se ubudu e planira i iskopavanje nekih grobova ispod ste aka, zašto se i dr. Radoj i u posljednjem broju »Starinara« zalaže. To što se u nekoliko grobova, ija su iskopavanja obavljena, nije ništa našlo, nije dovoljan razlog za tvrdnju da u grobovima ispod ste aka nema nikakvih predmeta. Poznato je da je nekada ipak nešto u grobovima na eno, a i ekipa koja je ove godine radila u Srbiji našla je vršak etverozubog koplja, strelicu, srebrenu mindjušu i jedan zlatni vizantiski novac, istina, ne u grobovima, jer sada nisu kopali, nego kod seljaka koji su ranije te predmete našli u grobovima. U nedostatku arheologa, mislim da ove poslove, uz prethodan kurs, mogu uspješno da obave i ostali muzeolozi ili konzervatori.

Ne emo mnogo u initi ako samo izvršimo prikupljanje nau ne gra e i njeno sre ivanje, a isto vreme ne obezbijedimo njeno publikovanje. A za to su potrebna prili na materijalna sredstva. I ove godine je bio težak problem da se dvije monografije izdaju. Preveliko škrtarenje na ovome pitanju ne bi donijelo koristi. I dalje bi trebalo nastojati da se ostvari jedna serija monografskih publikacija bez obzira ko ih izdaje. Da bi ove publikacije potpuno zadovoljile, mora se više voditi ra una o kvalitetu kliširanih priloga. To zna i da se moramo boriti za bolje fotoaparate i stru nije poslove foto i tehni kog snimanja.

Paralelno sa radom u Bosni i Hercegovini, trebalo bi da se obavlja i rad u drugim zaintereso vanim republikama.

Ve sada je aktuelno sreivanje evidencije o ste cima i stvaranje karte rasprostranjenosti ste aka.

Isto tako, vrijeme je ve da mislimo i na druge vrste radova i publikacija o ste cima. Kada bude-mo imali još nekoliko monografija lokaliteta, po

put Radimlje, Olova, Srebrenice i Širokog Brijega, možda bi najprije trebalo raditi na zborniku nat-pisa, ovih ili onih ornamenata — kako to i dr. Filipovi predlaže — a onda i na sintetskim radovima iz aspekta likovnog, lingvisti kog, ili nekog dru-gog.

Résumé

Dans cet article l'auteur attire notre attention sur l'importance qu'il y a à étudier les monuments funéraires du moyen âge en Bosnie et Herzégovine et sur la nécessité de leur protection. Il dit ensuite ce qui a été fait jusqu' à nos jours pour étudier ces monuments Culturels.

L'étude systématique des monuments funéraires en Bos-nie et Herzégovine a commencé il y a deux ans. L'auteur

nous donne des informations sur les travaux de cette période tout en exposant son point de vue sur leurs résultats.

A la fin de l'article, il résume certaines observations sur les travaux accomplis dans ce domaine jusqu'à nos jours et il donne des suggestions pour organiser systématiquement l' étude des monuments funéraires.

OBNOVA SOKOLOVI EVA MOSTA U VIŠEGRADU

RESTAURATION DU PONT SOKOLOVI A VIŠEGRAD

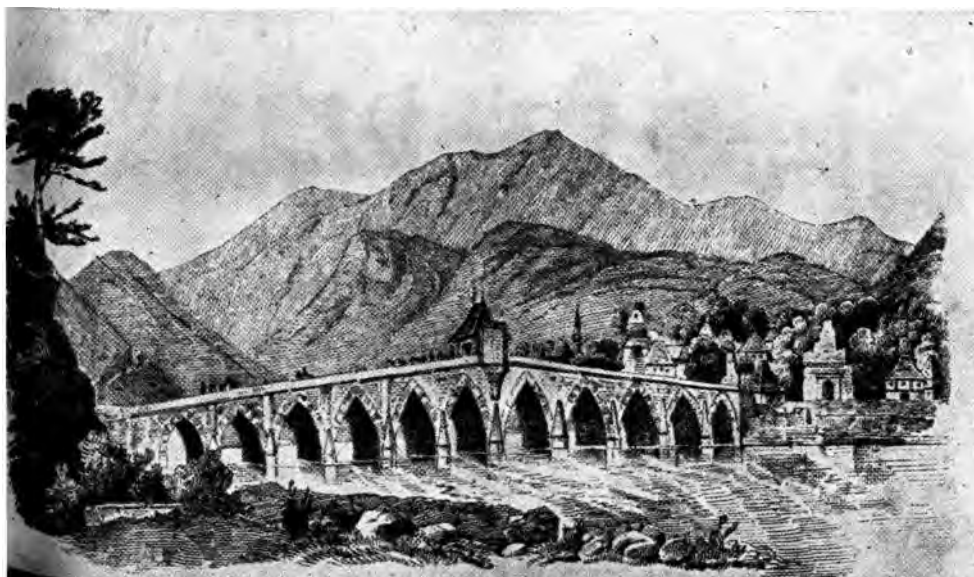
Most Mehmed paše Sokolovi a Visokog spada me u najmonumentalnije spomenike arhitektonske baštine turskog perioda. Nastao u doba pune afirmacije turske carevine, u drugoj polovini šesnaestog stoljeća, u doba, kad je sirska bizantiska turska komponenta islamske arhitekture bila dostigla svoju kulminaciju, on i danas, nakon etiri stotine godina, nosi pečat velike snage i stvaralačkog poleta ne samo svojih graditelja nego i čitave jedne epohe, impozantne u historiskom smislu.

U to doba arhitektonska misao, paralelno s revolucijom u renesansu na Zapadu, stvorila je ustaljene principe i forme na Istoku, koje pod majstorskom rukom mimara Hajrudina i njegovih učenika prerastaju u stil, toliko zreo da već raspoloženi standardnim rješenjima za sve društvene potrebe, po čemu od provincijskog hamama i džamije, pa do sjajnih građevina prijestonice. Izrađen pod rukovodstvom mimara Sinana, turskog Mikelanđela, Sokolovi ev most odaje sve karakteristike toga stila, kako u cjelini tako i u detalju. Ista, geometrijska forma jedanaest šiljatih turskih lukova, koji se od jedne do druge obale u ritmu povećavaju prema sredini, tvore i pri tome i karakteristični uspon, stupovi uzvodno šiljati, a nizvodno poligonalni, skoro zaobljeni, zidanje pravilnim klesancima uz upotrebu kovanih željeznih spona i topljenog olova, korkaluk ograda od kamenih ploča, kaldrma. Dekor sveden na minimum, i opet ne neuobičajeni: portal s natpisima, sofe za odmor, optičko olakšanje kamene stijene izmeću lukova plitkim kasetama sa šiljatim lukom; sve su to elementi koje

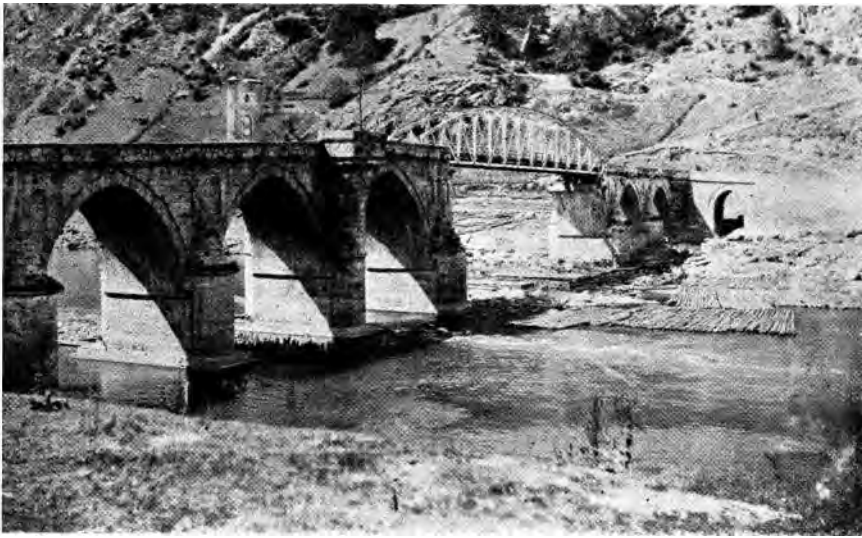
s malim varijacijama susrećemo i po drugim turskim mostovima, ali ovdje je to ne samo snažno i skladno već i tako kolosalno, da zadivljuje motritelja.

Most u Višegradu dugačak je 179,46 metara. Najmanji luk ima raspon 6,20 metara, dok ostali variraju od 13,70—18,60 metara. Širina mosta je 7,20 metara, od čega danas otpada na ogradu sa svake strane po 60 cm. Kolovoz u sredini mosta nalazi se 14,60 metara iznad normalnog vodostaja Drine. Prilazna rampa na lijevoj obali, koja pod pravim kutem zavija nizvodno od mosta, duga je preko stotinu metara. Objekat je sagrađen od tesane sedre, dobivene iz kamenoloma u Banji, udaljenoj oko 6 kilometara od mosta. Pri zidanju upotrebljavan je malter od krečnja i drugih nepoznatih sastojina, a za vezivanje tesanika spona od kovanog plosnog željeza, zalivene olovom. Stupovi mosta temeljeni su na stijeni, a neki na drvenom roštilju. Stara ograda korkaluk bila je također od sedre (po nekim zapisima od vapnenca), a dekorativni elementi portala i ploče s natpisima iz mramora bijele i crvene boje.

Narod je i ovu gradnju obavio legendama. I ovu građevinu gradi Rade Neimar, i ona, poput Skadra na Bojani, treba ljudskih žrtava. Vila, koja bi obno porušila sve, što bi oni obdan sagrađili, i danas razbujuje umjetničku maštu. Svako je, pored teško ukrotive Drine, trebalo i na ovom objektu, i na bezbrojnim prije njega, skupoplati empiričke spoznaje zakona koji ga drže. Legenda kaže da je mali turski most na Radoholji u Mostaru služio mimaru Hajrudinu kao

Najstariji grafički prikaz višegradskog mosta. Na sredini se vidi drvena kula. (»Allgemeine Bauzeitung 1873 — Wien)

Sokolovi ev most s provizornom željeznom konstrukcijom nakon prvog svjetskog rata.

model za uveni mostarski most. Pri a se, u vezi s istim objektom, da je prije uklanjanja skela graditelj daleko pobjegao od mosta i s nestrpljenjem e kao glasnika koji e ga obavijestiti šta se dogodilo, stoji li, ili se survao. Znamo da se i kupola Aja Sofije prvi put srušila. Vrijedi napomenuti da se šiljati lukovi mostova, kudikamo viši nego oni na džamijama, približuju paraboli, dakle tla noj liniji, dok su džamijski, jer su manjeg raspona, mogli ostati više akonstruktivni. Ako se ima na umu da deset lukova višegradskog mosta po rasponu variraju od oko polovine do dvije tre ine raspona mosta u Mostaru, i da do danas nije objašnjeno kako taj most stati ki stoji i nosi, onda nam nekako postaje shvatljiva vilinska ud.

Most, po et 1571 i dovršen 1577, bio je opravljan za turske vladavine dvaput: oko 1664 i 1875 godine. Vjerojatno po etkom prošlog stolje a, pred opasnoš u od srpskih ustanika, na sredini mosta je bila sagra ena drvena kula sa kapijom, osigurana manjim topovima, ali je 1886 oklonjena. Za kotastrofalne poplave 1896 godine, voda je tekla 160 cm iznad najviše to ke kolovoza, no most je, izuzev ograde, potpuno odolilo. Austrijanci su podigli novu ogradu., debelu 60 cm u tehnici poligonalnog zida iz kamena vapnenca, te velik dio starog vijenca, upropaštenog za vrijeme poplave, nadoknadili sa vijencem vrlo jednostavne profila cije. 1911 godine austrijske vlasti su izvele na mostu daljnje opsežne radove. Tom prilikom izvedeno

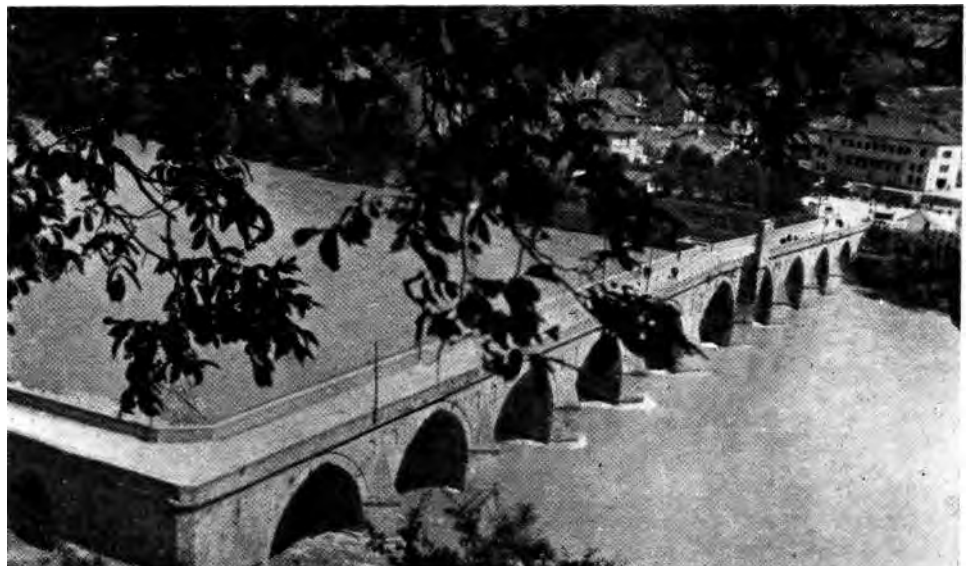
je osiguranje temelja stupova, ispod kojih je voda bila u velikoj mjeri izlokala materijal, tako da je postojala opasnost da se most sruši. Istovremeno je izvedeno fugiranje kamenog zida cementnim mortom, da bi se sprije ilo prodiranje vode u zi e, što, posmatrano u detalju, oduzima mostu karakter zidanja 16 stolje a.

Za vrijeme Prvog svjetskog rata (1914 i 1915) srušeni su tre i i etvrti stup, ra unalo od lijeve obale, kao i tri luka koji se na ove stupove oslanjaju. Na porušenom dijelu postavljena je privremena željezna konstrukcija, a 1939/40 izvršena je obnova loga dijela mosta. Projekt rekonstrukcije izra en je kod bivše banske uprave u Sarajevu, a izvedba je povjerena poduze u Adam Till, koje je most završilo i predalo saobra aju 5 oktobra 1940 godine.

U Drugom svjetskom ratu most je ponovo razoren na istom mjestu gdje i prvi put, ali ovaj put u znatno ve oj mjeri. Porušeni su tre i, etvrti, peti i šesti stup sa pet lukova. I opet je postavljena provizorna željezna konstrukcija da bi se saobra aj mogao nekako odvijati.

U investicioni plan Ministarstva saobra aja NR BiH za 1949 godinu ušla je obnova ovog mosta. Glavni projekt je izradio ing. Veber kod Zemaljskog projektantskog zavoda BiH. Kao podloga za izradu projekta uzet je grafi ki snimak ing. Mili voja Frkovi a iz godine 1922/23. Osnovna tendencija pri izradi ovoga projekta bila je da konstruk

Most Mehmed paše Sokolovi a 1941 godine (foto A. Bejti)

cija objekta, kako po izgledu tako i po materijalu, bude što vjernija i što bolje usklađena sa ostacima starog mosta. Predviđena je obloga svodova, zidova i stupova sedrom iz majdana Banje, odakle su i u doba gradnje uzimali materijal, a obrada materijala prilagođena staroj izradi. Unutarnja ispunjena predviđena je, međutim, od nabijenog betona, a na gornjim površinama zidova date su izolacije od cementnog maltera i asfalta prema savremenim propisima.

Izvedba je ustupljena Zemaljskom građevinskom preduzeću u »Trasa« u Sarajevu i radovi su započeli još iste godine. U maju 1951. bili su izvršeni tri, četvrti i peti stup, te tri svoda. Prvog januara 1951. nakon što je rasformirano preduzeće »Trasa«, radove je preuzelo građevinsko preduzeće »Put« u Sarajevu, koje je ovu rekonstrukciju i privelo kraju.

Nebrojeni problemi iskrsavali su i tražili svoje rješenje u toku izvedbe. Ing. Sorokin, šef gradilišta, i Marko Zrinuši, poslovođa, koji je bio zaposlen na istom objektu i pri njegovoj prvoj restauraciji, znaju pri tome interesantne detalje u vezi sa tehničkom stranom posla. Stupovi su bili privremeno opravljeni da prime privremenu željeznu konstrukciju. Sada ih je trebalo temeljito opraviti, a željezna konstrukcija nije se mogla maknuti. Šesti stup zadavao je naročite poteškoće, bio je skoro potpuno razoren i moglo se na njemu raditi samo pri najnižem vodostaju. Jedan splav stalno je krstario oko stupova mosta i izvlačio klesance iz vode, da ih ponovo ugrade.

U Banji su pucale mine pripremajući i novi materijal, a klesari na desnoj obali neumorno su klesali.

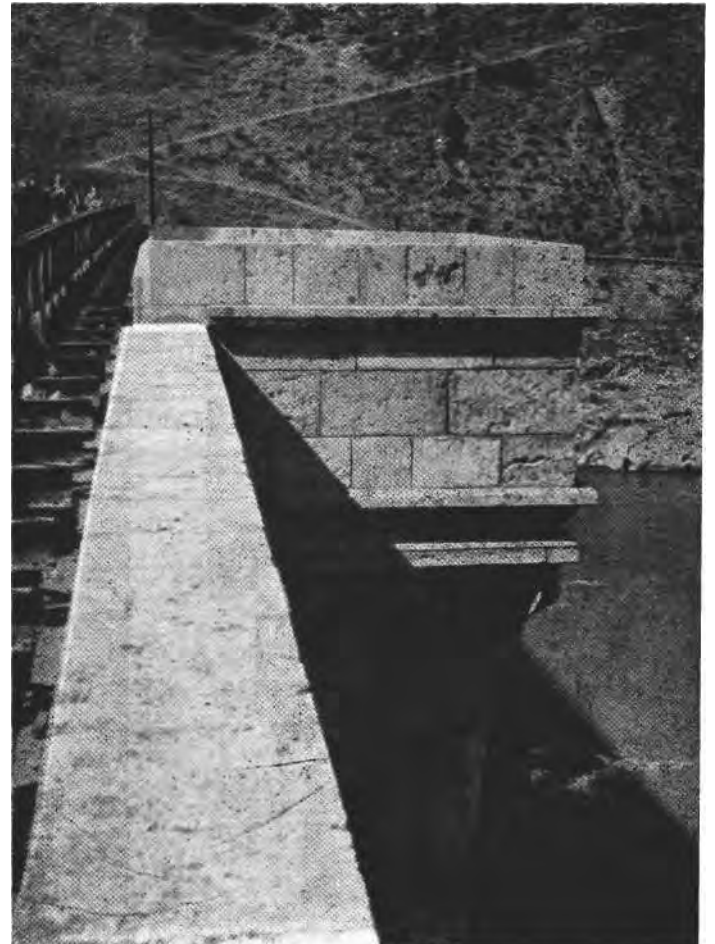
Bilo je odstupanja u izvjesnim detaljima od nacrtava, jer se konstantno vodilo računa o usklađivanju novoga sa starim originalnim oblicima koji su još preostali na samom dijelu mosta.

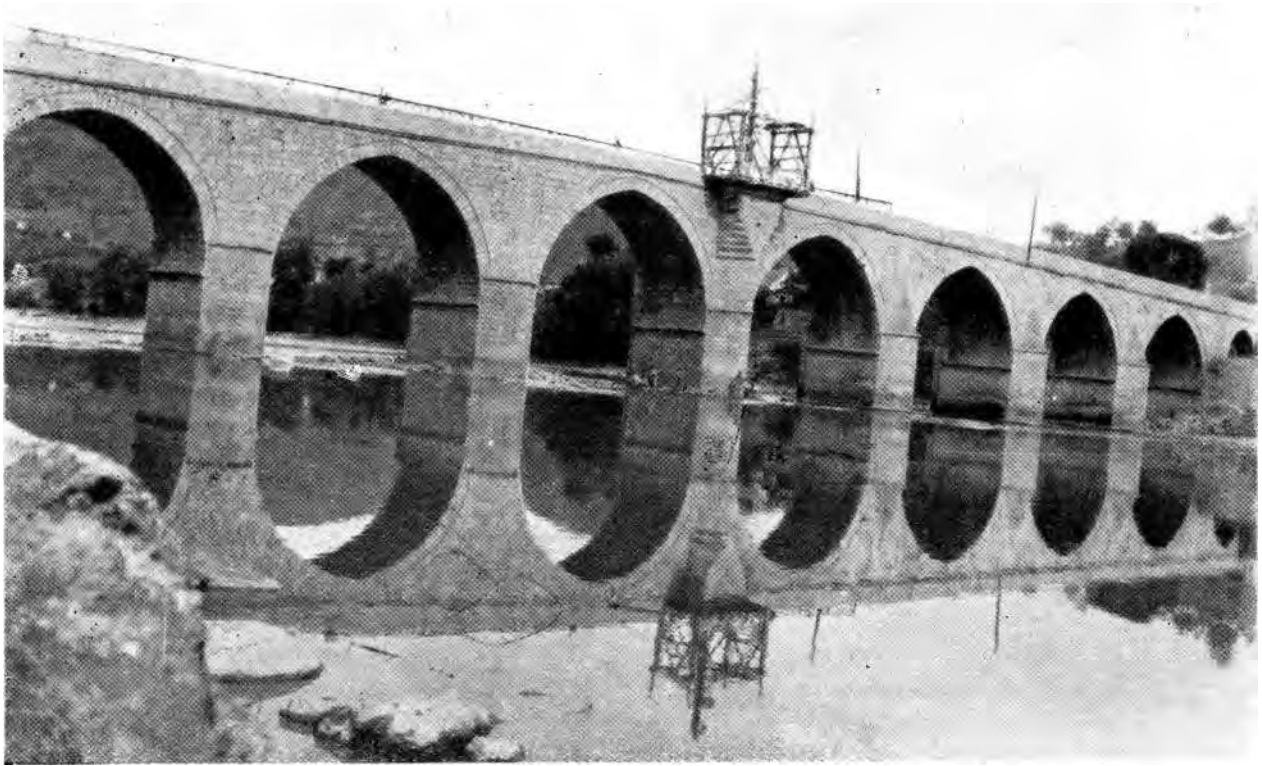
Naročito mnogo muka zadavali su portal i sofa, jer je dokumentarni materijal bio vrlo oskudan, a uspjeh rekonstrukcije uveliko ovisio baš o ovim dvama arhitektonskim detaljima. Odstupanje od projekta tu su bila znatna, naročito na sofama, a donekle i na portalu. Konačnim rezultatom tih dvaju detalja možemo biti zadovoljni, premda se mogu staviti neke manje zamjerke: naslon na sofama je ispao nešto predebeo s malo prejakim nagibom, a što se tiče portala, gledano s vanjske strane, on se u vertikalnom smislu nastavljao direktno na korkaluk, dok danas on raste s vijenca, a ograda se s jedne i druge strane priključuje na nj. Ova omaška na portalu nastala je svjesno i nužno u vezi s rješenjem nove ograde mosta.

Sofa — detalj rekonstruiran 1952 (foto Dž. Eli)

Svod na silaznoj rampi sa ostatkom ograde iz austrijskog vremena (foto Dž. Eli, 1952)

uprija na Drini (foto D. Ž. Eli, 1952)

Ograda je bila naročit problem. Projektant je predvidio zid od lomljenog kamena, kakav su poslije velike poplave Austrijanci bili postavili. Izvažava se činilo da ova ograda ne čini harmoničnu cjelinu s arhitekturom mosta, pa je, prema dokumentarnom materijalu, predložio stari turski koraluk ogradu od kamenih ploča, nasatice postavljenih i međusobno i za vijenac vrste vezanih željeznim sponama. Konstatiralo se, međutim, da ograda od ploča ne može više služiti savremenom prometu, jer je preslabo za moderna vozila. Tako je na kraju nova ograda izvedena od tri sloja pravilno pritesanih kubusa sedre, dakle od istog materijala od koga je izgrađen cijeli most i približno u istim formatima klesanica. Ovakva ograda izvedena je na cijeloj dužini mosta, a austrijska potpuno uklonjena. Ujedno su uklonjeni i ostaci austrijskog vijenca i nadomješteni vijencem profilacije kakvu imaju sačuvani dijelovi turskog vijenca.

Novi vijenac i nova ograda mnogo su doprinijeli kvalitetu restauracije. Primjećuje se, međutim, da nova ograda, pored historijske netočnosti, ima i tu manu da se reške međuslojevima klesanica uzdižu paralelno s usponom mosta prema sredini, i tako disharmoniraju horizontalnim reškama zidova, a uz to djeluju nekonstruktivno. Sigurno bi najsretnije rješenje bilo da se ipak izvela ograda od ploča, s tim da im debljina bude, mjesto 20—25 cm, oko 50—60; ustvari to bi bio današnji ogradni zid, ali ne iz tri, nego iz jednog sloja klesanica. Istina, izvedba takve ograde bila bi znatno teža i skuplja; dobivanje tako velikih klesanica na ino mjesto sedre, koji je u

ovom slučaju primijenjen, možda je skoro nemoguće.

Daljni ustupak današnjim saobraćajnim potrebama je poplovanje mosta granitnim kockama mjesto stare kaldrme.

Telefonski i električni vodovi, ranije vođeni preko mosta, stavljeni su ispod kolovoza.

Današnje društvene potrebe postavile su još i jedan problem — pitanje osvijetljenja mosta. Konzultirali smo historičare i ustanovili da mostovi u staro vrijeme nisu bili osvijetljivani. Odmah se odustalo od stiliziranja kojekakvih kandelabra, što bi značilo običnu laž. Kao najbolje rješenje u našim prilikama našlo se slijedeće: na dva kraja iznad mosta postaviti dva visoka stupa s reflektorima, koji će osvijetljivati most. Jedina svjetiljka na mostu bila bi kraj sofe, lagana, izvedena iz elije ne cijevi profila 5 cm; lagano pri vrhu ona sa vanjske strane ograde, potpuno moderna, da se vidi da je to nešto novo, postavljeno tu nuždom današnjih životnih potreba.

U septembru 1952 radovi na mostu bili su već u završnoj fazi. Demontirala se provizorna elija konstrukcija. Postavljena je kocka. Dizao se portal, eliji su dekorativni elementi iz mramora rađeni u Sarajevu. Odradeno je mjesto za spomen ploču u vezi s restauracijom i za obilježavanje maksimalnog vodostaja. Konačno, pristupilo se restauraciji silazne rampe na lijevoj obali, što ranije nije bilo planirano, ali su krediti naknadno odobreni, obzirom na to da je rampa zaista sastavni dio jedne cjeline. Oko 60 miliona dinara stajala je ova oprav

ka mosta. Tim novcem ne samo da je zadovoljena jedna saobraćajna nužda u našoj meugradskoj prometnoj mreži nego je i temeljito, pažljivo i pedantno restauriran jedan od najznačajnijih sporne

nika kulture turskog perioda. Taj spomenik, dođuš, danas izgleda nekako previše nov, no treba pri ekati nekoliko godina da nadode patina, pa emo biti potpuno zadovoljni.

Résumé

Le pont Mehmed pacha Sokolovic à Visegrad, de la deuxième moitié du XVIe siècle, est un des plus importants monuments de la période turque. Il a été construit par Mimar Sinan, l'architecte turc le plus connu de tous les temps. Ce pont fut fortement endommagé pendant la première guerre mondiale, mais ensuite restauré. Les Allemands l'ont de nou-

veau abimé, quand ils se sont retirés en 1943, si bien que cinq arches sur onze ont été détruites.

De 1949 à 1952, ce pont a été restauré à fond et on a sévèrement veillé à ce que les parties rénovées s'accordent le mieux possible avec les parties conservées.

MEHMED MUJEZINOVİ

OBNOVA NATPISA NA SOKOLOVI EVU MOSTU U VIŠEGRADU

RESTAURATION D'INSCRIPTIONS SUR LE PONT MEHMED PACHA
SOKOLOVI A VIŠEGRAD

Na monumentalnom mostu¹ Mehmed paše Sokolovi a,² poznatog državnika i velikog vezira turske imperije (1506—1579), postojala su sve do 1945 godine dva natpisa na turskom jeziku. Spomenute godine okupator je pri povla enju iz Višegrada ja e ošteti o most, kojom prilikom su uništeni i ovi natpisi, zajedno sa zidom sagra enim u obliku portala, koji raste iz ograde na sredini mosta.

Mladi natpis je još iza Prvog svjetskog rata ja e ošte en. Godine 1928/29 Zemaljski muzej u Sarajevu preduzeo je restauraciju i dopunu teksta ovoga natpisa. Tom prilikom su ostaci kame ne plo e s jednim dijelom teksta originalnog natpisa preneseni u lapidarij spomenutog muzeja. Ako pomnije promotrimo ove ostatke kamene plo e možemo na njima uo iti, da je i ranije, nepo

I O mostu vidi: Evli,ya e lebi, Seyahatname V, Istanbul, 1315, 542; E. Stix, Bauwesen in Bosnien und Herzegovina, Wien, 1887; K. Herman, uprija u Višegradu, GZM I (1889), 79—83; Isti, Die alte Brücke in Višegrad, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina II (1894), 333—337; H. Renner I. Velikanovi, Herceg Bosnom uzduž i poprijeko, Mitrovica 1900, 189—195; Muhamed Enveri Kadi, Veziri azam Bosnali Sokollii Mehmed paša, Kalendar »Gajret« II (1907—1908), 44—50; D. M. Korkut, Obnova natpisa na Sokolovi a mostu u Višegradu, GZM XLI (1929), 115—129; Aziz Defterdarevi, Grad Višegrad i okolica, Sarajevo 1934, 27—32; A. Bejti, Sokolovi ev most na Drini u Višegradu, Kalendar »Narodna uzdanica«, 1945, 148—169 (izišao i separat); Joh. Kellmer, Baukunst, u djelu Bosnien und Herzegovina in Wort und Bild (bez godine).

Uz gred napominjem da je po prvi put izašao jedan dobar crtež ovoga mosta 1873 god. u be kom asopisu »Allgemeine Bauzeitung« u radnji Geigera i Lebreta »Studien über Bosnien, die Herzegovina und die Bosnischen Bahnen«, od koje radnje postoji i separat. Ovaj crtež je ujedno i najstarija slika Sokolovi a mosta. Kasnije je most više puta slikan i doti ne su slike izlazile u raznim publikacijama.

² O Sokolovi u se vrlo mnogo pisalo, a u novije doba izašla je od poznatog turskog historioografa Ahmeta Refika posebna monografija pod naslovom *Sokollu*, Istanbul 1924, a preveo ju je M. R. Deli u listu »Gajret«, 1925—1927 god., odakle je preštampana i u posebnu knjigu.

znate godine, vršena restauracija jednog dijela natpisa. Naime, na ovim komadima se jasno razabiru dvije tehnike rada, starija i mla a.

U toku najnovije rekonstrukcije uništenih dijelova mosta pristupljeno je i restauraciji natpisa.

Natpisi sa ovog važnog spomenika kulture tako er su više puta objavljivani. Naime, skoro svi naprijed (u bilj. 1) navedeni radovi sadrže i natpise u prepisu ili prevodu. Tako Evlija elebija donosi prepis kronostiha obaju natpisa, i uzima datum starijeg kao po etak, a datum mla eg natpisa kao dovršetak gradnje mosta. Herman je prvi objavio prepis i prevod ovih natpisa. Me utim kod njega su izvjesne rije i kod oba natpisa pogrešno pro itane, pa, prema tome, i prepisane i prevedene, a osim toga prepis mla eg natpisa je manjkav, jer je bio ošte en. M. E. Kadi je objavio stariji, a D. Korkut samo mla i natpis u prepisu i prevodu. Ovaj posljednji donosi i faksimil obnove dijela natpisa. Rener Velikanovi i A. Defterdarevi donose prevode obaju natpisa, a prema ranije objavljenim prevodima. A. Bejti objavio je oba natpisa u prepisu i prevodu.

Kod donošenja originalu što vjernijeg teksta ovih natpisa bila mi je glavna podloga spomenuto izdanje natpisa od A. Bejti a, koji je na osnovu prethodno objavljenih turskih tekstova, arhivske gra e i drugih pomagala redigovao i kriti ki obradio tekstove natpisa.

Kod donošenja tekstova ovih natpisa upozori u na izvjesne štamparske greške, koje su se potkrale Bejti u, a koje sam ja sad ispravio.

Donji, stariji natpis sastoji se iz devet stihova, napisan je pismom talik i isklesan na kamenoj plo i veli ine 60X85 cm odnosno 70X96 cm sa okvirom.

Današnji, nešto redigirani tekst ovog natpisa glasi:

که جهان بولدی آنک ذات شریفه شرف
 خیر چون ویریلان اموال دیمز که سرف
 بیلدی آثارید زهر که خیر خلف
 بغلدی اول صویک او مستنده کمر کردن صف
 صویک او مستنده بنانی اید به بیلما دن سلف
 کتینک نامنی اکدر مغه خیر یله تقف
 بویله خیره ویریلان مال صقین دیمه تلف
 کونی خیر یله کچه کور میه عمرنده اسف
 بارک الله عجب حسر کیر الطف

آصف دور و زمان حضرت محمد پاشا
 صرف ایدوب مالی خیراته رضاء الله
 صباغ اکین سیم وزرین صرف خیرات ایدی
 بوسه ده نهر درین اوزره یا یوب حسر کیر
 بویله بر نهر عمیق و جریانی محکم
 عون حقیله ولی حضرت پاشا ایدی
 یا پدی بر کویری که عالمه نظیری یوقدر
 او مرین حضرت حقدن آنی بانی اولان
 کوروب اتمان زهادی دیدی آکا تانیخ

۹۷۹

Tekst u slobodnom nerimovanom prijevodu zna i:

Gospodin Mehmed paša, Asaf³ svoga vremena,
 ijom uzvišenom osobom svijet postiže slavu,
 Potrošio je svoj imetak u zadužbine radi božjeg
 zadovoljstva.
 Niko ne e re i za imetak, koji se troši u zadužbine,
 da je rasipanje.
 Za života je utrošio zlato i srebro u zadužbine,
 Bio je svijestan, da su svakome njegova djela
 najbolje potomstvo.
 U Bosni na rijeci Drini sagradi veliki most,
 I od svodova na toj rijeci napravi red.
 Na takvoj dubokoj i snažnoj rijeci
 Preci ne mogoše ništa sagraditi.
 Božjom pomo u osniva, gospodin Mehmed paša,
 u inio je,

³ Rije »hazreti« dodao sam radi zahtjeva metrike stiha, a tu rije stavio je i Kadi kod kona nog prepisivanja ovog natpisa u svoju kroniku, knj. I, 188.

⁴ U izdanju Bejti a pogrešno štampano »dimez« i ispravljeno u »dimez«.

⁵ Rije »muberrat« zamijenjena je sa »hajrat«, jer bolje odgovara smislu re enice, a i u Kadi evom kona nom prepisu stoji »hajrat«. V. knj. I, 188.

Da se njegovo ime spominje s poštovanjem i blago darnoš u.

Podigao je most, kojem na svijetu nema ravna.
 Nemoj re i, da je propao imetak, koji se troši u
 ovakvo dobro djelo.
 Nadam se u Svevišnjega boga, da e njegovom
 osniva u
 Dani sretno prolaziti, i da u životu nikad ne e
 tugu osjetiti.
 Nihadi, vide i dovršetak (mosta), re e mu
 kronogram:
 »Neka Allah blagoslovi divni, veliki i najljepši
 most!«

Godina 979⁶

Broj ana vrijednost slova kronostiha ovog natpisa je 979, što nam pokazuje i slijede i zbir:

$$\begin{aligned}
 3b &= 6 + 3a = 3 + 3r = 600 + 2k = 40 + 3l = \\
 &= 90 + h = 5 + ' = 70 + 2dž = 6 + s = 60 + j \\
 &= 10 + t = 9 + f = 80 = 979.
 \end{aligned}$$

⁶ Kod Bejti a pogrešno štampano »anaridir«, a treba »asaridir«.

⁷ Izraz »bagladup« zamijenjen je sa perfektom 3. lica jednine t. j. »bagladi«, jer to zahtijeva smisao, a tako je i u navedenom Kadi evom prepisu.

⁸ Asaf je ime poznatog savjetnika i vezira kralja Sulej mana. Mudrost Asafova prešla je kod Arapa i u poslovice.

⁹ Po inje 26 maja 1571.

کجرہ بلبلولہ کی انگ ڈاک صبر شہادہ شرف	آصف دور اور لانا حضرت محمد پاشا
خیر لکھنوی و پیران موالیہ فکر	صفت ایوب طانی خیر انصاف و امانت
سیرانی آنا سید فکر	صباح الیقین ہم در پیوستہ حضرت خیرت ایتدی
بغدادی اول صبر و استقامت سیدہ کاروان	ہوسندہ ہر دین اور پیوستہ کعبہ
صبریک لہے سیدہ بختی ایوب میل اسلاف	یوہیلہ ہر عمر عینیت و جرمانی محکم
کنہک نانی لہے خیر پادشہ	عزیز حقیقہ اولی حضرت پاشا ایتدی
بہار خیر و پیران ہا صبر و شرف	پاپہری ہر عمر کی کہانی ہر نظیر کی پادشہ
کوئی خیر لکھنوی کو در سید عمر زہد اسلاف	ادب و کرم حضرت حقیقہ انانی پادشہ
بارک اللہ علیہ جے کہ پیر الطوف	کو در سید اسلم ہر ہر ہر پیدہ کی کلامی پادشہ

۹۷۹

Nápis iz godine 1571 (crtež M. Mujezinović, 1952)

Gornji, mla i natpis u 6 stihova napisan je vrlo kompliciranim dželi sulus pismom na kamenoj plo i veli ine 62 X 189 cm. (79 X 206 sa okvirom).

Da bi pismo ovog natpisa bilo što vjernije svoje originalu, poslužio sam se ostacima kamene

plo e jednog dijela originalnog natpisa, zatim crtežom muzejskog crta a Germa i, kona no, faksimilom obnovljenog dijela natpisa iz 1929 godine.

Tekst natpisa glasi:

Natpis u prijevodu zna i:

Za vladavine vladara svijeta Murad hana, sina Selimova,

*Dobrotvor, gospodin Muhamed paša,
Koji je trojici vladara s odanoš u bio veliki vezir,
Napravi najve u zadužbinu, nek mu je bog primi!
U iskrenoj namjeri sagradi svojim poduzetnim
duhom veliki most na rijeci Drini.
Gra evina mu ispade tako lijepa, da onome, ko je
vidi,*

*ini mu se kao da na vodi stoji zrna bisera, a
nebeski svod da mu je školjka.*

*Bože, daj, da zgrada njegove sre e i života bude
vrsta!*

*Ispuni mu, bože, sve želje na ovom i onom svijetu!
Nihadi mu re e kronostih, neka ga blagosivlja,
ko ga vidi:*

*»Muhamed paša sagradi ovaj most preko vode!«
Godina 985¹²*

Kada saberemo broj anu vrijednost pojedinih slova kronograma dobi emo godinu 985, kako se to vidi i iz slijede eg zbira: $3j = 30 + 5a$ (elif) = $5 + 4b = 8 + 2d = 8 + 4v = 24 + k = 20 + 2r = 400 + s = 90 + z = 7 + h = 5 + 2m = 80 + h = 8 + š = 300 = 985$.

Kako se vidi, datum je kod oba natpisa na mostu izražen i brojkama, što je ina e rijetkost kod natpisa u stihu.

¹⁰ i " Tako na originalnom natpisu, dok je u Bejti evom izdanju napisano po novijem pravopisu sa j.

¹² Po inje 21 marta 1577 godine.

Izme u datuma u natpisu t. zv. starijeg natpisa, koji bi imao ozna avati datum dovršenja mosta, i t. zv. mla eg natpisa, koji bi imao ozna avati datum udaranja temelja mosta, opaža se udan kronološki, sadržajni i logi ki anahroni zam. To raniji izdava i ovih natpisa (Evlija elebija, K. Hormann, Kadi , Korkut, Defterdarevi) uop e nisu opazili. Alija Bejti u spomenutoj svojoj radnji tako er uzima datum starijeg natpisa kao datum dovršenja mosta, a za mla i natpis kaže: »Kojom je prilikom nastao ovaj drugi natpis na Sokolovi evu mostu iz godine 1577., vrlo se teško dosjetiti. Moglo bi se misliti, da on ozna uje vrijeme dovršetka mosta, kako to ak piše i Evlija elebija, da nam to ne pobija stariji natpis u kojem Nihadija veli, da je tada vidio dogotovljenu gra evinu.«

Me utim, ako pažljivo razmotrimo stilizaciju obaju natpisa dolazi se do uvjerenja, da se ovdje radi o zamjeni zadnjih stihova, ili samo polustinova (misra') ovih natpisa, u kojima su sadržani datumi udaranja temelja, odnosno datum dovršenja ovoga mosta, i da bi se ti anahronizmi mogli otkloniti na taj na in, da se polja, na kojima su bili isklesani zadnji stihovi oba natpisa, zamijene tako, da se zadnje polje sa t. zv. starijeg natpisa stavi na mjesto zadnjeg polja t. zv. mla eg natpisa i obratno. U tom slu aju zadnji stih (bejt) t. zv. starijeg natpisa glasio bi:

*Didi târîhin-i Nihâdi ki gören ide dua'
Bârekel-lâhu 'acab cisr-i kebîr-alfaf.
Sene 977*

To zna i:

*Nihadi mu re e kronostih, da ga blagosivlja,
ko ga vidi:*

*»Neka Allah blagoslovi divni, veliki i naj-
ljepši most!«*

Godina 1571/2

Zadnji stih (bejt) t. zv. mla eg natpisa glasio bi:

*Gorub itmamini Nihadi didi ana tarih
Japdi bu kopryi su iizre Muhamed paša
Sene 985*

To zna i:

*Nihadi, vide i dovršetak (mosta), re e mu
kronogram:*

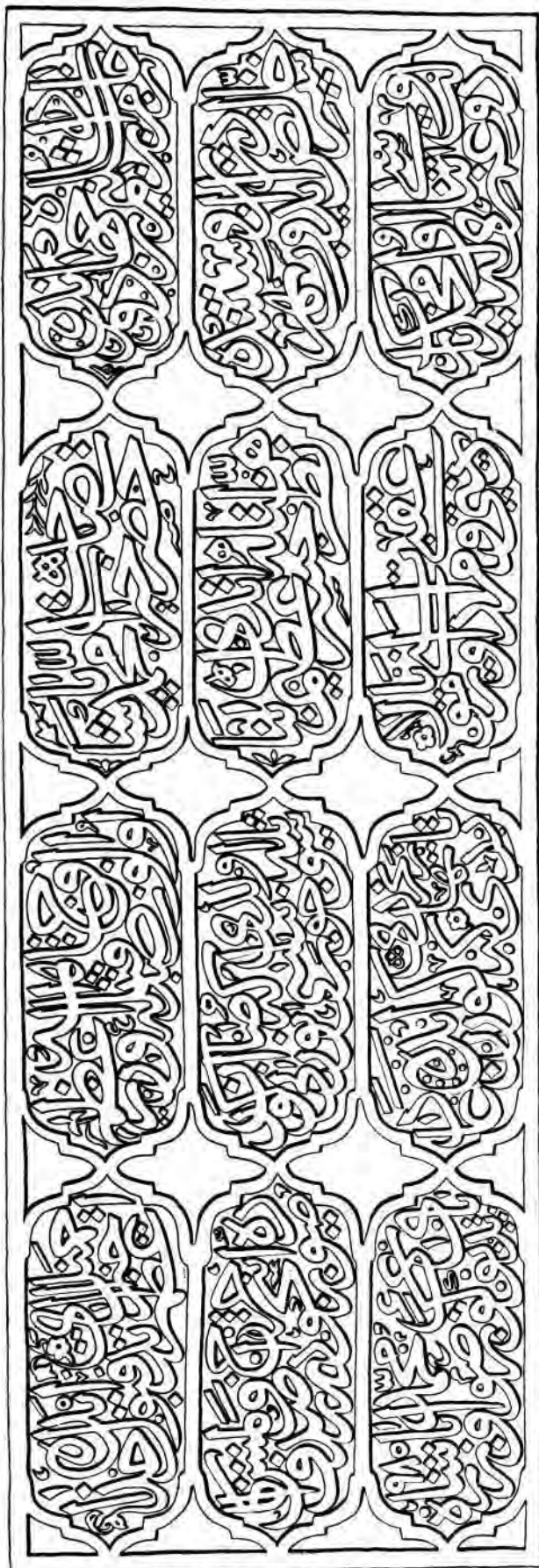
*»Muhamed paša sagradi ovaj most preko vode«
Godina 1577/8*

Da je ovakvo rješenje i otklanjanje spomenutih anahronizama ispravno, upu uje i smisao, koji dobivamo ovakvom zamjenom gornjih stihova ovih natpisa.

Prema tome oba natpisa na Sokolovi evu mostu nastali su u vrijeme, kada je most bio dovršen, te prvi natpis ozna uje datum udaranja temelja mostu, a drugi datum njegovog dovršenja. Samo je teško odgovoriti na pitanje, kako je i kada nastala ta zamjena. Ta pitanja komplikuju se tim više, što raniji izdava i natpisa izri ito napominju, da je t. zv. stariji natpis pisan pismom talik, a drugi, mla i, pismom dželi sulus, kako se vidi na sa uvanim ostacima plo e ovog drugog natpisa. Stoga je razumljivo, što se i kod sadašnje restauracije ovih natpisa moralo tako postupiti, pogotovo kad se do ove teze došlo naknadnim ispitivanjem i konzultovanjem iskusnijeg stručnjaka, kolege Hazima Šabanovi a, nau nog saradnika Orijentalnog instituta, koji ovakvo shvatanje smatra jedino ispravnim. U ovom slu aju moramo pretpostaviti, da su polja, na kojima su bili napisani gornji dijelovi natpisa bila jednaka, a natpisi pisani istim pismom, pa je zamjenu mogao izvršiti nekom omaškom sam klesar prilikom klesanja natpisa, pogotovo kad se ima na umu, da je i ranije, negdje prije 1664 g., vršena restauracija ovih natpisa.

Što se ti e vremena, kad je nastala ova zamjena, sada se može kazati samo to, da je to bilo prije godine 1660, kada je kroz Višegrad prošao Evlija elebija, koji u svom putopisu donosi zadnje stihove oba natpisa onako, kako oni glase i u ovom izdanju, s napomenom da je t. zv. stariji natpis datum udaranja temelja mostu, a t. zv. mla i natpis ozna uje datum dovršenja mosta. Ranije je napomenuto, da se na osnovu ostataka kamene plo e t. zv. mla eg natpisa može zaključiti, da je na njemu nekada zaista vršena restauracija, a na osnovu gornjih podataka Evlije elebije vidimo, da je to moralo biti prije 1660 godine. Tom prili

Natpis iz godine 1577 (crtež M. Mujezinovi , 1952)

kom je vjerojatno izvršena i zamjena zadnjih stihova, a nastala i razlika u vrstama pisama, kojima su pisani natpisi, i tako stvoren kronološki, sadržajni i logo ni anahronizam u tim natpisima.

Razumljivo, da to pitanje time nije definitivno riješeno, i da se o tome može još diskutirati.

Oba citirana natpisa potekla su iz pera pjesnika Nihadije. To je pjesni ko ime u enjaka i pjesnika Muhamed ef. Karamusi a,¹³ rodom iz Sarajeva, gdje je predavao na nekoj medresi kao mu deris¹⁴ i kona no umro u Sarajevu 1587 godine.

Bašagi ne spominje ovog pjesnika¹⁵ dok ga H. M. Handži prvi put pogrešno navodi pod imenom »Nehari«¹⁶ i to kasnije ispravlja u Nihadi.¹⁷

¹³ A ne Hadžimusi a kako je to napisao D. Korkut (O. c. p. 120).

¹⁴ Ovoga vremena u Sarajevu postojale su tri medrese i jedan hanikah. Nihadi je mogao biti muderis Husrev be gove medrese u vremenu od 1583 do svoje smrti (1587), jer su nam imena muderisa ove medrese poznata od njezina osnutka do spomenute 1583 godine

¹⁵ Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti, GZM XXIV (1912).

¹⁶ Glasnik Ivz.

¹⁷ Glasnik Ivz. III, 534—537.

Pošto je u starijem natpisu ime Sokolovi u Mehmed, a u mla em Muhamed, napominjem da Turci esto upotrebljavaju mjesto Muhamed ime Mehmed.

Prvobitni natpisi bili su isklesani na plo ama od skopaljskog kristal kamena, dok je za sadašnje natpise dobavljen bijeli mramor iz Aran elovca, koji je po svojoj strukturi najbliži skopaljskom kristal kamenu.

Kaligrafske radove na natpisima izveo je s potpunim uspjehom stru njak za orijentalnu kaligrafiju Muhamed ef. Mujagi iz Sarajeva, a klesarske radove natpisa i navedenog portala izradio je A. Vrlec tako er u Sarajevu. I klesarski su radovi dobro izvedeni.

Kona no napominjem, da je prilikom sadašnje rekonstrukcije izra ena spomen plo a i uzidana na sofi s vanjske strane mosta.

Radovi na rekonstrukciji mosta i restauraciji natpisa izvedeni su pod nadzorom stru njaka Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture Narodne Republike Bosne i Hercegovine.

Résumé

Sur le pont Mehmed pacha Sokolovic à Visegrad il est resté jusqu'en 1943 deux inscriptions turques, l'une de 1571, l'autre de 1577, qui ont été détruites pendant la guerre. L'Institut pour la protection des monuments culturels de la République populaire de Bosnie et Herzégovine a achevé, en

1952, la restauration de ces inscriptions. L'auteur dit comment cette restauration a été menée et il publie en même temps le fac-simile, la transcription et la traduction des inscriptions restaurées.

MUSAFIRHANA BLAGAJSKE TEKIJE

LA »MUSAFIRHANA« DE LA »TEKIJA« DE BLAGAJ

»Pod gradom ima jedna stijena, koja se nadni jela zapadu. Kada je ovjek pogleda, misli da e se — na — srušiti, a ispod nje je šupljina i iz te prazni izlazi iz goleme pe ine šumom i hukom rijeka. Na mjestu gdje izvire ima pred spomenutom pe inom golem vrtlog koliko dva guvna; dubok je tako da mu još nitko nije našao dna... . Oko ovoga dubokog vrtloga saziđao je uz litice mostarski Mufti efendija jednu halvetijsku tekiju, od koje je jedan velik ošak okrenut prema vodi.« Ovaj pasus iz putopisa Evlije elebije (prevod S. Kemure) iz 1663 godine je prvi spomen »tekija« na vrelu Bune u Blagaju, od kojih se do danas sa uvaio samo jedan stambeni objekat i 'turbe.

ini se da je turbe nastalo poslije Evlijina prolaza. Od ta dva groba, jedan pripisuju Sari Saltuku, o kome Evlija zna, ali ne na ovom mjestu, a drugi šejhu te tekije A ik paši. Prvi grob je, naime, jedan od osam grobova Sari Saltukovih, rasijanih po cijeloj nekadašnjoj turskoj carevini, djelo derviša, koji su na taj na in u inili tekiju popularnom.

Godine 1848 postao je šejhom ove tekije A ik paša, ovjek koji se izdavao za Indijca, a bio je iz Carigrada poslat ovamo kao špijun onovremene turske vlade sa zadatkom da promatra rad hercegova kog vezira Ali paše Rizvanbegovi a i ostale feudalne gospode po Hercegovini.

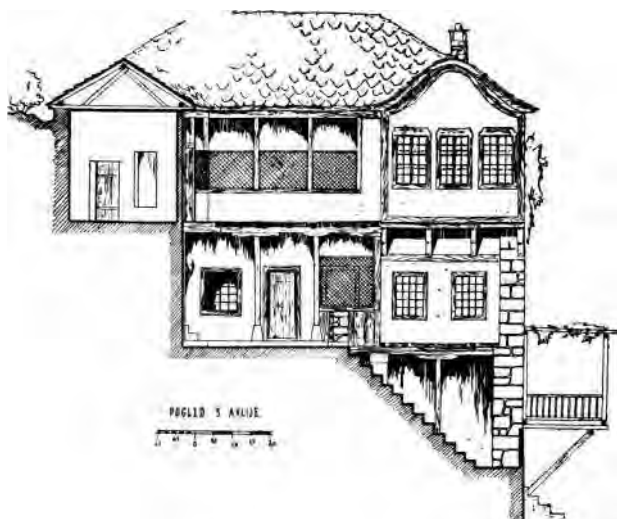
Na molbu A ik pašinu 1851 Omer paša Latas obnavlja tekiju, turbe i musafirhanu. Pred kojih 30 godina otisnu se jedna stijena i sruši tekiju. Donedavno su još stajali ostaci ruševina. S po etka 1949 godine srušila se na turbe jedna koš ela, a dvije godine kasnije na musafirhanu. Ove dvije koš ele prouzrokovale su velika ošte enja; najljepši dijelovi zgrade u prednjem nastupnom aspektu bili su skoro potpuno uništeni. Nakon opsežnih studija u ljetu 1952 godine Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture NR BiH pristupio je restauraciji turbeta i musafirhane.

Spomenuta restauracija 1851 godine bila je, izgleda, vrlo velikog obima i potpuno u duhu tadašnjeg gledanja na arhitektonsku problematiku, tako da musafirhana nosi danas gotovo isključivo karakteristike dekadentne turske arhitekture iz prve polovine devetnaestog stolje a. Turska care

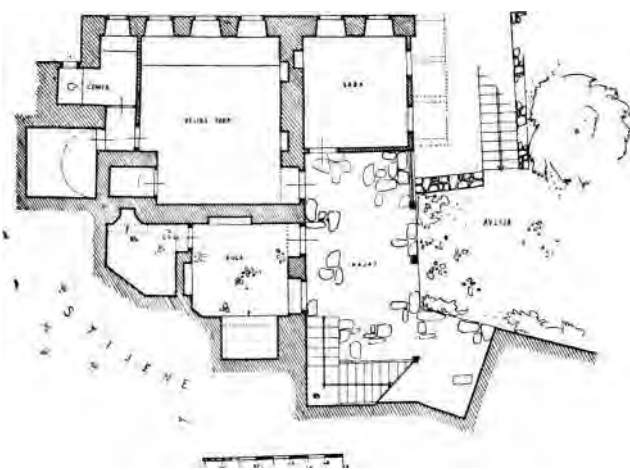

Pogled sa dvorišta (snimljeno prije 1924)

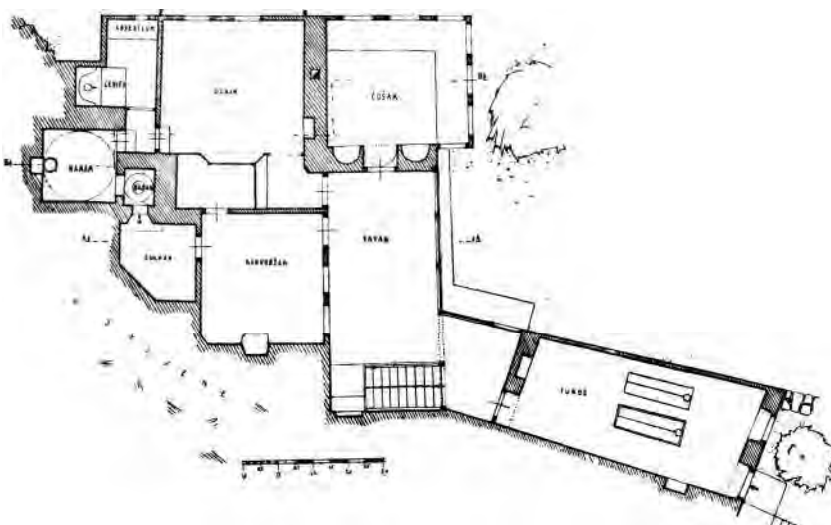
vina bila je ve davno prešla svoju kulminaciju, raspadanje se osje alo svuda pa i u arhitekturi. Francuski utjecaj u Carigradu bio je jak, barok i rokoko postadoše stilom carskih i gospodskih pa

Dvorišna fasada (snimak 1950)

Tlocrt prizemlja

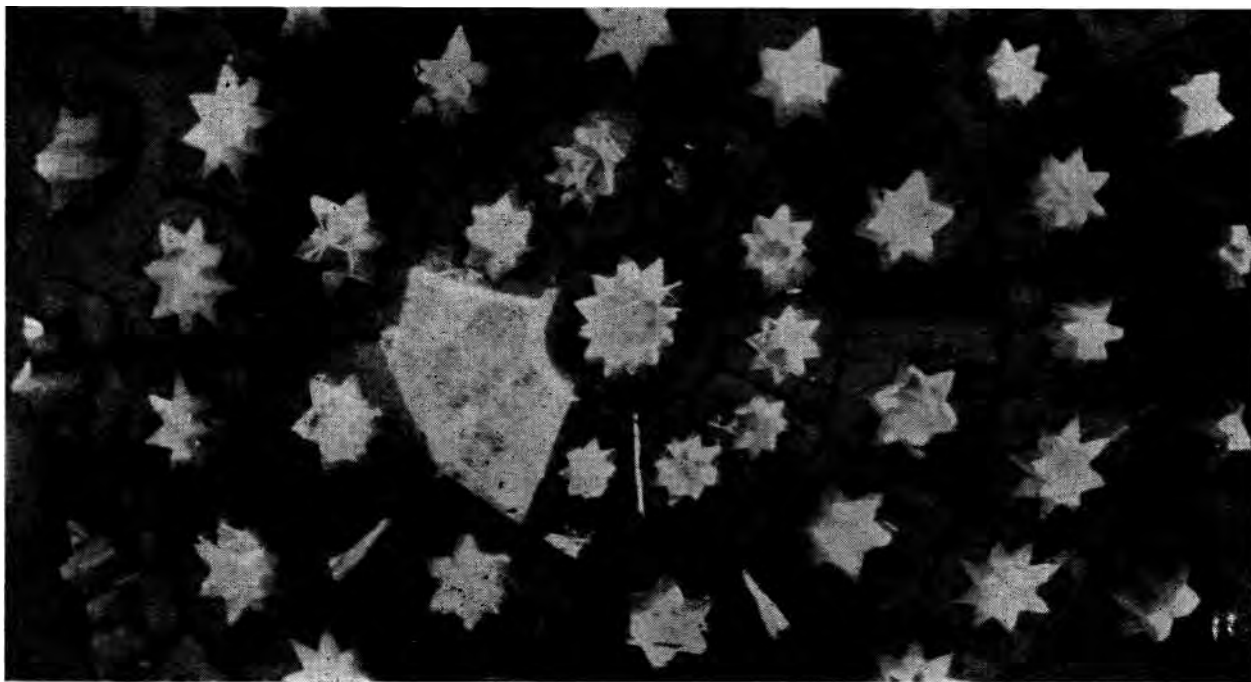
Tlocrt sprata

la a, pa ak i džamija. A zatim indirektno, preko Carigrada, širi se zapadnja ki utjecaj i dalje, on je na stambenoj arhitekturi Makedonije prili no vidljiv, pa i po Srbiji (no tamo ne samo ovim putem, nego i direktno). Bosna je bila daleko na periferiji, a uz to opirala se svemu što je u to doba dolazilo iz Carigrada. Bošnjaci su umirali, ali nisu htjeli obu i fes. U arhitekturi, kao i u politi kom životu, nastupa u Bosni izvjestan romanti ni period. Na objektima iz vremena Husein kapetana Gradaš evi a, na Husejniji džamiji i karaulama Grada ca, narodni drveno rezbarski motivi potiskuju kanoniziram dekor tursko bizantske arhitekture. Mjesto stalaktita i arabesaka, stilizacije iz prirode, one sa preslica, sa ste aka — ako to ne zvu i previše hipoteti no — pojavljuju se na še refi, oko portala, na esmama... .

Omer paša Latas trebao je upokoriti Bosnu. A ik paša bio je ovjek iz Caragrada. Nije, dakle, udo da je ovdje nadvladao onaj drugi, barokno carigradski duh, ja e nego na kom drugom objektu u Hercegovini, ili, bolje re eno, ovaj objekat, uz šadrvan pred Ferhadijom u Banjoj Luci, danas je jedini o uvani primjer takve arhitekture kod nas.

Zabat iznad oška na glavnoj fasadi jasno nas navodi na takve misli. Takva krivulja nigdje se više ne nalazi u našoj bosansko hercego va koj narodnoj arhitekturi, ona veoma malo odgovara pokrovu objekta, hercego va koj plo i, a najmanje drvenom materijalu iz koga je izvedena. Zna i, ona je izdaleka importirana, kao i dvokrilna vrata na ošku i njihova razigrana špaleta. U odaji su musandare simetri no komponirane, centralna os naglašena lukom, a u ošku taj tradicionalni i funkcionalni elemenat naših interieura zamijenjen je dvjema nišama, koje teško da mogu imati drugu ulogu do li dekorativnu. Mjesto plošno geometrijski riješenih i najluksuznijih stropova po našim kulama i konacima, strop u ošku musafirhane pun je plastike, uzgiban izrezbarenim krivuljama poput zmija i turskih orda, više izraz uznemirene mašte, nego smirenog traženja estetskog ugo aja. Drvenina je bogato polihromirana.

S druge strane ovdje se javljaju izvjesne specifi nosti koje svakako zna e napredak u kulturi stana. Stropovi su znatno viši nego što je do tog vremena bilo uobi ajeno. Ku a (kuhinja) pokazuje tako er napredak, ona nije više otvorena do pod krov, nego ima normalan strop, a ognjište je uzdignuto i uvu eno u nišu iz koje se odvodi dim širokim dimnjakom. No, u prvom redu je trebalo spomenuti hamam, najljepši primjer ku nog hamama u cijeloj

Pogled perforirane kupole nad hamamom (snimljeno pred restauraciju 1952 godine)

Bosni i Hercegovini, natkriven perforiranom kupolom sa pripremom tople i hladne vode iz posebne prostorije uz kahvodžak, te sa ureajem za zagrijavanje samog hamama ispod kamenog poda i pomo u glinenih cijevi kroz njegove zidove. Uz hamam su vezani i drugi sanitarni ureaji sa zajednim preprostorom — to su enifa (nužnik) i abdestluk (umivaonik). Dakle, u primitivnijoj formi, potpuna savremena kupona. I nakon Alik paše nastale su na objektu izvjesne preinake. Tako, primjerice, zapažamo na starim fotografijama, da se odaja u prvom katu u formi ošaka izbacivala na Bunu, to je valjda » ošak okrenut prema vodi«, koji spominje Evlija, no taj ošak je kasnije otkinut. Ne bi se moglo sa sigurnošću reći da li su prozori prvobitno imali dvokrilno ustakljenje ili pomino u vertikalnom smislu kao i ostali stambeni objekti tog vremena. Oni su prvobitno služili i bile namijenjene prostorije ispod hamama i kazana, ne može se ustanoviti; nije isključeno da je bio još jedan hamam.

Turbe iako vezano s musafirhanom, ima i poseban ulaz direktno s terena, ime je intimnost stambenog objekta spašena. Smišljeno je i veoma zgodno postavljena londža nad rijekom koja je u predvečerje toplih ljetnih dana sigurno najugodnije mjesto za odmor u ovoj okolini. Prije da pravog krova nikada nije imala, nego bi je s vremena na vrijeme pokrili nasjeenim zelenim granjem.

Restauraciji musafirhane i turbeta 1952 godine pristupilo se sa željom da se objekt što potpunije dovede u prvobitno stanje i ova dojam starine. Tamo gdje materijal nije vidljiv, nije se baš striktno izbjegavao ni današnji materijal (na pr. cigla i rezano drvo) i današnji na in rada, ali na vidljivi-

vim dijelovima pazilo se, koliko god je moguće, da se restauracija prilagodi ranijoj formi i materijalu. Tako, na pr., postavljanje nove kanatne stijene srušenog zida turbeta i nekih pregradnih zidova unutar zgrade musafirhane, uglavnom oko sanitarnog bloka, a koji su bili dotrajali, izvedeno je iz rezane jelove građe sa ispunom od opeka. U krovnoj konstrukciji, koja je bila skoro potpuno porušena, upotrebljena je također rezana građa na mjesto tesane i oblica, koje je danas veoma teško nabaviti. Tu je svakako važnu ulogu igrao i financijski momenat, jer su materijalna sredstva bila vrlo ograničena. Međutim, na restauraciji hajata i tavana (pedsoblja prvog kata) radilo se mnogo pažljivije, i to baš zato, što je to centralni dio kompozicije, jako naglašen i odlučan za ukupni dojam cijele zgrade. Vidljive stropne grede iznad hajata od tesane hrastovine bile su pod udarcem košele potpuno polomljene. Mogla se tražiti tesana hrastova građa odgovarajućih profila ili uzeti jača rezana, pa je pritesati. Našlo se treće, sigurno najbolje rješenje: izvukli smo iz krovišta sedam odgovarajućih starih tesanih greda i tu ih upotrebili, a u krovištu ih nadomjestili novim. Nosivi stupovi hajata i tavana vraćeni su na staro mjesto, kao i paratetna ograda na tavanu, pri čemu su mijenjani samo najnužniji dijelovi.

Stropovi i stropne grede iznad turbeta i tavana bili su skoro potpuno polomljeni. Izvedeni su novi s podgledom od blanjanih dasaka čiji je sudar prekriven pokrovnim profiliranim letvicama po uzoru na strop u odaji i kahvodžaku. Također je bilo nužno promijeniti i strop u kahvodžaku pa je to i učinjeno, dok je u odaji dostajala manja opravka. Jedan dio sa uvanog stropa na tavanu pred ulazom u turbe pažljivo je konzerviran, dok su ostale plohe novog stropa natopljene razrijeenim kar-

Musafirhana u toku restauracije godine 1952

bolineumom da se dobije dojam starog, za a elog drveta.

Morali su se mijenjati podovi u turbetu, na tavanu i u ošku, a djelomično opravi u svim prostorijama, što je ra eno sa starom daskom da se izbjegnu razlike u boji poda. U nuzprostorijama trebalo je postaviti ne samo nove daske, nego i stropne grede, jer je sve bilo dotrajalo.

Pokrivanje objekta, da bi se zaštitio od daljnjeg propadanja, što je bilo i najvažnije u ovom slučaju, izvedeno je plo om, uglavnom nabavljenom sa starijih kuća. Tu se potkrala jedna greška. Naime, u opisu radova nije napomenuto da se uvale na krovu prekriju plo om u luku, kako se stvarno ranije radilo, pa su uvale pokrivene limom. Plo a je polagana u produžni vapneni mort. Postoje e dimnjake trebalo je prilagoditi oblicima kakvi se vide na starijim kućama, a postoje u strehu pažljivo opravi, a tamo gdje ta nedostaje, izvesti novu po uzoru na postoje e ostatke.

Kupolu nad hamamom, unutrašnjeg promjera 2 metra, trebalo je s gornje strane o istiti od trave i nanosa, izraditi od miljevine i umetnuti dva kamena koji nedostaju, i reške odozgo zaliti cementnim malterom. Sve perforacije, osim one u sredini, treba da budu ustakljene raznobojnim staklom položenim odozgo u mort, a preko cijele kupolice trebalo je izvesti nepropusnu cementnu košuljicu, ali je taj rad zasada izostao. Osobiti pogled kupole, raskošno klesana kurna, kameni pod i djelomično obloženje zidova kamenim plo ama, zidovi ne bez plasti ne obrade, na kojima možemo zamisliti i izvjesne efekte boja — sve to daje ugo aj prefinjene raskoši jednog zapravo minijaturnog prostora.

Prostori ispod hamama i kazana popo eni su, a zidovi samo konzervirani.

Na više prostorija izvedena su nova vrata, te sarska, ali su, nažalost, ispala nešto pregruba. Izveden je novi poklopac (efenak) na stepenicama, novi prozori u kahvodžaku, kuhinji u turbetu, te u sanitarnom bloku, novi mušebci na tavanu, nove se ije u ošku, nove kubure (sanduci) na grobovima u turbetu, jer su stare bile slupane. Od starih kubura upotrebljeni su jedino bašluci od tesane hrastovine, ije su pukotine popunjene gipsom i ujedna ene bojom. Londžu nad vodom trebalo je potpuno obnoviti.

Nekada je tekija bila povezana s musafirhanom jednom galerijom, konzolno postavljenom uz zid turbeta, sa strane rijeke, na koju se nastupalo s tavana musafirhane. Nakon rušenja tekije galerija je izgubila svoju svrhu i bila uklonjena. Njena restauracija nije bila predvi ena, ali na intervenciju nekih starijih mještana ipak je izvedena.

Kao neko zaokruženje ovogodišnjih radova na musafirhani, koje smatramo tek jednom etapom u njenoj restauraciji, bilo je predvi eno popravljavanje žbuke spolja i iznutra, kao i kre enje fasada i svih prostorija. Pri tom radu došlo se do interesantnog otkri a: pod desetak slojeva kre nih premaza naišlo se na staru polihromiju zidova. Ovo otkri e zna i mnogo, ono ruši naše pretpostavke o prostorima iste bijele zidne plohe, te stropa i ugra enog ormara u naravnom drvetu — predodžbe koje nam se name u kad god je rije o našem starom interieuru. Izbljuje ela polihromija na drvenini i otkrivena polihromija zidova ovdje su ukazale na injenicu, da smo u toku vremena osiromašili naše halvate, ardake i odaje, i da o tome moramo povesti ra una. Izvršeno je snimanje otkritih šara, i zasada ih nitko dalje ne dira. Dade se naslu ivati da to nije izuzetak u našoj stambenoj arhitekturi, polihromirane drvenine na e se još kojegdje, a vjerojatno e biti i polihromiranih zidova.

Mnogo poslova ostalo je neura eno. Šteta je da nije restauriran odsje eni ošak nad Bunom, o kome i Evlija govori i koji se još vidi na starijim fotografijama. Ovaj put sredstva to nisu dopuštala, no jedamput emo to ipak morati dovesti u prvobitno stanje. Opravak stropa u ošku je tako er posao koji nas eka, a predstavlja precizni drvo-rezbarski rad. Treba urediti instalacije kupatila, te ugraditi, u vezi s tim, veliki bakreni kazan, jer je stari nestao. Hajat je prevu en cementnom glazurom. Treba obnoviti pod hajata u kamenim plo ama mjesto cementa. Isto vrijedi za stepenice koje vode rijeci. Delikatan posao predstavlja prezi a vanje podzida izme u gore pomenutih stepenica i podruma; teren je popustio, zid se deformirao, a to se osjetilo i na zgradi, ali zgrada je spašena masivnim stupom pred podrumskim ulazom, dok podzid treba da bude prezidan. Kona no, treba opravi zid oko avlije, napraviti avlijska vrata, urediti avliju, urediti pristupni put itd, itd.

Da li da govorimo o budu o j namjeni objekta? Izvor Bune podno strmih litica, koje ne da strše okomito, nego se nadnose tako da do polovine dvorišta musafirhane ne pada kiša, i pod tim kamenim kolosom jedna pitoma arhitektura, koja u relacijama djeluje upravo minijaturno, premda u stvari i nije tako malena. To je omiljeno izletište

Mostaraca koji su ve nau ili da tu ima neka ka fanica pored objekta ili u njemu, to nije važno. Jedan mali turisti ki hotel dao bi se lijepo smjestiti u ovu zgradu. Na ovom mjestu dobro bi došao, a musafirhana bi ostala po svojoj namjeni ono što je i ranije bila, ono što joj i samo ime kaže.

Résumé

L'hôtellerie (musafirhana) d'un monastère musulman (tekija) à Blagaj date du XVIIe siècle. En 1851, elle fut renouée à fond par le gouverneur bosniaque Omer-pacha Latas. On y sent bien la pleine décadence architecturale turque et une très forte influence de l'Occident. Ce monument

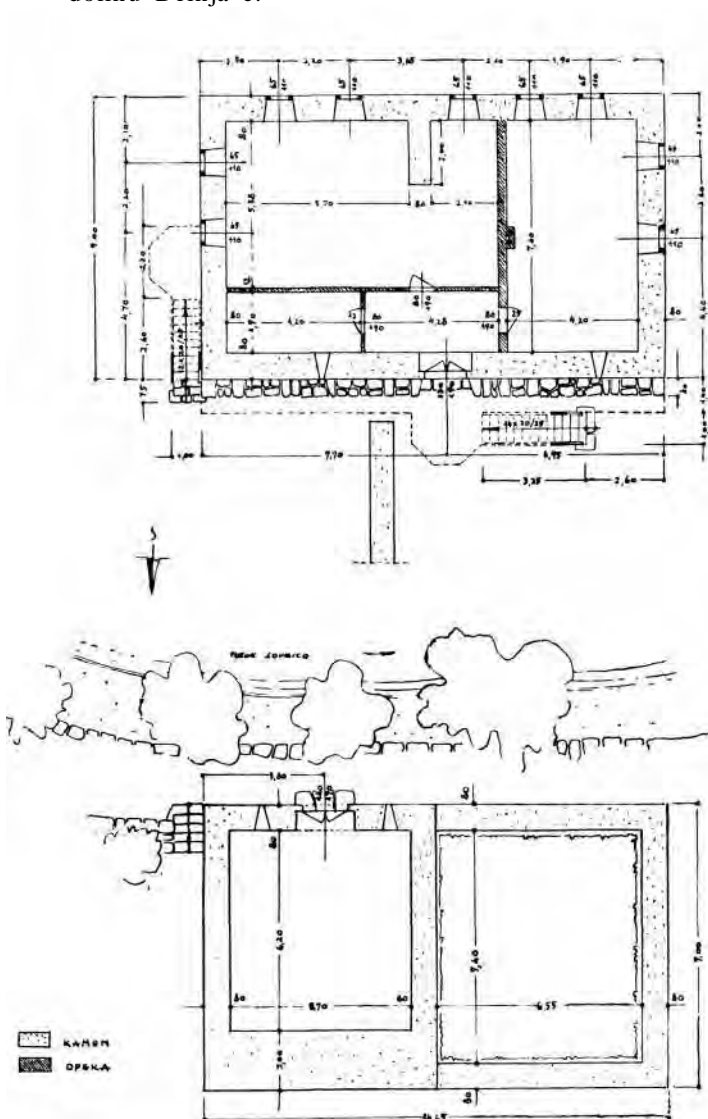
culturel historique a été, ces dernières années, fortement endommagé, mais, au cours de 1952, on y a exécuté d'importants travaux de conservation et de restauration, que l'auteur décrit en détail.

OBNOVA MANASTIRSKOG KONAKA U LOVNICI

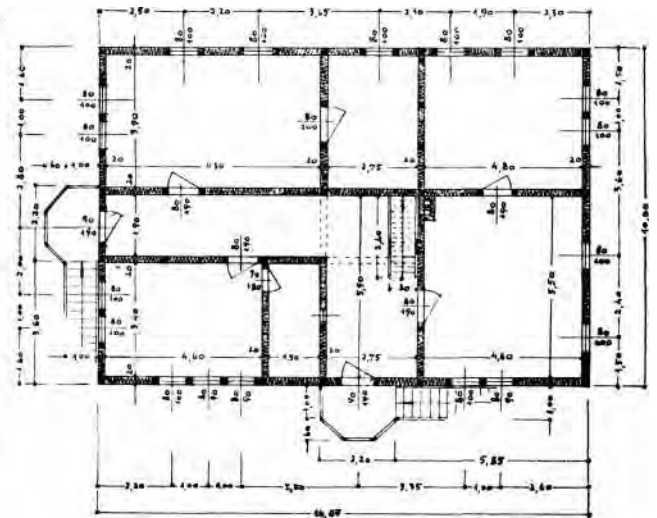
RESTAURATION DE L'HOTELLERIE DU MONASTERE DE LOVNICA

Manastir Lovnica podignut je poput ostalih srpskih manastira u skrovitom i teško dostupnom kraju na izvoru rje ize Lovnice, udaljenom oko 2,5 km. sjeverno od Šekovića u vlaseni kom srezu. Dolina Lovnice je šumom obrasla klisura, koja nekoliko stotina metara niže izvora prelazi u dolinu Drinje e.

Manastir je osnovan u XVI vijeku, no u teškim prilikama krajem XVII vijeka prestaje biti manastir, ostaje samo parohijska crkva, koja se je sa uvala do današnjih dana. Crkva, poznata po svom prvobitnom ikonostasu sa slikama Longina, uvenog srpskog slikara XVI vijeka, smatrana je

Tlocrt podruma i prizemlja

Tlocrt sprata i potkrovlja

Crkva i ruševine manastirskog konaka (snimak 1949)

u narodu i dalje manastirskom i tu su se održavali po evši od davnina do pred ovaj rat narodni sabori na dan Velike Gospojine.

Do 1875 godine postojale su samo ruševine manastirskog konaka, a uz potporni zid sjeverno od crkve nalaze se i danas ruševine, po predaji, bivše kalu erske elije.

Novi konak podignut je na starim zidinama. Vjerovatno je konak u prvom po etku imao samo podrum i prizemlje, dok je novi dobio i sprat sa »karar krovom« (širina zgrade uzeta je za visinu krovne konstrukcije), pokriven šindrom.

Nešto pred po etak prošlog rata preudešena je krovna konstrukcija sa manjom visinom, sa dvije ugra ene sobe, a šindra je zamijenjena crijepom žljebnjakom.

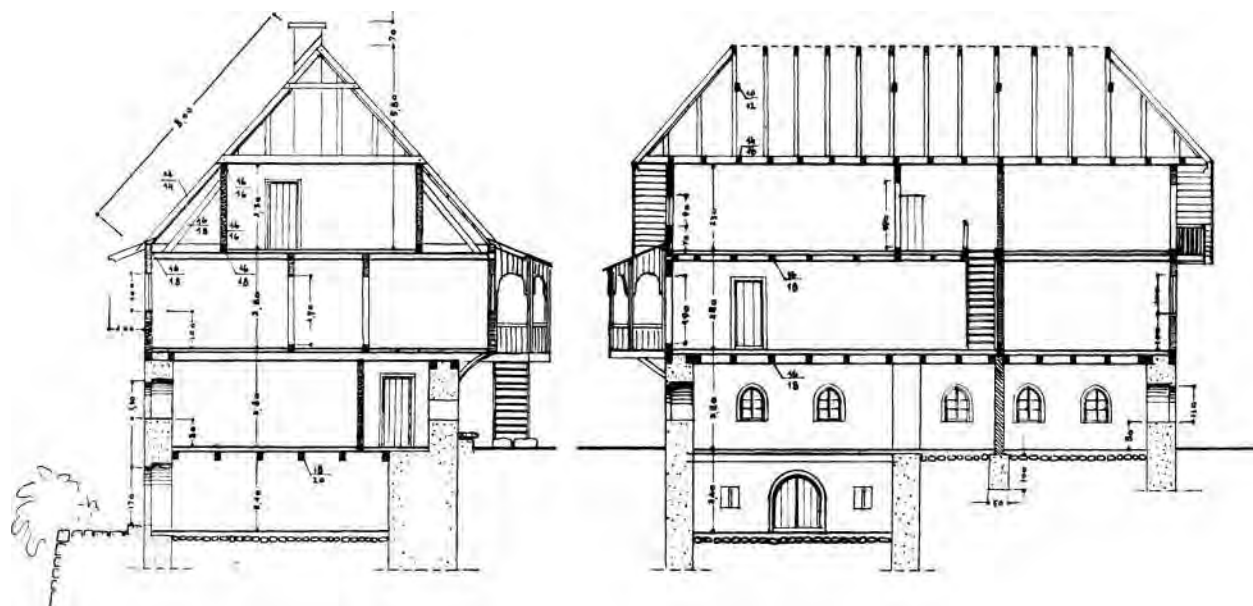
U tom obliku odigrao je konak važnu ulogu u zadnjem ratu kao sjedište rukovodstva narodnog ustanka za isto nu Bosnu. Izvjesno vrijeme bio je sjedište Oblasnog komiteta K.O.J., a na kraju je služio kao bolnica.

Zapaljen i porušen od Nijemaca 1943 godine, po oslobo enju konak je pretstavljao ruševinu. Svi drveni dijelovi zgrade kao stropovi, sprat i krov uništeni su požarom, ostali su samo zidovi podruma i dijelovi okolnih zidova prizemlja.

Zavod za zaštitu spomenika kulture NR BiH donio je kona nu odluku da se manastirski konak u Lovnici restaurira kao spomenik iz Narodno oslobodila ke borbe, tj. da se dovede u stanje u kojem je bio 1941 godine.

Nacrti konaka nisu postojali. Bilo je potrebno postiti i što ve u historijsku ta nost. Za izradu nacrtu restauracije poslužilo je slijede e: postoje i zidovi i podrum, izgra en samo pod isto nim dijelom zgrade, ostatci temelja i dijelovi okolnih zidova prizemlja. Pored toga raspolagalo se je sa tri fotografije objekta iz vremena kad je bio pokriven šindrom. Za raspored i veli inu prostorija prizemlja, sprata i potkrovlja koristili su se iskazi mještana iz okolice Lovnice i osoba koje su bile u konaku za vrijeme rata.

Iz fotografija je bilo vidljivo da je konak bio sagra en konstruktivno i stilski u duhu naše narodne arhitekture, sa obradom fasade uobi ajene vijekovima u našim krajevima. Podrum i sprat bili su izgra eni u kamenu, a zidovi povezani hrastovim gredama. Sprat je bio drvena skeletna kon

Popre ni i uzdužni presjek

struktura sastavljena od horizontalnih i vertikalnih greda, ukrućena kosnicama i među gredama sa ispunom od erpića.

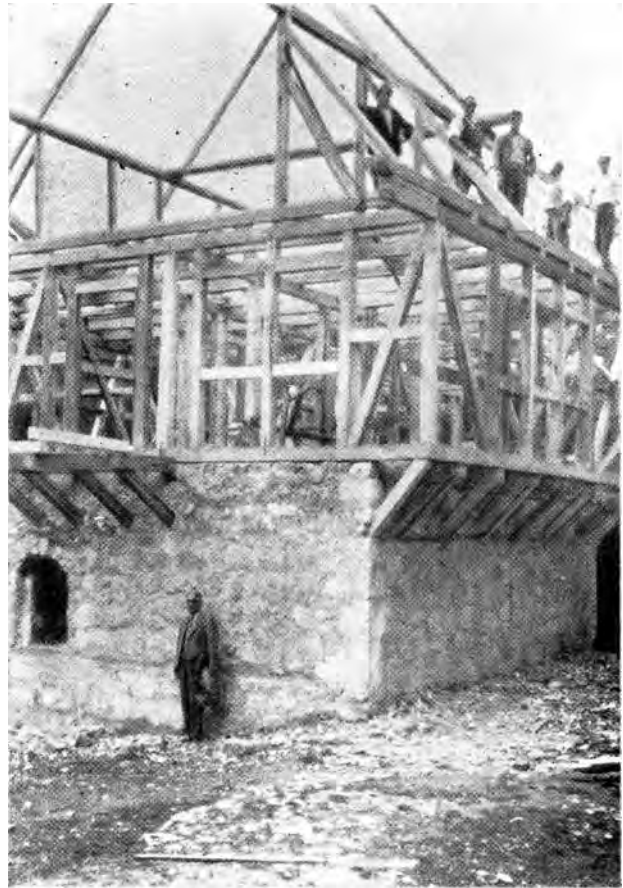
Na osnovi tih podataka u Zavodu su izrađeni nacrti restauracije konaka i krajem juna 1952. godine pristupilo se realizaciji.

Zidovi prizemlja izgrađeni su u kamenu lomljenju u debljini starih zidova sa prečišćenjem gornjih dijelova postojećih zidova, sa otvorima po obliku i dimenziji prema starim, postojećim. Spratna konstrukcija i unutarnji zidovi izvedeni su od greda profila 16/16 cm, sa ispunom od pećne opeke. Podignuta je krovna konstrukcija sistema vješalke i ugrađene dvije sobe u potkrovlju sa uskim drvenim balkonom na zapadnom kalkanskom zidu. Na istočnoj i sjevernoj strani sprata izgrađene su dvije pokrivena verande. Na spratu se dolazi preko verandi, do kojih su izvedene drvene stepenice iz vana.

Krov je pokriven crijepom žljebnjakom. Za zidanje i malterisanje upotrebljen je kreč malter. Izrada stolarije sa okovom kao i ostali detalji izvršeni su u svemu prema iskazima i opisu osoba, koje su konak poznavale prije njegovog uništenja.

Radovi na restauraciji uglavnom su završeni po etkom decembra 1952. godine, a bili su naročito otežani udaljenošću u dopreme građevinskih materijala i teškim pristupom gradilištu.

Restaurirani manastirski konak kao spomenik iz narodno oslobodilačke borbe i stara crkva pored njega sa dragocjenom ostavštinom našeg srednjovjekovnog slikarstva predstavljaju važnu kulturno-historijsku cjelinu, koja određuje namjenu konaka u muzejske svrhe. Kraj u kome se konak nalazi bio je u ratu središte narodnog ustanka za istočnu Bosnu. Ovaj rat ima za nas posebno značenje, jer nam je pored nacionalne slobode donio i uslove ekonomske samostalnosti. Svaki predmet iz tih dana borbe (razne arhive, štampa, oružje, fotografije, oprema itd) izložen u konaku ukazuje na težinu i veliku napora našeg naroda za vrijeme rata.

Manastirski konak u toku restauracije
(foto Š. Bešlagi, 1952)

S druge strane konak će poslužiti i kao muzej našeg srednjovjekovnog slikarstva (ikone) koje će u muzeju imati bolju preglednost i zaštitu.

Imaju i sve to u vidu, Zavod u svojim radovima za 1953. godinu predviđa i dovođenje u red okolice konaka uređenjem dvorišta, izradom drenaže i opravkom starih potpornih zidova koji sprečavaju klizanje zemljišta prema rijeci.

Résumé

L'hôtellerie du monastère de Lovintza, incendiée et détruite par les Allemands en 1943, a été reconstruite au cours de l'année 1952; elle a abrité des partisans pendant la guerre et elle reste pour nous un monument commémorant

la lutte du peuple pour la libération. On expose dans cet article l'élaboration des plans de reconstruction, ainsi que la manière de réaliser ces plans.

ZAŠTITA SPOMENIKA KULTURE U BOSNI I HERCEGOVINI

PROTECTION DES MONUMENTS CULTURELS DE BOSNIE ET HERCEGOVINE

Na zaštiti spomenika kulture u Bosni i Hercegovini po-elo se nešto raditi tek osnutkom Muzejskog društva u Sarajevu 1884 godine, koje je imalo zadatak da uva, prikuplja i obrađuje spomenike Bosne i Hercegovine. Društvo je 1888 godine pretvoreno u Zemaljski muzej koji se za kratko vrijeme razvio u uglednu naučnu ustanovu, ali tim nije bilo spriječeno propadanje i raznošenje pokretnih spomenika kulture, koje su okupatorski vojnici i oficiri, kao egzotični predmeti, odnosili iz B. H. Usljed toga, kao i zbog drugih ugrožavanja spomenika kulture, okupaciona vlada je 1892 godine izdala »Naredbu o uvanju historijskih spomenika, zatim o postupku sa starinama i drugim u historijskom ili kulturno historijskom pogledu znamenitim objektima« prema kojoj je političkim vlastima stavljena u zadatak briga o spomenicima kulture. Međutim, od ove naredbe nije bilo mnogo koristi.

U bivšoj Jugoslaviji nije skoro ništa učinjeno na zaštiti spomenika. Zakon nije donesen ni zakon o njihovoj zaštiti koji bi važio za cijelu državu iako su takav zakon tražili mnogi naučnici i naučne ustanove.

Novi i pravi odnos prema spomenicima kulture je teokovina naše Narodne revolucije. Opšti preobražaj u životu našeg naroda poslije pobjedonosnog završetka oslobodilačke borbe odredio je i odnos naše narodne vlasti prema prosvjeti i kulturi uopšte, pa i prema spomenicima kulture napose. Tako je još 23. jula 1945. godine, dakle, neposredno poslije Oslobođenja, donesen Zakon o zaštiti spomenika kulture i prirodnih rijetkosti, koji je slijedeće godine izmijenjen i dopunjen, te objavljen u Službenom listu FNRJ (8. oktobra 1946. god.) kao »Opšti zakon o zaštiti spomenika kulture i prirodnih rijetkosti«.

U okviru ovog opšteg zakona donesen je i Zakon o zaštiti spomenika kulture i prirodnih rijetkosti BiH, koji je objavljen u Službenom listu NR BiH br. 18 od 30. aprila 1947. godine.

U smislu Zakona od 23. jula 1945. godine odlukom Ministarstva prosvjete Narodne Vlade BiH broj 4977 od 19. septembra 1945. godine osnovan je pri Zemaljskom muzeju u Sarajevu »Zemaljski zavod za zaštitu i naučno proučavanje spomenika kulture i prirodnih rijetkosti Bosne i Hercegovine«. Prema toj odluci poslovima Zavoda rukovodio je direktor Muzeja, a radove na zaštiti obavljali su službenici Muzeja pored svojih redovnih dužnosti.

Kasnijom odlukom istog Ministarstva (broj 3115 od 26. II 1946. godine), formirana su pri Zemaljskom muzeju dva posebna zavoda, i to: »Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture u Narodnoj republici Bosni i Hercegovini« i »Zemaljski zavod za zaštitu prirode Narodne republike Bosne i Hercegovine«.

Faktno zavodi se nijesu ni odvajali. Uvidjelo se da poslovi zaštite moraju imati svoju samostalnu ustanovu i svoj aparat. U februaru 1947. godine postavljen je posebni rukovodilac Zavoda, a to upravo i zna i po etak samostalnog djelovanja ove ustanove.

Kao nova, dotle nepoznata ustanova, Zavod je, boreći se sa velikim teškoćama, morao da sebi krije put dok je dostigao današnji stepen razvitka.

Jedna od glavnih teškoća u radu Zavoda bila je u pomanjkanju stručnog kadra. Kroz skoro cijelu godinu 1947. u Zavodu je bio samo jedan službenik. Krajem te godine Zavod dobiva jednog penzionisanog muzejskog stručnjaka kao honorarnog službenika, a krajem 1948. godine i jednog istoričara. Godine 1950. je dobio i arheologa (studenta), 1951. orijentalistu epigrafičara, a 1952. godine arhitektu.

Pred ovako malen broj stručnjaka, koji još nijesu imali ni iskustva u radu na zaštiti spomenika, niti su im stavljana na raspolaganje potrebna materijalna sredstva, postavljali su se odmah u početku teški i veliki zadaci.

Poznato je da vandalizam okupatora i njegovih reakcionarnih trabanata (ustaša i etnika) u svom rušilačkom bijesu nije poznao granica, pa su tom prilikom nastradali i mnogi spomenici kulture od kojih su neki hitnom spasavalačkom intervencijom mogli biti sačuvani. I dok su ovi teže ili lakše oštećeni spomenici vapili za pomoć, dotle je drugim zaprijetila nova opasnost. Probudila se svijest i stvaralački elan širokih narodnih masa pretvorio je cijelu našu zemlju u jedno veliko radilište sa ciljem da se obnovi ono što je okupator porušio i da se izgradi novo, veće i ljepše nego što je ranije bilo. Prosijecanjem novih drumskih i željeznih puteva i kanala, regulacijom gradova, kopanjem temelja i gradnjom hiljada velikih i manjih zgrada pojavili su se mnogobrojni problemi zaštite spomenika kulture. Kada se još uzme u obzir da zaštita spomenika kod nas nije imala nikakve tradicije, kao i kulturna zaostalost širokih narodnih masa, nije teško pretpostaviti u kakvom se položaju našla malobrojna ekipa Zavoda pri organizovanju poslova na zaštiti spomenika.

EVIDENCIJA SPOMENIKA

Da bi se moglo po etni sa sistematskim radom na zaštiti spomenika kulture trebalo je prije svega izraditi privremenu evidenciju aheoloških nalazišta i ostalih objekata spomeni ke vrijednosti na teritoriji Bosne i Hercegovine. Pri ovom poslu Zavod se koristio rukopisom V. Radimskog »Archaeologisches Ortslexicon von Bosnien und der Herzegovina«, koji se nalazi u njegovu posjedu, zatim objavljenim podacima u literaturi (Glasnik Zemaljskog muzeja, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina, Glas Srpske akademije nauka, Rad Jugoslavenske akademije, Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva itd.). Tako su ubilježeni u provizorne kartone po srezovima svi objekti predistorijske, rimske i srednjovjekovne epohe sa oznakom literature.

Na osnovu ovih i drugih podataka izra eni su spiskovi spomenika za svako sresko podru je i dostavljeni nadležnim sreskim (gradskim) narodnim odborima s pozivom da ovi putem mjesnih organa narodne vlasti, u itelja osnovnih škola itd. izvrše kontrolu dostavljenih spiskova na samom terenu i o promjenama, kojih svakako ima dosta, obavijeste Zavod. Ovom pozivu odazvalo se samo nekoliko narodnih odbora.

Za izradu stalne evidencije spomenika bio je potreban odlazak stru njaka na teren. Zbog malog broja svojih stru njaka Zavod se obra ao za pomo saradnicima izvan Zavoda, koji su mu pomogli u prikupljanju podataka obilaze i pojedina mjesta u našoj Republici. Na osnovu ovih podataka i stru ne literature izra eni su kartote ni listovi stalne evidencije spomenika za sve objekte koji su stavljeni pod zaštitu države.

Do sada je inventarisano i nau no obra eno oko 500 nepokretnih i 35 pokretnih spomenika kulture. Od nepokretnih zašti eno je 30 starih crkava i manastira, 27 esama i ša drvana, 87 ruševina starih gradova i kula, 70 starih džamija i tekija, 7 starih prosvjetnih zgrada, 16 mostova, 76 memorijalnih spomenika (srednjovjekovnih nekropola, starih muslimanskih grobalja i turbeta), 40 stambenih zgrada (gradskih), 12 privrednih objekata, 16 utilitarnih objekata, 14 arheoloških lokaliteta, 6 zgrada koje su vezane za važne doga aje iz NOB itd.

Iz ovih podataka vidi se da je dosada vrlo mala pažnja posve ivana pokretnim spomenicima kulture, a od ovih najmanja bibliotekama, ikonama, slikama, predmetima primije-

njene umjetnosti i etnografskim predmetima. To je zbog toga što Zavod nije imao stru njake za taj posao, a ni sada ih nema (nema istori ara umjetnosti, konzervatora za likovnu umjetnost, a ni etnografa).

Iz istih razloga, vrlo je malo dosada moglo biti govora o zaštiti i prouavanju prirodnih rijetkosti.

Ovdje treba napomenuti da je Zavod odnedavno po eo da prouava i zašti uje i spemenike iz perioda Narodno oslobodila kog rata.

Kod stavljanja objekata pod zaštitu države praktiku jemo ovakav postupak: Najprije stru njak za odnosnu vrstu spomenika prikupi podatke o objektu za koji smatra da treba biti posebno stavljen pod zaštitu države i predlaže to Zavodu, odnosno Stru nom savjetu Zavoda sa svojim obrazloženjem. Ako se stru ni savjet složi sa predlogom, Zavod donosi odluku o stavljanju pod zaštitu države doti nog objekta i izra uje rješenje u etiri primjerka. Jedan primjerak dostavlja se vlasniku objekta, drugi nadležnom Sreskom narodnom odboru za njegovu evidenciju, tre i (samo za nepokretne objekte) nadležnom zemljišno knjižnom sudu radi ubilježbe u zemljišne knjige, a etvrti ostaje u Zavodu. Budu i da su u mnogim srezovima za vrijeme rata zemljišne knjige upropaštene, to je teško išlo sa dobivanjem potrebnih gruntovnih i katastarskih podataka bez kojih neki zemljišnoknjižni sudovi nijesu htjeli da izvrše upis u zemljišnoj knjizi za zašti enu nekretninu. Na kraju se i to pitanje uredilo na taj na in što se u zahtjevu za zemljišno knjižnu ubilježbu moraju navesti pobliže oznake o nekretninama za koje »u zemljišne knjige uništene i dati ta an popis zemljišta na kojima se nekretnine nalaze.

U vezi sa evidencijom i zaštitom spomenika vršeno je tehni ko snimanje, samo što je taj posao išao dosta teško dok nismo imali svoga arhitektu. Tada je Zavod za te poslove morao da angažuje vanjske saradnike. Uza sve to izra eno je do danas više od 200 tlocrta, crteža i skica zašti enih objekata, što ini sastavni dio kartoteke Zavoda.

Zavod nije ispuatio iz vida ni izradu opšte evidencije. Do sada su izra eni listovi opšte evidencije za 390 spomenika kulture koji su stavljeni pod zaštitu države. Po jedan primjerak ovih listova dostavljen je Narodnom odboru na ijem se podru ju spomenik nalazi i Saveznom institutu za zaštitu spomenika kulture u Beogradu.

FOTOTEKA

Od po etka svoga rada Zavod je prikupljao i foto snimke važnijih spomenika kulture. Nešto je fotografija otkupljeno, a nešto je dobiveno kopiranjem negativna iz zbirke Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Me u otkupljenim fotografijama nalazi se i kolekcija originalnih snimaka starog Sarajeva iz 1892 godine, a iz Muzejske zbirke kopirali smo snimke starih gradova utvrda, Mogorjela i izvjestan broj objekata stambene arhitekture. Fotosnimanje su uglavnom obavljali sami službenici Zavoda. Najviše fotografija prikupljeno je u toku 1952 godine zbog toga što smo ove godine imali više službenika i saradnika i što smo nastojali da foto grafišemo i sve konzervatorske radove koje smo obavljali u

toku godine. Osim toga za snimanje važnijih objekata i prirodnih ljepota u dolini Neretve koja e se potopiti Jablani kim jezerom, angažovali smo stru njaka iz Foto službe BiH.

Kako Zavod nije imao svog stru nog fotografa, to se nije moglo ni pristupiti planskom snimanju spomenika.

Fototeka ima i manju kolekciju negativna.

Sav materijal (preko 1000 fotografija) fototeke je svrstan u 10 grupa: arheologija, crkve manastiri, džamije medrese tekije, stari gradovi utvr enja, gra anska arhitektura naselja, ste ci nekropole, nišani turbeta, mostovi esme sahatkule, orijentalni natpisi i razno. U svakoj od ovih grupa fotografije

su poredane abecednim redom srezova i mjesta. Fotografije se naljepljuju na posebne kartone koji s druge strane imaju etiketu sa najvažnijim podacima o fotografisanim objektima.

Kartoteka Zavoda (opšta evidencija, zbirka tehničkih snimaka i fototeka) je javna, i njome se ve neki naučni i javni radnici služe.

RAD NA PROPAGANDI

Kao prva mjera koju je Zavod preuzeo na propagiranju i zaštiti spomenika kulture štampani su plakati, letci i apeli u kojima se ukazuje na veliku važnost sluzajnih arheoloških nalaza kao i potrebu njihove zaštite. Ovi letci su rasturani po raznim gradilištima i dostavljani narodnim odborima onih područja gdje su se izvodili zemljani radovi. Nadalje se Zavod obrađao na razne ustanove kao napr. Upravu rudarskih preduzeća, Ministarstvo građevina, Ministarstvo komunalnih poslova, Upravu za melioracije itd. sa molbom da se naredi preduzeća ima za izvođenje radova da se prilikom nalaza nekog arheološkog objekta taj objekat sačuva i o nalazu obavijesti Zavod.

Isto tako na početku radova na Omladinskoj pruži Banjaluka Doboju predstavnik Zavoda je posjetio Glavni štab omladinskih brigada, zamolio da se omladincima skrene pažnja na eventualne arheološke nalaze i tom prilikom održao nekoliko predavanja i razdijelio izvjestan broj letaka, plakata i apela.

U svrhu popularisanja spomenika i njihove zaštite objavljen je veći broj članaka u raznim dnevnim listovima i časopisima koje su pisali službenici i saradnici Zavoda, te

održano nekoliko predavanja na Radio stanici u Sarajevu i Dubrovniku. Studentskoj i srednjoškolskoj omladini Sarajeva prikazano je nekoliko pretstava nastavnog tonfilma »Srednjevjekovni spomenici Bosne i Hercegovine«, koji je Savezni institut za zaštitu spomenika stavio na raspolaganje ovome Zavodu. U istu svrhu održano je nekoliko predavanja o spomenicima i njihovoj zaštiti u školi Narodne milicije, po jedno predavanje oficirima sarajevskog i apljinskog garnizona, te više predavanja o sednjevjekovnoj kulturi BiH u raznim mjestima naše republike.

U junu 1951. godine priređena je u Sarajevu izložba restauriranih ikona majstora Longina iz crkve Lomnice.

U svrhu propagande i bolje zaštite spomenika Zavod je dostavio narodnim odborima 450 limenih ploča za obilježavanje spomenika sa tekstom: »Ovaj spomenik kulture stoji pod zaštitom države« i »Ovo groblje kao spomenik kulture stoji pod zaštitom države«.

Osim toga na terenu tri sjeza sjeverne Bosne dato je tridesetak pretstava sa nastavnim zvucnim filmom »Šta je Spomenik kulture?«, koji nam je Savezni Institut stavio na raspolaganje u našoj propagandi.

SARADNJA SA DRUGIM USTANOVAMA I NARODNIM ODBORIMA

Pošto je u prvom periodu rada Zavoda bila vrlo slaba veza sa nekim narodnim odborima gdje je upravo bilo nužno potrebno da se oni angažuju oko spašavanja ugroženih spomenika, obratili smo se Kontrolnoj komisiji BiH koja nam je svojom intervencijom (uputivanjem njezinih službenika na teren, koji su upozoravali organe narodnih odbora na zakonske obaveze prema spomenicima kulture) mnogo pomogla.

Oblasni narodni odbor u Mostaru namjeravao je da poruši neke zgrade u blizini Starog mosta, kako bi na taj način otvorio pogled na most. Pošto je to zadiralo u vrlo važno pitanje uvanja cjeline starog Mostara, to smo konzultovali našeg poznatog urbanističkog stručnjaka, inženjera arhitekta Juraja Neidhardta. On je proučio arhitektonsko urbanistički problem ove sredine i njenog konzerviranja. U smislu njegovog elaborata po ovom problemu, Zavod je poduzeo potrebne mjere na zaštiti starog Mostara.

Stručnjaci Konzervatorskog zavoda u Zagrebu, ing. arh. Fućić i prof. Stahuljak, pregledali su staru banjolu kućavavu Kastel i ostale spomenike u Banjaluci, te su o konzervatorskoj problematici ovih spomenika Zavodu i GNO u Banjaluci podnijeli svoj stručni elaborat. U vezi s tim ing. Fućić je izradio elaborat za restauraciju Ferhad pašine džamije u Banjaluci, koja se već drugu godinu pod njegovim stručnim nadzorom i obavlja.

Pored saradnje sa Urbanističkim zavodom BiH i Konzervatorskim zavodom NR Hrvatske, ovaj Zavod je imao stalnu pomoć i Saveznog instituta u Beogradu. Tako je ing. arh. Ivan Zdravković, konzervatorski stručnjak toga Insti-

tuta, dao potrebna uputstva za konzerviranje kula Starog mosta u Mostaru i nekih spomenika u Sarajevu. Ing. Zdravković je naročito pomogao u rješavanju pitanja konzerviranja stare aršije u Sarajevu.

Za Zavod je vrlo korisna stalna veza koja se održava sa Zemaljskim muzejem u Sarajevu i pojedinim njegovim stručnjacima. Zavod je, zapravo, izrastao iz ove poznate naučne ustanove, koja i za period od nekoliko decenija prije osnivanja Zavoda ima zasluga na uvanju spomenika kulture u BiH.

Zavod održava vezu i sa Institutom za arheologiju Slovenske akademije u Ljubljani. Naročito je korisna pomoć koju nam je ukazao član Akademije prof. dr. Srećko Brodar.

Koriste i naučne ekskurzije Arheološkog instituta Srpske Akademije nauka kroz Hercegovinu, 1949—50. godine, Zavod je došao do dragocjenih podataka o starim srpskim crkvama i manastirima.

I Muzej grada Sarajeva bio je u stalnom kontaktu sa Zavodom pri izvođenju konzervatorskih radova na spomenicima u gradu Sarajevu, i sam je mnogo doprinio da se radovi što bolje i što pravilnije izvrše.

Zavod je za vrijeme cijelog trajanja radova na restauraciji mosta Mehmed pašine Sokolovića u Višegradu stajao u vezi sa Upravom za putove Privrednog savjeta NR BiH, i vodio brigu da se radovi vrše tačno prema odabranom projektu, kako se ne bi umanjila spomenikova vrijednost toga znamenitog arhitektonskog objekta.

Organi JNA i Narodne milicije pokazali su dosta razumijevanja za zaštitu spomenika na terenu i na svoj na in pomogli Zavodu u njegovim akcijama.

Još nije uspostavljena saradnja Zavoda sa nekim ustanovama i organizacijama, koje bi mogle pružiti pomoć Zavodu u njegovu radu na zaštiti spomenika kulture. Tako Zavod nastoji da se što prije obezbijedi saradnja sa organima za turizam, sa savezima kulturno prosvjetnih društva i sa samim društvima, kao i sa sli nima organizacijama i ustanovama.

Odnos narodnih odbora prema zaštiti spomenika poboljšavao se iz godine u godinu. Neposredno poslije Oslobođenja ina narodnih odbora nije poklanjala pažnje spomenicima, štaviše, neki su od njih i kršili odredbe Zakona, zbog čega je Zavod morao tražiti intervenciju viših organa narodne vlasti i Javnog tužništva. Tako je GNO u Jajcu otvorio majdan sedre na zašti enom groblju na Varešnicama, i dozvolio da se poruši jedna stambena zgrada koja je kao rijedak spomenik kulture bila stavljena pod zaštitu države. Zavod je morao intervenisati putem Predsjedništva vlade NR BiH kada je Sreski narodni odbor u Maglaju dozvolio da se otvori kameni majdan u neposrednoj blizini Starog grada, ime se ne samo nagrdila okolica ovoga spomenika, nego mu je zaprijetila i opasnost rušenja. U našoj dnevnoj štampi je ve bilo govora o protuzakonitoj dozvoli rušenja zašti ene Lala pašine džamije u Duvnu, koja je predstavljala za taj kraj vrlo važan spomenik kulture iz XVI vijeka. Karakteristi an slu aj nepravilnog odnosa prema spomenicima desio se sa Aladža džamijom u Fo i, koja je nadaleko poznata zbog svoje arhitektonske ljepote i ornamentalnih zidnih dekoracija u secco tehnici. Sreski NO u Fo i je htio da od ove džamije napravi žitni magazin, a kada je u tome — našom intervencijom — bio sprije en, napravio je od nje skladište školskog namještaja, ime je ozbiljno ugrozio unutrašnju dekoraciju.

VEZA SA TERENOM

Radi veze sa terenom Zavod je postavio povjerenike (terenske saradnike) u svim srezovima u kojima ima spomenika kulture. Ovi povjerenici, kao ovlašteni predstavnici Zavoda, imaju zadatak da vode evidenciju spomenika svog zaštitnog područja, da prikupljaju podatke o spomenicima i dostavljaju ih Zavodu, da vode brigu o pravilnoj primjeni uputstava za zaštitu spomenika i o saradnji sa organima narodnih vlasti i sa drugim ustanovama i organizacijama. Povjerenici treba da obilaze teren i upozoravaju organe vlasti kao i Zavod o eventualnom ugrožavanju spomenika. Ukratko, njihova je funkcija zamišljena tako da prate život svakog spomenika na svom području, i da o svakoj promjeni obavještavaju Zavod, a i druge organe koji imaju zadatak da se brinu o spomenicima.

Da bi se dobio koliko toliko kvalitetan kadar povjerenika, Ministarstvo za nauku i kulturu obrazovalo je u julu

Intervencijom Javnog tužništva džamija je ispražnjena. Bilo je još slu ajeva gdje se narodni odbori nisu držali propisa Zakona o zaštiti spomenika, ni uputstva viših organa narodnih vlasti. Ovdje emo spomenuti još samo slu aj sa Selimijom džamijom u Knežini, srez Sokolac. Ovaj objekat iz XVI vijeka gradio je, po svoj prilici, neki majstor iz škole Miramara Sinana. On se prili no dobro do danas sa uvao. Pošto je SNO u Sokolcu tu džamiju pretvorio u magazin za žito, Zavod je zatražio da se ona isprazni, tim prije što je na njoj trebalo izvršiti i neke manje opravke. Spomenuti SNO ne samo da nije udovoljio tome traženju, nego je jednim dopisom tvrdio da ta džamija ne predstavlja nikakav spomenik kulture, i da je Zavod pogriješio kad ju je stavio pod zaštitu države, potkrepljuju i to neistinitom konstatacijom da je džamija novijeg datuma, i da još ima starih ljudi koji pamte kada je ona građena. Tek na li nu intervenciju predsjednika Kontrolne komisije za BiH ovaj objekat je ispražnjen i omogu ena njegova opravka. Me utim, kako je to naprijed istaknuto, u zadnje vrijeme se odnos narodnih odbora prema spomenicima kulture znatno popravio. Neki narodni odbori, kao napr., Odbor grada Sarajeva, Mostara i Banjaluke, mogli bi služiti za primjer kako se treba brinuti za spomenike kulture. Nadamo se da e se i drugi odbori na ovo ugledati.

Angažovanjem ogromnih materijalnih sredstava za izgradnju najhitnijih privrednih, saobra ajnih i drugih objekata petogodišnjeg plana nisu se za konzervatorsko restauratorske radove na spomenicima kulture mogli dodjeljivati ve i krediti u budžetu, zbog čega su rezultati Zavoda na ovom sektoru djelatnosti sve do 1952 godine bili dosta skromni. Tek 1952 godine mogli su biti osigurani znatniji krediti u budžetu Zavoda kao i u budžetu narodnih odbora u ove svrhe.

1950 godine u Sarajevu desetodnevni te aj za povjerenike zaštite, koji su poha ali i neki drugovi iz NR Makedonije, NR Crne Gore i sa Kosmeta. Pošto su ve ina povjerenika službenici koji su još i prezaposleni svojim redovnim dužnostima, to mnogi od njih ovu povjereni ku dužnost, dakle dužnost neke vrste po asnih konzervatora, koja je besplatna, ne obavljaju stalno i potpuno. Stekli smo uvjerenje da se problem vrše i stalnije veze sa terenom mora rješavati na drugi na in. Pronašli smo nekoliko povjerenika koji imaju ljubavi i smisla za ovakav posao, i oni nam mnogo pomažu.

Zavod nema pla enih uvara spomenika kulture, ali se osje a potreba da se oni postave barem tamo gdje postoje važniji spomenici ili gdje postoje grupe spomenika. Nekoliko takvih uvara namjeravamo da postavimo po etkom 1953 godine.

ARHEOLOŠKI POSLOVI

U pogledu radova na arheološkom istraživanju naše zemlje aktivnost Zavoda nije ograničena samo na administrativno evidentiranje radova na tom polju. Zemaljski muzej u Sarajevu kao centralna istraživala ka nau na ustanova u arheološkoj struci na području Bosne i Hercegovine vodi brigu o iskopavanju i sluzajnim nalazima na terenu. Zavod u tom pogledu sara uje za Zemaljskim muzejem i aktivno mu pomaže. U tom je radu od pomo i mreža povjerenika zaštite spomenika koji su u kontaktu sa Zavodom. Važnija arheološka nalazišta stavlja ju se pod zaštitu države i vidno se obilježavaju na terenu, da bi se na taj na in otklonila opasnost od eventualnog uništavanja kulturnog blaga.

Evidencijom se obuhvataju sva iskopavanja arheoloških lokaliteta (sistematska i zaštitna), zatim rekognosciranja terena, kao i sluzajni nalazi.

Sistematskih iskopavanja u periodu od 1947 do 1952 godine bilo je 5 i to na 2 lokaliteta neolitske kulture (jedno u Mujevinama i dva na Nebu u dolini Bile), 2 na lokalitetima slavonske kulture (jedno u pe ini Hrustova i i jedno na Gradini iznad Alihodža) i 1 na lokalitetu iz Srednjeg vijeka (na Crkvini u Roga i ima).

Zaštitna iskopavanja vrše se na onim mjestima koja su na koji bilo na in ugrožena. Ve i dio ovih radova izvodi se u području jima velike privredne izgradnje, tako napr. u području budu eg jezera kod hidrocentrale Jablanica, kod rudnika u Kaknju, na Ilidži kod Sarajeva i sli no.

Kronološki nabrojeno ovi su se radovi odvijali ovako: 1948 godine pretražena je srednjovjekovna nekropola u Sulta novi ima kod Bugojna, to jest na mjestu gdje je za vrijeme rata izgradnjom bunkera došlo do nalaza pozla ene konjani ke opreme. Iste godine djelomi no je pretraženo nalazište na Crkvini u Zgoš i, srednjovjekovnom lokalitetu sa fragmentima anti kih spomenika. U Stocu je otkopan anti ki grob sa priložima. Na Ilidži se 1950 godine pristupilo istraživanju anti kog naselja. Sljede e godine izvršeni su spasa vala ki radovi na paleolitskom lokalitetu na Usori kod Doboja. U području budu eg Jablani kog jezera zapo eli su 1952 godine radovi sa ciljem da se prije potapljanja prou e i spase najvažniji spomenici. Tokom rada nau nicipi su izmeu ostalog otkrili tragove jednog neolitskog naselja koje je prvo dosada otkriveno u Hercegovini, a koje u kulturno istoriskom pogledu pretstavlja novost za arheologiju BiH. Osim toga ovdje su vršena iskopavanja spomenika koji se odnose na kasniju predistoriju, anti ku kulturu i Srednji vijek. Rezultati su zadovoljavaju i.

Arheološka rekognosciranja vršena su u prvom redu na ugroženijim terenima, ali je bilo i sistematskih istraživanja.

Tako su struzajci Zavoda i Zemaljskog muzeja odvojeno, ili zajedni ki, rekognoscirali terene na kojima se vrše

masovne akcije (Omladinska pruga Banjaluka Doboj, dolina Neretve), zatim gradilišta ve ih privrednih preduze a (Predionica u Vrap i ima, Željezara u Zenici) te rudnik troskovište u Blagaju na Sani, rudnik u Brezi, itd.

Sistematski je istraženo Ivanjsko polje (Bos. Brod i okolica), gornji tok Ukri ne (Kulaši Kremna), dolina Neretve od Konjica do Jablanice, donji tok Rame, Kupres, Kiseljak Fojnica, Gornja Sanica, okolica Bos. Petrovca, okolica Sarajeva, Zvornika, Prijedora, Doboja, Šipova itd.

Sluzajnih nalaza bilo je više. Ponekad su prijave stizale preko povjerenika Zavoda, a nekad putem drugih posrednika izravno Zemaljskom muzeju. U sluzaju potrebe Zavod šalje svog struzajnika za arheologiju na teren, koji na licu mjesta poduzima sve potrebne mjere za spašavanje i snimanje okoline nalaza.

O nalazima u periodu od 1945 do 1948 godine nemamo ta ne evidencije. U 1949 godini evidenatiran je bogat nalaz bron anog priloga u Gornjoj Tuzli, u jednom predistoriskom grobu. Dogovorno sa Zemaljskim muzejem predmeti su predati na uvanje Zavi ajnom muzeju u Tuzli. U selu Klop e kod Zenice, prilikom kopanja nekog kanala, radnici su našli srednjovjekovni srebreni novac, koji je djelomi no prikupljen i uvršten u zbirku Zemaljskog muzeja. Na Glasina kom polju na en je 1950 godine predistoriski grob sa bron anim priložima. Prilozi su u Zemaljskom muzeju. Godine 1951 u Konjicu su otkrivene dvije anti ke urne sa pepelom i priložima. U sporazumu sa Zemaljskim muzejem predmeti su predati Gradskom narodnom odboru u Konjicu, koji vrši pripreme za osnivanje zavi ajnog muzeja. Iste godine u Bugojnu su otkrivene dvije male rimske are od lapora sa tragovima natpisa, koje su prenesene na uvanje u Zemaljski muzej. Po etkom 1952 god. prijavljen nam je nalaz predistoriskih bron anih predmeta u Grapskoj kod Doboja. Pregledom nalazišta ustanovili smo da predmeti potje u od dva, vjerojatno ilirska, groba sa paljevinom. Predmeti su bili razneseni, ali je Zavodu uspjelo da preko u enika gimnazije u Doboju, mjesnog u itelja i Povjereništva unutrašnjih poslova SNO a sve predmete, izuzev jedne fibule, prona e i preda Zemaljskom muzeju na prou avanje i uvanje. Iste godine prona ena je kod Bratunca jedna vrlo lijepo sa uvana rimska stela sa reljefnim prikazom i natpisom. Još nije donesena odluka o smještaju ove stele. Tako er je Zavodu prijavljen nalaz zanimljivog ljudskog kostura u jednoj špilji blizu Travnika. Materijal e biti predat antropologu na prou avanje. Nedavno je u Varešu otkriven up sa vrlo starim novcima Dubrova ke republike. Intervencijom Zemaljskog muzeja novac je pohranjen u zbirci samog muzeja.

RAD NA STE CIMA

Me u najvažnije dokumente za prou avanje srednjovjekovne istorije Bosne i Hercegovine spadaju nadgrobni spomenici iz toga doba — ste ci, iji se broj, nažalost, iz dana u dan smanjuje pošto su oni vrlo pogodni kao gra evinski

materijal. Zbog toga je 1951 i 1952 godine preduzeta široka akcija za prikupljanje podataka o ste cima kao i za njihovu nau nu obradu, o emu se govori na drugom mjestu u ovom godišnjaku.

ORIJENTALNI NATPISI

Epigrafski spomenici na turskom, arapskom i perzijskom jeziku su od prvorazrednog značaja za proučavanje prošlosti naših naroda pod turskom vladavinom. Oni su ujedno najvažniji i najsigurniji izvori za proučavanje raznih turskih institucija u našim krajevima. Pored toga isto ni epigrafski spomenici predstavljaju spomenike umjetničkog značaja obzirom na njihov način dekorisanja, vrstu pisma itd. 17 našoj Republici ima priličan broj ovakvih spomenika. Oni su sve do danas ostali neispitani i neobrađeni, a zub vremena i na njima vrši svoje djelovanje. Zbog svega toga je Zavod početkom 1951. pristupio sistematskom prikupljanju i proučavanju ovih natpisa. Do danas je sakupljeno 2000 natpisa sa raznih spomenika: mostova, esama, tekija (manastira), džamija, škola i konačno nadgrobnih spomenika od kojih se ve-

ina odnosi na Sarajevo (preko 1000), a ostali na Travnik, Jajce, Banju Luku, Bihać, Mostar, Cazin, Foča, Priluzi, Blagaj, Počitelj i Konjic.

Svaki natpis doslovno se prepisuje na posebni listić na kojem se ujedno označuje njegov lokalitet, veličina, vrsta pisma, eventualni ornamentalni motivi itd. Pored toga svi se važniji i karakteristični natpisi kopiraju.

Pored sistematskog prikupljanja ovog materijala izvrši se njegovo sređivanje i obrađivanje. Tako su u »Prilozima II« Orijentalnog instituta u Sarajevu već objavljeni najstariji natpisi Sarajeva, a sada se priprema za publikovanje zbirka najstarijih turskih natpisa iz ostalih mjesta Bosne i Hercegovine.

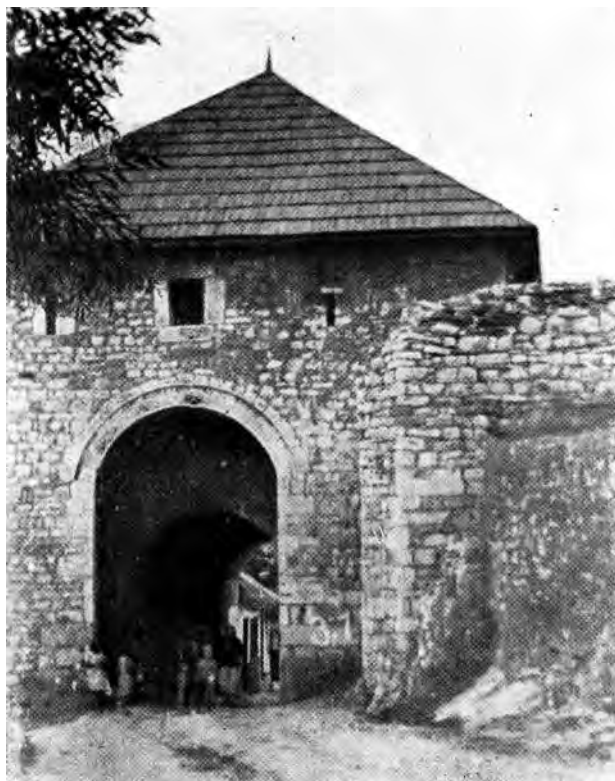
KONZERVATORSKO RESTAURATORSKI RADOVI

Konzervatorsko restauratorskim radovima počelo se 1948. godine. Tada su, prije svega, izmijenjeni krovovi na kapijama Starog grada u Sarajevu: Višegradskoj kapiji, Širokcu i Ploču, i konzerviran jedan dio zida. Posao su izveli doma i majstori dundžeri na starinski način, dosta dobro. U vezi s ovim nije bilo problema; postojao je dokumentarni materijal o objektima. Posao je izveden otkušku i pod nadzorom GNO-a Sarajevo.

Iste godine izvršeno je pokrivanje dviju kula poznatog Starog grada u Vranduku, koji leži na jednom od najprometnijih puteva u Bosni. I ovaj posao obavili su doma i dundžeri po uzoru na stari preostali dio krova, dosta dobro.

U 1949. godini postavljene su stepenice i krov na Tornju sv. Luke u Jajcu, jedinom romanskom spomeniku kulture u Bosni i Hercegovini, iz XV vijeka. Ovaj posao, koji je inače izveden vrlo solidno, obilježava po etak konzervacije ovog važnog objekta. Te godine još je samo popravljen grob sarajevskog pjesnika Mejlije (XVIII st.) u Docu kod Travnika. Zavod se više bavio proučavanjem spomenika i njihovom administrativno-pravnom zaštitom.

U sljedećoj godini je bilo mnogo više radova. Na Starom gradu u Doboju, koji se prvi put spominje 1415. godine, pokrivena je kula i započeto sa konzerviranjem da se sa popravkom ovoga grada, koji se relativno najviše posjeću, nastavi i kasnije. Na Starom gradu u Tešnju, jednom od najbolje sačuvanih objekata srednjovjekovne odbranbene arhitekture, podignut je krov na glavnoj kuli, takozvanoj »Krnjoj kuli«, jer je stari krov bio uništen gromom još 1923. godine. I u Doboju i u Tešnju radovi nisu iziskivali neke naročite prethodne studije. Iste godine je počela i velika restauracija Sokolovića mosta u Višegradu, koja je nastavljena i u 1951. i 1952. godini. O ovoj restauraciji donosimo poseban članak na drugom mjestu godišnjaka. Možda je potrebno da ovdje napomenemo to da su radovi bili započeli bez odobrenja Zavoda i još sasvim pogrešnim metodama (napr. počelo se upotrebljavati beton umjesto kamena), pa je upornom intervencijom to spriječeno. Kasnije je sve teklo sasvim dobro. Na teritoriju grada Sara-

Višegradska kapija u Sarajevu nakon opravke krova (Snimak A. Kujan 1951)

jeva bilo je više zahvata, od kojih je najznačajniji na Ali pašinoj džamiji. Ova kamena džamija, koja je sagrađena 1561. godine, predstavlja jedan od najljepših sakralnih spomenika turskog perioda u BiH, svakako, ona je najskladniji objekt ove vrste. Godine 1893/94. restaurirao ju je arhitekt iril Iveković. Sada je izvršena opravka krova na

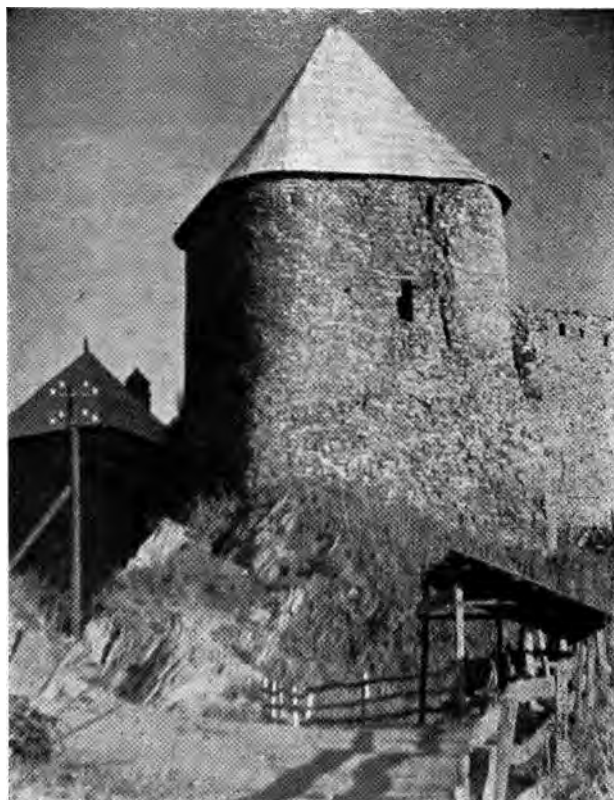
Velika i mala kula u Vranduku u toku konzervacije
(foto Bori , 1949)

velikoj i na tri manje kupole, a onda opravka munare i sofa (trijema). Pošto su zidovi džamije od kamena, sa fugama, a munara samo ožbukana, pokušalo se sa skidanjem te žbuke. Pokazalo se da je munara od krhke sedre, i ponekog kamenog oblutka, što se teško fugira, pa je nastao problem: da li žbuku skinuti, ili je ostaviti. Odlučeno je da se žbuka ostavi, samo joj je data boja približna patini zidova džamije. Bilo je strujnjaka koji su i drugačije mislili. Ova džamija sa svojom neposrednom okolicom, u centru grada, predstavlja i dalje jedan konzervatorski i urbanistički problem. Naime, harem (groblje uz džamiju) joj je sasvim otvoren, nišani (nadgrobni kamenovi) nešto prarije ni, a naknadno, nedavno postavljeno turbe dvojici nacionalnih radnika koji su umrli u Aradskom logoru za vrijeme Prvog svjetskog rata, stilski nije uklopljeno u ovaj ambijent, a donekle smeta i ulinom saobraćaju. Drugi zahvat je obavljen na Sinanovoj tekiji, jedinom potpuno oštećenom spomeniku ove vrste u BiH, iz XVII vijeka, podignutog sredstvima sultana Murata IV, u spomen zauzeća Bagdada, a u izvješću Hadži Sinanage, oca tadašnjeg velikog vezira Salihdara Mustafa paše. Na ovom spomeniku je popravljen krov i konzervirani natpisi u predvorju. Natpisi, koji predstavljaju rečenice iz Kur'ana, djelo poznatog sarajevskog pjesnika i kaligrafa XVIII st., spomenutog Mejlje, bili su ugroženi zbog toga što im je podloga popucala i nabrekla. Posao oko natpisa

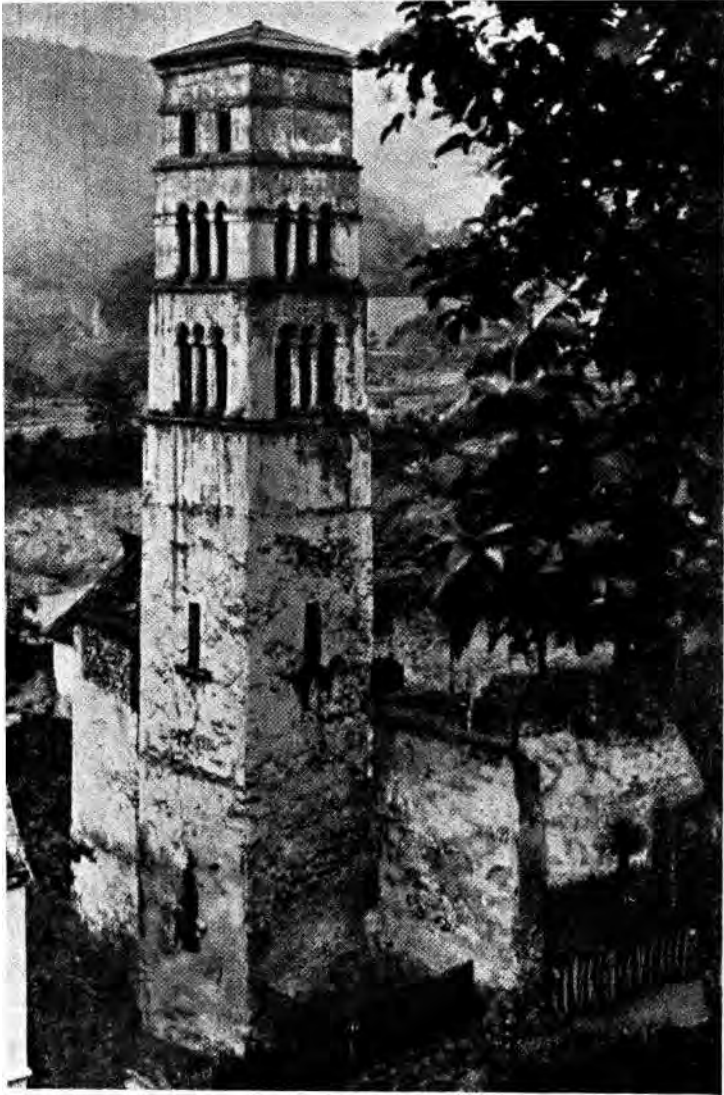
bio je prva konzervacija ove vrste. Obavljen je učravanjem krene mase ispod maltera. Izgleda da je to dobro urađeno — natpisi se dosta dobro drže. Na »Đerzelezo vojku«, jednoj od najstarijih sačuvanih stambenih zgrada u Sarajevu, koju narodna mašta pripisuje legendarnom junaku Đerzelez Aliji, a koja predstavlja tip nešto bogatije zanatlijske kuće iz kraja XVII ili početka XVIII vijeka, popravljani su zapadni zid od cerpi i cigle te krov i stropovi u dvije prostorije sprata. Osim toga, u Sarajevu su obavljani još i ovi radovi: popravljen šerife Magribije džamije (iz XVI vijeka), poznate zbog svog interesantnog drvenog bastog šišeta (stropa); popravljen krov na atiku sa magazom, jednom od najinteresantnijih zanatskih objekata iz XVIII i XIX vijeka; izmijenjen krov i popravljeni stubovi na dva turbeta mezaristana u Alifakovcu; popravljen jedan duhan u Hala ima; popravljen jedan starinski bunar u dvorištu Svrzine kuće; nišan nepoznatog patriote iz vremena austrougarske okupacije (1878 godine) u groblju kod Sinanove tekije.

Jedan od navedenih poslova izvršen je iz sredstava Vakufova, dok je većina ostalih poslova izvedena sredstvima i brigom GNO-a u Sarajevu. Većinu radova obavio je duhan Zavoda.

Iste godine GNO Sarajeva poduzeo je pokusno iskopavanje na mjestu antičke Ilidže. Na njemu je dio neke veće stambene zgrade sa podovima od mozaika. Iz materijalnih razloga otkopavanje nije nastavljeno, pa je pitanje konzervacije riješeno tada samo djelomično. Naime, mozaik, koji

Velika i mala kula u Vranduku poslije konzervacije
(foto Bori , 1949)

Toranj sv. Luke u Jajcu

je ve kod iskopavanja i nešto kasnije bio ošte en, morao se prethodno restaurirati, a onda konzervirati. To je u injeno uz pomo majstora za konzervaciju mozaika iz Splita. Mozaik je konzerviran na taj na in što je pokriven slojem zemlje radi atmosferske izolacije. Tek do godine su i zidovi konzervirani, jer su ovako otkriveni bili izloženi uništavanju. Konzerviranje zidova obavio je dosta dobro preparator Gradskog muzeja u Sarajevu. Može se re i da itava ova akcija na Ilidži nije bila sretno organizovana.

U 1951 godini su, prije svega, nastavljene zapo eti radovi: Na Sinanovoj tekiji, u režiji Gradskog muzeja u Sarajevu, restauriran je jedan dvorišni zid. Posao je tehni ki dobro izveden, ali je stavljen betonski pokrov, prema ugledanju na preostali dio koji je u novije vrijeme nestru no postavljen. Na Svrzinoj ku i, dobro o uvanjoj bogataškoj muslimanskoj ku i iz druge polovine XVII i početka XVIII vijeka, sa potpunim komforom (avlija, vodovod, baš a, muško i žensko odjeljenje i dr.) popravljene su: krov, stubovi trijema i jedna soba u ženskom odjeljenju. Ovi poslovi, koji su tako er obnovljeni u režiji Gradskog muzeja, izvršeni su dosta dobro, osim što rekonstruisani stubovi ne odgovaraju u potpunosti prvotnim. Od ostalih spomenika u

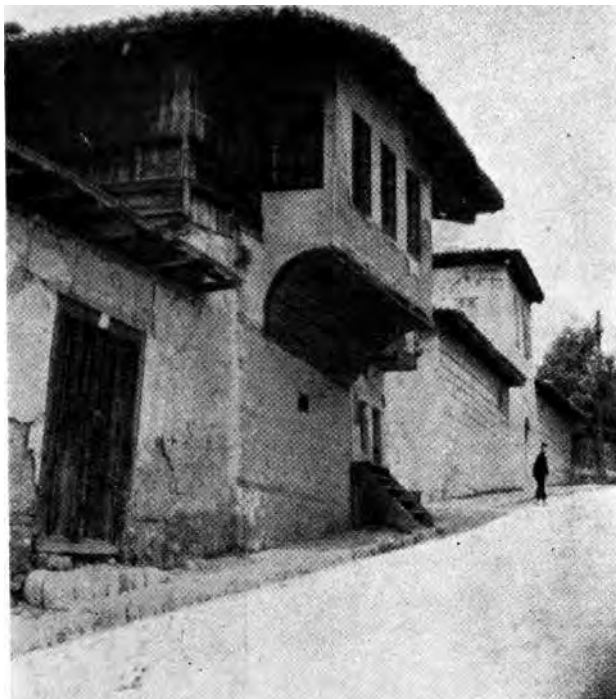
Sarajevu ove godine je restauriran i gornji dio munare Jahja pašine džamije (to je najstarija džamija u Sarajevu, iz XV vijeka). Poslove je obavio majstor Zavoda sa nepotpunim uspjehom. Krov manastirske crkve u Papra i, objekta iz XVI vijeka, koji je djelomi no još prošle godine popravljen, sada je sasvim izmijenjen. Popravljen je i krov munare Selimije džamije u Knežini (zadužbina sultana Selima II iz druge polovice XVI vijeka). Ove godine je Zavod po eo sa konzerviranjem zidova u Mogorjelu, poznatom rimskom vojnom logoru, ili dvorcu. O ovim radovima donosimo poseban lanak. Isto tako, po elo se sa popravljanjem zida na citadeli Starog grada u Jajcu. Poznato je da je ovaj grad podigao Hrvoje Vuki, oko 1400 godine. Bio je jedno od »stonih mesta« bosanskih kraljeva, i stalna rezidencija Stevana Tomaševića. Kasnije je bio centar odbrane Zapada od Turaka. Turci su ga dogra ivali i prepravljali. Rad na konzervaciji je vizuelno dobro izveden, ali sa vrlo lošim materijalom, osim radova na zidu, pokrivena je t. zv. Travnika kapija ovoga grada, ali ovaj rad nije potpuno uspio, jer nije izveden na na in starih krovova od tesane gra e. Iz sredstava Vakufa po elo se na restauraciji uvene Ferhad pašine džamije u Banjaluci. Kasnije su radovi nastavljeni sredstvima i brigom GNO a u Banjaluci. O ovome donosimo poseban lanak ing. Mladena Fu i a, konzervatora iz Zagreba, pod ijim

Alipašina džamija u Sarajevu nakon konzerviranja (foto J. Baruh, 1951)

Se nadzorom restauracija i izvodi. Popravljeni su i ostakljeni prozori tako er vrlo poznate Aladža džamije u Fo i. Prema Evliji elebiji, turskom putopisu iz XVII vijeka, ovu je džamiju sagradio Ramadan aga, glavni pomoćnik najvećeg turskog arhitekta Mimara Sinana, u XVI vijeku, a iz sredstava Hasana Nazira, vrhovnog nadzornika rudarstva, rodom iz elebia kod Fo e. Ova, svakako jedna me u nekoliko najljepših sakralnih građevina turskog perioda, naročito se ističe svojim savanim, umjetnički dekoriranim zidovima. Da bi se otklonile oštećenosti slikarije, sada su popravljeni prozori (oštećeni u ratu) i na taj način ukazana prva pomoć.

Iste godine obavljen je i jedan važan poduhvat na konzervaciji ikona iz Lovnice, što predstavlja prvi posao Zavoda te vrste uopšte. Do toga je došlo inicijativom i zaslugom Saveznog instituta. Krajem 1950 godine preneseno je u restauratorsku radionicu Umjetničkog muzeja u Beogradu 13 ikona sa ikonostasa manastirske crkve u Lovnici, rad majstora Longina iz XVI vijeka. Pažljivim radom konzervator Zdravko Sekuli završio je poslove konzerviranja ovih ikona u prvoj polovini 1951 godine. Radove je nadzirala i povoljno ocijenila posebna komisija stručnjaka iz Beograda (Đurđević Bošković, Mirjana Ljubinković i Milan Kašanin). Ikone su bile zaista u vrlo slabom stanju: drvo je bilo jako crvotočno, gipsana podloga podklobočena i ispucana, a na slikama je bio veliki sloj prašine, a i druge prljavštine. Sekuli je najprije obavio konzerviranje i impregniranje drveta, onda fiksiranje podloge, kitovanje oštećenih mjesta i očišćenje i toniranje ikona. Poslije izvršene konzervacije i restauracije, ikone su prenesene u Sarajevo, gdje je organizovana uspješna javna izložba, a onda su postavljene na svoje staro mjesto u crkvi Lovnici. Nedavno ih je pregledao prof. Đoko Mazali i ustanovio da se, obzirom na promijenjenu

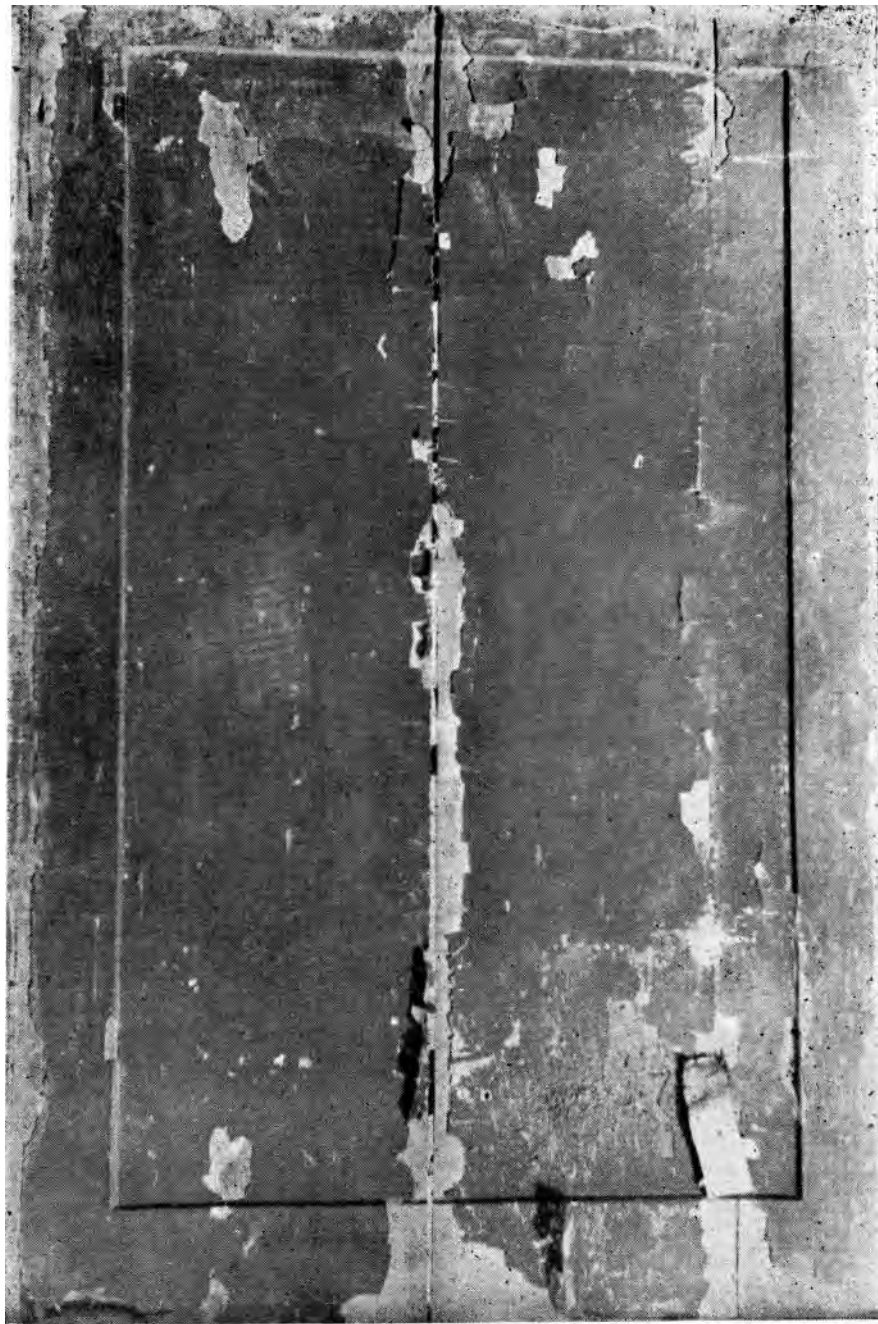

Đerzelezova kuća i Sinanova tekija prije opravke
(foto A. Bejti, 1942)

Stari most na rijeci Bregavi u Klepcima kod Kopljine (foto inž. I. Zdravković, 1952)

Prestona ikona »Bogorodica sa Hristom« u Lovnici prije konzerviranja (foto Z. Sekuli, 1951)

temperaturu, one dobro drže. O ovome pothvatu konzervacije i restauracije, njegovim metodama i rezultatima, u Beogradu je napisan posebni lanak, koji je već uvršten u II knjigu »Zbornika« Saveznog instituta, koja se upravo štampa.

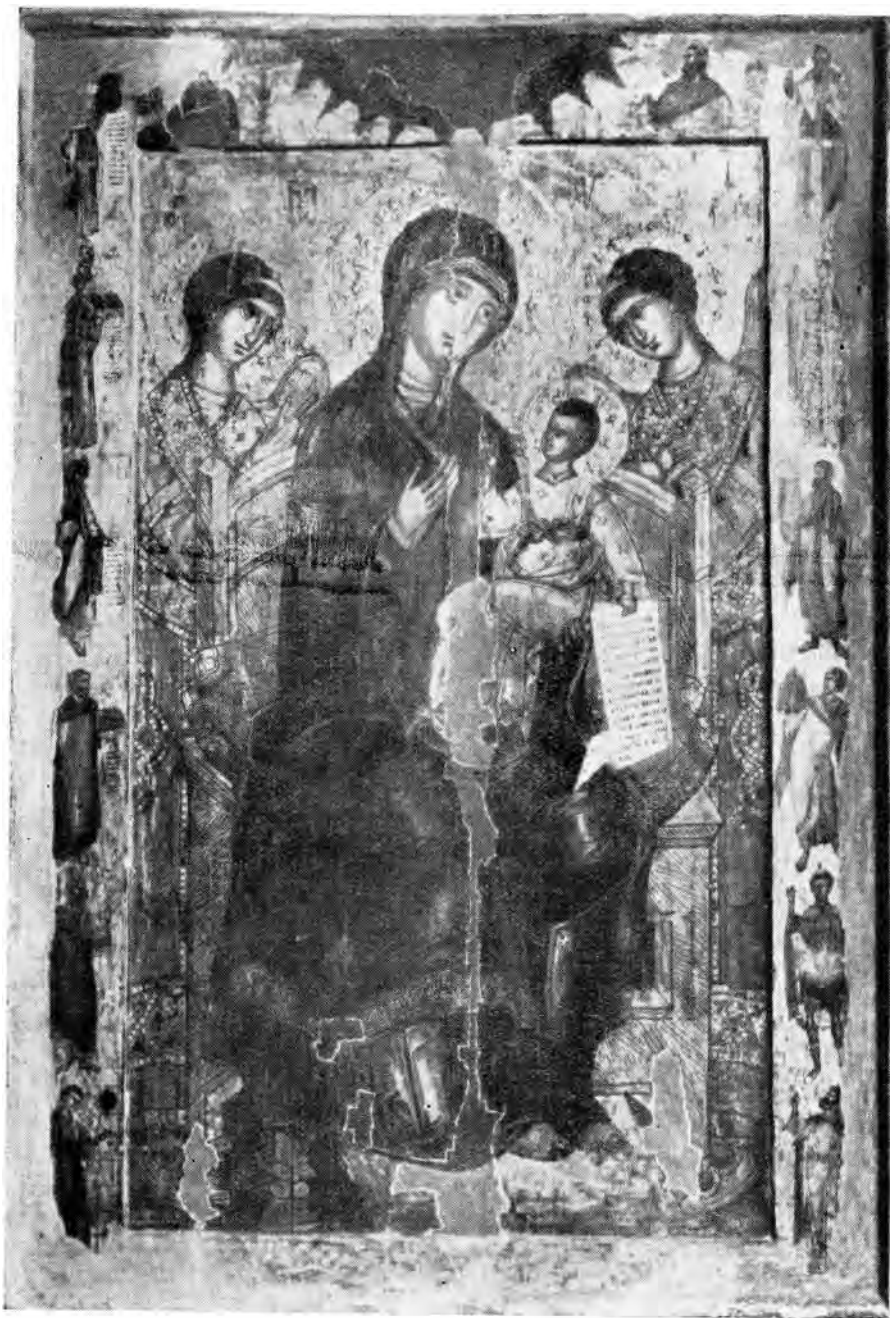
U 1952 godini Zavod je imao mnogo više posla, jer je njegov plan rada, za razliku od planova ranijih godina, bio mnogo veći. To je logično, jer u ovoj godini Zavod ima i veći broj stručnjaka i mnogo više materijalnih sredstava.

Najprije treba napomenuti da su nastavljeni radovi na Sokolovim mostu u Višegradu, citadeli Staroga grada u Jajcu, na konzerviranju zidova Staroga grada u Daboju i Staroga grada u

Vranduku, na Ferhad pašinoj džamiji u Banjaluci, i na konzerviranju zidova u Mogorjelu.

Preduzeto je i dosta novih radova:

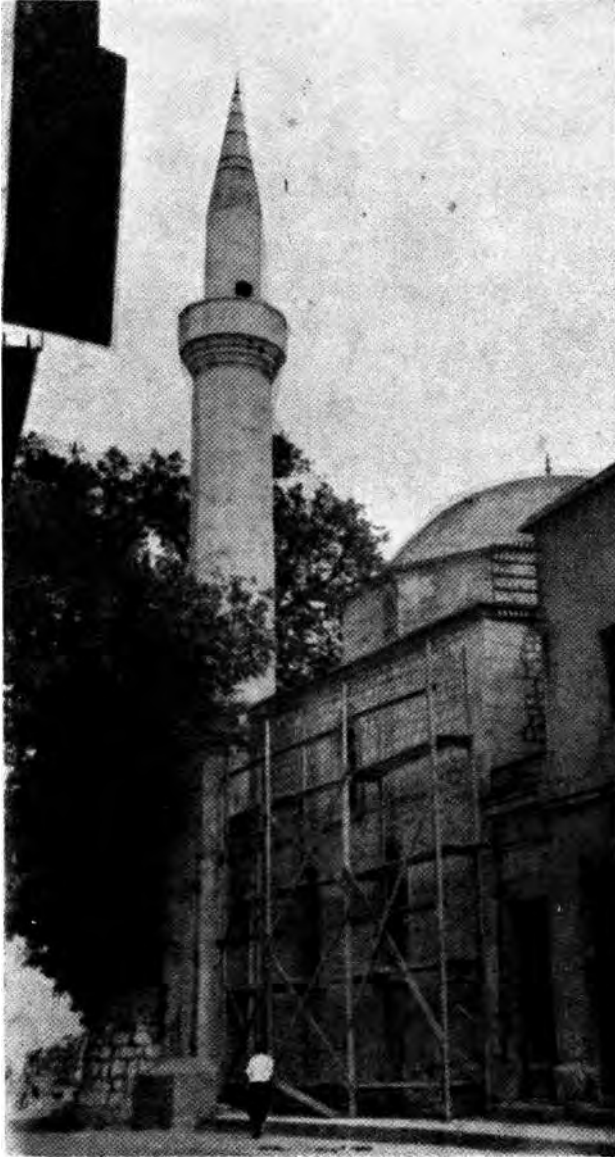
Pored konzervatorsko restauratorskih zahvata na kulama Starog mosta i samom Mostu u Mostaru, o čemu donosimo poseban lanak inženjera Ivana Zdravkovića, ove godine je u Mostaru radeno na još nekoliko objekata. Džamija »Pod lipom«, zadužbina Nesuhage Vučkovića, koja potječe iz 1564. godine, imala je još iz doba rata oštećenu glavnu kupolu, pa je konstantno prodiranje vlage ugrožavalo cijelu konstrukciju. Ova kupola je sada pokrivena olovom koje je skinuto sa trijema Kara-ozbegove džamije, ali je greškom

Prestona ikona »Bogorodica sa Hristom« u Lovnici poslije konzerviranja (foto Z. Sekuli, 1951)

majstora nastala razlika u boji ovoga i starog olova (gore je okrenuta nepatinirana strana), pa je ovaj ružan izgled popravljen vješta kim patiniranjem. Pristupilo se i obnovi fasada skidanjem žbuke i izmazivanjem fuga kamenog zida. Ali je i tu nastala osjetna razlika u boji izme u novih figura i onih koje nije trebalo nanovo izmazivati, pa je tako er bilo nužno vješta ko patiniranje. Izvršen je i popravak završetka munare. Ostalo je da se još popravi ogradni zid oko lipe i uredi dvorišni prostor, koji e biti tretiran kao. sastavni dio parka izme u džamije i nove pozorišne zgrade, te izvrši restauracija vijenca nad trijemom i same unutrašnjosti džamije. Kod Kara oz begove džamije (sagra ena 1557 godine) koja je ina e u dobrom stanju, bilo je

potrebno da se ukloni vanjski trijem koji je mnogo kasnije nadogra en, a neukusan je i dotraja o. To je sada u injeno. Na taj smo na in došli i do olova za pokrivanje Vu jako vi a džamije. Na ovom objektu pretstoji nužna restauracija unutrašnjeg trijema sa tri kupolice, kao i stvaranje odgovaraju eg ambijenta ovog spomenika rekonstrukcijom ograde koja je porušena u novije vrijeme. Kod džamije Ibrahim efendije Rozname džije (osniva džamije je pjesnik i kroni ar iz druge polovine XVII vijeka i legator prvog vodovoda Mostara), manjeg objekta vanredno raskošnih detalja, još u doba posljednjeg rata najviše je ošte en trijem. Zato je ovogodišnjim zahvatom, izmjenom stupova i pokrivanjem plo om, ovaj trijem opravljen. Predvi amo i dalje

Vučjakova džamija u Mostaru u toku restauracije
(foto Dž. Eli, 1952)

radove na ovom spomeniku. Biševia ošak je konak jedne aristokratske porodice iz XVII vijeka, koji je dobio svoje ime po zanimljivom erkeru na visokim kamenim stupovima iznad same Neretve. Ranijim adaptacijama i bombardovanjem u toku posljednjeg rata ošak je jako oštećen, i prijetila mu je opasnost rušenja. U ovoj godini izvršen je jedan dio radova na restauraciji opravkom krovne konstrukcije, drvene konstrukcije samoga oška, napuklih kamenih zidova i šiljastih prozora. Na starim magazama u neposrednoj blizini Starog mosta, koje potječu iz doba gradnje mosta i uklapaju se u okolicu, bila je planirana opravka krovnih konstrukcija i prepokriivanje kamenim ploama. Predviđeni su radovi na restauraciji tih magazaa u idućoj godini. Koski Mehmed pašina džamija je

sli na Kara ozbegovoj džamiji i ima također nadograđeni trijem iz kasnijeg vremena. Ovaj trijem ne mislimo uklanjati, nego ga ostaviti kao jedini primjer ove vrste dogradnje džamija u Hercegovini. Ovgodišnji rad se odnosi samo na uređenje dvorišta ove džamije. Uređenje trga Tepe u neposrednoj blizini džamije izvršeno je bez saradnje Zavoda. Pri tom radu nije postignuto sretno urbanističko rješenje cijelog prostora, a naročito odnosa trga prema džamiji, pa ćemo se ovim problemom morati još i kasnije pozabaviti.

U selu Klepcima na rijeci Bregavi nalazi se stari turski most na jedan luk, preko koga vodi seoski put. I most i put su zapušteni. Ove godine izvršeni su najnužniji spasavački radovi na mostu — popravljena kaldrma, ukloanjeno rastinje iz zidova i u vršenim oslabljenim dijelovima. Opravka korkaluka planirana je u daljnim radovima Zavoda. Šišman Ibrahim pašina džamija u Poitelju bila je izložena upropaštavanju uslijed dotrajalog pokriva kupole i oštećenog krova munare. Ove godine je izvršena opravka munare, skinut dotrajali olovni lim sa kupole i izvršena opravka same kupole. Uslijed pomanjkanja kredita, pokrivanje kupole olovnim limom nije izvršeno, nego je ostavljeno za slijedeću sezonu.

Na Carevoj džamiji u Trebinju, koja po

Kara ozbegova džamija u Mostaru nakon skidanja dogradnje (foto Dž. Eli, 1952)

tje e iz XVII vijeka, izvršena je opravka krova na mjestima gdje je prokišnjavao. Adaptacije koje su kasnije vršene na ovom objektu izmijenile su njegov prvobitni izgled, pa je njegova restauracija jedan od budu ih zadataka Zavoda.

Balaguša džamija u Livnu je spomenik iz XVI vijeka. Karakteristi na je po tome što kao i ostale džamije u Livnu ima relativno malenu visinu prema osnovici, a munaru tako er malenu i zdepastu. U toku rata je jako ošte ena. Uslijed malog kredita sada su izvršeni samo najhitniji spasavala ki radovi tj. obavljeno je prepokrivanje kupole namazom od nepropusnog morta. Ostali radovi opravke ovog spomenika planirani su u 1953 godini.

Na sahat kuli u Gra anici, podignutoj vjerojatno u XVII vijeku, od kamena, izvršene su opravke krova (šindra), djelomi no zida, popravljene stepenice, kula je izvana i iznutra omalterisana, te je i sat montiran. Ku a Mare Popovi u istom mjestu, koja pretstavlja dobiro sa uvan primjer stambenog objekta srednjeg staleža iz početka XIX vijeka, spašena je od propadanja na taj na in što smo izmijenili krovni pokrov od cijepane šindre.

Toranj sv. Luke u Jajcu, koji je 1528 godine pretvoren u munaru zazi avanjem gornjih trifora i pojaanjem gornjih zidova za potrebe šerefeta, sada je potpuno

Sahat kula u Gra anici nakon konzervacije
(foto Š. Bešlagi , 1952)

Munara u Po itelju u toku rada

oslobo en zidnog balasta iz turskog doba. Osim toga je izvršena opravka kamenih profilacija najgornjeg vijenca, stubova trifora sa bazama i kapitelima, kao i izrada novih stubova koji su nedostajali. Tako er je opravljen dio zida crkve uz ovaj toranj. Zaštitna zgrada nekadašnjeg Mitre ja iz prve polovine IV vijeka naše ere manjim opravkama dovedena je u ispravno stanje.

Konak manastira Gomionice, u srezu banjalu kom, koji je sagra en još u XVI vijeku, bio je u toku posljednjeg rata znatno ošte en. Ove godine popavljeni su krov i vanjski zidovi. Ovom prvom intervencijom objekt je spašen od daljeg propadanja, a radovi e se nastaviti.

Na sahat kuli u Donjem Vakufu, vjerovatno sagra enoj u XVII ili XVIII vijeku, u priprosto izradi, postavljena je nova krovna konstrukcija i krov pokriven sindrom. Tako er je izvršena manja opravka zidova.

Kuća Marije Popović u Gračanici prije konzervacije (foto Š. Bešlić, 1952)

U Travniku su izvršene opravke na turbetu Perišan Mustafa paše, bosanskog vezira, pokopanog 1798. godine, i na turbetu Ilhamije Žepčaka, derviša i pjesnika, smaknutog 1822. godine zbog kritikovanja ondašnjeg režima. Osim toga popravljena je grobnica Batale, tepije kralja Ostoje, u Turbetu. Grobnica je očišćena, nanovo pokrivena, i na nju postavljen stećak, izvađen iz grobnice.

Turbe u Prači prije restauracije (foto Dž. Čelić, 1952)

Na Staroj katoličkoj crkvi u Varešu, koja je sagrađena 1716. godine, popravljena je istrula krovna konstrukcija i pokrivena novom sindromom.

Turbe u Prači predstavlja krasan primjerak nadgrobne arhitekture XVI vijeka. Vremenom i posljednjim ratom teško je oštećena. Prezičavanjem jednog dijela zidova, opravkom prozora, okvira, vrata vijenaca, prozorskih perforacija i kupole, spomenik je doveden u ispravno stanje. Ostaje još jedino da se kupola prekrije olovnom limom.

Zaštita brojnih spomenika kulture u Sarajevu predstavlja izuzetno težak problem koji je vezan za problem urbanističkog rješenja itave Bašaršije, koji je još u proučavanju. Zato svi radovi na spomenicima kulture u Sarajevu, koji su obavljani u toku ove godine, imaju uglavnom spasivački karakter, i značajnu pripremu za restauraciju koja će se planski i etapno provoditi u idućim godinama. Morihan, koji je u današnjem izgledu izgrađen neposredno poslije požara Sarajeva 1697. godine, predstavlja jedini sačuvani primjerak tipa karavan saraja kod nas. Dotrajala krovna konstrukcija i pokrov od eramide doveli su do prokišnja vanja i uništavanja skeletne konstrukcije sprata (drvo i erpi). Uklonjeni su svi truli dijelovi krovne konstrukcije i zamijenjeni novim, u svemu prema uzoru na stare. Na izvršenoj opravi oplata od šindre postavljen je sloj krovne ljepenke i izvršeno ponovno pokrivanje eramidom. Istodobno su opravljene i originalne badže (propusti za dim i svjetlo). Pored toga izvršena je izmjena trule drvene konstrukcije prizemnog trijema (ursije, okaga i dr.) *Daira u Hala* ima predstavlja skup magazina oko četvrtastog dvorišta iz sredine

Mori a han u Sarajevu za vrijeme opravka (foto I. Tomatinovi , 1952)

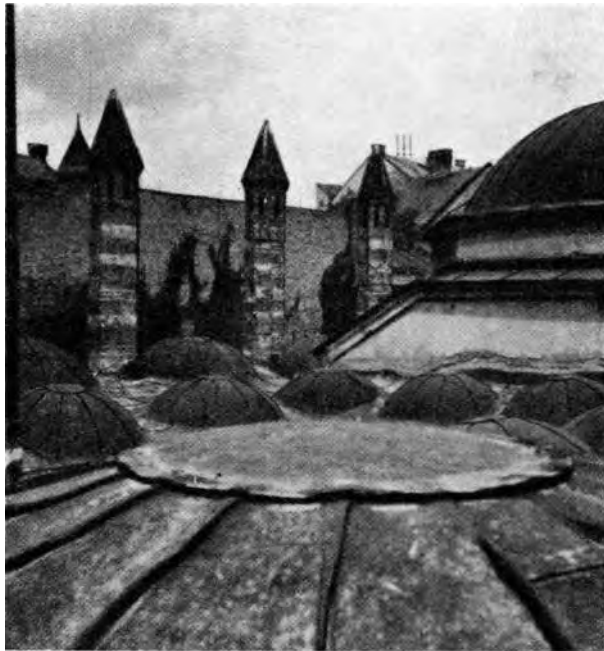
XVIII vijeka. O dairama donosimo poseban lanak u ovom godišnjaku. Na ovim je magazama potpuno izmijenjena krovna konstrukcija i prekrivena eramidom. Rekonstruisana je jedna magaza od koje su postojali samo temelji. Izvršena je opravka zidova, stropova, prozora i željeznih vrata. Dvorište je nanovo pokaldrmisano. *Gazi Husrevbegova medresa*, ili Kuršumlja — kako je prozvana po olovnom pokrovu — sagrađena 1537 godine, predstavlja najstariju prosvjetnu zgradu u BiH. Potpuno dotrajali olovni pokrivač ove medrese sada je zamijenjen novim. Pristupljeno je isušivanju zidova, te njihovoj izolaciji i drenaži prostora oko zgrade. *Kozja uprija* koja se prvi put spominje 1550, a sagrađena od kamena i sedre sa jednim lukom na Miljacki poviše grada, uzeta je u rad pri kraju građevinske sezone, tako da se ove godine mogu izvršiti samo radovi na popravci ograde i skidanju ovog zemljanog nanosa na kolovozu mosta. Dalji ra-

dovi na ovom interesantnom arhitektonskom objektu vezani su njegovim uklapanjem u nacionalni park.

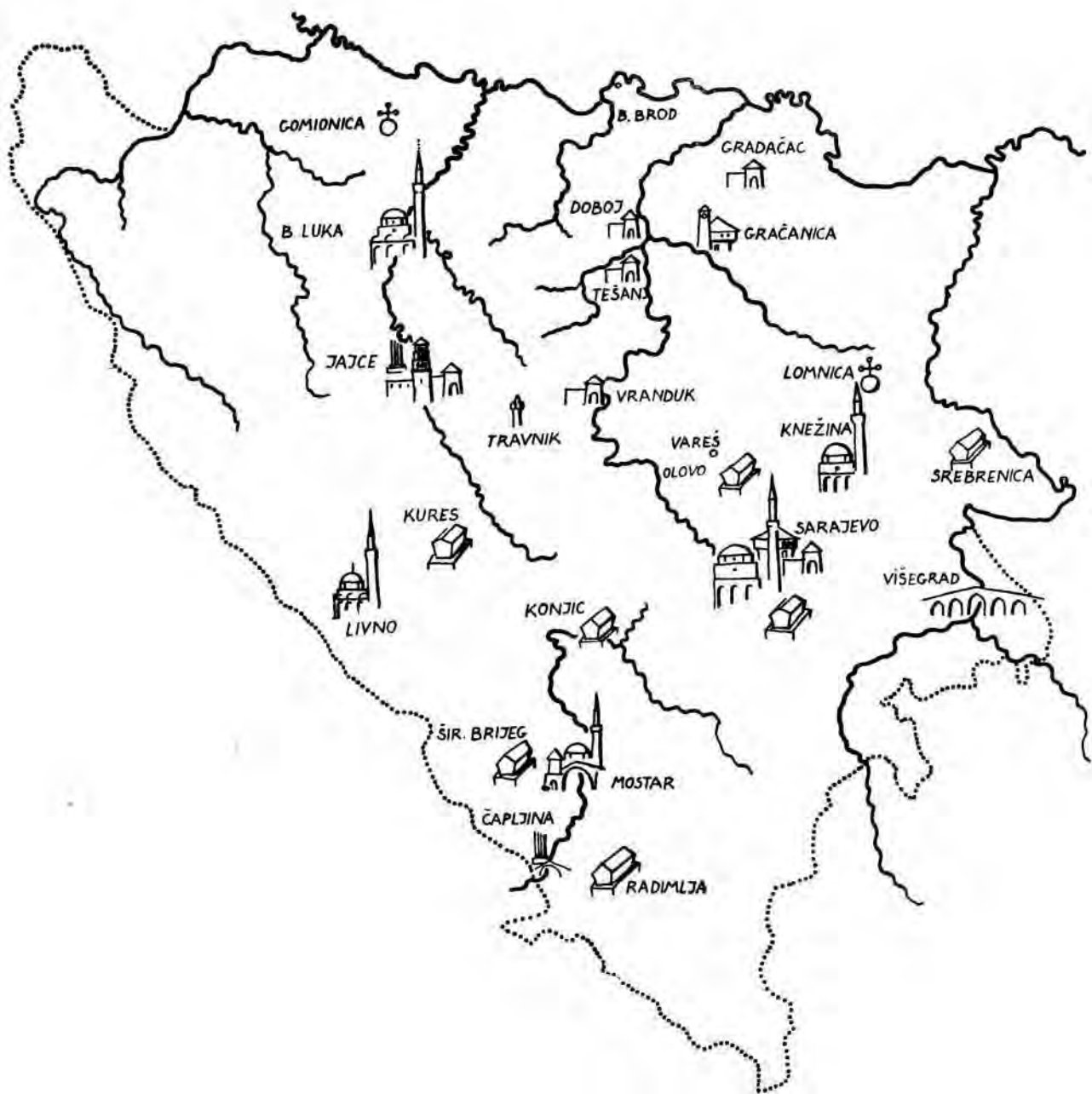
Najveće poteškoće u izvođenju preduzetih konzervatorsko-irestauratorskih radova bile su u tome, što Zavod nije imao svoje posebno preduzeće, niti grupu stručnjaka majstora vještih ovim poslovima, i u tome, što je nedostajalo izvjesnog građevinskog materijala (eramida, užljebljena šindra, turska opeka i dr.) koji se danas više ne proizvodi.

Druge vrste spomenika kulture, kao što su prirodne rijetkosti, freske, ikone, etnografski pokretni predmeti itd., nijesu bile dosada obuhvaćene konzervatorsko-restauratorskim radovima ovog Zavoda, uglavnom zbog toga, što se Zavod, u nedostatku stručnjaka, tim spomenicima skoro nije bavio.

Zemaljski Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodni rijetkosti NR BiH

Kupole Kuršumlije medrese prije popravka
(foto I. Tomatinovi , 1952)

Pregled važnijih konzervatorsko restauratorskih zahvata na području N. R. Bosne i Hercevine u 1952. godini